

VERENIGING VOOR TERPENONDERZOEK

TERPEN
TUSSEN VLI E N E E M S

EEN GEOGRAFISCH-HISTORISCHE BENADERING

DOOR

H. HALBERTSMA

II

TEKST

J. B. WOLTERS GRONINGEN

TERPEN TUSSEN VLIE EN EEMS

VERENIGING VOOR TERPENONDERZOEK

TERPEN
TUSSEN VLIEN EEMS

EEN GEOGRAFISCH-HISTORISCHE BENADERING

DOOR

H. HALBERTSMA

*Conservator bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
te Amersfoort*

II

TEKST

J. B. WOLTERS GRONINGEN

1963

*Uitgegeven in opdracht van de Vereniging voor Terpenonderzoek,
met steun van de Nederlandse organisatie voor zuiver-wetenschappelijk onderzoek (Z.W.O.),
het Prins Bernhard Fonds,
de provinciale besturen van Friesland en Groningen,
het Provinciaal Anjerfonds Friesland en het Harmannus Simon Kammingafonds*

*Opgedragen aan
Albert Egges van Giffen
door de schrijver*

WOORD VOORAF

Het is geen geringe verdienste van de Vereniging voor Terpenonderzoek, de verschijning van dit werk mogelijk te hebben gemaakt. Met nimmer aflatend vertrouwen heeft het Bestuur zich bovendien de moeilijkheden willen getroosten en de oplossingen helpen zoeken toen de schrijver zijn arbeid op een aanzienlijk later tijdstip voltooide dan hij zich aanvankelijk had voorgesteld, met alle gevolgen van dien. Moge de ontvangst, welke het werk vindt, de verwachtingen derhalve niet beschamen.

Dank is de schrijver ook verschuldigd aan de Directeur van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort, die hem ten volle in de gelegenheid stelde zich geruime tijd vrijwel uitsluitend aan de samenstelling van atlas en tekst te wijden en nimmer een beroep op de hulpmiddelen van zijn Dienst afwees.

Woorden van erkentelijkheid zijn niet minder op hun plaats aan het Biologisch-Archaeologisch Instituut der R.U. te Groningen, het Provinciaal Museum aldaar, het Fries Museum te Leeuwarden, het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, de Stichting voor Bodemkartering te Bennekom, de Topografische Dienst te Delft, de Niedersächsische Landesstelle für Marschen- und Wurtenforschung te Wilhelms-haven alsmede aan de Hypotheekkantoren te Groningen en Leeuwarden. Bereidwillig werd aan onze wensen voldaan door de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, de Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden en de Universiteitsbibliotheken te Groningen, Leiden en Utrecht. De Uitgeversmaatschappij J.B. Wolters te Groningen achtte geen inspanning te veel, atlas en tekst in een onberispelijk gewaad te steken.

Het zou ondoenlijk zijn op deze plaats een persoonlijk dankwoord te richten aan al degenen, die ons door hun mededelingen, raadgevingen of daadwerkelijke bijstand aan zich verplichtten. Men houde het ons ten goede indien wij twee uitzonderingen maken.

Prof. Dr. A. G. Jongkees op grond van het feit, dat hij onze arbeid in zijn geheel beoordeeld heeft en ons belangrijke verbeteringen aan de hand deed.

Prof. Dr. A. E. van Giffen op grond van het feit, dat hij onze eerste schreden naar de wereld der terpen richtte. Zijn leermeesterschap leidde over de studiejaren heen tot blijvende afhankelijkheid. De oogst, hier binnengehaald, is door hem gezaaid.

De ondertitel van het werk laat uitkomen dat de aardrijkskundige en geschiedkundige kanten van het onderhavige onderwerp meer zijn belicht dan de oudheidkundige, voorzover deze samenhangen met de wetenschap, aan de hand van bodemvondsten verkregen. Hiertoe kan worden verwezen naar het levenswerk van Mr.

P. C. J. A. Boeles, dat niet herschreven behoefde te worden. De keuze der afbeeldingen is op deze opzet afgestemd en heeft in de eerste plaats het door de kaartbladen van de atlas gegeven beeld willen aanvullen. Nochtans is aan deze afbeeldingen een reeks fotografieën en tekeningen toegevoegd, waarbij wij ons weliswaar de nodige beperking op moesten leggen, maar welke toch in kort bestek het karakter der terpencultuur, voorzover deze zich door roerende vondsten uit het kustgebied tussen Vlie en Eems laat kennen, in haar ontwikkelingsgang voor ogen stellen.

Voor het overige moge men het werk beschouwen als te zijn ingegeven door 's schrijvers behoefte, getuigenis af te leggen van zijn liefde voor het land, dat hem zo na aan het hart ligt.

Amersfoort, oktober 1962.

INLEIDING

„En liz ik it libben ôf,
Alde terp, wird dan myn hôf.”

E. H. HALBERTSMA

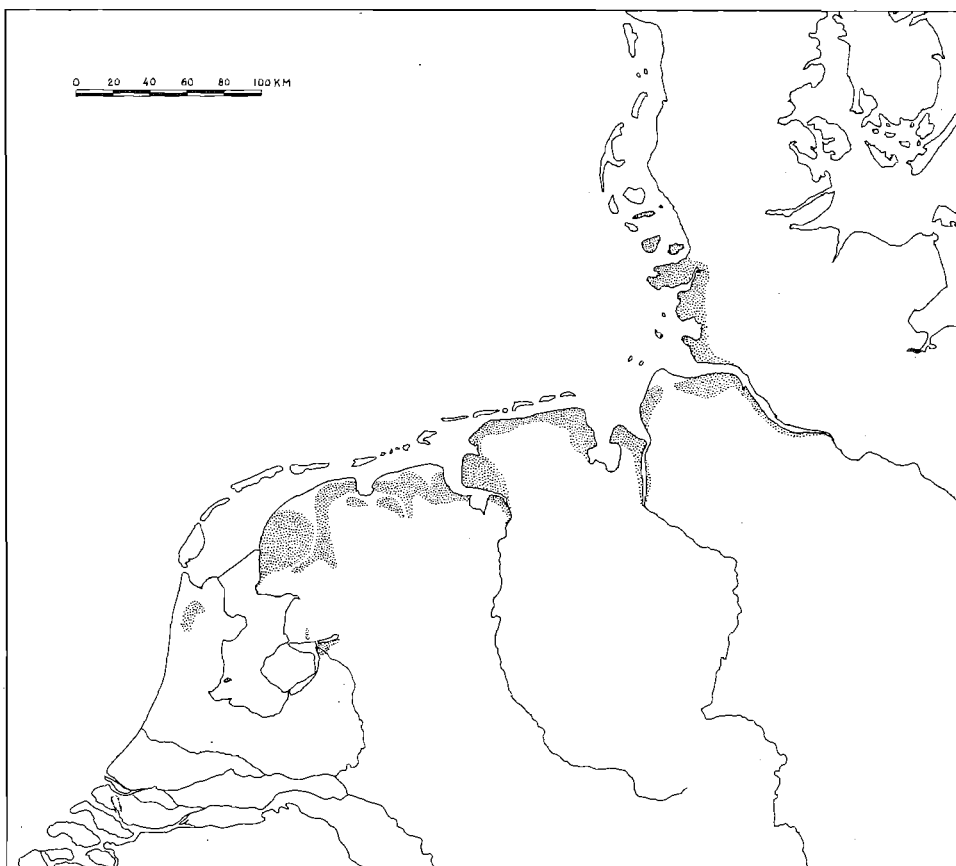
Een door de zee gevormd doch daaraan door de mens ontworsteld gebied als de kustzoom tussen Vlie en Eems draagt zovele littekens van de strijd, de eeuwen door om dit bezit geleverd, zovele groeven van de inspanning, geslachten aaneen aangewend de bodem zijn vruchten te ontwringen, dat het zich wel bij uitstek tot een historisch-geografisch onderzoek leent.

Waar stamtrots en liefde tot de geboortegrond in het 16de-eeuwse Friesland, mede onder de druk der staatkundige ontwikkeling, hoogtij vierden, laat het zich denken dat met de meest primitieve voorstellingen der aardrijkskundige gesteldheid genoeg genomen werd teneinde deze door middel van houtsnedden ter toelichting van de beschreven geschiedenissen en toestanden te kunnen doen dienen. Bij ontstentenis van andere opmetingen werd daartoe geruime tijd roofbouw gepleegd op het werk van Jacob van Deventer, vóór wiens optreden men slechts zeemansgidsen ter beschikking had.

Wij gaan aan de ontwikkeling der Friese cartografie echter voorbij om eerst stil te staan bij de *Uitbeelding der Heerlijkheit Friesland*, een kaartboek in folio-formaat, in 1698 door de Staten van Friesland uitgegeven op naam van Bernardus Schotanus à Sterringa, zoon van de historicus Christianus, die beschikken kon over de gegevens, door de landmeters B. Boelens, S. Gravius, M. Frederici en S. A. Haacma vastgelegd. Deze atlas bouwde evenwel voort op de veel eenvoudiger grietenijkaarten, reeds door Bernardus toegevoegd aan Christianus Schotanus' in 1664 gedrukte *Beschrijvinge van de Heerlijckheijdt van Friesland*, en bezat een archaisch karakter daar zij bijzondere nadruk legde op de ligging van vaak al niet meer bestaande kloosters, kapellen, stinsen of wat de belangstellende in de Friese historie verder maar mocht aanspreken.

In het jaar 1718 verzorgde François Halma een herdruk van de atlas, vermeerderd met enige nieuwe, ook weer de Friese geschiedvorsing dienende bladen. Terpen werden op de grietenijkaarten nochtans niet aangegeven, wel stinsheuvels of wieren, voorzover zich daaraan roemruchte namen hadden gehecht.

De sinds de twintiger jaren van de 19de eeuw sterk toenemende belangstelling voor de terpen als getuigenissen van Frieslands oudste historie en hoeders van onvermoede oudheidkundige schatten doet meteen de behoefte aan terpenkaarten

KAART 1. Overzichtskartaal van de verspreiding der terpen over de Friese kuststreken.
(Tekening P. C. Houttuin).

ontstaan. Binnen het kader van hun pioniersarbeid stellen Westerhoff, doch vooral Acker Stratingh hiertoe ernstige pogingen in het werk doch deze hebben nog niet recht vrucht opgeleverd als de provincie Friesland de oude traditie der grietenij-atlassen in de jaren 1849–1859 gaat voortzetten met een voortreffelijke reeks kaarten, op grondslag der kadastrale plans en latere opmetingen op schaal 1 : 25.000 gegraveerd. Weliswaar was de provincie Groningen, het nabuurgewest, in 1835 reeds voorgegaan met de prachtige, vier-bladige overzichtskartaal, op schaal 1 : 50.000 ontworpen door J. H. Jappé, doch deze had nu eenmaal niet de toelag, welke de Friese uitgave, waaraan de naam van W. Eekhoff verbonden zou blijven, zo duidelijk liet doorschemeren – het huidige Friesland weer te geven weliswaar, doch met het oude Friesland doorweven. Daartoe was men in de voetsporen van Schotanus getreden door wederom veelal lang verdwenen wieren, stinsen, kapellen en kloosters, welker naam en faam in de historie waren beklifd, nauwkeurig aan te

geven terwijl als een novum de terpen hun intrede op de kaarten deden, voorzover deze door hun hoogte of uitgestrektheid de aandacht trokken en over hun aard geen twijfel behoefde te bestaan. Het behoeft geen betoog dat deze *Nieuwe Atlas van de Provincie Friesland* mede daardoor van niet geringer documentaire betekenis geworden is dan de uitgaven van 1664, 1698 of 1718.

Volledigheid met betrekking tot de terpen kon van deze atlas nochtans niet worden verwacht, terwijl omgekeerd natuurlijke verhevenheden ten onrechte wel eens voor terpen versleten waren. Dit bleek duidelijk toen de fiscus kort na de wende der 19de en 20ste eeuw op middelen zon de waarde van deze heuvels in de aanslagen voor de vermogensbelasting te kunnen verdisconteren. Gold het terpen, welke men bereids bezig was af te graven zo leverde het opleggen van aanslagen geen moeilijkheden op; doch anders was het gesteld met de sluimerende terpen, welker eigenaren geen aanstalten tot verkoop of afgraving maakten. Teneinde deze slapende terpen op te sporen liet de Inspectie der Registratie in de provincie Friesland de heer J. P. Wiersma allerwege en ongevraagd boringen verrichten waar verhevenheden in het terrein de aanwezigheid van terpen lieten vermoeden. Menig terpeigenaar werd op deze wijze het vuur zo na aan de schenen gelegd dat alsnog tot „opening” van een terp werd overgegaan, hetgeen een nieuwe prikkel voor de bedrijvigheid in de terpaarde-handel betekende.

Het Friesch Genootschap wist van de nood een deugd te maken door in overleg met de Inspecteur der Registratie te Leeuwarden, J. A. Smits, de Minister van Financiën toestemming te vragen de door de fiscus verzamelde gegevens over de kadastrale ligging der percelen terpgrond ten behoeve van een wetenschappelijke terpenkaart te benutten. De vergunning werd voetstoots verleend, waarna de gelegenheid geschapen werd de betrouwbaarheid van de Atlas uit de jaren 1849-1859 te toetsen en nieuwe terpen naast de reeds aangeduide op de als legger benutte bladen der diverse grietenijkaarten aan te tekenen. Alle terpen werden bovendien van een nummer voorzien, dat met de verzamelingen uit het Fries Museum correspondeerde indien aldaar uit een bepaalde terp tevens vondsten aanwezig waren. Tenslotte bleek het aantal in de provincie Friesland aldus geregistreerde terpen de 500 te naderen. In de provincie Groningen betoonde de fiscus zich minder ijverig en men verneemt daar dan ook niet van overeenkomstige terpentellingen; het aantal ten oosten van de Lauwers was trouwens ook lang zo groot niet als ten westen terwijl de ligging als bekend werd verondersteld. Een indruk van de aardrijkskundige kennis omtrent de verspreiding der terpen tussen Vlie en Eems omstreeks deze jaren geeft de werkelijk bijzonder fraaie kaart, door J. Schokkenkamp getekend en in de marge voorzien van enige detailplans, toegevoegd aan de in 1912 in het Tijdschrift van het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap afgedrukte studie *De Nederlandsche vluchtheuvels, geographisch beschouwd*.

In de aanvangsjaren van het afgravingstijdperk der terpen had men zich ge-

meenlijk bepaald tot het verwijderen der bovenste lagen en ging de voorkeur uit naar woonheuvels waar opstallen, erven noch tuinen een belemmering vormden. De blijvende vraag naar terpaarde dwong de terpbazen evenwel allengs minder kieskeurig te worden zodat vele terpen voor de tweede maal aan bod kwamen om ook de onderste lagen tot onder de zool te kunnen ontginnen. Tenslotte lieten de handelaren zelfs het oog vallen op de dichtst bebouwde dorpsterpen en speurden naar overschietende kampen, moestuinen, boomgaarden en bleekvelden, waar het oppervlak der percelen terpgrond, vermenigvuldigd met de diepte, tot waar zich nog terpaarde bevond, lonende exploitatie mogelijk maakte en het vervoer naar de dichtst bij zijnde vaart niet al te kostbare voorzieningen eiste (Plaat XVII-XXII).

Nu schenen de terpdorpen wel door een besmettelijke ziekte te zijn aangetast, welke de bebouwing tot aan de straatjes deed samenschrompelen en afgronden schiep waar eens het zo vruchtbare terpoppervlak zich naar alle zijden welfde. Zelfs de kerkhoven op de kruin der wierden werd geen duimbreed grond meer gelaten dan strikt noodzakelijk was zodat de Mammon zegevierde boven de God, in de aldus vereenzaamde kerken aanbeden (Plaat XXIII-XXV). Het ontbrak niet aan stemmen die deze gang van zaken slechts schaamteloos konden achten, doch de tijden waren er nog niet rijp voor, de schaduw van deze zo winstgevende praktijken te lang te oordelen in verhouding tot de kortstondigheid van dit gewin: hoge en lage overheden bleven voor dergelijke verzuchtingen volkomen doof. Het was ook om geheel andere redenen dan bezorgdheid voor de schoonheid van stad en land dat de gemeente Menaldumadeel op 8 juni 1907 een verordening afkondigde welke aan de ergerlijkste excessen der ongebreidelde terpafgravingen paal en perk wenste te stellen. In verscheidene dorpen bleven namelijk morsige waterpoelen jaar en dag aan de aftocht der laatste modderschepen herinneren omdat de eigenaars van de ondergrond der afgegraven terreinen geen heil zagen in het slechten der tot onder de grondwaterspiegel stekende kuilen, putten en greppels terwijl zich evenmin kopers voor deze verlaten slagvelden aanmeldden. De malariamuggen maakten er echter wèl gading naar zodat het verband tussen de tot moerassen verwilderde, van insecten wemelende plassen in het hart van zo vele terpdorpen en het woeden van de derdedaagse koorts onder de omwonenden bezwaarlijk meer kon worden geloochend.

Sinds het jaar 1871 hadden de terpgravers gestaag de dorpsterp van Deinum doen afsmelten, doch deze arbeid was kinderspel vergeleken bij het monsterachtige, 20 voet diepe gat, pal naast kerk en kerkhof, dat de ontginningsmaatschappij „Gaasterland” bij haar vertrek in het begin der volgende eeuw achterliet. De onbehaaglijkheid won het eindelijk van de traagheid en zo leidde het Deinum dieptepunt uit de historie der terpafgravingen tot vermeld besluit, dat kopers en verkopers van een af te graven perceel terpgrond op voorhand de verplichting oplegde de ondergrond na afloop der werkzaamheden te slechten en zo nodig van een

afzonderlijke bemaling te voorzien, opdat zich een nieuwe grasmat kon ontwikkelen. Gaandeweg heeft de tijd de gevolgen van al deze bedenkelijke graverijen enigszins bemanteld doch er zijn nog altijd dorpen die er hun ijsbaan aan danken terwijl de kerk van Bozum zich ook des zomers in het water van een kunstmatige vijver spiegelt.

De diepte der ontgrondingen wijst er intussen op hoezeer de voet van de terpen ten gevolge der eeuwenlang aanhoudende slikafzettingen over de onbedijkte landouwen rondom als het ware was ingesneeuwd.

Zoals reeds opgemerkt, door overwegingen van landschapsschoon waren de eerste beperkende bepalingen op het terpgraven niet ingegeven en zo ging de vernieling, vaak gepaard met de afbraak van woningen, boerderijen en zelfs dorpspastorieën, rustig voort totdat het toenemende gebruik van kunstmest een kenterring kwam brengen en het gebruik van terpaarde gaandeweg weer terugdrong tot het eerste stadium – het voor eigen gebruik weggraven en verspreiden van enige wagenvrachten 's jaars, bij voorkeur in de nazomer. Inmiddels hadden de terpaafgravingen de ontginning of verbetering van duizenden bunders grasland bespoedigd terwijl de oude greidestrecken met hun veelszins verstarde geldhuishouding een jarenlange inkomstenbron hadden aangeboord, welke de verklaring vormde voor menige nieuwe boerderij, rentenierswoning of pastorie. Kenmerkend is bijvoorbeeld het rijmpje op de gedenksteen, gemetseld in de dorpspastorie van Scharnegoutum bij Sneek. Deze werd in het jaar 1878 gebouwd nadat de vorige was afgebroken teneinde de gedeeltelijke afgraving van de dorpsterp mogelijk te maken:

„Dit is de hoogte van de grond,
Daar eens de pastorie op stond.
Deez' grond verkocht naar lager land.
Kwam hiervoor dit werk tot stand.”

Onbedreigd bleef het overschot der terpen niet. Het gebrek aan kunstmest tijdens en kort na de oorlog van 1914–1918 deed de vraag naar terpaarde belangrijk stijgen terwijl de zeer ongunstige toestand, waarin de Nederlandse boerenstand, in het bijzonder de veehouders, in het begin der dertiger jaren verkeerde, het terugvallen op primitieve, minder baar geld eisende gebruiken in de hand werkte. Daar kwam nog bij dat de schippers der Friese en Groningse binnenwateren om vrachten vochten en uit pure armoede met de laagst denkbare vergoeding genoegen namen, hetgeen een aanmoediging temeer vormde, het weer eens met terpaarde te gaan proberen. De grootste opleving gaf de oorlog van 1939–1945 evenwel te aanschouwen. Aangezien het aantal exploiteerbare terpen vrijwel was uitgeput doch de vraag naar bemestingsaarde met de dag toenam ging men er toe over andere, uit klei of zavel bestaande verhevenheden af te graven en deze als terpaarde te ver-

handelen, hetgeen bij kalkrijke natuurlijke afzettingen niet eens zulke slechte uitkomsten opleverde.

Toen nu de bezinning op de waarden van het eigene, waartoe het in 1940 hardhandig uit de dommel geschudde Nederlandse volk maar al te zeer was geneigd, meer dan ooit de belangstelling voor de historie en de schoonheid van het eigen gewest wekte, lag het volkomen in de lijn der verwachtingen dat het toenmalige Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming zich ernstig op middelen bezon de hand over hand toenemende ontgroningen in de terpengebieden aan voorschriften te binden en met het oog op het landschapsschoon daartoe de Rijksdienst voor het Nationale Plan in te schakelen. Als uitvloeisel van een en ander vaardigde de president van vermelde dienst op 2 augustus 1943 een bepaling af, welke als volgt luidde:

„De President van den Rijksdienst voor het Nationale Plan,

Gezien het daartoe strekkend voorstel van de Vaste Commissie van genoemden dienst,

Gelet op artikel 5 lid 2 van het Besluit van 15 Mei 1941 (No. 91/1941), betreffende de instelling van een Rijksdienst voor het Nationale Plan;

Bepaalt, dat het verzoek, bedoeld in artikel 5 lid 2 van het genoemde besluit, geacht wordt te zijn gericht tot ieder, die het voornemen heeft een werk uit te voeren, en tot openbare lichamen mede in de gevallen, waarin deze het voornemen hebben grond aan te koop en – het een en ander op de terpen en wierden in de provincies Groningen en Friesland – met dien verstande, dat door tusschenkomst van den Burgemeester van de betreffende gemeente, tijdig daarvan mededeeling moet worden gedaan aan het Bureau van den Rijksdienst voornoemd, Lange Voorhout 19, 's-Gravenhage.”

De bepaling werd aan de Commissarissen der provincies Friesland en Groningen toegezonden vergezeld van een nadere toelichting, de volgende bewoordingen inhoudende:

„Op grond van het bovenstaande ben ik van meening, dat, in het kader van het nationale plan een terpenplan ware vast te stellen, welk plan zich voorloopig dient te beperken tot de provincies Groningen en Friesland.

Bij een zoodanig plan ware alsdan te bepalen welke terpen en wierden ongeschonden behouden moeten blijven, welke terpen en wierden geheel of ten deele (verder) vergraven mogen worden en onder welke voorwaarden deze vergraving zal dienen te geschieden.

Het verdient aanbeveling dat de Rijksdienst voor het Nationale Plan tijdens de voorbereiding van een z.g. terpenplan tijdig kennis draagt van op de terpen en wierden voorgenomen werken c.q. grondaankopen, opdat dezerzijds, met toepassing van het bepaalde in artikel 5 lid 3 van het Besluit No. 91/1941, daartegen zoo noodig bezwaar kan worden gemaakt.

In verband hiermede heb ik de beschikking genomen waarvan ik U hierbij een afschrift doe toekomen.

Ik verzoek U de Burgemeesters van de betreffende gemeenten, onder mededeeling voorzooveel noodig van het vorenstaande, uit te noodigen, voorzooveel hunne gemeenten betreft, op de meest geëigende wijze aan mijn beschikking algemeene bekendheid te geven waarbij de aandacht van belanghebbenden erop ware te vestigen, dat ingevolge artikel 7, eerste lid, van het onderhavige besluit, het niet, niet tijdig of niet behoorlijk nakomen van de verplichting, genoemd in artikel 5, tweede lid, wordt gestraft met hechtenis van ten

hoogste twee maanden of geldboete van ten hoogste drie honderd gulden. U gelieve voorts aan de Burgemeesters te verzoeken hunnerzijds zooveel mogelijk zorg te dragen, dat aan het bedoelde verzoek gevolg wordt gegeven.

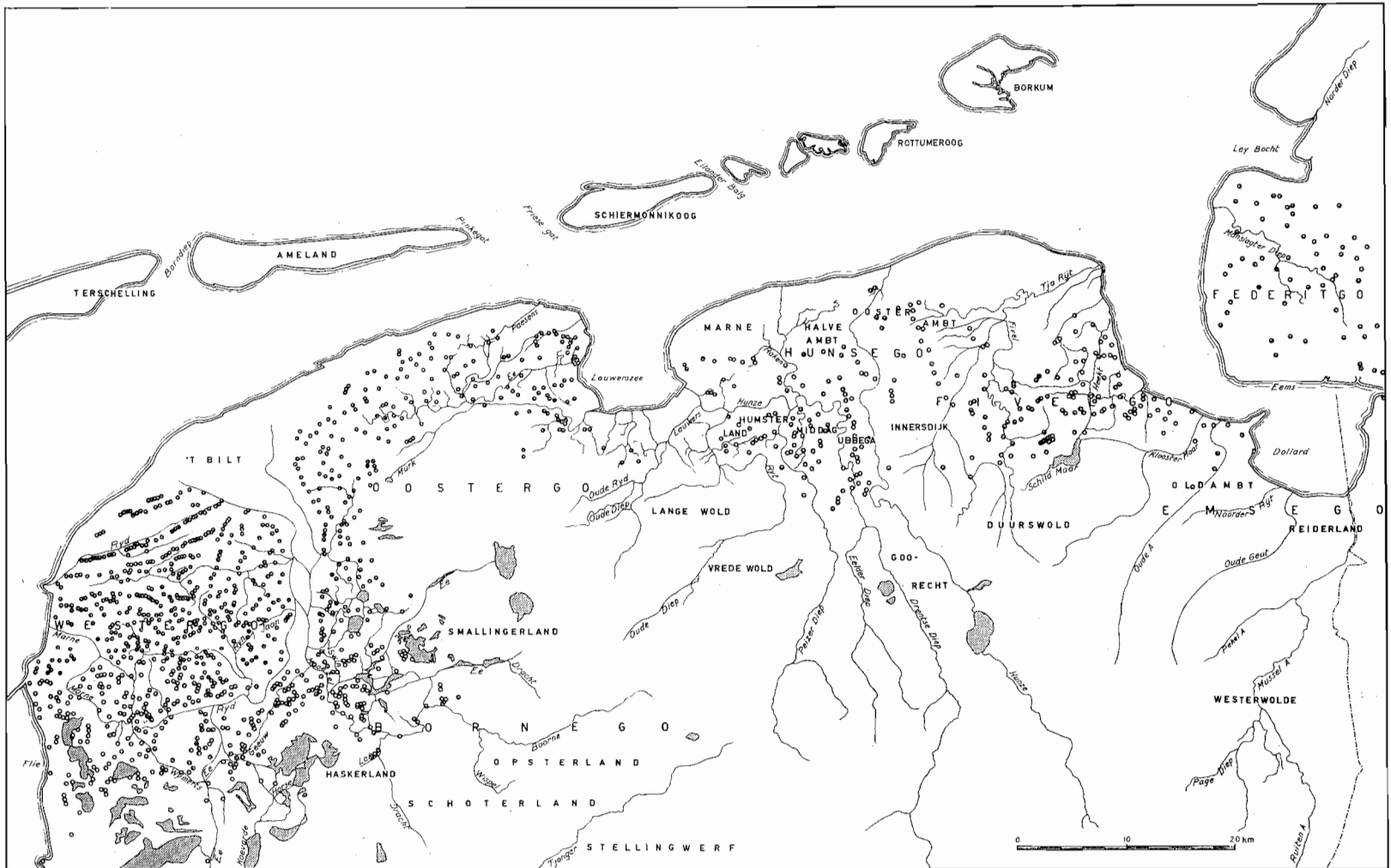
Ik zou het verder op prijs stellen, indien die Burgemeesters aan het Bureau van den Rijksdienst kennis gaven van een begin van uitvoering van een voorgenomen werk in die gevallen, dat met die uitvoering wordt aangevangen, voordat hun vanwege den Rijksdienst een nadere mededeeling ter zake heeft bereikt."

Het voorschrift overleefde, met de Rijksdienst voor het Nationale Plan, de Duitse bezetting en is nog altijd van kracht als een onontbeerlijk complement op de sinds 1961 geldende Monumentenwet. Hoewel afgravingen op kleine schaal voor eigen gebruik door landbouwers hier en daar nog altijd voorkomen en toezicht geboden blijft dreigt het gevaar tegenwoordig meer van de zijde der gemeentelijke en provinciale diensten, waar deze het opofferen van terpen, of liever gedeelten daarvan, wel eens onvermijdelijk achten tot het verwezenlijken van uitbreidingsplannen, wegverbeteringen en andere cultuur-technische werken. De vereiste goedkeuring door de Rijksdienst voor het Nationale Plan opent in deze gevallen de weg tot tijdig overleg over en weer, waarbij sinds 1949 de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, naast de Provinciale Planologische Diensten alsmede de provinciale houtvesterijen van Staatsbosbeheer om advies wordt gevraagd. De praktijk der laatste jaren heeft uitgewezen dat uitbreiding der bemoeiingen van Nationaal Plan op het stuk der terpen buiten Friesland en Groningen zeer wenselijk zou zijn zodat ook een belangrijk terpengebied als dat van het Kamper Eiland niet langer aan willekeurige afgravingen blootgesteld behoeft te blijven.

Als basis van deze bescherming moeten evenwel kaarten dienen, waarop de als terpen gewaarmerkte heuvels nauwkeurig staan aangegeven, dan wel lijsten waarop de kadastrale nummers der desbetreffende terpen te vinden zijn. Wij beschikten tot dusverre uitsluitend over lijsten, in verband met de bepaling van het jaar 1943 met betrekking tot de provincies Friesland en Groningen opgesteld. Teneinde deze gegevens te bekomen stelde de toenmalige Chef van het Departement van O., W. en K., Mr. J. K. van der Haagen, zich in verbinding met de Directeur van het Biol. Archaeol. Instituut der R.U. te Groningen, Prof. Dr. A. E. van Giffen, op wiens voorstel de student in de geschiedenis H. Halbertsma op 20 juli 1943 met het inzamen werd belast.

Op weg geholpen door Mr. Van der Haagen en in het bezit gesteld van de antwoorden der te voren vanwege het Departement aan de daartoe in aanmerking komende gemeentebesturen binnen de provincies Friesland en Groningen verzonden vragenlijsten, mitsgaders het overvloedige materiaal, in het Fries Museum aanwezig of door Van Giffen bij vroegere onderzoekingen verkregen, begaf de benoemde zich onverwijld aan de arbeid.

Allerwege werd de grootst mogelijke medewerking ondervonden doch alras bleek dat het zwaartepunt der werkzaamheden op het grondig bereizen der klei-

KAART II. Overzichtskaat van de verspreiding der terpen in de kuststrecken tussen Vlie en Eems. (Tekening P.C.Houttuin).

streken tussen Vlie en Eems zou dienen te rusten. Hoewel het onderzoek in juli 1944 kon worden afgesloten en het ingediende rapport bijkans tweemaal zoveel terpen, met hun kadastrale bijzonderheden, vermeldde als vroegere schattingen, hield de opsteller er zich van overtuigd geen werkstuk te hebben geleverd dat zich voor de druk lenen zou, mede omdat de omstandigheden, waaronder hij had moeten werken, zeer ongunstig waren geweest (Kaart II).

Het rapport had sindsdien ettelijke jaren als legger ten behoeve der bescherming van het terpenlandschap dienst gedaan toen het denkbeeld van een terpenkaart in de boezem van het Bestuur der Vereniging voor Terpenonderzoek herleefde en de financiële mogelijkheden daartoe na het polsen van de Stichting voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek binnen het bereik der vereniging lagen. Niet zonder schroom verklaarde de auteur van het rapport, die in 1949 een assistentschap aan het Biologisch-Archaeologisch Instituut te Groningen had verwisseld voor een werkkring bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort, zich bereid op zijn arbeid uit de jaren 1943-1944 terug te komen, wel beseffende welke tijdrovende terreinverkenningen aan een hervatting verbonden waren.

Meteen al werd afgezien van het in kaart brengen van voormalige vloedkreken en andere waterlopen, welke het terpenlandschap eenmaal hadden beheerst. Daartegenover stond evenwel dat oude zeekeringen en andere waterkeringen met de grootst mogelijke nauwgezetheid werden ingetekend zodat deze zowel door hun beloop als onderlinge opvolging een duidelijke indruk geven van de oudst-bewoonde gebieden en de wateren, waardoor deze in vroeger eeuwen werden gescheiden. Bovendien kregen overslibde, of om andere redenen verlaten nederzettingen de volle aandacht, evenals de terreinen, waar zich eenmaal stinsen en borgen, kloosters of voorwerken verhieven terwijl geen moeite werd gespaard de namen te achterhalen en weer op de kaarten af te drukken welke eertijds aan al dan niet op terpen gelegen buurtschappen waren gehecht doch allengs in vergetelheid verzonken. Aldus verkreeg de terpenkaart het karakter van een meer algemene oudheidkundige kaart van de kustgebieden tussen Vlie en Eems, welke een afspiegeling beoogt te geven van de bewoningsgeschiedenis gedurende het tijdperk, besloten tussen het begin der jaartelling en het einde van de 13de eeuw.

Als grondslag werden de bladen 1 tot en met 12 der Topografische Kaart schaal 1 : 50.000 het meest geschikt bevonden, waaraan ter afronding het blad Emden der Duitse stafkaart is gehecht. Onvermijdelijk maken ook enkele bladen deel uit van de kaart, grotendeels of zelfs uitsluitend gebieden beslaande, waar men in het geheel geen terpen aantreft. Wij tekenden hierop nochtans datgene aan, wat behalve de terpen ook op de andere bladen is aangegeven – waterkeringen, kloosters, voormalige kerksteden en wat dies meer zij. Aldus laten zich alle 21 bladen toch tot een eenheid samenvoegen, waarvan de onderlinge verscheidenheid het bijzondere van de eigenlijke terpengebieden des te scherper doet uitkomen.

Alle oudheidkundige bijzonderheden waarmee de bestaande Topografische Kaart werd uitgebreid, zijn in rood op een kleurloze ondergrond door de Topografische Dienst te Delft afgedrukt. Met uitzondering van de door ons aan de reeds op de bestaande Topografische Kaart vermelde, toegevoegde reeks benamingen omdat een dergelijke onderscheiding in dit geval weinig zin had en het kaartbeeld onnodig belastte.

Het zou ons verheugen indien mettertijd ook West-Friesland op eenzelfde wijze kon worden bewerkt en aan de thans in het licht gegeven bladen toegevoegd. In de tekst is met deze mogelijkheid rekening gehouden. Enerzijds omdat de enge verwantschap over en weer het Vlie daartoe ongewild leidde. Anderzijds omdat de tijd dringt nu de steeds verder om zich heen grijpende ruilverkavelingen de oude cultuurlandschappen met algehele vernietiging bedreigen en de verplichting op ons rust, rekenschap af te leggen van hetgeen wij nog met eigen ogen hebben kunnen aanschouwen maar toekomstige geslachten nimmer meer zullen zien.

HOOFDSTUK I

HET TERPENONDERZOEK

Sinds het einde der 16de eeuw doen de terpen hun intrede in de Friese kronieken als getuigen van het vroegste Friese verleden, met de nederige taak bij te dragen tot de glorie der helden, op wier rekening deze vervaarlijke aardhopen geschreven plachten te worden. Uitsluitel over hun samenstelling geven deze berichten echter geenszins en oog voor de aardrijkskundige bijzonderheden schijnen de meeste kroniekschrijvers al evenmin te hebben gehad. In dit opzicht vormt de uit Friesland naar Groningen uitgeweken Cornelius Kempius een uitzondering. Nadat hij in het voetspoor van zijn voorgangers de lof gezongen heeft van het Friesland tussen Vlie en Lauwers, sprekende over de opvallende vruchtbaarheid van de bodem, de rijkdom aan vee, vis en gevogelte, de verscheidenheid aan voortbrengselen naar gelang men zich in de kleistreken of in de „silvae” bevindt, komt hij te handelen over de turf, welke in geweldige hoeveelheden wordt gestoken en zowel tot huisbrand dient als tot de bereiding van turf-as, ten behoeve der zoutziederijen¹.

Sommigen waren nu de opvatting toegedaan, aldus Kempius, dat deze wonderbaarlijke aarde tijdens de Zondvloed uit Noorwegen was komen aandrijven, hetgeen in overeenstemming scheen met het feit dat zich onder deze laag allerwege grote aantallen omver geworpen bomen bevonden, welker wortels uit het zand waren gerukt, waaronder deels verkoolde dennen en eiken, die hun oorspronkelijke hardheid herkregen indien het hout enige tijd aan de lucht was blootgesteld, een waarheid waarvan hij zich met eigen ogen had kunnen overtuigen. Kempius meent dan ook dat deze oorden oudtijds voor een belangrijk deel een afschrikwekkend woest voorkomen bezaten en dat uit deze tijden nog de benaming „Zeven Wolden” stamde. Mocht een der bewoners van voor de Zondvloed eens uit het dodenrijk kunnen terugkeren en de streek aanschouwen zoals deze thans met haar vruchtbare akkers praalde, zo zou hij zich wel danig verwonderen.

In het ontstaan der terpen en de daaruit af te leiden levensomstandigheden heeft Kempius zich echter niet verdiept. Ubbo Emmius heeft hierover zijn gedachten wel laten gaan, zulks naar aanleiding van Plinius' beschrijving van de „tumuli aut tribunalia”, waarop een armzalige vissersbevolking aan de kust van het land der Chauken hun hutten hadden gebouwd en merkt op grond daarvan

het een en ander op over de toestand waarin Friesland lang geleden moet hebben verkeerd en waarover men zo vaak vragen pleegt te stellen. Hij gelooft namelijk dat het zwaartepunt der bewoning aanvankelijk op de verder landinwaarts gelegen zandgronden en het waterland gelegen heeft terwijl de dichter aan zee zich uitstreckende kleistreken, welke thans de grootste welvaart kennen, slechts een toevlucht vormden voor de allerarmsten, onbedijkt en steeds weer overstroomd als deze gebieden destijds nog waren. Bittere noodzaak dwong deze lieden tot het opwerpen van woonheuvels tot een hoogte, gelijk de ervaring leerde en men heden ten dage nog zien kan. Allengs hoogde het slik der overstromingen deze onherbergzame oorden echter op totdat zij in vruchtbare landouwen veranderden, welke steeds meer bewoners aanlokten. Zo konden de onaanzienlijke woonheuvels uitgroeien tot ware terpen, ruim genoeg om gehele steden en dorpen plaats te bieden totdat eindelijk tot het opwerpen van dijken werd overgegaan, eerst van onbetekenende aard doch weldra van zwaardere bouw, waardoor het eens zo barre land schoon en weelderig werd gelijk wij het thans kennen².

Schotanus haalt Emmius' beschouwingen met instemming aan en laat deze door de volgende ontboezemingen volgen³:

„Dit zijn Emmii woorden. Doch aenmerckt beminde Landts-lieden Godts wonderlijke handt, 't geen Zee was oft ten minsten geen landt boven half, heeft Godt de Heere so verandert. Uwe Voor-ouders waren d'armste lieden van de Werelt, ghy soo weeldich en rijk. Ghy bewoont nu een Paradijs, maer dat is in voortyden een arm en ellendich wad gheweest.

Gaet te rugh op die tyden op eenen van sodanige heuvelen, die als Eylanden in 't water laghen; beschout een Hutteken van leem, biesen en visch-beenen; de vloer binnen en buyten even goet, vuyl, slijckerich oft sandich; een eenich ruym, geene bedden, wat hoy oft stro, daer menschen en beesten by malckanderen liggen; de kledinge van huyden een weynich genayt om eenichsins 't lichaem te decken, de rest naeckt by Winter en Somer; de spyse rauwe visch, de dranck water, de brandinge aerde. Dat was 't ellendich leven van uwe Voor-ouderen, en sodanich was dit van vruchtbaerheyt so vermaerd landt. Indien onse Voor-ouderen wederom mochten verrysen en sien haere kinderen en 't landt gelijck 't nu is, zy souden 't niet gelooven dat dit de selvige bodem ware, oft wy haere kinderen. Mochten wy eens in een vertreckinge der sinnen de oude gestaltenis aenschouwen, hoe souden wy verwondert zijn en God eere geven, die van de Zee en de dorre en siltige grond ghemaeckt heeft een Coorn-rijck landt met machtige Steden en volck-rijcke Dorpen versien? Hij kan wederom het vruchtbaer landt veranderen in een dorre bodem. Die terpen, op dewelcke meest alle dorpen en Steden van Wester-goo en der hooge quartieren van Ooster-goo zijn ghelegen, hebben menschen met haere handen gemaect door onmenschlijck arbeydt. Dit is klaer uyt Plinii getuychenis, en de Chronijcken getuygen sulcks mede.”

Schotanus veroorlooft zich vervolgens een andere waarneming, tot staving van het Ubbo Emmius en hem door Plinius in de pen gegeven betoog door op de laagten te wijzen, waaruit men de aarde moest hebben betrokken, bij het opwerpen of uitbreiden der terpen gebezigd, terwijl de bijzondere eigenschappen van de terpaarde op zichzelf reeds een aanwijzing vormden dat deze grond daar niet van nature was beland:

„'t Schijnt onmogelijk te zijn nochtans ist alsoo. De ghelegentheyit wijst het mede uyt. Want ontrent de Terpen zijn alijt eenige laegten die uytwysen datse daer uyt zijn opgegraven, oock wijst sulcks de vruchtbaerheyit der aerde om datse niet nae de natuerlijcke dichticheyt ligt, maer een t' samen ghereden bollicheyit heeft.

Sulcke Heuvelen en Terpen hebben de Egiptenaers tegen 't opwateren van de Nijl gemaect, en de Chaldeen om de overloopinge van de Eufrates gelijk sulcx uyt oude en nieuwe Schryvers is bekent. Doch de tweespalten en onwetenheyit zijn oorsaecken van dit werck geweest. 't Hadde immers beter gedient gelijckmen naderhandt heeft gedaen, met gemeene arbeyt en costen te dijcken aen de Strand.”

Er verstrijkt meer dan een eeuw eer men een verhandeling onder ogen krijgt waaruit de behoefte spreekt, aan de hand van enige kennis der ligging, vorm en samenstelling der terpen iets naders te weten te komen van het tijdstip waarop zij ontstonden en de wijze waarop hun bewoners leefden. Wanneer de Zwitserse geograaf De Luc in 1778 de kusten van Nederland bereist drukt hij er zijn spijt over uit niet te weten hoe oud de woonheuveltjes zijn welke hij onderweg als zodanig in Friesland en Groningen meent te kunnen herkennen. Hij meent intussen dat de zeedijken hier uit de dagen van Caspar Robles stammen en dat men eerst nadien tot de verbouw van wintergraan had kunnen overgaan. Er bestonden weliswaar nog wel oudere dijken maar deze waren door de oudste bewoners slechts opgeworpen om hun landerijen te vrijwaren voor overstromingen, voortvloeiende uit overvloedige zomerse regenbuien. Tot dit doel werden deze dijken trouwens nog altijd in stand gehouden: „elles se nomment Kadyks”⁴.

Eerst in 1785 brengt Simon Stijl de grondsoort der woonheuvels in het geding wanneer hij in elders nog te behandelen passages over het verschil tussen terpen en wieren op het onderscheid in hoedanigheid der aarde wijst⁵. Geheel nieuwe klanken vangt men intussen in het jaar 1829 op als de predikant-oudheidkundige Westendorp gewag kan maken van „opzettelijk onderzoek”, naar de aard der woonheuvels kort tevoren ingesteld⁶:

„De wierden, warven of wieren, zoo menigvuldig in dit Gewest verspreid, tellen wij met regt tot de oudste gedenkteeken op onzen bodem. Behalve dat de geschiedenis ons verzekert, dat dezelve, althans grootendeels, door menschenhanden, tegen den verhoogden waterstand, opgeworpen zijn, is zulks meermalen, en nu eindelijk bij een opzettelijk onderzoek, volkomen bewezen geworden. Immers zij bevatten in zich de duidelijckste merkteeken van bewoning, en beneden in den voet, en in het midden; en dus zelfs van twee verschillende tijdperken. Plinius merkte deze wierden met verbazing bij de Kauchen op, en schildert den akeligen toestand der bewoners, bij den vloed ganschelijk door de zee omgeven, met levendige kleuren. Derzelve opwerping is vermoedelijk het gevolg geweest van dien verhoogden waterstand der zee op onze kusten, waardoor zoo vele Kimbren verdreven werden.”

Westendorp heeft hier niet het onderzoek op het oog, verricht op de plaats van de Rondenburg bij Zuurdijk en door hem in 1830 beschreven⁷. Hier gold het trouwens ook geen terp doch een burchheuveltje, door Westendorp ten onrechte voor een heidense begraafplaats versleten. Veeleer doelde hij op de reeks onder-

zoekingen, waarmede R. Westerhoff en G. Acker Stratingh in het jaar 1827 een aanvang hadden gemaakt en waartoe, op aansporing van de Commissie van Onderwijs in de provincie Groningen, van rijkswege een geldelijke bijdrage was verleend. Het lag in de bedoeling rekenschap der uitkomsten af te leggen in een vermeerderde bewerking der beantwoording van een prijsvraag over de natuurlijke historie der provincie Groningen, uitgeloofd door de Commissie van Onderwijs voor de provincie, door beide onderzoekers ingediend en bij besluit van deze Commissie d.d. 12 juni 1827 bekroond. Het werk verscheen echter eerst in het jaar 1839 terwijl uit de door Acker Stratingh geschreven inleiding blijkt welke de reden van deze vertraging was en waarom het verslag der onderzoekingen tenslotte niet werd afgedrukt. De hieruit sprekende verwijdering tussen de auteurs zou tot aan hun dood een schaduw blijven werpen over beider geschriften, ook al scherpten de meningsverschillen over en weer de geesten en noopten deze tot voortdurende voortgang in het kiezen der argumenten⁸.

Hoewel Westerhoff in zijn vermaarde rede over de rechten der landeigenaren op de aangrenzende kwelders, gehouden in 1843 en gedrukt in 1844, aanleiding vond zich min of meer terloops te beroepen op de bevindingen, bij het terpenonderzoek opgedaan, heeft het toch eerst tot 1849 geduurd eer Acker Stratingh opening van zaken gegeven heeft⁹. De eerste opgraving vond plaats op 23 november 1827 in de kloosterwierde bij Uskwerd en betrof een schacht van niet minder dan 23,6 voet diepte, vanuit het hoogste punt der heuvel uitgedolven. Zij werd gevolgd door een tweede van 18 voet, in de flank van dezelfde wierde gegraven¹⁰.

De bevindingen, gelijk deze door Acker Stratingh werden beschreven, komen ons zeer pover voor doch men houde in het oog dat iedere ervaring in het lezen en bestemmen van bodemprofielen ontbrak. Met de kennis van de menselijke cultuuroverblijfselen en de vaardigheid in het prepareren van diere- of planteresten was het al weinig beter gesteld zodat de mogelijkheden, welke gegraven putten boden, maar zeer ten dele konden worden benut. Acker Stratingh is zich daarvan intussen niet bewust geweest en toont zich hoogst voldaan over hetgeen men heeft kunnen bereiken:

„Wij lieten gravingen doen in een groot aantal Terpen van deze provincie (ook in eenige der provincie Friesland) en een enkelen zelfs voor een gedeelte doorgraven en leerden daardoor hunne zamenstelling en hunnen inhoud zoo volledig kennen, dat wij hieruit en uit hetgene anderen reeds hadden of sedert nog hebben gevonden een voldoende zeker besluit daaromtrent meenen te kunnen opmaken. Wij zijn namelijk daardoor tot de overtuiging gekomen, dat zij allen hun aanwezen niet aan de natuur, maar aan de hand des menschen, aan de vroegere bewoners dezer kuststreken verschuldigd zijn. Wij deelen hier alleen tot voorbeelden een paar dier gravingen mede, om een denkbeeld te geven van de zamenstelling der Terpen en ons nader bij den inhoud en de bijzonderheden, die zij hebben opgeleverd, te bepalen, ten bewijze van ons gevoelen en ten einde over den ouderdom en de strekking dezer heuvelen te kunnen oordeelen.”

Vervolgens schetst Acker Stratingh ons, voet voor voet, de samenstelling der opeenvolgende aardlagen in de reeks opgesomde vijf wierden, in termen als „zandige humus”, „leem met veel verzuurd ijzer (oer)”, „mest zeer digt en vast, vermengd met takken hout en met hier en daar onregelmatig verspreide lagen blaauwe klei, ter dikte van 1 tot $\frac{1}{2}$ duim”, „mergelaarde, zeer hard en vast”, „zeer vette klei met mergel en eene groote menigte potscherven, ook geheele potten (zeer ruw en grof)”, „mest met zeer veel stroo (in geheele bossen)”, „mest, in de afhelling vele groote beenderen” etc. Eenmaal stiet men zelfs op een „houten hut of hokwerk”. Ook kleinere bijzonderheden, als een „stuk gepind hout van een schip”, „geraamte van karper en eene paardenkies”, „eene lok zwart menschenhaar”, „een lapje ruw geweeft stof”, „eene vreemde schelp”, „sprongen van een' haas of kat en andere onbekende beenderen” worden een afzonderlijke vermelding waard geacht.

In het jaar 1829 had de te Leens woonachtige onderwijzer J. G. Rijkens reeds van de onderhavige opgravingen gewag gemaakt binnen het kader van de door hem ondernomen reeks oudheidkundige plaatsbeschrijvingen van Ommelander dorpen¹¹:

„Lang heb ik het woord opééngebragt, met betrekking tot de wierden, voorzigtigheids halve niet regtstrecks durven bezigen, dan, daar het thans genoegzaam bewezen is, dat ten minste vele der wierden opééngebragte hoogten zijn, schroom ik niet meer het te gebruiken. Eerlang zal de bekroonde verhandeling van Westerhoff en Stratingh daarover meerder licht verspreiden.”

De tegenstanders dergenen, die de terpen als door mensenhand tot stand gekomen achtten, gaven zich nochtans niet alle gewonnen en vonden hun tolk in de Oost-Friese geograaf Fridrich Arends¹². Diens in zeer beperkte oplaag gedrukte verhandeling over de geschiedenis der Noordzee-kust werd door Westerhoff vertaald en met uitvoerige aantekeningen verrijkt opnieuw ter perse gelegd¹³. Arends schrijft het volgende over de terpen¹⁴:

„Hoogten of heuvelen worden er op de aangeslijkte gronden in groote menigte aangetroffen. De meeste dorpen zijn op zoodanige hoogten gebouwd, zelfs geheele steden, zoo als: Emden, Dokkum, Glückstadt, Tönningen en meer andere; men noemt dezelve Warfen, Wehrden, Würden, Wurth, in Friesland Terpen en ook wel Vliebergen. Zij verheffen zich slechts tot eene geringe hoogte van 6, 8 tot 10 vt. boven het omliggende land, zelden hooger, doch beslaan voor een gedeelte eenen aanzienlijken omtrek, daar velen uitgebreidheid genoeg hebben voor 40 tot 100 huizen met de daarbij behoorende tuinen. Vele, in Groningen en Oost-Friesland misschien alle, glooijen aan alle zijden zeer flauw af, zoodat men somtijds ter naauwernood bemerkt waar zij eenen aanvang nemen. Eenigen zijn schier rond, anderen langwerpig, zelfs tot eene lengte van een paar honderd roeden, bij eene zeer geringe breedte. In Oost-Friesland vindt men vele zoodanige heuvelen (Warfen) aan de oevers der Eems en van eenen vermoedelijken ouden arm van dezelve, als ook aan haren tegenoverliggenden oever in Groningen, alwaar men tevens de grootsten aantreft: insgelijk worden dezelve aan de beide kanten van de Wezer en aan den westelijken oever der Elbe gevonden. De meeste geleerden zijn van oordeel, dat deze heuvels door de vroegste bewoners der kleistreek opgeworpen zijn, om daarop bij hooge vloedden met hun vee eene

schuilplaats te vinden; zelfs de geleerde oudheidkundige Westendorp, zelf bewoner van dusdanige terp aan de Eems (scil. Losdorp), is die meening toegedaan. Ongetwijfeld is zulks het geval met de kleineren, of voornamelijk met die groote menigte, welke slechts ruimte voor een enkel of een paar huizen aanbieden: het meerendeel echter zal door de natuur geschapen zijn, hoofdzakelijk door de stroomen en, zoo dan ook al niet regtstreeks in de rivierbedding zelve, dan toch na aan dezelve, zoo als door de diepte van den bodem wordt bewezen."

En zo gaat het betoog nog een eindweegs voort. Intussen vergiste Arends zich – evenals trouwens Westerhoff, die Arends' inzichten op dit punt stellig deelde – inzake de ligging van de terpzolen, welke men op grond van onjuiste waarnemingen veel te diep plaatste. Vergissingen, waaraan ook Acker Stratingh en Westerhoff zich schuldig maakten, getuige de bewering dat men de natuurlijke bodem onder de Warfumer kloosterwierde eerst op 9 voet beneden het omringende maaiveld had aangetroffen¹⁵.

Anderzijds gaat Arends niet zonder meer voorbij aan de uitkomsten van bepaalde onderzoekingen in het Stadt- en Butjadingenerland, mogelijk ook elders wel in de terpengebieden tussen Eems en Wezer verricht, welke de kunstmatige opbouw van sommige terpen schenen te hebben aangetoond, doch dit betrof uitsluitend kleine hoogten, zo meende hij, slechts ruimte biedende aan enkele hutten, „zoo als men dergelijke op den aangeslijkten grond en op de daar aanwezige onbedijkte eilanden overal in menigte vindt”.

Over en weer de Eems was sinds de twintiger jaren der 19de eeuw derhalve een levendige belangstelling voor de terpen ontstaan, welke in de provincie Groningen niet weinig bevorderd werd door de omstandigheid dat juist in dit gewest drie zulke markante oudheidkundigen verblijf hielden – de beide artsen en tijdgenoten Acker Stratingh uit Groningen en Westerhoff uit Warfum, en de tot een oudere generatie behorende predikant Westendorp uit Losdorp. Niet zonder reden droeg Westerhoff zijn bewerking van Arends' geschrift trouwens aan „onzen beroemden oudheidkundige” Nikolaas Westendorp op. Westendorp had zich immers al veel eerder daadwerkelijk met de roerende zowel als onroerende oudheidkundige monumenten van Noord-Nederland bezig gehouden, zij het dat zijn belangstelling niet zozeer op het terpenonderzoek in het algemeen was gericht doch veeleer op een bepaald facet der vaderlandse archeologie, dat in Westendorps dagen alle aandacht opeiste – de tastbare overblijfselen der Germaanse godsdienst en dodenbezorging, of wat men daaronder meende te kunnen rangschikken. Het is om deze reden dat het al „lijkbusen”, „aschurnen”, „grafbergen” en „offerplaatsen” zijn wat de klok in de onderhavige geschriften slaat en waarmede ook de terpengebieden als bezaaid schenen te zijn. Althans in de ogen van Westendorps epigoon Westerhoff, aan wiens beweringen door Acker Stratingh de nodige twijfel werd geuit¹⁶.

Nu heeft het toeval gewild dat het juist „aschurnen” waren welke de belang-

stelling der oudheidkundigen voor terpvondsten gaande maakten. De te Vreden in Westfalen woonachtige kanunnik Jodocus Nunningh beeldt er 14 stuks af, met enige der bijgaven welke zij bevatten, in zijn, voor het overige aan de oudheden van Westfalen gewijde en in het jaar 1713 te Coesfeld verschenen verhandeling¹⁷. Deze urnen behoorden de graaf van Limburg Styrum te Borkulo toe en waren kort tevoren „in Occidentali Frisia terrae” gevonden. Boeles heeft aannemelijk gemaakt dat de vondsten in Westerlauwers Friesland gedaan moeten zijn, vermoedelijk te Ternaard of omgeving, waar de gravin, Luts van Aylva, op Herwey-State geboren was¹⁸. Men was destijds nog niet in staat dergelijk vaatwerk te dateren doch aan de hand van de afbeeldingen kon Boeles vaststellen dat het hier potten betrof, karakteristiek voor de Angel-Saksische cultuur der 5de–7de eeuw en benut tot het bevatten der stoffelijke resten, lijfsieraden en andere kleinere voorwerpen, bijeen gezameld van de brandstapel waarop men het lichaam van terpbewoners indertijd aan de vlammen had prijsgegeven. Blijkbaar waren deze urnen te voorschijn gekomen bij het slechten van een heuveltje of het afgraven van een terrein, dat eertijds tot dodenakker had gediend, zoals er nadien zo vele in de kuststreken ontdekt zijn.

Een dergelijke groep urnen bracht de spade niet ver ten zuiden van het terpdorp Larrelt in Oost-Friesland te voorschijn toen men in het jaar 1720 de noordelijke Eemsdijk tussen Larrelt en Logumer Voorwerk, welke in het jaar 1717 was doorgebroken, moest prijsgeven en vervangen door een inlaagdijk. Bij het vergraven van de strook grond ten behoeve van de nieuwe dijkzate stiet men op een urnenveldje, waarvan de predikant Harkenroth, die in deze jaren de gemeente Larrelt diende, het volgende jaar melding maakte terwijl de ontdekking diens neef en naamgenoot, predikant in het nabij gelegen Hinte, inspireerde tot een uitvoerige verhandeling¹⁹. De desbetreffende beschrijving werd verlucht met een houtsnede, een der urnen voorstellende, op grond waarvan het mogelijk is deze te dateren in de 7de eeuw²⁰. Nadien kwam Harkenroth in ander verband nog weer op de vondsten terug en beschreef zijn bevindingen als volgt²¹:

„Hierby teekene ik ook aan, dat in den jaare 1720 den 31 Augustus onder deeze Dykerie in 't Tweede Quartier agter Larrelt *Lykbussen* in 't vergraven van een stuk lands gevonden zijn, de Oudheid en Hoogte van het dorp Larrelt aantoonende: want onder het jammerlyk vergraaven van 't schoone Hooge land tot dien Nieuwen Hoofdedyk, agter de Larrelter Molen, in die XX Grasen van den E. Jan Roelefs van Hoorn, wierden zeer veele Grauwe gedraaide aarden Potten gevonden, by de oude Romeinen URNAE of *Lykbussen* genaamt, gemeenlyk Drie voeten diep onder de aarde, gelyk ik zelve aldaar nouwkeurig hebbe aangemerkt; zijnde Overblijfselen van het VERBRANDEN der doode ligchaamen onder onze *Heidensche* Oostfriesche Voorvaderen, zelf in Larrelt, voor Duizent jaaren, ook hier te lande gebruiklyk: want in plaats, dat wy Heden onder het *Christendom* de Dooode ligchaamen, in *Kisten begraven*, zoo *verbranden* deeze ende nabuirige Heidensche Volkeren de Dooode ligchaamen, verzaamelende de ASCHE der verbrande ligchaamen nevens eenige onverbrande Beentjes en Cijraad, in zulke Potten of *Lykbussen*, dus dezelve begraven als

op haar Kerkhof, daar by ook kleine Paaltjes gevonden wierden onder den grond, en Zooden op de Potten.

Daar benevens wierden ook nog in dat zelve land *kleindere* Potjes als Vlesschen of Kruiken gevonden, daar in by onze *Heidensche* voorouderen, de TRAAENEN der weenende en huilende vergadert wierden; welke gewoonte de Jooden ook hebben naagevolgt" etc.

De predikant komt wel een compliment toe voor deze belangwekkende beschrijving. Hij eindigt het relaas met een toelichting bij de tekening van een der geborgen potten:

„Van deeze uitgegraavene *Lykbussen* is my een gescheurde te huis gebragt, door de arbeiders op mijn verzoek bewaart, wiens Afbeeldinge ik hier mede deele:" (volgt een hout-sneede).

„Zijnde deszelfs Hoogte IX duim Rijnlandsche maat; de Diameter op zijn dikste IX duim, de Diameter van de Opening van deezen Pot ruim 3 duim, de Diameter van den voet ontrent $4\frac{1}{2}$ duim, afgeteekent door den Dyk Ingenieur Heer Sebastianus Anemaat, van Steenberg, te Larrelt in onze Pastoriehuis den 4 September des jaars 1720, om ter gedagtenisse in mijn *Kersvloeds Kortontwerp* pag. 272 gedrukt te werden, gelyk ik nevens deezen nog Drie bewaare, Eene zijnde van *Witte aarde*, de derde is nog vol.²²

In deezen afgebeelden vonde ik onder, onverbrande Beentjens, Korallen, Kooper ende jeets Rondgebakken Steen, bedekt met vettige Aarde geelagtig, 't welk de vergaane Menschen asche is, weshalven my onder dit aandagtige beschouwen kragtelyk op 't gemoet quam Gods Straf Taale naa den Zonden-Val Gen. 3 : 19. *Want gy zyt stof, ende gy zult tot stof wederkeeren*, nogtans zal de Almagtige God dit stof wederom Levendig doen opstaan, ten grooten Dage des Oordeels, volgens Gods Heilig Woord ende den Artikel onzes Christelyken Geloofs!"

Overeenkomstig is de instelling, waarmede juist een eeuw later de predikant Westendorp de ontdekking van een „grafberg" aan de oude zeedijk tussen Termunten en Termunterzijl tegemoet trad²³. Het gold hier een hoogte, welke de gebruiker in het jaar 1780 wenste te laten slechten opdat hij het terrein, waarop de hoogte lag en dat tot dusverre als weide had gediend, tot akkerland kon scheuren. Tot ontsteltenis van de arbeider, die daartoe weer eens de spade in de grond had gestoken, kwamen er onverhoeds doodsbeenderen te voorschijn. De werkinan wierp zijn gereedschap ter zijde en spoedde zich van louter schrik ijlings huiswaarts²⁴:

„De Ingezetenen het gerugt hiervan vernomen hebbende, durfden het bestrate voetpad, van Termunterzijl naar Termunten, niet gaan, maar liepen liever tot aan de knieën door den kleiweg. Zoo dacht men nog in 1780! Evenwel gelukte het den Heer Van Wartum, om den arbeider weder aan het werk te krijgen, schoon met moeite."

De zoon van de toenmalige pachter – het land behoorde destijds nog de Ned. Herv. Gemeente toe – verzekerde Ds. Westendorp dat de heer Bertling, tijdens de lugubere ontdekking ambtman van Termunten, een „Voorlezing over denzelven" had gehouden voor de Sociëteit „Pro Excolendo" te Groningen, waarvan de tekst scheen zoekgeraakt. Toch zou de vondst wellicht weer vergeten zijn geraakt indien

de arts P. Arkema uit Termunterzijl, sinds 1796 eigenaar van het terrein, niet met het geleidelijk afgraven van de heuvel was voortgegaan zodat in juli 1818 op een groot aantal urnen en andere voorwerpen werd gestoten. Naar aanleiding van een bezoek aan Termunten, uit hoofde van zijn functie als schoolopziener, was Westendorp het jaar daarop over een en ander ingelicht en tot zijn onderzoek geïnspireerd.

Aan de hand van Westendorps relaas kan men opmaken dat het hier een terpje betrof, waarin aanvankelijk urnen waren bijgezet, gevuld met de resten van gecremeerde personen mitsgaders zich op hun lichaam bevonden hebbende, meer of minder door het vuur aangetaste sieraden, kammen en andere gebruiksvoorwerpen. Naderhand werden op dezelfde dodenakker mensen begraven die, naar de eveneens opgedolven fragmenten van ijzeren zwaarden te oordelen, nog heidenen geweest zullen zijn. De door Westendorp mede in zijn verhandeling afgedrukte houtsneden, welke de meest gave vondsten weergeven – waaronder een tweetal fraaie, bronzen ruitersporen – tonen aan dat ook dit grafveld de vroege Middeleeuwen bestreek, in het bijzonder de 7de en 8ste eeuw.

Westendorp was intussen een andere opvatting toegedaan, wat hem moeilijk euvel valt te duiden, aangezien men in zijn dagen in het geheel niet in staat was dergelijke oudheden op ook maar drie eeuwen nauwkeurig te dateren. Hij kent het nabijgelegen terpdorp Termunten om te beginnen niet alleen „eenen hoogen ouderdom” toe doch hecht bijzondere waarde aan een zich destijds op de kruin van de wierde bevindende vijver²⁵:

„Bovenal strekt, mijns bedunkens, eene waterkom op het Kerkhof aldaar, tot eenen waarborg voor de stelling, dat voor de invoering van het Christelijk geloof in dit Gewest, Termunten in het oog onzer Voorvaderen hoogst merkwaardig was. De oudste plaatsen van godsdienst waren steeds aan zee, en bij eenen Tempel mogt geen heilige bron ontbreken.”

Op dit motief borduurt Westendorp voortdurend verder. Zo reeds in de aanhef²⁶:

„Deze plaats was derhalve in het oog der ouden zeer geschikt tot de oprigting van eenen grafberg, deels, dewijl dezelve de beste gelegenheid aanbood, tot de wassching der lijken, en de besprenging van den brandstapel en den lijkstoet, vooral echter wegens derzelve nabijheid aan zee. Overal immers door de geheele oude wereld verkoos men, zoo dit gevoegelijk en veilig geschieden kon, het zij in zee en daarin uitstromende rivieren, of aan dezelve begraven te worden: bij gebrek hiervan wierp men de grafbergen aan meren, in moerassen, of heilige bosschen op. In zee was, naar het gevoelen der oude volkeren, de benedenwereld, der Goden woning. Aan het water werd eene kracht van zuivering en herstelling toegeschreven, waarvan wij de begrippen verloren hebben, en slechts in het volksgevoelen eenige weinige flikkeringen ontdekken.”

Wij behoeven Westendorp verder niet te volgen in zijn wijdlopig betoog volgens hetwelk de „grafheuvel” een herinnering zou zijn aan Germanicus' ondernemingen aan de Eemsmond en de graven dekke van de Batavieren, die deel uitmaakten van de Romeinse hulptroepen en hun stoutmoedigheid in het zwemmen met de dood moesten bekopen. Voor de urnen zou men zich hebben beholpen met het vaat-

werk, aan boord te vinden en uit het Rijnland medegenomen terwijl deze potten de stoffelijke resten der omgekomen Batavieren bevatten, de geraamten daarentegen afkomstig zouden zijn van „op dit graf geofferde menschen”, te weten „geslagte gevangenen”.

Ademt Westendorp relaas enerzijds derhalve nog volkomen de geest der 18de eeuw, anderzijds gloort toch ook een nieuw tijdperk waar hij zich tot een oordeel van sommige vondsten tot de Groningse hoogleraren Van Swinderen en Uilkens wendt, tot de arts Boerma op 't Zand inzake de kiezen en tanden der begravenen, tot de arts Busch te Groningen inzake de skeletdelen terwijl de onderwijzers Houtman te Farmsum, Karssens te Oterdum en Prenger te Heveskes zich verdienstelijk maakten door de in 1818 reeds verstrooid en deels zoek geraakte vondsten zoveel mogelijk te achterhalen of aan te vullen met hetgeen een hernieuwd onderzoek ter plaatse bleek op te leveren. Westendorp smaakte zelfs de voldoening dat Reuvens uit Leiden overkwam, om vindplaats en vondsten in ogeschouw te nemen. Tenslotte richtte hij zich tot de Gedeputeerde Staten van de provincie Groningen, voortzetting van het onderzoek te willen begunstigen. Indien men verder nog bedenkt dat het veel gelezen en zeer belangwekkende tijdschrift *Antiquiteiten*, sinds 1818 uitkomende, door Westendorp werd opgericht en vanuit de stille dorpspastorie van het afgelegen Losdorp geredigeerd, zo behoort de opleving der vaderlandse oudheidkunde juist in Groningerland wel tot een der opmerkelijkste verschijnselen van het Nederlandse geestesleven dier dagen, moge het ook zijn dat nederige periodieken als die, waarin Rijkens uit Leens en anderen hun ervaringen vastlegden, het voertuig der gedachten uitmaakten²⁷.

Doch ook Westendorp zelf achtte dergelijke bijdragen in gewestelijke geschriften niet beneden zijn waardigheid. Hij was het, die de zo actieve Onderwijscommissie voor de provincie Groningen aanspoorde de dorpsonderwijzers uit de Ommelanden te verzoeken hun woonplaatsen volgens bepaalde aanwijzingen te beschrijven en de uitkomsten ten goede deed komen aan de belangrijk vermeerderde herdruk van het in 1818 door voornoemde Commissie bekroonde boekje, door de onderwijzer Kremer uit Zuidhorn aan de aardrijkskundige bijzonderheden van zijn gewest gewijd²⁸. Wij danken hem daardoor tal van hoogst belangwekkende mededelingen over uit een oudheidkundig oogpunt de aandacht trekkende terreinen, welke sindsdien aan bekoring ernstig hebben ingeboet²⁹. Bij wijze van voorbeeld halen wij aan hetgeen Westendorp vertelt over de terpvijvers van Feldwerd bij Krewerd, waar eenmaal het in 1183 door Hathebrand gestichte Oldeklooster verrees, Romerswerf alias Nijklooster bij Jukwerd, waar Emo in het jaar 1204 zijn huiskloostertje had ondergebracht en in 1213 de dochterstichting van Bloemhof te Wittewierum werd gevestigd, alsmede de terp van Amsweer bij Farmsum. De vijver van Romerswerf is de enige van de drie welke nu nog bestaat en de beschreven eigenschappen onverminderd vertoont³⁰:

„Hier maakten wij meermalen bij onze wandelingen de opmerking, dat de eerste stichters dier conventen, doorgaans, eene voortreffelijke standplaats hebben uitgekozen. Thans bevinden er zich op deze hooge terp twee boerderijen. Bewonderenswaardig kwam ons inzonderheid de oude ruime put of de ronde opgemetselde bron voor van 9 voeten in doorsnede, die eene kleine waterkom van ruim 12 voeten in doorsnede op het hoogste punt van eene terp vormt en die steeds kostelijk water opgeeft, zoodanig, dat hetzelfde er bestendig verscheidene voeten hooger staat, dan het omliggende maaiveld is. En alschoon de slooten in den geheelen omtrek ook uitgedroogd zijn, dan nog staat het water in dien put ten minste wel 6 ja 8 voeten boven het maaiveld en derhalve omstreeks 12 voeten boven den bodem der uitgedroogde slooten. Men begrijpt ligtelijk, dat het water in het midden, zelfs bij de sterkste vorst, hoogst zelden digt vriest, en dit geschiedt nimmer langer dan een etmaal, bijaldien het al eens gebeurt. In 1826 heeft men dezen put 16 voeten diep uitgegraven; op deze diepte konde men echter met eenen stok van 15 voeten nog geenen bodem ontdekken. Hoe is deze uitkomst door de kloosterlingen wel verkregen in eene geheel effene landstreek, zonder heuvels of bergen, en waar men nergens zoo hooge kleilanden aantreft? Het oude kerkhof der abdij is er nog bekend; men vond ook hier meermalen doodkisten en beenderen der begravenen. Bij dit Oldeklooster komt de oude *stelterweg*, thans een binnenweg, uit, die op Godlinse aanloopt. In deze abdij plagten de dijkregters der dijkvestige landen jaarlijks eene algemeene vergadering te houden en hunnen algemeenen dijkgraaf aan te stellen: het is jammer, dat ook eene zo hoogst heilzame gewoonte, waardoor eene zoo noodzakelijke vereeniging der verschillende dijkregten, langs den Eemsdijk alhier, werd daargesteld, alsmede geheel in onbruik geraakt is.”

Volgt Nijklooster:

„Te Nijklooster zijn in eenen heuvel, wel buiten, maar nabij den omtrek, dien het oude convent heeft beslagen, vijf lijkbussen of urnen, met eenige kleine menschenbeenderen er in, gevonden. Nog eenmaal gingen wij den ouden kloosterput of de kom bezigtigen, die zich op de hoogte der terp of wierde van Nijklooster bevindt. De grootste breedte der kom bedraagt 22 ellen; dezelve is met steenen in den kant gevloerd tot aan den mond van den put, welke rond is uitgegraven; boven heeft deze put de wijdte van 15 voeten in doorsnede, en in het midden van omtrent 10 voeten, maar vervolgens wordt hij nauwer, zoodat er beneden op de diepte van 30 v. niet meer ruimte is, dan dat er een man in konde staan te werken. In 1802 heeft men denzelven tot op deze diepte uitgegraven: de grond bleef verder nog los of week; men sloeg er een' ponter (ponterboom, bindstok) in, maar hij werd er door het water weder uitgedreven: de gravers moesten het werk nu staken. Het werk is zoo volmaakt rond, alsof de put geboord is: deszelfs wanden zijn hecht en vast, schoon niet van steen of hout gebouwd. Het water staat er altijd boven het maaiveld en thans (den 24 April 1836) nog twee ellen en vijf palmen hooger, en met den vlakken grond der hooge wierde gelijk. Al zijn de slooten in den ganschen omtrek ook geheel droog, die toch vier voeten diep in het maaiveld liggen, dan zelfs nog staat het water 18 palmen boven het maaiveld. Bij regenachtig weder, daarentegen, loopt de kom over en het water stroomt over het land. Dit water is ongemeen zuiver en voor het gebruik in de huishouding en in het boerenbedrijf zeer geschikt. Dit zoo geheel ongewoon en vrij onbekend verschijnsel in onze effene landstreek wekte op nieuw onze verwondering op. Zoo zorgde men toen des tijds voor versch en zuiver water bij de gedurige doorbraken der dijken.”

Tenslotte Amsweer:

„Bij de drie boerderijen, die zich thans op de terp of hoogte van Amsweer bevinden, heeft men op het toppunt der wierde eene waterkom, waarin drie gebouwde putten zijn, gelijk aan die te Nieuwe Klooster onder Kreeverd en Jukwerd. Dezelve leveren altijd, zelfs in

zeer drooge tijden, overvloedig en kostelijk water op; bestendig staat het water daarin veel hooger, dan de omliggende landen, even gelijk dit reeds van het Holwierder Klooster en Nieklooster is aangemerkt. Deze putten zouden door drie juffers gebouwd zijn, welke in één huis aldaar woonden."

Bij een dergelijke oudheidkundige bezieling past volkomen een uitlating, te vinden in de aanhef van Westendorps meer gemeld relaas over het onderzoek van de Rondenburg, geschreven in 1830⁸¹:

„Hoezeer ik in en buiten ons Vaderland honderden van oude grafheuvels, uit den heidenschen tijd afkomstig, op de hooge zandgronden had aanschouwd; zoo vond ik mij echter zeer verrast, toen men ook in de Provincie Groningen, in kleigronden, en zelfs in lage streken, grafheuvels en urnen van voorchristelijken tijd ontdekte.

De thans geslechte grafheuvel bij Termunterzijl opende den trein: naderhand dolf men urnen op in eene hoogte onder Bedum, bij het graven van eene sloot onder Ten Boer, in een der veenen onder Midwolde, in het Westerkwartier, in het veen onder Hellum, te Westerwytwerd, en te Eenrum op de hoogten van het dorp. In 1821 geraakte men op den Zoltkamp, in den tuin of den hof van den Heer J. Bouer, op een lijk, liggende Zuid en Noord, en daaronder op een gedeelte van eene aschkruik, gevuld met iets, waarin men de asch onderkende."

Het ligt in de lijn der verwachtingen dat Westendorp het verlangen naar een geschiedkundige atlas van de Ommelanden uitspreekt⁸²:

„Ik wensch van harte, dat eene kaart gemaakt worde voor ons gewest, waarop alle overblijfselen van oude dijken, de grenzen der voormalige landschappen, ambten en de grenscheidningen der tegenwoordige Zijlvestenijen, enz. gebragt werden. De opneming dier oude inlandsche dijken, zou veel bijdragen tot de kennis der vroegere aardrijkskunde dezer Provincie en tot het regte verstand van vele charters."

Acker Stratingh heeft hiertoe verdienstelijke pogingen gedaan door de voornaamste terpen, met hun hoogtematen, aan te geven op de onder zijn toezicht door Smit van der Vegt vervaardigde en in 1837 gedrukte geologische kaart der provincie Groningen. In 1849 kondigt hij de oudheidkundige kaart van Nederland aan, waarop tevens vele terpen staan aangegeven, in Zeeland zowel als in Friesland en Groningen, ingebonden achter het in 1852 verschenen, laatste deel van de *Aloude Staat*⁸³. Volledig is deze kaart op dit punt echter allerminst. Voor het overige kan men slechts de grootste bewondering hebben voor de kennis en het inzicht, door Acker Stratingh ook op het gebied der terpen ten toon gespreid⁸⁴.

Inmiddels had Westerhoff achter zijn aan de kwelders gewijd betoog een zeer verzorgd waddenkaartje afgedrukt, waarop alle belangrijke wierden langs de zoom van het oude land tussen Lauwers en Eems ingetekend staan.

Het is geenszins aan een geringe belangstelling voor de terpen te wijten dat Westerlauwers Friesland het overwicht, op het stuk der vaderlandse geschiedschrijving en beoefening der oudheidkunde enige eeuwen lang gehandhaafd boven de verder oostwaarts gelegen kuststreken en slechts door Ubbo Emmius bedreigd,

in de loop der 18de eeuw verliest. Weliswaar nam ook Westerlauwers Friesland ruimschoots aandeel aan de rage der almanakken en jaarboekjes, wel voorzien van bijdragen, aan het Friese verleden gewijd doch de belangstelling scheen anders gericht³⁵. Zo ergens, dan werd hier het verschil in volksaard aan beide zijden van de Lauwers, gelijk dit sinds het terugdringen van het Friese karakter der Ommelanden gaandeweg was ontstaan, wel duidelijk.

Een zuiver landbouwkundige ontwikkeling zou in de veertiger jaren van de 19de eeuw evenwel een oudheidkundige stroomversnelling te weeg brengen welke Westerlauwers Friesland in de gelegenheid stelde de achterstand goeddeels weer in te lopen.

In het volgende hoofdstuk zal ons nog blijken dat het uitstorten en bezaaien van baggergrond langs de slootwallen der aangrenzende weilanden in de lage kustgebieden aan weerszijden van het Vlie in de 15de en 16de eeuw een veel voorkomend gebruik was, dat menige veeboer in de gelegenheid stelde voor eigen gebruik peulvruchten, wortelen, moesgroenten, kool en dergelijke te telen. Uit vele huurcontracten valt bovendien op te maken dat van een „braaff en eerlyk” boer het verspreiden van aarde over de landerijen, ter beschikking komende bij het uitdiepen der greppels en slatten der sloten werd verwacht, ter meerdere vruchtbaarheid³⁶. Een landbouwer uit Salwerd bij Franeker beveelt deze werkwijze in het jaar 1779 als volgt aan³⁷:

„Heeft men een stuk land, waar in de greppels moeten opgeklaard of schoongemaakt worden, men bemest dat in den zomer, en neemt 'er, den volgenden winter de greppels uit, en maakt de zooden, die daar uit komen, zeer fijn over de akkers, en zo 'er aarde, die gesloot is, of slootaarde op het land ligt, kan men 'er die, in het voorjaar, dun over ryden, het geen eene uitneemende vrugtbaarheid geeft.”

Het is mogelijk dat men in de Friese veenderijen reeds eerder gunstige ervaringen had opgedaan met het strooien van aarde, doch in het bijzonder aarde, afkomstig van oude heemsteden alsmede kalkbevattend steengruis, getuige de raad, in 1776 in een gedrukt werkje gegeven, „laag veenachtig land door puin of huissteêaarde vruchtbaar te maken”³⁸.

Op dit gebruik nu zal sinds het jaar 1782 zijn voortgebouwd toen de landbouwer Johannes Douwes te Indijk bij Woudsend grote hoeveelheden huissteê-aarde ging opkopen met de bedoeling deze te verspreiden over kort tevoren met afzonderlijke polderdijken omgeven en behoorlijk ontwaterde graslanden, welke in het verleden ten gevolge van regelmatige en langdurige overstromingen door boezemwater slechts magere vruchten hadden opgeleverd. De uitkomsten waren zo treffend dat Douwes' voorbeeld allerwege navolging vond. Weliswaar is de bron van dit verhaal – een uit de jaren 1826–1827 daterend handschrift van P. C. Scheltema, bijgenaamd „Paulus Liger” – niet onverdacht doch het staat wel vast dat om en nabij het jaar 1800 de gunstige werking van het strooien van andere dan louter

slat- of greppelaarde in de Friese greidehoek algemeen bekend was³⁹. Zodoende valt inderdaad aan te nemen dat tegen het einde der 18de eeuw „zommige Boeren die (scil. huissteê-aarde) onder hunne huizen weggroeven, ten verkoop werde die aarde toen tegen geld opgewogen”.

Bij toenemende behoefte aan deze aarde zal men, na eerst de dichter bij huis liggende heuveltjes en verhevenheden in het waterland te hebben aangesproken, gaandeweg ook het oog hebben laten vallen op de terpen in de aangrenzende kleistreken. Acker Stratingh deelt mede dat er in zijn dagen reeds vele wierden „afgegraven zijn en nog steeds worden, in de provincie Friesland zowel als in Groningen”⁴⁰. Bij wijze van curiosum zij er nog op gewezen dat een zekere Mattheus van Hill uit Appingedam zich in het jaar 1877 tot de koning wendde met het verzoek in het genot van een beloning te worden gesteld wegens een door hem gedane landbouwkundige ontdekking. Uit een brief van het bestuur van het Genootschap van Nijverheid te Onderdendam, gedateerd 6 november 1874 en gericht aan de minister van Binnenlandse Zaken valt op te maken dat Van Hill er zich op beriep als eerste te hebben gewezen op de grote voordelen welke het strooien van terpaarde over magere graslanden opleverde. Een bewering, welke moeilijk te rijmen is met de krasse voorbeelden, door Scheltema betreffende het bemesten van zeer onderkomen weilanden te Hommerts en Ypekolsga in het jaar 1798 beschreven, hoe voorzichtig men diens beweringen voor het overige ook dient te hanteren⁴¹.

Nochtans liep het in de twintiger jaren met de terpafgravingen zo'n vaart nog niet dat het Scheltema noodzakelijk voorkwam, met zoveel nadruk voor het strooien van huissteê-aarde te pleiten. Vreemdelingen beseften soms niet eens dat zij een terp betraden of hadden geen oog voor het karakter der flauw glooiende heuvels temidden der vlakten. Zo ook Jacob van Lennep in het jaar 1823⁴²:

„Langs een voor dat gedeelte van Friesland zeer afwisselenden, ja eenigszins heuvelachtigen weg, reden wij naar de hofstede Groot-Lankum, die een vierde uurs van Franeker aflagt.”

Hij was er zich derhalve niet van bewust geweest een weg te hebben gevolgd welke over de kruin der vijf naast elkaar gelegen Midlumer terpen voerde. Maar de reuzenwierde van het dorp Ezinge maakte al evenmin indruk op de jonge reiziger, al bezocht hij het op de top gelegen kerkje⁴³:

„De landstreek was hier afwisselend; beurtelings grazig en bebouwd: al de huizen echter klein en oud. Te Ezinge gingen wij in de kerk, die juist (te 9 ure) aanging; en hoorden eene erbarmelijke predikatie van Ds. Binckins, neen Broersius. Na de preek dronken wij koffi, welke wij reeds te 11 ure ophadden, zoodat de dienst niet lang geduurd had.”

Toch was Van Lennep wel degelijk op de hoogte van de aanwezigheid van terpen in sommige der door hem bewandelde streken⁴⁴:

„Te half tien bracht de goede vrouw ons zelve op het voetpad naar Wehe en wenschte ons goede reis. Onderweg echter verdwaalden wij nu en dan omdat alle paden elkander gelijken en langs korenvelden loopen. Tusschen Wehe en Leens zijn de befaamde hooge wierden, waar men zegt dat zich de Romeinen onder Vitellius tegen den springvloed borgen.”

Een tegenpool van Van Lennep moet wel de onrustige predikant Potter zijn geweest, die na vele jaren elders vertoefd te hebben voor enige tijd terugkeerde naar de stad zijner voorvaderen. Naar aanleiding van een eenzame herfstwandeling vergast hij ons op een uitvoerige beschrijving van het naburige terpdorpje Aalsum, en de bespiegelingen, waartoe hem deze wandeling leidde⁴⁵:

„Op eenen kleinen afstand van de stad, in welke ik thans mijne wooning heb, ligt een klein en eenzaam dorpje op eenen heuvel, die een verbazend uitgestrekt gezicht naar alle kanten aanbiedt, en aan welks voet de overblijfselen van een oud, welêr zeer uitgestrekt, bosch gevonden worden. Moede en afgemat door ingespannen denken en werken in mijne kamer, besloot ik, ondanks het slechte weder, mij met wandelen eene uitspanning te bezorgen, en dat dorpje te bezoeken. Het was een gure, woeste herfstdag; de winden bulderden, en zwarte wolken, uit het Noordwesten aangevlogen, gaven aan de Natuur een huivering verwekkend en vreeselijk, doch voor mij, op dat tijdstip, waar in eene sombere zwaarmoedigheid mijnen geest beving, een zeer behagelijk en streelend voorkomen.”

Onze predikant gelooft niet dat het mensenwerk is „als men die verbazende menigte van heuvelen of terpen in aanmerking neemt, welke in dit gedeelte van dit gewest, en bijkans in elk dorp gevonden worden”. Indien dit wèl het geval mocht zijn geweest, zo „zouden zich ten minsten alle de bewoners van dit land wel tot dien arbeid verenigd mogen hebben, en een geheel ander gewest zou men wel hebben mogen uitgraven, om genoegzamen voorraad van aarde voor alle deze bijzondere heuvelen te vinden”. Veeleer meent hij dat de terpen van nature hooggelegen terreinen waren, welke om deze reden door de eerste bewoners tot woonplaatsen werden gekozen.

Potter zou vreemde ogen hebben opgezet indien hij Aalsum nu nog eens had kunnen zien. Na jarenlange afgravingen bleef er van deze eens zo machtige terp slechts een tors over, juist groot genoeg om kerk en kerkhof tot standplaats te kunnen blijven dienen. In oorspronkelijke gedaante besloeg de terp een oppervlak van ongeveer 4 ha en reikte tot 5 meter boven de omgevende landouwen. Het was nog niet eens de grootste en hoogste. Zo bezat de wierde van Ezinge vóór haar gedeeltelijke afgraving een oppervlakte van ruim 4 ha bij een hoogte van 5,5 meter. De allerhoogste terp tussen Lauwers en Eems is de tot 6 meter boven de omgeving reikende Enumer Hoogte, tussen Vlie en Lauwers de dorpterp van Hogebeintum, welke bij een oppervlak van bijna 7 ha op een hoogte van 8,5 meter bogen kan. De omtrek van dergelijke reuzen moge blijken uit een enkel getal: de middellijn van de Hogebeintumer terp bedraagt ongeveer 290 meter, die van de meer ellipsvormige Ezinger wierde varieert van 200 tot 250 meter.

In het licht van deze getallen kan men zich voorstellen welk een lawine van

oudheidkundige vondsten het afgraven van tientallen dergelijke gevaarten ten gevolge had, ook al waren lang niet alle woonheuvels dorpsterpen en diende men van de dorpsterpen de door huizen, kerken, kerkhoven en straatjes bezette gedeelten wel te ontzien. Het waren juist deze terpvondsten welke in Westerlauwers Friesland de belangstelling voor de terpen ten zeerste deden toenemen en de achterstand ten opzichte van het onderzoek in de Ommelanden ophieven. Reeds in 1828 had het Natuurkundig Genootschap te Groningen, bij monde van Th. van Swinderen, gepleit voor de oprichting van een museum, waarin terpvondsten konden worden tentoongesteld, zulks naar aanleiding van een in hetzelfde jaar afgegraven wierde, terwijl F.D. Fontein uit Harlingen, ook weer in hetzelfde jaar 1828, in de vergadering van het in 1827 opgerichte Provinciaal Friesch Genootschap ter beoefening der Friesche Geschied-, Oudheid- en Taalkunde nog slechts met het schuchtere voorstel had durven komen na te gaan of de terpen van kunstmatige dan wel natuurlijke aard waren ⁴⁶:

„Winsemius meldt, dat, ten gevolge van den hoogen watervloed in 793, de Friezen begonnen zijn terpen te maken, en wel hoofdzakelijk te Kollum, bij Stavoren, Almenum, Midlum, Herbaijum, Hitzum, Tzum, Winsum, Dronrijp, Uitgong (thans Berlicum), die eerst in 796 voltooid zijn, zoo wordt gevraagd:

In hoeverre is dit waarschijnlijk, en kan men uit den aard der gronden, en uit den aanleg en de strekking dier terpen, met grond vooronderstellen, dat zij door menschenhanden gemaakt, of wel door de natuur zelve gevormd zijn?”

De gedachtenwereld, waaruit deze vraag voortkwam, wordt nader gekenschetst door het punt dat Fontein tevoren aan de orde had gesteld ⁴⁷:

„Is er eenige grond, om te vooronderstellen, dat het Roode Klif bij Stavoren eene uitgedoofde vulkaan zoude zijn, en kan men, geologisch, de meer of mindere waarschijnlijkheid daarvan nog heden bewijzen?

Dit onderzoek zoude het door Winsemius (Chron., fol. 85) aangeteekende omtrent de familie Tadema kunnen ophelderen, en andere verhalen van brandende verschijnsels, die elders, in de Friesche Geschiedenis, voorkomen, toelichten.”

Gaandeweg ontworstelde het Friesch Genootschap zich aan deze kinderlijke gezindheid en weldra ontstaat door in omvang en betekenis toenemende geschenken de kiem der verzamelingen, welke het Friesch Genootschap tot de bezitter van een der meest waardevolle collecties oudheidkundige bodemvondsten en andere antiquiteiten in Nederland heeft gemaakt. De grote stroom zou intussen eerst komen nadat de snel toegenomen vraag naar terpaarde in de nieuwe veenpolders haar invloed had laten gelden in de terpengebieden, waar sinds de veertiger jaren de ene wierde na de andere geheel of gedeeltelijk aan gegadigden ter afgraving werd verkocht. Na 1840 ook verschijnen de eerste advertenties in de Leeuwarder Courant, waarin terpaarde bij de ton of de kubieke el wordt aangeboden dan wel verkopeningen van gehele terpen hun aankondiging vinden. Zo vernemen wij bijvoorbeeld op 2 juni 1843 dat de voorraad terpaarde te Oosterend is uitgeput ter-

wijl handelaren in terpaarde op 6 december 1845 een bod kunnen doen op de terp achter Sathe Westerend bij Workum⁴⁸.

De handel verliep doorgaans aldus, dat de eigenaar van een terp de bovengrond, met behoud van de ondergrond tot een nader te bepalen peil, aan de meest biedende verkocht. Uit deze kopers vormde zich het gilde der „terpbazen”, die er vervolgens zorg voor droegen dat de af te graven terp voor schepen bereikbaar was en zo nodig een opvaart lieten uitdelven tussen terp en naast bij zijnd vaarwater, met laadstelling voorzien. Tevens gaven zij bekendheid aan het feit waar, en tegen welke prijs terpaarde te bekomen viel.

Als onmisbare schakel tussen terpbaas en landbouwer traden de „terpschippers” op, die met hun gemiddeld 40 ton metende, platbodemde en in beladen toestand amper drie voet diep stekende „skûtsjes” voor de laadstelling kwamen meren. Zij moesten hun vrachten veelal zelf aan boord trachten te krijgen met behulp van kruiplanken en kruiwagens – een uiterst zwaar karwei – waarna hun doorgaans een reis van twee of meer dagen wachtte – al naar gelang windrichting en weersgesteldheid – om het oord van bestemming te bereiken. Ter plaatse aangekomen mochten zij zich al gelukkig prijzen hun vrachtloon te kunnen inbeuren nadat de lading uit het ruim gekruidd was en aan de wal op een hoop gestort omdat in dit loon soms tevens de verspreiding der aarde over de landerijen zelf bedongen werd. Uiteraard bracht de vaak zeer afgelegen ligging van deze landerijen ook weer de nodige zorgen voor de schippers mee. Sinds de zeventiger jaren kwamen op de grotere terpen echter kipkarren op smalspoor hun intrede doen, door paarden of een locomotiefje voortbewogen, en door de terpbaas in bedrijf genomen. Aan een dergelijke voorziening dankte de „Stoomterp” bij Britsum zijn vreemdsoortige bijnaam (Plaat XXI–XXII).

Uiteraard beïnvloedde de meer of minder gunstige ligging van een terp ten opzichte der vaarwaters de prijs, welke een terpeigenaar kon bedingen. Daarnaast werd de nodige aandacht geschonken aan de hoedanigheid van de aarde, waarvan de adspirantkopers zich met behulp van grondboren overtuigden. De prijzen voor goede terpaarde bleven een reeks van jaren merkwaardig stabiel, gelijk uit de advertenties van terpbazen in de Leeuwarder Courant valt al te leiden:

1854 Spannum	25 ct per ton	1868 Erkens	25 ct per ton
1856 Kooifenne	22 ct per kubieke el	1868 Boksum	30 ct per ton
1858 Klaarkamp	35 ct per ton	1872 Oosterend	30 ct per ton
1861 Boksum	30 ct per ton		2de soort of zand 15 ct per ton
1864 Tjum	25 ct per ton	1881 Almenum	50 ct per ton
1864 Kingum	25 ct per ton	1882 Tallum	75 ct per ton
1882 Spannum	75 ct per ton	1892 Thabor Klooster	70 ct per ton

Meer dan een halve eeuw aaneen deden de terpafgravingen in Friesland en Groningen een grote levendigheid ontstaan. Ettelijke modderschepen lagen vaak op

hun beurt aan de laadsteigers naast de terpen op hun beurt te wachten terwijl een grote vloot van dergelijke „skûtsjes” de waterwegen stoffeerde. Daar kwam nog bij dat de belangrijk vermeederde opbrengst der met terpaarde bemeste weilanden talrijke boeren in staat stelde hun veestapel uit te breiden terwijl zij bovendien het overschot aan koemest aan de bouwboeren langs de kust of op de magere zandgronden van de hand gingen doen, hetgeen het aanbod van vrachten nog meer verhoogde en de mogelijkheid van retourladingen schiep. In het jaar 1877 schildert de Bolswarder predikant M. E. van der Meulen deze ongekende bedrijvigheid op de Friese waterwegen als volgt⁴⁹:

„Vroolijk strekken in de vaarten, die gij niet ziet, te midden der groene weiden, de witte en bruine zeilen zich uit en stuwen de scheepjes of tjalken voort. Beide bevatten een kostbare vracht; de eerste voeren van de terpen, die meer en meer verdwijnen, den kostelijken modder weg, de heerlijke teelaarde, die tegen omstreeks f 1,— per scheepston grage koopers vindt, om er den humusarmen zand- of veenbodem in Friesland's oostelijk deel of de lage kleiweilanden mee te verbeteren, en de andere brengen evenzeer een deel des bodems uit hooge en lage veeën herwaarts, om als lange en korte turf tot voeding te dienen der steen- en pannenfabrieken, der fabrieken van Friesch aardewerk en draineerbuizen en der kalkbranderijen, die in Bolsward en Makkum vooral bloeien, of om in de huizen der burgers te worden verstoekt.”

Sinds het begin der 20ste eeuw, als het hoogtepunt der afgravingen eigenlijk reeds is gepasseerd, verschijnen er gedrukte prospectussen van „aan de sneé” gebrachte terpen, met scheikundige analyses van de aangeboden aarde. Voordien ging men uitsluitend af op de uiterlijke eigenschappen en het soortelijk gewicht, waarbij men zich enerzijds hoedde voor te zandige grond, anderzijds voor terpaarde, welke al te rijk scheen aan riet en andere planteresten dan wel uitsluitend uit koemest bestond. Weliswaar verbeterde ook laatst genoemde soort de grasmat met onmiddellijke uitslag op aanzienlijke wijze doch slechts voor een of twee jaren terwijl de meest gezochte kwaliteit de eigenschap bezat zulks voor veel langere tijd te bewerkstelligen wegens de rijkdom aan nitrificerende bacteriën. Met dit oogmerk onderscheidde terpeigenaar, terpschipper en afnemer de duurste, geel-groen gekleurde terpaarde van de goedkopere, zwarte kwaliteit en bleek het vaak niet lonend de onderste lagen van een wierde tot op de vaste, ongeroerde moederbodem weg te graven omdat deze juist veelal het rijkst aan planteresten waren en onder de benaming „toel” werden gediskwalificeerd. Niettemin trachtten de modderschippers hun afzet te verhogen – onderling bestond trouwens de nodige concurrentie – door de bron van de terpaarde fraaie namen te schenken en de door hen ontgonnen heuvels te bedenken met namen als „De Parel”, „De Klaverbloem”, „De Klaver”, „De Gouden Kroon” en dergelijke.

De uitkomsten van het scheikundige onderzoek gaven in zoverre geen zekerheid over de werking der te koop aangeboden aarde dat juist de zwarte of „vlugge”

terpmodder de gunstigste samenstelling bezat, zoals de volgende reeks vergelijkende monsters bewijst:

	Stikstof	Fosforzuur	Kali	Koolzure kalk
Gele terpaarde . . .	0,44 %	1,06 %	0,37 %	1,1 %
Zwarte terpaarde . .	1,4 %	2,1 %	0,5 %	2,3 %
Zeelei	7,5 %	0,15 %	0,33 %	6,6 %

De waarde van de terpen in een tijdperk dat men nog niet over voldoende kunstmeststoffen beschikte blijkt mede uit het feit dat de aarde, afkomstig van een terp, 1 ha groot, voldoende werd geacht om 375 ha schrale dalgrond tot behoorlijk bouw- of weiland om te toveren. Grote terpen zijn dan ook wel voor ettelijke tienduizenden guldens verkocht, waarbij de verkoper de ondergrond behield.

Het harde leven der terpschippers die, bijgestaan door knecht, vrouw en zo mogelijk kroost, in zo kort mogelijke tijd hun schepen geladen dienden te krijgen en slechts rust kenden indien na terugkeer op een vrij komende ligplaats aan de laadstelling moest worden gewacht, liet weinig ruimte voor het achtslaan op oudheden. Meer nog waren hiertoe de terpbazen in de gelegenheid, al werden de vondsten stilzwijgend het eigendom beschouwd van degene, die op het tijdstip van opdelving eigenaar van de losgestoken aarde was. Stapels hout, opgetast aan de rand van menige afgraving en afkomstig van als lastige obstakels beschouwde terphuizen, putten, schoeiingen, scheepswrakken etc., dienden hoogstens tot het verwarmen van de etenspotten en theekeutels van het werkvolk, getuigende van de kansen, welke de wetenschap gedurig verzuimde. Doorgaans waren het slechts munten, bronzen gebruiksvoorwerpen of gaaf opgedolven potjes welke tijdig werden opgemerkt en hun weg vonden naar de talrijke handelaars, die op de terpafgravingen neerstreken en wie zich verder maar de moeite wilde getroosten tot dit doel de terpen te bereizen. In bijzondere gevallen wendden terpbazen of schippers zich wel tot de goudsmiden in de naburige steden of een notaris, arts, predikant dan wel andere notabelen in de naaste omgeving, waarvan mocht worden verwacht dat zij op grond van oudheidkundige ambities meer zouden betalen dan de eerste de beste scharrelaar. Het gewicht van de terpafgravingen, voor de wetenschap in de te voorschijn komende oudheden gelegen, was in de veertiger jaren echter nog niet overal doorgedrongen. Zo schreef de hoogleraar Van Breda, directeur van Teylers Museum te Haarlem, op 29 augustus 1845 in volle ernst: „Toen ik onlangs te Warffum was, liet een boer een wierd, die naast zijn woning stond, afgraven, omdat die het uitzicht belemmerde.” Het strekt het Friesch Genootschap tot eer, in hetzelfde jaar 1845 maatregelen te hebben getroffen teneinde de bloei-

ende handel in terpvondsten meer aan de verzamelingen van deze instelling ten goede te laten komen⁵⁰:

„De Afdeeling voor Oudheidkunde heeft bijzonder hare aandacht gevestigd op de in deze provincie zoo veelvuldige terpen. Vergravingen in terpen te Wirdum, Kimsward en Pingjum, en bij die gelegenheden gevondene voorwerpen, hebben aanleiding gegeven, om een opzettelijk onderzoek dienaangaande op te dragen aan de Heeren W. Eekhoff en J. J. Bruinsma. Een kleine som is te hunner beschikking gesteld, tot bestrijding van onvermijdelijke uitgaven; en zij zijn gemagtigd, om namens het Genootschap brieven uit te zenden, ten einde Gewestelijke en Plaatselijke Besturen en bijzondere personen uit te noodigen, om van afgravingen van terpen en wieren, en van hetgeen zich daarbij zal voordoen, zoo ten aanzien van de gesteldheid des gronds, als van de aanwezige voorwerpen en overblijfsels, naauwkeurige berichten in te zenden. Hoe meer men in andere provincien van ons Vaderland zich bezig gehouden heeft met het opsporen en verzamelen van overblijfselen uit den voortijd, des te merkwaardiger zijn steeds de uitkomsten van dat onderzoek, en des te rijker de oogst van gevondene voorwerpen geworden. Het is dus van geen gering belang, dat men ook in deze provincie die zaak ter harte neme, en, voor zoo verre zij nog aanwezig zijn, trachte, de stomme getuigen van het huiselijk en maatschappelijk leven onzer voorvaderen bijeen te zoeken, ten einde van hen berichten te vragen omtrent eeuwen, waarover de stem der geschiedenis zwijgt, of slechts bijna onhoor- en onverstaanbaar fluistert.”

Eekhoff had bereids zijn grote belangstelling voor terpen en terpoudheden, niet minder ook zijn belesenheid in de geschriften van Acker Stratingh en Westerhoff doen blijken in zijn werk over de historie van Leeuwarden, waar dit hem pas gaf over bevindingen bij graafwerk op het grondgebied van deze stad uit te weiden. Zo bijvoorbeeld de vondsten, welke de doodgravers op de algemene begraafplaats plachten te doen in de terp van Fiskwerd, eens een afzonderlijke buurtschap waar tot aan het jaar 1580 een kloostertje der Tertiariissen gevestigd was geweest⁵¹:

„Hoe weinig onze Friesche terpen ook nog onderzocht zijn, al het tot dusverre daarin gevondene, hetzij urnen, gereedschappen, penningen enz., komt volkomen met hunne (scil. Acker Stratingh en Westerhoff) overeen; terwijl zij hunne zaak bij voorraad met zoo veel bijzondere en algemeene kennis en geleerdheid bepleiten, dat wij, ook op grond van eigene nasporingen, gaarne betuigen, aan hunne gevoelens en resultaten groote waarde te hechten.

Ten aanzien van Leeuwarden kan bovendien onze eigene bevinding ter bevestiging van hunne meening strekken. Want hoewel de grond der terpen, waarop de stad zelve ligt, door veelvuldige bebouwing en ophooging weinig gelegenheid tot onderzoek aanbiedt, zoo vindt men echter daartoe de beste gelegenheid in de terp, benoorden de stad, waarop de Stedelijke Begraafplaats is aangelegd. Deze bevat nu op eene diepte van een à twee el zulk eene groote hoeveelheid scherven van uit leem vervaardigde, gedroogde en gebrande urnen, dat een der doodgravers dáárom in den waan verkeerde, dat te dezer plaatse aleer eene Pottbakkerij zou geweest zijn. Dagelijks worden deze gevonden en boven de oppervlakte geworpen, zoodat men veelvuldige brokstukken der ruwe steenen bewaarplaatsen van de asch onzer heidensche voorvaderen thans boven op de graven onzer afgestorvenen vindt liggen.

Vermits Keizer Karel de groote bij de invoering van het Christendom verbood, de lijken te verbranden, zoo is het duidelijk, dat deze sporen van vroegere bewoning tot het heidensche tijdvak, in de zeven eerste eeuwen onzer jaartelling, moeten gebragt worden.”

Eekhoff schijnt dus wel in de ban te hebben verkeerd van Westerhoff, door allereerst aan „urnen” te denken. Maar slechts twee jaar tevoren had Buddingh de gedachten in een zelfde richting geleid door in volle ernst de begrippen „wierd”, „werd”, „woerd” etc. af te leiden van de Scandinavische doodsgodin Urdr, zodat deze hooggelegen terreinen oorspronkelijk de doden-akkers uitmaakten, gelijk hij ook het woord urn met dezelfde godinnaam in verband bracht⁵². Eekhoff citeert Buddingh waar hij een verklaring van de naam Leeuwarden tracht te geven, zij het dat hij Buddinghs opvatting niet voetstoots deelt⁵³.

Bruinsma stond in briefwisseling met Acker Stratingh en ondernam verschillende terpreizen, welke niet zonder gevolgen bleven voor de collecties van het Genootschap. Op de jaarvergadering van 4 juli 1850 kon Eekhoff bovendien met voldoening memoreren dat Dr. L. J. F. Janssen uit Leiden, die, mede in verband met de ontdekking van het helaas meteen vernielde hunebed te Rijs in Gaasterland en zijn interesse voor de St. Maartenssteen in de kerktoren te Bolsward, een oriënteringsreis naar Friesland had ondernomen en in mei 1849 de oudheidkundige verzameling te Leeuwarden was komen bezichtigen, „zoodat zijn bezoek en onderzichten voor velen onzer zeer nuttig zijn geweest: mede ten aanzien van zijn gevoelens over onze terpen, waaromtrent de deswege bestaande Commissie U in haar volgend Rapport zal onderhouden”⁵⁴. In december 1849 bestudeerde Westerhoff de collectie:

„Onze vermelde Verzameling werd in december mede met een bezoek vereerd van den geleerden Dr. R. Westerhoff, die zoo lang in dit vak gewerkt en zoo veel uit den bodem van het naburige Groningen gedolven heeft, dat wij van zijne mededeelingen en verklaringen tevens zeer veel nut hebben getrokken. Wij toch zijn overtuigd, dat onze verzamelingen en wij zelve beginnelingen zijn, voor wie de omgang met zulke grondige geleerden, wier schriften wij reeds zoo lang vereerd hebben, zeer leerzaam en aangenaam is.”

In 1850 blijkt er een kast te zijn aangeschaft, teneinde, zo schrijft de secretaris van het Genootschap, Dr. J. G. Ottema, de verzameling beter tot haar recht te kunnen doen komen⁵⁵:

„Bij het eindigen van dit Verslag hebben wij nog melding te maken van onze steeds toenemende Verzameling van Antiquarische en Geologische Voorwerpen. Tot nog toe hadden wij die bewaard als een bijeen gebragte ongeordende hoop, *rudis indigestaque moles*, dewijl het getal voorwerpen nog te klein en onvolledig was, om daarmede een behoorlijk kabinet zamen te stellen. De rijke oogst, dien ons de terpen in de laatste tijden hebben opgeleverd, gevoegd bij de belangrijkste verzameling van Wijsche oudheden, door den Heer Brugmans geschonken, heeft het noodzakelijk gemaakt, en mogelijk tevens, om tot eene wetenschappelijke ordening de handen aan het werk te slaan. Te dien einde hebben wij ons eene doelmatige kast aangeschaft, waarin, door de zorg van den Heer Eekhoff, de voorwerpen nu zoodanig geplaatst en gerangschikt zijn, dat het geheel een bezienswaardig kabinet aanbiedt, zoodat wij ons thans ook op eene Oudheidkundige Verzameling mogen beroemen, die een niet onaanzienlijk bewijs oplevert van den bloei en de werkzaamheid van het Friesch Genootschap.”

Op de jaarvergadering van 8 juli 1852 schetst Eekhoff zijn werkzaamheden en ervaringen met betrekking tot het bijeengaren van terpvondsten als volgt⁵⁶:

„Meer dan eenige andere is onze werkkring toch afhankelijk van zoodanige gelegenheden, welke wij niet kunnen scheppen zonder in overgrooten kosten te vallen. Aan het opsporen en beschrijven van Oudheden en Gedenkstukken zijn eigenaardige bezwaren verbonden, welke men, ook met den besten wil en meest mogelijken ijver, niet kan te boven komen, wanneer men tevens zorgen voor ambt of beroep heeft te vervullen.

Die gelegenheden bieden zich thans, ten aanzien der Terpen, in ruime mate aan: want inzonderheid in Westergoo neemt de zucht om de Terpen te vergraven en de aarde te verkoopen, ten einde daarmede de graslanden in lagere streken te verbeteren, ongemeen toe. Die verkoop brengt velen eigenaars kapitalen winst aan, geeft leven aan de scheepvaart en is tot vermeerdering van productie voor den Frieschen landbouw van uitgestrekt belang voor de toekomst. Mij zijn voorbeelden genoemd van terpen, die voor 5.000 Gld. verkocht zijn en waarvan reeds voor 15.000 Gld. terpaarde is verkocht⁵⁷. In vele zijn daarbij bijzonderheden gevonden, welke of door de eigenaars op hoogen prijs gesteld worden, of reeds verkocht zijn, of waarvoor de bezitters ongehoorde prijzen vragen, nadat sommige oudheidkenners met te weinig voorzigtigheid den ijver om te zoeken door het uitloven van vrij hooge sommen aangevuurd hebben. Nadat de vinder voor een enkel voorwerp eenmaal ruim betaald is, meent hij ook uit de onbeduidendste bijzonderheid goud te kunnen maken. Het onaangename daarvan heb ik bij herhaling ondervonden, zoodat wij bij onze zucht om oudheden op te sporen niet voorzigtig genoeg kunnen zijn, opdat men zich van de waarde der voorwerpen geen te hoogen dunk vorme.

Met het doel om de voornaamste vergravingen te leeren kennen en de eigenaars der terpen voor onze belangen te winnen, heb ik in Augustus des vorigen jaars opzettelijk een togt gedaan naar Oosterend, Hidaard, Bolsward, Wommels, Spannum, Winsum en Dronrijp. Ik hoop in de bereiking van dat doel niet ongunstig geslaagd te zijn, en heb bij vele kennismakingen tevens uit verscheidene terpen voorwerpen medegebragt, waarvan de beide Kanneltjes van Winsum en een derde Schaats van Wommels wel de belangrijkste zijn. Uit eene terp bij Nesserzyl hebben wij een Wierookvat bekomen, in ruwen stijl van gegoten koper vervaardigd, en afkomstig uit de voormalige Abdij der St. Jansheeren aldaar, ook het Nesser-konvent genoemd. Tevens zijn ons uit een terp te Achlum zes Frankische Denarii geworden, welke veel overeenkomst hebben met die, welke voor eenige jaren in Gaasterland gevonden zijn. Tot dusverre gaven de Munten meer sporen van het verblijf der Romeinen dan van de Franken in dit gewest. Later zijn mij uit die zelfde terp een aantal soortgelijke munten vertoond. Men vroeg er echter te hoogen prijs voor, om ook deze te kunnen koopen. In de nabijheid dezer stad heb ik vervolgens zelf opgravingen gedaan, doch, even als in de andere terpen, voorshands niets anders gevonden dan eene massa Urnscherven van verschillende soorten.”

Ervaringen in het buitenland gaven er eigenlijk de stoot toe dat men in Friesland hoger durfde te gaan mikken dan een kast curiosa in het voor weinigen toegankelijke vergaderzaaltje van het Genootschap. De Haan Hettema meende dat er zelfs te Leiden een schromelijke achterstand op het gebied der „Germaanse” oudheidkunde ten opzichte van een land als Denemarken te bespeuren viel en achtte het daarom geenszins overbodig de lezers van de *Vrije Fries*, het orgaan van het Genootschap, op de hoogte te stellen van een handleiding tot het verzamelen en bewaren van bodemvondsten, in het jaar 1831 door het Koninklijk Genootschap

van Noordsche Oudheidkunde onder de titel *Om Nordiske Oldsager og deres Opbevaring* uitgegeven⁵⁸.

Joost Hiddes Halbertsma, die zijn hart zozeer had verpand aan de taal en de cultuur der Angel-Saksen, stelde zijn landgenoten voor ogen hetgeen hem op zijn reizen door Engeland en Schotland zozeer getroffen had en werkte in een gloedvol betoog op het eergevoel der Friese natie, „een overblijfsel van den moederstam, uit welke de Engelschen en Amerikanen, als onze colonisten, zijn voortgegaan”⁵⁹. Het beroep op de stamtrots sloeg in – een voorstel, door Halbertsma in het jaar 1853 aan Gedeputeerde Staten van Friesland gericht tot het beschikbaar stellen van een ruimte, waarin Friese oudheden blijvend tentoongesteld zouden kunnen worden, werd aanstonds overgenomen. Twee vertrekken in het juist gereed gekomen Paleis van Justitie te Leeuwarden boden weldra huisvesting aan Halbertsma's geesteskind, *Frislands Kabinet van Oudheden*. Het bevatte zowel de verzameling oudheden van het Friesch Genootschap als de belangrijke collectie antiquiteiten, door Halbertsma aan de provincie Friesland geschonken, terwijl Halbertsma's aansporing, zijn voorbeeld te volgen, niet zonder weerklink bleef⁶⁰.

Wij zullen de verdere lotgevallen van deze verzamelingen niet volgen en verwijzen daartoe naar de schets, hiervan door Eekhoff in 1875 gegeven⁶¹. Opgemerkt zij slechts dat ter gelegenheid van het vijftig-jarige bestaan van het Genootschap in het jaar 1877 te Leeuwarden een historische tentoonstelling gehouden werd, welke zich in een stormachtige toeloop mocht verheugen. Uit de baten kon het voorheen door de familie Van Eysinga bewoonde hoekhuis tegenover de Kanselarij worden aangekocht, dat sedert 1883 het Friesch Museum tot zetel strekt⁶².

Alle goede bedoelingen ten spijt moest het Genootschap toch wel eens een steek laten vallen. Enerzijds schulde de oorzaak in de gebrekkige verbindingen tussen stad en platteland, waardoor belangrijke vondsten niet, althans te laat ter kennis van het bestuur kwamen. Anderzijds kon een zekere schrielheid bij het toekennen van geldelijke beloningen de bestuurderen parten spelen. De eerste reden belette het Genootschap de hand te leggen op de – helaas versmolten – opzienbarende zilverschat, bij de afgraving van de Bruggebuurster terp te Winsum in 1861 opgedolven en bestaande uit enige schalen van Gallo-Romeinse herkomst; de tweede de aankoop van de goudschat, in het jaar 1866 te voorschijn gekomen bij de afgraving van de terp te Bessens bij Wieuwerd. Gelukkig bleef deze vondst bewaard doordat Dr. Janssen haar voor het Oudheidkundig Museum te Leiden wist te verwerven.

Men was in Leeuwarden kennelijk nog niet op voorwerpen van zulk een betekenis ingeschoten en het stadium van rariteiten-kabinet nauwelijks te boven⁶³. Toch was degene, die inzake Wieuwerd zulk een misslag begaan had, Mr. J. Dirks, een hoogst bekwaam, ook buiten Friesland zeer gevierd numismaat en oudheid-

kundige, daarbij de meest op de voorgrond tredende figuur uit het Genootschap van die jaren. Hij was het ook die in het jaar 1871 ter gelegenheid van het archeologisch congres te Bologna de aandacht van buitenlandse oudheidkundigen op de Friese „terremares historiques” had weten te vestigen. Het gold als een historisch ogenblik toen het grote archeologische fenomeen Luigi Pigorini zich in het jaar 1881 na een bezoek aan Leiden de verre reis naar het afgelegen Aalsum bij Dokkum getroostte en in gezelschap van Dirks de afgraving van de onderhavige terp in ogenschouw kwam nemen⁶⁴. Pigorini onderschreef Dirks' opvatting van het ontstaan der terpen, overeenkomstig de door hem zelf in Lombardije en Hongarije onderzochte „terremares” met hun „palafitte”, op grond der in de terprofielen zichtbare, loodrecht staande palen en hield het er derhalve voor dat de nederzetting te Aalsum in haar oorspronkelijke gedaante uit een reeks paalwoningen had bestaan, opgericht boven de spiegel van een door een dijk omgeven, uitgegraven waterbekken. Door het storten van afval zou dit bekken gaandeweg zijn opgevuld, waarna het paalwoningendorp met zijn vijver in een met huizen bezette heuvel veranderde⁶⁵.

Mogen Pigorini's inzichten reeds lang niet meer worden aangehangen, zijn uitzettingen behielden, mede door de levendige betoogtrant, haar lezenswaardigheid zodat de naam van deze briljante geleerde voor altoos aan de terpen verbonden zal blijven. Omgekeerd kwam Pigorini's autoriteit de bekendheid der terpen ten goede, gelijk het de Nederlandse bezoeker aan het oude Museo Pigorini te Rome altijd een schok gaf, wanneer hij ineens voor een vitrine kwam te staan waarin de handvol terpvondsten prijkte, door Pigorini van Aalsum meegenomen. De gedachte aan paalwoningen scheen in Pigorini's tijd de gemoederen trouwens danig bezig te houden want Hartmann, die zich bezig hield met het terponderzoek in Dithmarschen, wees ook al op dergelijke waarnemingen, zij het dat hij deze palen veeleer beschouwde als bevestigingen van mestlagen, welke de onderbouw van woonheuvels uitmaakten en op deze wijze aan de bodem zouden zijn vastgenageld, opdat de vloed er geen vat op kreeg⁶⁶.

Het waren de paalwoningen, waarvan de sporen bloot kwamen te liggen tijdens een bijzonder lage waterstand in de Zwitserse meren, welke de hoog bejaarde Westerhoff tot een laatste verhandeling over de terpen inspireerden. Kennis genomen hebbende van de geschriften, aan de flora en fauna uit de omgeving der Zwitserse paaldorpbewoners gewijd, meende Westerhoff – met recht – dat de terpen in dit opzicht de „natuur- en oudheidkundigen onder ons” waarlijk niet geringere mogelijkheden boden, waarvan nochtans maar heel weinig gebruik was gemaakt⁶⁷. Bij wijze van voorbeeld behandelde hij vervolgens de paarde- en duivebonen, de vlas- of lijnzaadknoppen en de haverkorrels, door hem destijds in de mestlagen van de wierde te Watwerd aangetroffen⁶⁸.

Onwillekeurig was de beoefening der oudheidkunde in Groningerland buiten

onze horizon geraakt door de furor, waarmede het Friesland tussen Vlie en Lauwers deze wetenschap incens was gaan bedrijven. Toch verliep de ontwikkeling over en weer de Lauwers tamelijk gelijk omdat men sinds het jaar 1848 een verzameling oudheden in het Academiegebouw te Groningen was gaan aanleggen, terwijl in het jaar 1874 een Provinciaal Kabinet van Oudheden, op gelijke leest geschoeid als het Friese, werd opgericht, waarvan de collectie van de in 1874 gestorven Westerhoff de kern vormde. In 1889 vond tenslotte de stichting van het Museum van Oudheden voor de provincie en stad Groningen plaats, dat in 1892 onder de bezielende leiding van Mr. J. A. Feith naar het door rijksbouwmeester Peters voor het daartoe ontworpen gebouw werd overgebracht waarin zich dit nog altijd bevindt⁶⁹.

Viel er in het verzamelen en tentoonstellen in de loop van de tweede helft der 19de eeuw derhalve aanzienlijke vooruitgang te boeken, Pleyte liet er in het jaar 1877 geen twijfel over bestaan dat er nog maar al te veel te doen stond. Het recht tot deze kritiek kon hem geenszins worden ontzegd want hij sprak dit oordeel uit aan het slot van het eerste, nog altijd op hoge waarde geschatte overzicht der bodemvondsten uit het noorden des lands, waarbij hij op gelukkige wijze profijt had kunnen trekken van hetgeen ter gelegenheid van de tentoonstelling in het jaar 1877 te Leeuwarden bijeen was gebracht⁷⁰.

Pleyte zet daarna zijn denkbeelden uiteen en acht het volstrekt noodzakelijk dat de terpen opzettelijk worden onderzocht, tot beneden de oorspronkelijke bodem, wil men ooit verder komen dan de vage, en bovendien vaak tegenstrijdige berichten over de omstandigheden, waaronder de toevallig opgedolven oudheden te voorschijn komen. Evenmin acht hij de boringen voldoende, in het verleden door Westendorp, Westerhoff, Acker Stratingh, Bruinsma en Eekhoff uitgevoerd. Tenslotte stelt hij het volgende voor:

„De Friezen, voor zoover ik ze ken, zijn in hooge mate welwillend, om bij het onderzoek de behulpzame hand te bieden. Geen onderzoek minder kostbaar zeide ik, want de terpen worden voor ons opgegraven. Men behoeft niet te zoeken naar geschikt personeel en geen betalingen voor werkvolk te doen, want de terpenbezitter verkoopt den grond en waar dat voorkomt staat hij gaarne toe dat men bij het weggraven op zijn terrein komt en toeziet. Voor ons wetenschappelijk onderzoek is niets anders noodig dan toezicht; men moet teekeningen van de terp maken vóór de opdelving en gedurende den tijd dat die plaats heeft; de doorsneden van de terp geve men op, naarmate die meer of min belangrijke zaken opleveren en de voorwerpen die voor den dag komen, geheel of gebroken, verzamele men of koope men aan. Ware zoo de terp van Hym behandeld, waarin een kanaal tot 10 voet beneden het zomerpeil is uitgegraven of die van Waaxens, waar het zelfde plaats had, wij zouden veel stelliger hebben kunnen zijn in onze uitspraken.”

Pleyte memoreert de gedachtenwisseling welke naar aanleiding van de terpvondsten te Saaksumhuizen in Hunsego in de Staatscourant zowel als de Akademie van Wetenschappen heeft plaatsgevonden en geeft de naar aanleiding daarvan door

het Friesch Genootschap benoemde commissie in overweging iemand aan te wijzen die in het vervolg toezicht op de afgravingen kan houden terwijl er daarnaast kadastrale uittreksels der tot verdwijnen gedoemde terpen dienen te worden aangevraagd welke als grondslag kunnen dienen voor de te verrichten opmetingen van terpprofielen. „Alles worde verzameld wat voor den dag komt”, al zou men er een schuur op het opdelvingsterrein voor moeten huren.

De tijd bleek helaas nog altijd niet rijp voor Pleytes vermaan en de 19de eeuw moest eerst verstrijken eer men nieuwe wegen ging bewandelen.

Het bestuur van het Natuurkundig Genootschap te Groningen, dat in het verleden meer dan eens blijk gegeven had belang te stellen in de Ommelander wierden, besprak op de vergadering van 17 maart 1897 het denkbeeld, door en vanwege het Genootschap gegevens te verzamelen en te verwerken ten behoeve van een land- en volkskunde, betrekking hebbende op het noorden des lands⁷¹. In een uitvoerige brief, welke in de zomermaanden bij de bestuursleden werd rondgezonden, vond dit voorstel nadere toelichting om in de eerstvolgende bestuursvergadering, gehouden op 18 oktober 1897, een gunstig onthaal te ontmoeten. Staande de vergadering werd een commissie samengesteld uit de initiatiefnemer, P. R. Bos, die zich tevens met het voorzitterschap belastte, Prof. Dr. J. C. Kapteyn, Dr. Ch. H. Ali Cohen en Ph. van Dam, met de bevoegdheid het college uit te breiden met leden buiten de kring van het Genootschapsbestuur en de opdracht na te gaan op welke wijze uitvoering aan het „voorstel Bos” gegeven zou kunnen worden.

Op de bestuursvergadering van 11 november deelde de commissie mede dat zij zich had mogen verheugen in de medewerking van de heren Prof. Dr. F. J. P. van Calker en Mr. J. A. Feith. De voorstellen der commissie werden vrijwel ongewijzigd aangenomen en leidden tot de oprichting van het „Centraal bureau voor de kennis van de provincie Groningen en omgelegen streken”, bestaande uit vijf leden, op voordracht van het Genootschapsbestuur door de stemgerechtigden te kiezen.

Tot de taak van dit Bureau behoorde allereerst het aanwijzen van door het Genootschap als zodanig te benoemen correspondenten, die door hun werkkring of opleiding hun omgeving goed kenden dan wel steun behoefden voor bepaalde onderzoekingen, bodemvondsten konden melden en aanwijzingen verstrekken over de richting waarin onderzoekingen konden worden geleid. Daarnaast werd een handleiding samengesteld volgens welke het Centraal Bureau te werk kon gaan en zich verstaan met andere instellingen, welker doeleinden dat van het Bureau mochten raken.

Hoewel het terpenonderzoek slechts een der facetten van de taak was, welke het Centraal Bureau zich had gesteld, nam dit van den beginne af aan reeds een groot aandeel in de bezigheden. Al op de eerste commissievergadering, gehouden op 19 oktober 1897, wees Feith, gemeente-archivaris van Groningen en de stuwende

kracht van het oudheidkundig museum aldaar, op de vele terpen welke tussen Lauwers en Eems werden afgegraven zonder dat hierop enig toezicht van betekenis bestond. Op de volgende bijeenkomst, gehouden op 22 oktober, beraadde men zich over maatregelen welke in deze hoogst onbevredigende toestand konden voorzien, zonder nochtans tot een oplossing te geraken. Ook naderhand werden de terpen steeds weer aangeroerd doch men zag geen kans spijkers met koppen te slaan. Op 6 november 1900 stelde Feith nog eens voor, een terpenkaart te ontwerpen, doch ook hiervan kwam weinig terecht.

Op 15 mei 1902 verzond voorzitter Bos – de bekende geograaf – tenslotte een 30 vragen tellende lijst, welke enig inzicht beoogde te verkrijgen in de stand der terpafravingen tussen Lauwers en Eems, de plaatselijk mogelijk reeds verrichte waarnemingen en onderzoekingen alsmede het lot der te voorschijn gekomen oudheden. De aanhef luidde als volgt:

„Weinig overblijfselen uit den grijzen vóórtijd verdienen zeker meer de aandacht dan de terpen of wierden. Nog altijd is de wijze van ontstaan van deze grootere of kleinere aardhoopen niet voldoende verklaard. Bij het onderzoek werd menigmaal gelet op de daarin gevonden oudheden, dan op de samenstelling van den bodem in vergelijking met dien van de omgelegen terreinen en op de onderlinge hoogteligging van beide. Toch is zeer zeker de rubriek, waartoe laatstgenoemde onderwerpen behooren, van niet minder belang dan het meer uitsluitend oudheidkundig onderzoek en het komt voor, dat wil men meer licht verspreiden over de wijze van ontstaan der terpen het geographisch-natuurkundig onderzoek vooral niet mag worden verontachtzaamd, maar dient samen te gaan met de oudheidkundige studiën.

Het voortgaande verdwijnen der terpen dwingt tot spoed, zal een voortgezet onderzoek nog voldoende licht kunnen ontsteken. Voor zulk een onderzoek is evenwel samenwerking van velen noodig, daar een enkel mensch, hoezeer ook bezielde met goeden wil, over te geringe locale kennis en over te weinig tijd beschikt om tot een bevredigend resultaat te komen. Iedereen, die er van overtuigd is, dat bij dergelijke onderzoekingen en daarop gebaseerde studiën moet worden uitgegaan van de kennis van vaststaande feiten, zal dit moeten toestemmen.”

Eer de ter beantwoording gestelde termijn van twee maanden verstreken was, overleed Bos. Toen het Centraal Bureau op 4 april 1903 weer bijeen kwam bleken er slechts twee antwoorden te zijn binnengekomen doch deze waren geheel zoals Bos had bedoeld. De inzenders waren S. D. Huizinga te Westeremden en B. Kuiper uit Ten Post terwijl de heren J. Oost Elema en J. Elema uit Toornwerd een antwoord in het vooruitzicht hadden gesteld. Niettemin stelde de uitslag teleur zodat de commissie het besluit nam tot 15 mei 1903 te wachten om vervolgens in de plaatselijke nieuwsbladen een herinnering aan de zendbrief Bos te laten opnemen, voor het geval dat het overlijden van de voorzitter de reden mocht zijn geweest van beantwoording af te zien. De opwekking werkte echter niets uit zodat ook het Centraal Bureau op de zelfde zandbanken dreigde te zullen stranden als het Friesch Genootschap. Enige naijver tussen Groningen, Leeuwarden en Leiden zou de zaak echter over het dode punt heen helpen.

Mr. P. C. J. A. Boeles, op jeugdige leeftijd sinds 1897 tot onbezoldigd conservator van het Friesch Museum aangesteld, ontpopte zich weldra als een zich op vele gebieden thuis gevoelend oudheidkundige, die bovendien over een wel-versneden pen beschikte. Zowel de jaarverslagen van het Friesch Genootschap als de eerste afleveringen van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond gaven daar al spoedig blijk van terwijl hij zich in het jaar 1901 reeds verstoutte aanmerkingen te maken op de bewering van Alfred Baron de Loë, dat het toezicht op de terpafragvingen nogal te wensen over zou laten en van opzettelijk onderzoek naar de vondsten moeilijk gesproken kon worden. In 1905 verscheen Boeles' nog altijd belangrijke studie over de oudste, in de terpen gevonden mantelspelden. In 1904 bood de gedeeltelijke afgraving van de geweldige Hogebeintumer terp het Genootschap een kans, welke niet verzuimd scheen te mogen worden. Men stiet namelijk op een vroeg-middeleeuws grafveld, dat bijzonder rijke bijgaven opleverde welke allerwegen groot opzien baarden. Het Genootschapsbestuur zonderde uit zijn midden een commissie af, waarvan Boeles het bestek bepaalde – door de staat van dienst van Boeles' vader, Mr. W. B. S. Boeles, gold de zoon als „nourri dans le sérail” – en welke volmacht ontving naar bevind van zaken handelend op te treden. Als gevolg van een en ander aanvaardde de Delftse student J. van der Werff op 25 maart 1905 de taak van bezoldigd opzichter en vestigde zich gedurende een half jaar metterwoon te Hogebeintum, met de bedoeling alle terpvondsten te verzamelen en aantekeningen van de vindplaats te maken. De eigenaren van de aan de sneê zijnde terreinen verleenden daarbij hun volle medewerking terwijl het Rijksmuseum van Oudheden en andere wetenschappelijke instellingen in den lande van het heuglijke voornemen op de hoogte werden gesteld. In 1906 maakte Boeles de uitkomsten van het inmiddels beëindigde onderzoek in een bondig, zeer lezenswaardig artikel bekend ⁷².

Hetgeen het Friesch Genootschap in 1905 te Hogebeintum had weten te bereiken trok in den lande ieders belangstelling en veroorzaakte een ongekende toeloop zowel naar Hogebeintum als naar het Friesch Museum. Hoewel de toenmalige directeur van het Rijksmuseum van Oudheden, Prof. Dr. A. E. J. Holwerda, met geen woord op een en ander zinspeelde – vermoedelijk waren Boeles' kritische, doch volkomen juiste beschouwingen over de wel zeer stiefmoederlijke behandeling der Nederlandse oudheidkunde te Leiden in minder goede aarde gevallen – was de aanleiding maar al te doorzichtig toen deze de bemiddeling der curatoren van de Leidse Universiteit inriep teneinde het Ministerie van Binnenlandse Zaken met klem te bewegen gelden ter beschikking te stellen tot een uitgebreid terponderzoek in het noorden des lands, nadat hij zich jaren aaneen niets aan de terpen gelegen had laten liggen. Een vinnige polemiek tussen Holwerda en Boeles was van deze démarches het gevolg ⁷³.

Ook te Groningen was Boeles' optreden niet onbemerkt gebleven zodat het

Centraal Bureau op de zitting van 13 maart 1906 een vroeger door Prof. Kapteyn gestelde vraag over wetenschappelijk te leiden terpafgravingen wederom ter tafel bracht. Hiertoe opende zich namelijk het uitzicht aangezien eigenaar en koper van een wierde te Rottum alle medewerking tot een onderzoek hadden beloofd terwijl het Rijksmuseum van Oudheden bereid gevonden was zich met de leiding te belasten. Dit laatste scheen door sommigen evenwel niet zonder bezwaren te worden beschouwd zodat de voorzitter zich over de geopperde bedenkingen nader met Prof. Holwerda zou verstaan. Tevens werd de vraag gesteld hoe het nu stond met de toegezegde bijdrage over de wierde van Toornwerd.

Op de vergadering van 13 februari 1907 kon de voorzitter mededelen dat het artikel van de heren Elema binnen gekomen was en in de eerstvolgende aflevering van het orgaan van het Centraal Bureau kon worden afgedrukt. Het kwam het bestuur echter gewenst voor de tekst eerst nog te laten inzien door Dr. J. H. Holwerda, conservator van het Rijksmuseum van Oudheden, eventueel te belasten met het onderzoek te Rottum, en Mr. Boeles, wel de beste kenner der terpen. Beiden leverden een kritisch gesteld naschrift, dat met een epiloog van het bestuur werd afgedrukt achter het in 1907 verschenen verslag⁷⁴. Mochten sommige der door de heren Elema getrokken conclusies inderdaad wel eens wat al te kras zijn uitgevallen en deed de volslagen onbekendheid met de oudere literatuur over de terpen hinderlijk aan, aan de waarde der zeer zorgvuldig getekende profielen en plattegronden deden deze gebreken niets af, evenmin als aan het feit dat men hier nu eens een behoorlijk overzicht kreeg van alle vondsten, uit één wierde bijeen gehouden. Indien op deze weg kon worden voort gegaan mocht men in de wetenschap der terpenarcheologie rasse vorderingen verwachten.

De terpgravers te Hogebeintum hadden inmiddels het werk gedaan en sloegen tegen de herfst van het jaar 1907 hun keten op aan de voet van de Burmanierp in het naburige Ferwerd. Hier liet op verzoek van het Friesch Genootschap de heer J. P. Wiersma een wakend oog over de afgraving gaan, die in het jaar 1912 aldaar zijn krachten kreeg te beproeven op een ander grafveldje uit de vroege Middeleeuwen. Boeles moest nochtans toegeven dat de tot dusverre gevolgde werkwijze wel een noodoplossing begon te worden en er zeer zeker meer van te maken zou zijn maar men moest wel roeien met de riemen die men had⁷⁵:

„De volledige zekerheid, de fijne waarneming van het inwendige eener terp, die eene geheel systematische afgraving onder voortdurend toezicht van deskundigen geeft, wordt op deze wijze natuurlijk niet steeds bereikt. Toch maakt de stadige samenwerking van inspecteur en gravers, onder leiding van het Friesch Museum, het materiaal uit Hogebeintum en Ferwerd zeer bruikbaar.”

Er klinkt enige onzekerheid door in deze toon, welke afsteekt bij die, te beluisteren over Hogebeintum. Maar wij schrijven ook reeds 1912, toen Leeuwarden de hegemonie weer aan Groningen dreigde te moeten afstaan.

Gesterkt door het succes met Toornwerd en tot nieuwe ijver opgeroepen door de briefwisseling met Prof. Dr. J. M. van Bemmelen, de vermaarde Leidse scheikundige, had het bestuur het oog laten vallen op de nabij Groningen gelegen Dorkwerder wierde, welke meer nog dan die van Rottum een vanuit Groningen uiterst gunstig te bestuderen object mocht heten nu de gedeeltelijke afgraving van deze hoogte onlangs was begonnen. Op grond van de diep landinwaarts gelegen plaats hield men deze wierde bovendien voor een der alleroudste in de Ommelanden zodat het Centraal Bureau wel voor de vuurproef stond. Naar het schijnt waren de onderhandelingen met het Rijksmuseum van Oudheden afgesprongen want de gedachten gingen allereerst uit naar een deskundig opzichter uit Groningen zelf. Prof. Van Calker meende dat zijn assistent, de heer Steenhuis, wel geschikt voor dit werk was en zou hem hierover polsen.

Op 4 maart 1908 stelde de voorzitter het terpenonderzoek wederom aan de orde en vernam dat de heer Steenhuis zich bereid had verklaard de terpaafgraving te Dorkwerd aan een regelmatig onderzoek te onderwerpen. Nader werd afgesproken dat de heer Steenhuis twee maal per week Dorkwerd zou bezoeken en een vergoeding van *f* 75,— per jaar zou genieten met een bedrag van *f* 25,— voor verschotten. De waarnemend secretaris, de heer J. Heidema, stelde als voorwaarde een jaarlijks rapport terwijl het resultaat der waarnemingen in de „Bijdragen” diende te verschijnen.

Een vol jaar later, op 12 maart 1909, verneemt de commissie dat de heer Steenhuis zich heeft teruggetrokken doch dat in zijn plaats de bioloog A. E. van Giffen is getreden, discipel van Prof. Dr. J. F. van Bemmelen te Groningen. Van Giffen heeft zich niet bepaald tot Dorkwerd doch in het afgelopen jaar vele andere terpen bezocht, ook in Westerlauwers Friesland en Oost-Friesland. Een verslag over 1908 ligt bereids gereed terwijl een uitvoeriger rapport tegen het einde van 1909 mag worden verwacht. De onderhand door Van Giffen verzamelde terpvondsten bevinden zich in het Botanisch Laboratorium doch zullen tegen vergoeding der kosten aan het Museum van Oudheden te Groningen worden overgedragen. Voorts zal de toelage aan Van Giffen worden verruimd tot *f* 200,— 's jaars, waarin het Museum van Oudheden zal bijdragen terwijl daarnaast het Groninger Universiteitsfonds om een subsidie zal worden verzocht.

Tezamen met Mr. Feith heeft Van Giffen bovendien een oproep gericht aan het adres der terpeigenaren-afgravers, teneinde zich van hun medewerking te verzekeren, in de provincie Groningen zowel als in Friesland.

Inmiddels was een belangrijke studie over de terpen verschenen, geschreven door Prof. Dr. J. M. van Bemmelen, welke kon gelden als de afsluiting van een tijdperk van onderzoek, gekenmerkt door het verzamelen van toevalsvondsten en de kennis van het ogenblik op uitmuntende wijze samenvatte⁷⁶. Van Bemmelen was echter de eerste om in te zien dat het huidige stadium in het terpenonderzoek

hoog nodig verbroken diende te worden en drong er bij de Commissie nogmaals op aan, een werkelijk systematische afgraving te doen plaatsvinden. De voorzitter had nu enige heren in beginsel bereid gevonden geldmiddelen te verstrekken tot dit doel en zou het overleg verder voortzetten.

Helaas leidde dit niet tot het gewenste doel, hoezeer Van Giffen door zijn in 1910 verschenen verhandeling over de terpen in betrekking tot de bodemdaling de veelbelovende aspecten had aangetoond⁷⁷. Tot overmaat van ramp vertrok Van Giffen, die van 1911–1912 als assistent aan het Zoölogisch Laboratorium te Groningen verbonden was gebleven, naar Leiden, waar hij tot conservator aan het Rijksmuseum was benoemd. Zijn in 1913 verschenen proefschrift, aan de fauna der terpen gewijd doch daarnaast getuigenis afleggende van Van Giffens ongelijke kennis der terpencultuur in het algemeen, bewees eens te meer welk een verlies Groningen met dit vertrek geleden had⁷⁸.

De stilstand, waarin het terpenonderzoek was teruggevallen, weerspiegelt zich in de notulen van het Centraal Bureau. Eerst op 16 juni 1915 bracht de zoöloog Van Bemmelen de terpen weer ter sprake doch men zag geen andere uitweg dan het voornemen, opnieuw te trachten iemand te vinden, in staat en genegen toezicht uit te oefenen bij het afgraven der wierden. Weldra wist Van Giffen echter de ban te breken door de bekende industrieel J. E. Scholten voor zijn plannen te winnen, welke er toe leidden dat een groep grondbezitters de reeds gedeeltelijk afgegraven wierde te Wierhuizen bij Jukwerd aankochten met de uitgesproken bedoeling, Van Giffen in de gelegenheid te stellen de verdere afgraving volgens wetenschappelijke beginselen te doen geschieden. Nadat Scholten zich het volledige eigendomsrecht van de terp had verworven scheen het hem wenselijk toe dat een wetenschappelijke commissie werd gevormd welke zich met de algemene leiding van het onderzoek zou kunnen belasten. Hiertoe verklaarden de hoogleraren Van Bemmelen en Vollgraff, alsmede Boeles en Joosting, rijksarchivaris der provincie Groningen, zich bereid.

De volgende stap was nu de oprichting van de Vereniging voor Terpenonderzoek, welke op voorstel van Scholten door vermelde commissie werd voorbereid en dank zij het onbaatzuchtige aanbod van Scholten inzake Wierhuizen gunstig verliep. Op 29 juli 1916 werd de koninklijke goedkeuring op de statuten verkregen terwijl de Provinciale Staten van Groningen op 31 mei 1916 met ingang van 1917 gedurende vijf jaren een subsidie van f 500,— toekenden. Eindelijk was de basis gelegd door hetgeen Van Giffen altijd voor ogen had gestaan – van 6 september tot 29 oktober 1916 vond het eerste systematische terpenonderzoek in Nederland plaats.

Inmiddels verspreidde het voorlopige bestuur der Terpenvereniging een circulaire in den lande, welke tot de bekendheid van deze jonge instelling grotelijks bijdroeg. Het bestuur mocht zich tevens gelukkig prijzen dat in hetzelfde jaar 1916

aan Van Giffen in zijn kwaliteit van conservator aan het Rijksmuseum van Oudheden eervol ontslag werd verleend en in stede daarvan een benoeming tot conservator aan het Zoölogisch Laboratorium der R.U. te Groningen verkreeg, met de duidelijke bepaling dat hem zou worden toegestaan opdrachten der Terpenvereniging tot het leiden van opgravingen te aanvaarden. Weliswaar kreeg deze benoeming door vertraging in de behandeling der begroting van het jaar 1917 door de Staten-Generaal eerst tegen 1 juli 1917 haar beslag doch tot op dit tijdstip werd het Van Giffen toegestaan zich met de werkzaamheden te belasten, uit opdrachten van de Terpenvereniging voortvloeiende.

Voor het Centraal Bureau bestond met betrekking tot het terpenonderzoek nu geen taak meer. De stappen, door Van Giffen te Wierhuizen ondernomen en de oprichting van de Terpenvereniging waren geenszins buiten de commissie omgegaan terwijl de voorzitter Van Bemmelen haar op de vergadering van 16 mei 1916 geheel op de hoogte der ontwikkeling had gebracht. Wij vernemen uit de notulen dat Van Giffen gedurende vier jaren *f* 6000,— nodig dacht te hebben en de bedoeling voorzat de nieuwe vereniging na voltooiing van het onderzoek te Wierhuizen niet te ontbinden doch te doen voortbestaan, opdat onderzoekingen in andere wierden konden volgen.

Een en ander leidde in de commissie tot een gedachtenwisseling tussen de arts S.P. Rietema en de hoogleraar Vollgraff aangezien eerstgenoemde de voordelen van de door Van Giffen gewenste horizontale afgraving niet in overeenstemming achtte met de daaraan verbonden kosten en met verticale afgraving in klampen, zoals tot dusverre altijd was geschied, mits onder voortdurend toezicht, meende te kunnen volstaan. Vollgraff koos de zijde van Van Giffen.

De laatste daad van het Bureau ten gunste van het terpenonderzoek behelsde een voorstel aan het Natuurkundig Genootschap, de Terpenvereniging een subsidie toe te kennen van *f* 500,—, over vier jaren te verdelen.

In de sinds 1917 verschenen reeks Jaarverslagen der Terpenvereniging zou Van Giffen verantwoording gaan afleggen van zijn arbeid. Van stonde af aan mochten de uitkomsten al verrassend heten, zij het dat de eigenaardige moeilijkheden, welke de terpen hun onderzoekers zelfs onder de meest gunstige omstandigheden plegen te stellen, Van Giffen meteen aan de kinderziekten blootstelden. In de daarop volgende jaren probeerde Van Giffen zijn aandacht tussen Friesland en Groningen zo goed mogelijk te verdelen, al speelde de gunstige gelegenheid vaak ook een belangrijke rol en bleef het merendeel der onderzoekingen beperkt tot verkenningen, boringen en het tekenen van reeds bestaande profielen. De jaarverslagen van de Terpenvereniging maken het ons gemakkelijk, Van Giffen op zijn reizen te volgen: Achlum, Arum, Barrum, Drie Terpen bij Dokkum, de (ten onrechte Sionsberg genoemde) kloosterterp aan het Dokkumer Diep, Ferwerd, Hatsum, Holprijp, Janum in Friesland; Eenrum, Enum, Ezinge, Godlinze, Leens, Onder-

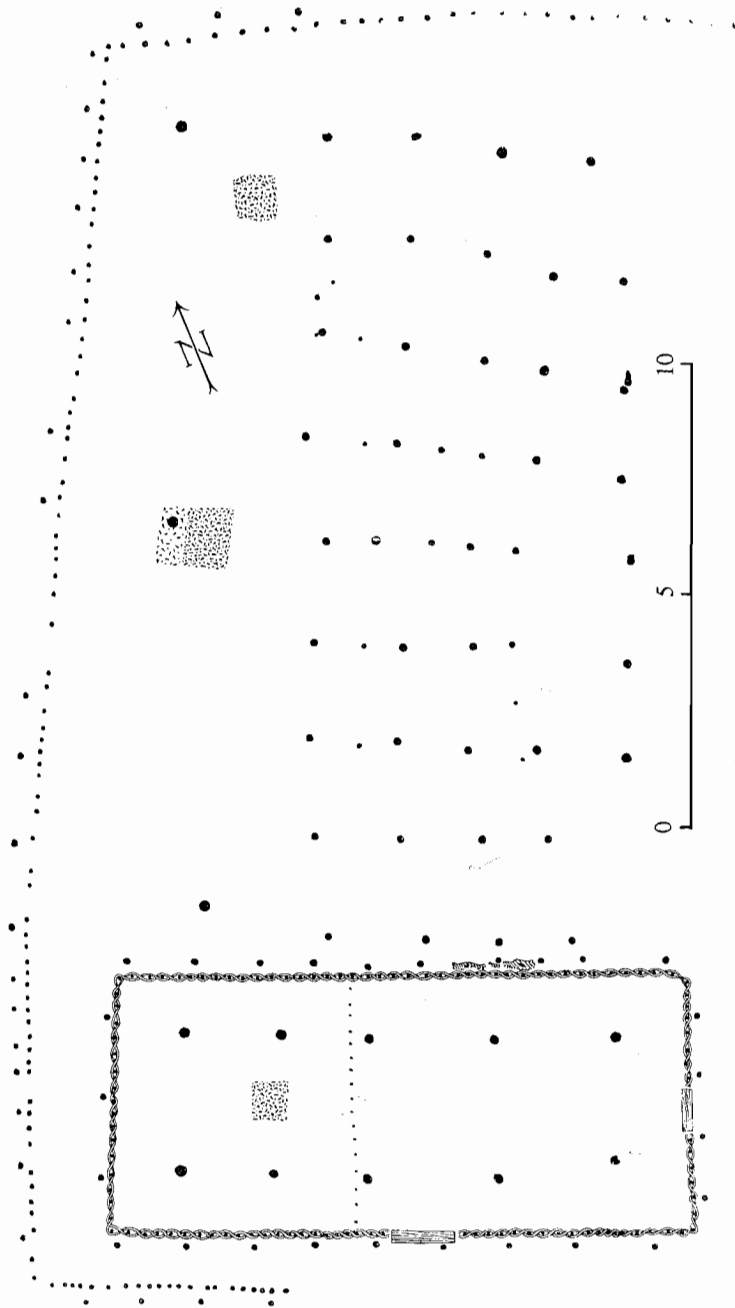

FIG. I. Plattgrond van de oudste nederzetting op de rijpe kwelder onder de wierde van Ezinge. Naar A.E. van Giffen ontleend aan W. Glasbergen en S.J. de Lact, De voorgeschiedenis der Lage Landen.

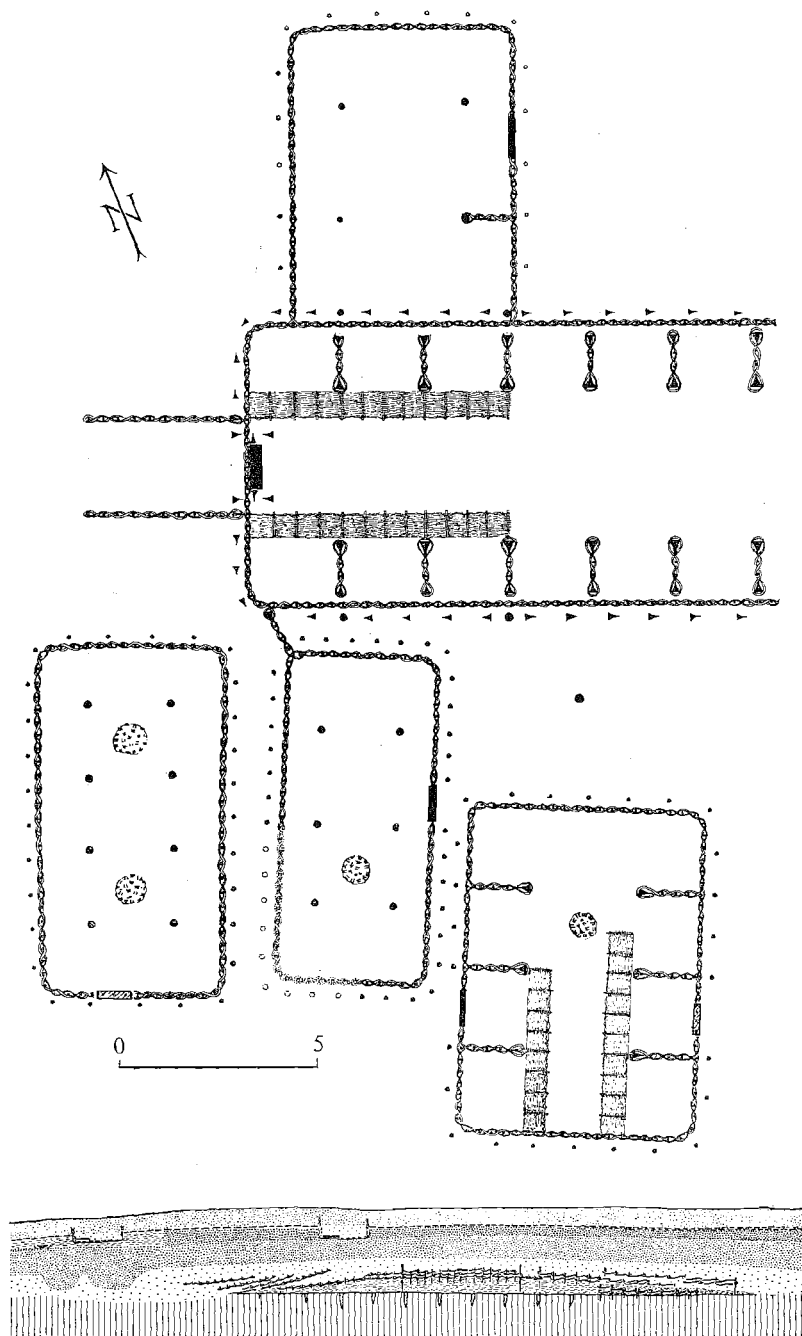

FIG. 2. Plattegrond en profiel van de nederzetting op het eerste kernterpje onder de wierde van Ezinge. Naar A.E. van Giffen ontleend aan S.J. de Laet en W. Glasbergen, De voor- geschiedenis der Lage Landen.

dendam, Raskwerd en Westeremden in Groningerland. Van langere adem bleken de campagnes te Hatsum en Leens – de Tuinster Wierden – doch het was vooral Ezinge dat sinds 1924 Van Giffen in zijn ban hield en onvermoede mogelijkheden bood. Het hoogtepunt werd in de jaren 1931–1934 bereikt en bezegelde Van Giffens faam tot ver buiten de landsgrenzen⁷⁹. Voor het eerst was een helder inzicht verkregen in de bouwtrant der huizen en hoeven in de Friese kuststreken uit het La Tène-tijdperk tot in de laat-Romeinse Keizertijd en kon men zich een indruk vormen van de levenswijs der opeenvolgende geslachten terpbewoners, wier veerijkdom en betrekkelijke welstand af te lezen scheen uit de grootte hunner, soms 50 en meer stuks hoornvee stalling biedende boerderijen. Boerderijen, welker bouwwijze bovendien wees op een door lange ervaring geschoold, hoog-ontwikkeld vakmanschap. Samengesteld uit met leem bestreken vlechtwanden en geschoord door onderling op kunstige wijze verbonden paalreeksen, wezen deze hoeven op nauwe verwantschap met de oud-Friese greidboerderij: het woongedeelte in het verlengde van de koestal, de koestal zelf bestaande uit een deze ruimte overlangs verdelend middelpad, aan weerszijden waarvan het hoornvee, paarsgewijs en de koppen buitenwaarts gericht, stond opgesteld terwijl hooi en andere veldvruchten afzonderlijk op het erf werden opgetast. De tevens stal en woonhuis onder hun vleugelen nemende schuren van het ons zo vertrouwde Friese boerenhuis behoren eerst tot de 17de-eeuwse verworvenheden⁸⁰ (Fig. 1 en 2).

Van Giffens bevindingen lieten niet na grote invloed uit te oefenen op de literatuur, sinds Ezinge aan de geschiedenis van het Friese zowel als Neder-Saksische boerenhuis gewijd⁸¹. De lijn, door Uilkema van het huidige Friese boerenhuis tot in de late Middeleeuwen doorgetrokken, was door Van Giffen bijkans twee millennia verlengd⁸².

Inmiddels werd de verhouding, waarin Van Giffen sinds 1916 tot de Terpenvereniging stond, aanmerkelijk verruimd doordat hierop meteen zijn benoeming tot conservator aan de oudheidkundige musea te Groningen en Assen volgde terwijl de oprichting van het Biologisch-Archaeologisch Instituut der R.U. te Groningen in het jaar 1920, evenals de Terpenvereniging een geesteskind van Van Giffen, de technische voorwaarden schonk tot de zo snelle ontwikkeling van het terpenonderzoek. Weliswaar dreigde het terpenonderzoek in de verdrukking te geraken ten gevolge der steeds verder om zich heen grijpende activiteiten, waardoor Van Giffen Groningen tot het middelpunt maakte van het oudheidkundig bodemonderzoek in geheel Nederland, doch het zijn toch de meest omvattende en belangrijkste opgravingen, door Van Giffen sinds 1934 ondernomen, waaraan de naam van de Terpenvereniging onlosmakelijk verbonden bleef: de kloosterheuvels te Aduard en Klaarkamp, alsmede de door Van Giffen tot de terpen gerekende, en in aansluiting met de door hem reeds eerder onderzochte woerd te Ressen in de Betuwe ontsloten verhevenheden aan de linker oever van de Oude Rijn, meer

in het bijzonder te Vechten, Utrecht, Alf en Valkenburg, welke zulke verrassende gegevens opleverden over de Romeinse limescastella, in de ingewanden verborgen⁸³.

Onvermijdelijk verlegden Van Giffens werkzaamheden het zwaartepunt van het terpenonderzoek voorgoed van Leeuwarden naar Groningen. Niettemin bleef het Friesch Genootschap, dank zij het feit dat Mr. Boeles als bestuurslid van de Terpenvereniging de nodige invloed op de voortgang van het terpenonderzoek kon uitoefenen, ten nauwste bij de verdere ontwikkeling betrokken en hoe gelukkig deze samenwerking kon zijn bleek wel uit het allerwege zeer geprezen werk *Friesland tot de elfde eeuw*, door Boeles ter gelegenheid van het eeuwfeest van het Genootschap in het jaar 1927 ter perse gelegd. Aan de vooravond van het 125-jarig bestaan verplichtte Boeles ieder, die belang stelde in de terpen, andermaal aan zich door de uitgave van een belangrijk vermeerderde en geheel omgewerkte heruitgave van dit standaardwerk. Daarnaast zette Boeles zijn steeds belangwekkende beschouwingen naar aanleiding der aanwinsten van het Friesch Museum in de jaarverslagen van het Genootschap voort terwijl ook het Jaarboek van het Genootschap voor Munt- en Penningkunde zowel als de jaarverslagen van de Terpenvereniging menig maal van zijn grote kennis der terpvondsten profijt mochten trekken.

Van Giffens bekwaamheden bleven evenmin als die van zijn tegenpool Boeles bij de onderzoekers der Duitse terpengebieden onopgemerkt. Haarnagel roemt Van Giffen als de „Altmeister der Wurtenforschung” en laat in het door hem geschreven overzicht der geschiedenis van het terpenonderzoek in Duitsland duidelijk uitkomen hoeveel men hem ook daar verschuldigd is⁸⁴. De in 1937 opgerichte Niedersächsische Landesstelle für Marschen- und Wurtenforschung te Wilhelmshaven had het instituut te Groningen als voorbeeld, al ontgroeide deze instelling het leerlingsstadium alras. Daarnaast ontwikkelde zich ook te Kiel, naderhand te Sleeswijk, een belangrijk middelpunt voor terpenonderzoek. De reeks opgravingen te Einwarden, Hessens, Hodorf, Emden, Tofting, Ostermoor, Elisenhof doch vooral Feddersen Wierde hebben bewezen dat Nederland zijn voor­sprong allengs verloren heeft, al zijn de banden over en weer de Eems nog even nauw als in de jaren waarin Van Giffens leiding ook ten oosten van de grens als onontbeerlijk werd beschouwd⁸⁵.

Hoezeer onze inzichten in de stoffelijke levensomstandigheden der opeenvolgende geslachten van terpbewoners dank zij het werk van Van Giffen en diens leerlingen verrijkt mogen zijn, er bleven nog altijd vele vragen onbeantwoord welke al zo lang gesteld werden. De meest brandende, de eeuwen door, is wel die der herkomst der terpbewoners en het tijdstip van hun komst. Weliswaar kleedt ieder tijdvak deze vraag weer anders in en zoekt het antwoord in verschillende richting doch in wezen bleef de vraagstelling dezelfde.

Het heeft eigenlijk tot het begin der 20ste eeuw geduurd eer men de terpvond-

sten in deze heeft trachten te doen spreken in stede zich uitsluitend te verlaten op mondeling dan wel schriftelijk overgeleverde fantasterijen, welke men sinds de 16de eeuw allerwege kan zien opbloeien. Zo maakt Westendorp in het jaar 1809 gewag van een verhaal dat te Visvliet de ronde deed en inhield dat de oudste bewoners der zandruggen van het Westerkwartier, de „Woudbewoners”, er allengs toe over waren gegaan zich, naast jacht en visserij, op de schapenteelt in de inmiddels ontstane aanwassen langs de kust toe te leggen, „gelijk wij nu nog op de uiterwaarden doen”. In een noot merkt hij vervolgens op⁸⁶:

„Men heeft hier eene aardige oude overlevering te Visvliet, dat namelijk, de Herders van Drente en de Wouden aldaar in ouden tijd 's zomers zouden gekomen zijn, om de schapen te weiden.”

In overeenstemming hiermede spreekt Magnin het in 1828 als zijn gevoelen uit dat de „oude Vriezen” tegen het aanbreken van de winter woonplaatsen zochten in het aangrenzende Drente, „èn om bevrijd te zijn voor het geweld en den overlast des waters, èn om partij te trekken van de jagt, welke hun in dezen wildrijken oord voedsel en deksel beide overleverde”. Evenals Westendorp beroept hij zich op de volksverhalen dienaangaande⁸⁷:

„Nog heden zegt de overlevering, onder de bewoners van het nabij gelegen en aan Drenthe palende Stellingwerf, dat derzelver vroege Voorouders des winters aldaar woonden, doch dat zij des zomers met hun vee en huisraad naar den zeekant trokken en aldaar zoolang vertoefden, als het jaargetijde gedoogde.”

Eekhoff verkondigt in 1834, 1840 en 1851 gelijklopende theorieën over het heen en weer trekken der Friezen tussen de kleistreken en Drente, meer in het bijzonder Zevenwolden⁸⁸. Westershoff steekt er in 1864 de draak mee en houdt dit geschrijf voor nabauwerij van Furmerius en Picardt, die nog eens was opgewarmd door Foeke Sjoerds⁸⁹. Hij laat intussen de mogelijkheid open dat het verhaal uit Visvliet ontstond naar aanleiding van een ter plaatse gedane bodemvondst⁹⁰:

„De overlevering te Visvliet, welke Westendorp *oud* noemt, kan welligt in zijnen oorsprong nog worden opgespoord en heeft welligt aan het volgende zijn ontstaan te danken. In de vorige eeuw vond men, bij graving, in de niet zeer hooge wierde waarop Visvliet gebouwd is een nest of liever vier in elkander passende metalen potten. Die vondst daar ter plaatse van zulke antieke potten baarde opzien en men verdiepte zich in gissingen hoe en door wie ze daar toch wel mogten gekomen zijn. De predikant der plaats, die Furme-

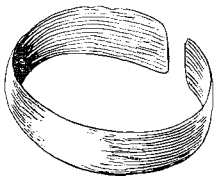

FIG. 3. Bronzen polstring, gevonden op in hurkhouding aangetroffen menselijk geraamte in de terp van Yslumburen (Fr.). Middellijn 5 cm. (Fries Museum, Leeuwarden). Tekening G. J. de Vries).

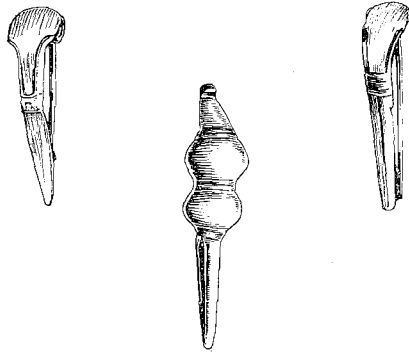

FIG. 4. Bronzen fibulae uit Techum (Fr.), Oostum (Gr.) en Baard (Fr.). Lengte 5.5, 6.8 en 5.2 cm. (Fries Museum, Leeuwarden; Groninger Museum voor Stad en Lande, Groningen. Tekening G.J. de Vries).

rius gelezen had, helderde het raadsel op en verklaarde dat het ongetwijfeld potten moesten zijn die onze voorouders, bij het betrekken der *winterkwartieren*, dáár begraven hadden, ten einde hunne medegevoerd wordende en noodzakelijke bagage niet te vermeerderen en te verzwaren, om ze het volgende voorjaar voor 't gebruik weer op te graven. Student te Groningen zijnde hoorde ik dit verhaal uit den mond van een zeer geacht Groninger predikant, die zeer met deze verklaring was ingenomen en ze van een collega, uit het Westerkwartier, vernomen had. Ziedaar welligt de oorsprong van de Visvlieter overlevering en misschien zal ook die van de Stellingwerfers op soortgelijke wijze ontstaan zijn."

Weliswaar hadden Pleyte zowel als Pigorini, evenals trouwens voordien reeds Acker Stratingh, geen termen aanwezig gevonden het begin der Friese terpen-cultuur op grond der terpvondsten vroeger te stellen dan de Romeinse Keizertijd, doch deze slotsom was wel wat aan de voorbarige kant geweest. Boeles sprak zich in 1901 voor het eerst over dit onderwerp uit en hoewel hij evenals Pleyte vooralsnog weinig betekenis meende te mogen hechten aan de tamelijk zeldzame, en bovendien onbeholpen uit natuursteen gefatsoeneerde hamers, bijlen of beitels – gesteld al dat deze niet van elders in de terpen waren beland – welke tot de terpvondsten behoorden, brachten de tamelijk talrijke bronzen mantelspelden, eveneens uit de woonheuvels tussen Vlie en Eems opgedolven en kenmerkend voor de La Tène-cultuur, hem toch tot andere gedachten. Korte tijd later werkte Boeles deze nader uit en kwam op grond daarvan tot de uitspraak dat de nederzettingen, waarop de oudste terpen rustten, reeds sinds de vierde eeuw voor het begin der jaartelling bewoond moesten zijn geweest. Hij uitte zelfs de veronderstelling dat het hier Kelten betrof, die door de Germaanse Friezen kort voor de komst der Romeinen waren verdrongen dan wel opgevolgd⁹¹ (Fig. 4; Plaat II).

Na de fibulae bracht Boeles het oudste terpenaardewerk in het geding, waarbij verband werd gezocht met bepaalde Duitse Hallstatt-culturen, waarvan de uitlopers in de loop der 2de eeuw voor Chr. de Friese kuststreken zouden hebben kunnen bereikt⁹². Een belangrijke rol speelde hierbij het voor de kern van Westergo bij uitstek karakteristieke geometrisch-versierde, door kleur zowel als vorm buitengewoon fraaie gebruiksgoed, waarvan ook Van Giffen de naaste verwanten in het

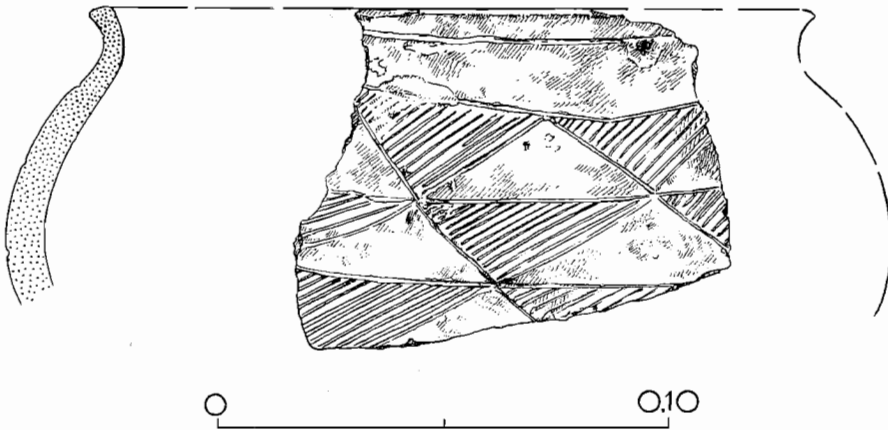

FIG. 5. Randscherf van pot met geometrisch ornament uit terp bij Deinum (Fr.). (Fries Scheepvaart Museum, Sneek. Tekening G.J. de Vries).

Midden-Rijngebied, in het bijzonder de Mehrener cultuur van Köln-Lindenthal meende te kunnen aanwijzen⁹³. Inderdaad zouden dergelijke verbindingen een verklaring kunnen bieden voor het opmerkelijke feit dat de begrenzing van het vondstengebied beperkt scheen tot de kern van Westergo enerzijds, Hogebeintum met omgeving anderzijds, waarnaast slechts luttele specimina uit Ezinge, wat de verder oostwaarts gelegen kuststreken betreft, gesteld konden worden (Kaart III; Fig. 5-7; Plaat III).

Naderhand weifelde Boeles nochtans omdat de geometrische versiering in wezen slechts een toevoeging inhield aan een reeds in oudere perioden wortelende, onversierde groep terpenaardewerk, waarvan de betekenis in het verleden amper was onderkend doch waarvan de verbreiding treffend met die der versierde varianten

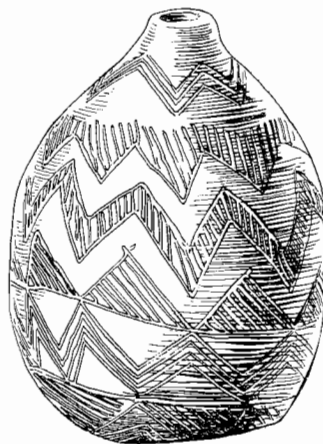

FIG. 6. Aarden kinderrammelaar met geometrisch ornament uit Hichtum (Fr.). Hoogte 9,4 cm. (Fries Museum, Leeuwarden. Tekening G.J. de Vries).

KAART III. Overzichtskaat der vindplaatsen van het oudste terpenaardewerk in de kuststreken tussen Vlie en Eems. (Tekening P.C.Houttuin).

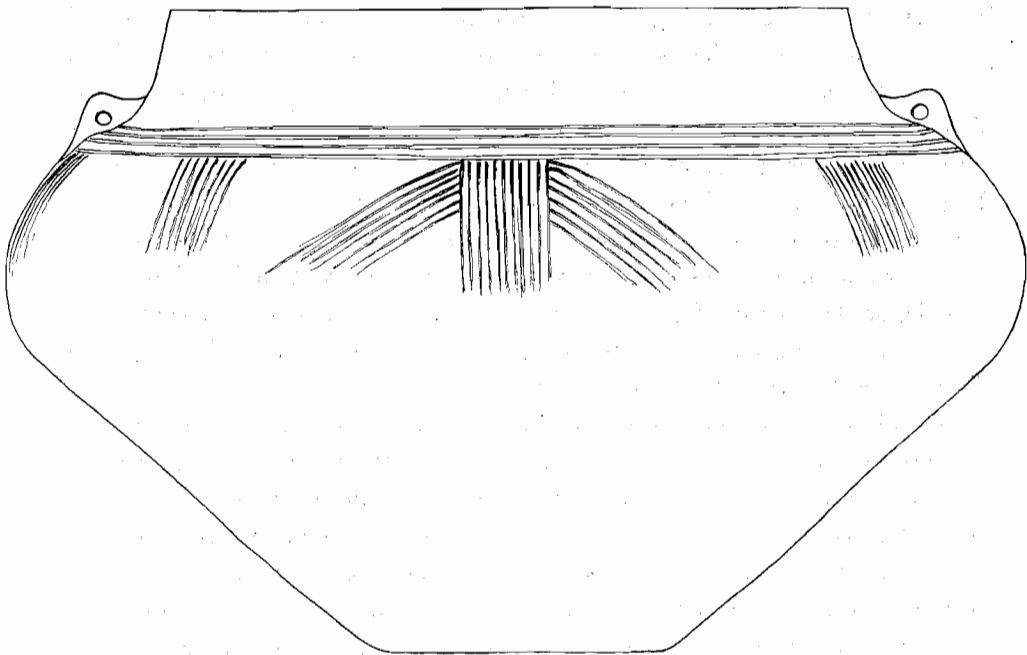

FIG. 7. Pot met streepbandversiering uit Walperd bij Wommels (Fr.). Hoogte 17 cm.
(Verzameling S. S. Mensonides, Warfum. Tekening W. A. van der Sluis).

overeenstemde⁹⁴. Op dit inzicht voortbouwende vestigden wij de aandacht op een onversierde pot uit de zeer oude wierde van Joeswerd in Midgo, te vergelijken met een iets later exemplaar uit de nabijgelegen wierde der Brillerij⁹⁵. Bovendien onderstreepten wij de mogelijkheid de vormontwikkeling van het al dan niet geometrisch-versierde, vroege terpenaardewerk te vervolgen tot het met streepbanden versierde terpenaardewerk, tevens door diep-ingezonken hals en de daarin geplante oortjes gekenmerkt, door Boeles terecht als het gidsfossiel der Mid-Friese terpencultuur bij uitstek beschouwd⁹⁶ (Plaat IV).

Aangezien wij het streepband-aardewerk eveneens aantreffen in de Romeinse legerplaats te Vechten, tezamen met een terra-sigillata scherf uit het Augusteïsche tijdperk, opende zich de mogelijkheid een „terminus ante quem” voor het geometrisch-versierde vaatwerk en de daarmee evenwijdig lopende vormreeksen te bepalen⁹⁷.

Op grond nu van een door Van Giffen uitgesproken verzekering dat het geometrisch-versierde terpenaardewerk herhaaldelijk op een zelfde niveau als de Gallo-Romeinse waar zou zijn gevonden waren wij geneigd de jongste typen van deze waar niet ouder te dateren dan de eerste of tweede eeuw vóór het begin der jaartelling. Zulks temeer omdat de dikte der afzettingen, welke de oudste cultuurresten

in de terpen van de afzettingen uit de Romeinse Keizertijd scheiden, zeer gering pleegt te zijn⁹⁸. Bovendien scheen de vondst van een geometrisch-versierd potje, ons inziens verwant aan de onderhavige terpenkeramiek, in het limescastellum te Valkenburg en met ander inheems aardewerk opgedolven uit een laag, welke in verband kon worden gebracht met de gebeurtenissen uit het jaar 47, voor een dergelijk gevoelen te pleiten⁹⁹. Afgezien van dit alles werden wij getroffen door de vormverwantschap van het oudste, hooghalzige, al dan niet geometrisch-versierde terpenaardewerk met bepaalde typen van onder meer in Romeins-Nijmegen gebezigde, op de draaischijf geboetseerde en uit de vroeg-Romeinse Keizertijd daterende urnen, hetgeen bewees hoe lang de vormgeving van het Midden-Rijnse Hallstatt-aardewerk wel niet voortleefde¹⁰⁰.

Inmiddels hadden Boeles zowel als Van Giffen in hun latere geschriften beider aanvankelijke voorkeur voor de Midden-Rijnse Hallstatt-culturen opgegeven voor het gevoelen dat de verwantschap der oudste terpenecultuur met die der Hannoveraanse Jastorf- en Nienburgculturen toch wel zo sterk sprak en men de bakermat der eerste Friese kwelderbewoners veeleer in oostelijke dan in zuidelijke richting diende te zoeken¹⁰¹. Over het tijdstip verschilden Boeles en Van Giffen in zoverre dat Boeles de aanvang der terpenecultuur niet vroeger meende te kunnen stellen dan de 4de eeuw voor Chr., Van Giffen zich daarentegen voor de 5de eeuw uitsprak¹⁰².

Zelf aarzelden wij nochtans de sprong te doen van de Friese kuststreken, hetzij naar het stroomgebied van de Midden-Rijn, hetzij van de Midden-Wezer, aangezien de toenemende kennis der Midden-Europese IJzertijd-culturen het aantal onderlinge aanrakingspunten en overeenkomsten naar rato deed stijgen zodat men in dezen met evenveel recht bepaalde, met geometrische figuren versierde, bronzen halsringen en soms zeer weelderig uitgevoerde mantelspelden, uit de kerngebieden van Westergo zowel als Midgo en Fivelgo afkomstig, met nauw-verbante vondsten uit het grafveld van Hallstatt in verband zou mogen brengen als het tot dusverre op zichzelf staande bronzen hangsierraad uit de terp van Swichum in Oostergo met het bronzen mes uit het met palissaden bevestigde, uit de 5de eeuw voor Chr. daterende meerdorp bij het Poolse Biskupin¹⁰³. Ook de vormgeving van het oudste terpenaardewerk laat vergelijking naar beide richtingen toe zodat de hier ingeslagen weg slechts tot een globale oriëntering naar cultuur en tijdperk leiden kan (Fig. 8-9; Plaat I, 2).

Het door Van Giffens opvolger Waterbolk in de jaren 1959-1961 onder auspiciën der Terpenvereniging te Tritsum bij Tjum uitgevoerde terponderzoek heeft ons echter uit het slop gehaald waarin wij inzake het herkomstvraagstuk der eerste Friese kwelderbewoners dreigden te zullen geraken¹⁰⁴. Voor het eerst gelukte het Waterbolk hier de fasen der Westergose terpenecultuur in een ononderbroken reeks vanaf de oudst bekende perioden waar te nemen zodat niet alleen zekerheid kon

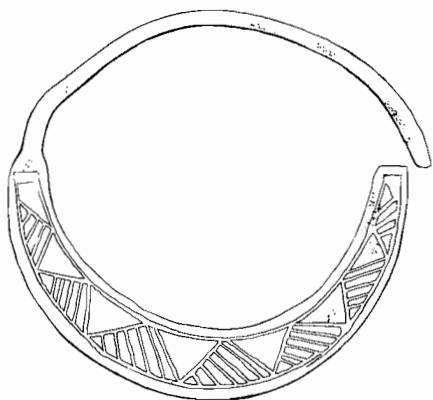

FIG. 8. Bronzen ooring uit Baarderburen (Fr.). Middellijn 3,4 cm. (Fries Museum, Leeuwarden. Tekening G. J. de Vries).

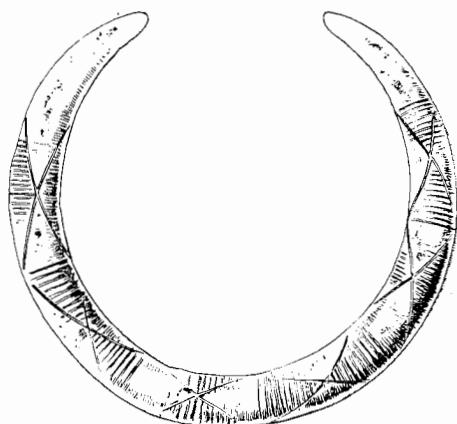

FIG. 9. Bronzen halsring uit Deersum bij Achlum (Fr.). Middellijn 16,2 cm. (Fries Museum, Leeuwarden. Tekening J.G. de Vries).

worden verkregen over de vormontwikkeling van het terpenaardewerk, de eeuwen door, in samenhang met van elders afkomstige cultuurelementen doch ook over de onderling soms sterk uiteenlopende soorten van inheems karakter, gedurende eenzelfde tijdperk naast elkaar in gebruik. Eens te meer stelde Waterbolk hierbij de nauwe samenhang met de gelijktijdige Hannoveraanse culturen vast, inzonderheid de naar Harpstedt, Nienburg en Jastorf genoemde fasen – en wat de laatste betreft, de vroegste trap a¹⁰⁵.

Waterbolk ging echter verder en onderscheidde twee hoofdgroepen in het oudste materiaal, waarvan de eerste vereenzelvigd werd met het naar Harpstedt genoemde aardewerk, de tweede naar de voornaamste vindplaatsen het Ruinen-Wommelser type werd genoemd, waarbij nog weer twee sub-groepen I en II een opeenvolging in vormontwikkeling uitdrukten¹⁰⁶. De dubbele naam laat reeds uitkomen dat Waterbolk het onderhavige Friese materiaal zonder meer gelijk stelt aan het vergelijkbare Drentse en op grond daarvan iedere twijfel over de herkomst der eerste bewoners van de Westergose kleistreken overbodig acht. Een te Zeijen aange- troffen afdruk van een bronzen armband op een aardewerkscherf, behorende tot

KAART IV. Overzichtskaart van de verspreiding der vuurstenen sikkels in de kuststreken tussen Vlie en Eems. (Tekening P.C.Houttuin).

de groep Ruinen-Wommels I, stelde Waterbolk in staat dit vaatwerk te rekenen tot de Hallstatt-D-periode, geheel in overeenstemming met de langs andere weg reeds bepleite gelijktijdigheid met de Jastorf-a culturen¹⁰⁷. Een andere bevestiging leverde een te Tritsum gevonden scherf beschilderd aardewerk op, overeenkomstig de reeds door Van Giffen te Hichtum en Kubaard geborgen exemplaren en op grond van hun vorm door Waterbolk in de groep Ruinen-Wommels II geplaatst, ten nauwste vergelijkbaar met de fase Jastorf-b¹⁰⁸. Als tijdstip van vestiging uit het Drentse achterland stelt Waterbolk het begin der vijfde eeuw voor het begin onzer jaartelling voor, hetgeen zowel in overeenstemming schijnt met de tijdsbepaling, door Haarnagel gegeven aan de door hem onderzochte, overslibde en wat de roerende vondsten betreft zeer wel met de Ruinen-Wommels-cultuur vergelijkbare woonstede aan eenloedkreek bij Jemmingen als met de vroegste fasen der door Modderman onderzochte, herhaaldelijk overstoven nederzetting onder de Spanjaardsberg te Santpoort, welke onder meer geometrisch-versierd aardewerk bevatte¹⁰⁹. In dit verband zouden wij bovendien willen wijzen op het te Jemmingen gevonden fragment van een vuurstenen sikkal welke, wat de kleistreken langs de Noordzeekust betreft, een opmerkelijk groot aantal tegenhangers kent in de oostelijke helft van West-Friesland enerzijds, in het oudste bewoonde deel van Westergo anderzijds¹¹⁰ (Kaart IV; Plaat I, 1).

Voor het overige kwamen Waterbolks bevindingen ook met die van Haarnagel overeen waar laatstgenoemde de volkomen homogeniteit van de oudste cultuurresten uit de Feddersen Wierde met de gelijktijdige uit het diluviale achterland van de Hohe Lieth aantoonde. Men houde hier echter wel in het oog dat de kwelderbewoning onder de Feddersen Wierde in de eerste eeuw vóór het begin der jaartelling aanving terwijl men over het algemeen in de kuststreken ten oosten van de Eems de zo moeilijk te doortrekken, uitgestrekte veenmoerassen ontbeert welke ten onzent de vaste zandgronden van de terpengebieden scheiden. Waar men in de kleistreken met diluviale opduikingen te doen heeft, gelijk te Hempens, Oostrum en Bornwerd in Oostergo, kan men niettemin op nederzettingen bedacht zijn welke met de eigenlijke terpencultuur geen verband houden. Zo troffen wij in de terpzool van Oostrum talrijke vuursteensplinters aan welke de indruk schiepen de afval te zijn van een atelier, terwijl Van Giffen melding maakt van enige met brandresten gevulde urnen onder de aanvankelijk met diluviaal zand opgehoogde terp te Bornwerd¹¹¹. Boeles vraagt zich af of sommige der in de terpen gevonden stenen werktuigen ook kunnen zijn achtergelaten door mensen, die de naderhand door veen of zeeklei afgedekte zandbodem in de omgeving eenmaal bewoonden en bij graafwerk in veel later tijd weer te voorschijn kwamen, om door de terpenbewoners bij wijze van curiositeit te worden bewaard dan wel opnieuw gebruikt¹¹². Men zou deze vraag eveneens kunnen stellen naar aanleiding van een, tot de hunebedden-cultuur behorende trechterbeker, in 1951 gevonden in de ondergrond van

de reeds lang afgegraven wierde te Lutke Saaksum bij Baflo. Van Giffen kon niet-temin vaststellen dat deze vreemde vogel niet in een diluviale opduiking stak doch in een uitgestrekte puinlaag van kloostersteen en kalkmortel, welke kennelijk de overblijfselen behelsde van de kapel of het kloosterlijke voorwerk dat hier eenmaal verrees zodat het raadsel niet kon worden opgelost¹¹³.

Het zou, mede in het licht van bovenstaande mededelingen, wel zeer overijld zijn op grond van de door Waterbolk getrokken slotsom over de Drentse herkomst der eerste kwelderbewoners tussen Vlie en Eems terug te komen op de door Westendorp en Magnin als zeer oude legenden beschouwde verhalen over het regelmatig heen en weer trekken tussen de kuststreken en het al veel eerder bevolkte achterland. Waterbolk heeft zelf trouwens de betekenis der Friese herkomst-sagen, welke reppen van „londgung” nemende zeevaarders, niet bij voorbaat willen loochenen doch deze veeleer in verband gebracht met gebeurtenissen uit de volksverhuizingstijd¹¹⁴. Evenmin is het geoorloofd zich het in bezit nemen der oude kleistreken langs de Noordzeekust aldus voor te stellen dat grote volks-groepen daar eenmaal te zelfder tijd neerstreken terwijl hun nakroost daar sindsdien in ongestoorde rust gevestigd bleef, vlijtig de aanwassen aan het aanvankelijk beschikbare territorium toevoegende. Daartegen pleit alleen al de slechts kort bewoonde en vervolgens overslibde „Flachsiedlung” bij Jemmingen, welke trouwens geenszins op zichzelf staat. De betrekkelijke ongewisheid van het eerst sedert de latere Middeleeuwen min of meer afdoende tegen overstromingen beveiligde gebied is dan ook met een dergelijke opvatting in tegenspraak. Daarnaast heeft het terpenonderzoek aangetoond dat de oudste nederzettingen niet alleen slechts een minderheid uitmaken temidden der al dan niet overslibde en tot terpen uitgegroeide vestigingen uit de periode vóór de bedijkingen, doch dat men van begin af aan steeds genoodzaakt is geweest, ongeacht het tijdstip van bewoning, deze woonplaatsen op te hogen. Zowel te Tritsum als te Feddersen Wierde kon worden vastgesteld dat de onderhavige terpen in de 5de eeuw hun huidige hoogte reeds hadden bereikt terwijl in beide gevallen de uiteindelijke heuvel was ontstaan door het allengs aaneengroeien van aanvankelijk op afzonderlijk gelegen, steeds verder opgehoogde huissteden. Het wonderbaarlijke is nochtans dat iedere terp, hetzij dat de grondvesten reeds enige eeuwen voor het begin der jaartelling werden gelegd, hetzij eerst omstreeks het begin der jaartelling dan wel in het Merovings-Karolingse tijdperk, met een „Flachsiedlung” aanvangt, hetgeen ook moeilijk anders kon worden verwacht omdat regelmatig overstroemde slikvelden, waar men zich zonder vluchtheuvels niet staande kon houden en iedere vorm van landbouw of veeteelt uitgesloten was, weinig tot vestiging uitnoodden. De bewoners van de overslibde nederzetting bij Jemmingen legden zich zowel op de veeteelt als de verbouw van gerst en tarwe toe, aan welke gewassen naderhand peulvruchten en vlas zouden worden toegevoegd. Men heeft een uitweg gezocht uit dit reeds

sinds de 16de eeuw gestelde vraagstuk door de mogelijkheid van schommelingen in het zeeoppervlak, dan wel bodembewegingen te veronderstellen welke de verhouding tussen zee en land ten gunste van de mens van tijd tot tijd wijzigden. Wij kunnen ons hier verder niet in de uitgebreide literatuur gaan verdiepen, over dit onderwerp ontstaan, doch wijzen er op dat Waterbolk verband heeft willen zien tussen de komst der eerste kwelderbewoners in Westergo en het uitdrogen van de Drentse bodem, zich afspiegelende in het ontstaan van zandverstuivingen en het opgeven van cultuurgronden door de toenmalige bewoners, die aldus genoopt waren elders een heenkomen te zoeken.

Uiteraard vermogen de terpzolen, dank zij het feit dat men hun ouderdom kan bepalen, belangrijke aanwijzingen te verschaffen over de hoogteligging van het kwelderoppervlak ten tijde der vestiging. De ervaring leert immers dat zeekwelders opslibben van 20–50 cm boven gemiddelde vloedhoogte of 1,20 tot 1,50 boven gemiddelde zeespiegelhoogte; en indien men verneemt dat de oudste terpzolen ten onzent luttele decimeters beneden of boven N.A.P. liggen, met de duidelijk waarneembare neiging een hoger niveau te vertonen naarmate de eeuwen hun loop genomen hadden, zodat deze cijfers bij de aanvang van het Karolingse tijdvak tussen 50 en 70 cm boven N.A.P. blijken te schommelen, terwijl de in het begin der 16de eeuw achtereenvolgens bedijkte Bildt-polders reeds tot 1,50–1,75 m boven N.A.P. reiken en de huidige kwelders aan het Fries-Groningse wad tot 2,20 m boven N.A.P., zo is het zonneklaar dat hier van stilstand geen sprake kan zijn, ook al laat men de allerhoogste stormvloed der laatste decennia, welke te Harlingen en Delfzijl de zeestand soms tot 4 meter boven N.A.P. opjoegen, buiten beschouwing en houdt men de hoogte van 2,20 m boven N.A.P. als criterium aan waarboven alle verhevenheden in de kuststreken tussen Vlie en Eems slechts door menselijk toedoen tot stand gebracht kunnen zijn.

Van Giffen heeft zich, geïnspireerd door het pionierswerk van J. Martin, H. Schütte en D. Wildvang in de Duitse terpengebieden, al sinds 1908 met deze problemen bezig gehouden en kwam tot de slotsom dat in de Friese kuststreken vanaf het begin der jaartelling met een gemiddelde relatieve zeespiegelrijzing van twee tot drie cm per eeuw rekening gehouden moest worden¹¹⁵.

Tot gelijklopende, laat staan onaanvechtbare uitkomsten, waartoe gedurende vier eeuwen gissingen werden gedaan en Jean de Luc in het jaar 1778 expresselijk de Nederlandse kuststreken bereisde, leidden al deze onderzoekingen en metingen geenszins, gelijk wel blijkt uit de samenvattende studie, enige jaren geleden door Bennema aan het probleem gewijd¹¹⁶. De klink, waaraan kleiafzettingen blootgesteld kunnen worden doch vooral de onberekenbaarheid van veenlagen hebben maar al te vaak afbreuk gedaan aan de bruikbaarheid der hoogtecijfers terwijl afgezien daarvan tectonische verschillen een juist inzicht bemoeilijkten omdat aan de Nederlandse kust een sinds het terugtrekken van het landijs gedurig voortgaande

bodemdaling moest worden verondersteld, aan de westkust van Sleeswijk-Holstein daarentegen een heffing, hetgeen mede van invloed is geweest op de over en weer slecht met elkaar rijmende historische zeeniveaus¹¹⁷.

Aangezien nu noch de klassieke, noch de middeleeuwse geschiedbronnen de indruk wekken dat de bewoners der onbedijkte kleistreken langs de zuidelijke Noordzeekust zich ooit onbedreigd hebben gevoeld door wateroverlast komt het ons weinig waarschijnlijk voor dat er perioden geweest zijn dat wijzigingen in het klimaat of in de zeespiegelhoogte voor langdurig soelaas zorgden. De overslibde en verlaten nederzetting bij Jemmingen spreekt hier een niet mis te verstane taal, waarnaast wellicht een gelijktijdige doch niet meteen als zodanig onderkende en helaas ononderzocht gebleven woonplaats nabij Farmsum kan worden gesteld.

Het gros der verlaten en onder kleilagen bedolven geraakte nederzettingen, welke alleen het toeval ons pleegt te doen terugvinden, dateert evenwel eerst uit de midden-Romeinse Keizertijd. De enige meters dikke, ergo aan belangrijke klink onderhevige veenlagen, welke de ondergrond uitmaken van het overgangsgebied tussen de klei- en veenstreken zullen er debet aan zijn dat men deze overslibde nederzettingen grotendeels in de naaste omgeving van Sneek enerzijds, en van het daarmee in aardrijkskundig opzicht nauw verwante Bedumerwold anderzijds, kan aanwijzen. Het betreft hier reeds bij de komst der eerste bewoners met een dunne laag zeeklei overdekte veengebieden, waar natuurlijke, aan de boorden van zich landinwaarts kronkelende kreken gelegen verhevenheden een bevolking van uit de verder noordelijk zich uitstrekkende terpengebieden afkomstige koeherders tot langer toeven verlokten¹¹⁸ (Plaat XXXIII). De laatst ontdekte woonplaats, aan de oostelijke rand van de stad Sneek gelegen, bood de mogelijkheid vast te stellen dat men ook hier tot ophoging – met behulp van in de onmiddellijke omgeving gestoken veenplaggen – was overgegaan eer het zoute water de mens al te machtig werd¹¹⁹. Talrijke terra-sigillata-scherven, welke tot dusverre in de naburige overslibde woonplaatsen niet waren aangetroffen, bewezen dat deze tragedie vóór het midden der 3de eeuw haar beslag moest hebben gekregen. Ten derden male herhaalden deze taferelen zich in de 9de eeuw, doch nu dieper landinwaarts op het in de tussengelegen eeuwen ontstane niemandsland der steeds verder aan verzilting blootgestelde venen, in het bijzonder langs de bovenloop van de Boorne en haar zijtakken¹²⁰. Onderwijl had de bevolking, voorzover zij zich wist te handhaven, baat gezocht bij het verhogen of uitbreiden der bestaande woonheuvels of het opwerpen van nieuwe, totdat de bedijkingen het verweer tegen de zee in een geheel andere richting gingen leiden. De onlangs door Huitema nog weer bepleite opvatting dat de terpen niet opzettelijk zouden zijn opgeworpen doch geleidelijk ontstonden door het de eeuwen door ter plaatse ophopen van afval, mest en dergelijke vindt in het geheel geen steun in de bevindingen der terpenonderzoekers en is bovendien strijdig met het karakter der samenlevingen, op zulk een karakteristieke

wijze tot aan het tijdperk der bedijkingen over de kleistreken verspreid¹²¹. Onverklaard zou voorts het feit blijven dat het maaiveld der landerijen, rond de terpen gelegen, steeds enige voeten hoger is opgeslibd dan het kwelderoppervlak waarop de oudste nederzettingen onder de terpen rusten. Voor het overige maken de mestlagen in de meeste terpen slechts een gering aandeel uit van het aardlichaam terwijl opzettelijke ophoging met behulp van kwelderzoden binnen een zeer kort tijdsbestek te Dokkum, Emden en Feddersen Wierde kon worden bewezen. Weliswaar bezat de mest, gezien de buitengewone omstandigheden waaronder het landbouwbedrijf gaande werd gehouden, weinig of geen waarde met betrekking tot de akkerbouw of grascultuur doch aan brandstof bestond in deze boomloze, zilte streken des te meer behoefte en waar men niet over turf beschikte kwam allereerst gedroogde koe- of paardemest in aanmerking¹²². Waterbolk schrijft het zelfs aan het gebruik voor verwarmingsdoeleinden toe dat de Tritsumer terp zo arm aan mestlagen was, met het gevolg dat de conserveringstoestand der huisresten en andere organische cultuuroverblijfselen zeer te wensen overliet. In tegenstelling met de staat, waarin de overslibde overblijfselen van hoeven, huizen, bergplaatsen, afscheidingen en dergelijke, tussen veenlagen en kleiafzettingen besloten, plegen te verkeren. Doch ook met de gesteldheid in de aan mestophoping en zeer rijke wierde van Ezinge, alsmede de in dit opzicht wel de kroon spannende Feddersen Wierde. Hier zal men beter dan in het hart van Westergo in de gelegenheid geweest zijn veenlagen te ontginnen dan wel uit het veel dichterbij gelegen, buiten de invloed van de zee liggende achterland turf of brandhout te bekomen zodat men het zich kon veroorloven de koemest met zijn doordringende rook als brandstof te versmaden. Het zijn juist deze geweldige mestopeenhoping en geweest welke Van Giffen en Haarnagel in staat stelden niet alleen de bouwwijze der terphuizen tot in de kleinste bijzonderheden vast te stellen doch de volledige plattegrond der onderhavige nederzettingen vanaf het eerste begin der eeuwen door nauwlettend in zijn ontwikkeling te volgen.

FIG. 10. Bronzen Silenus-beeldje uit Rottum (Gr.).
 Hoogte 8,5 cm. (Groninger Museum, Groningen.
 Tekening G. J. de Vries).

KAART V. Overzichtskaart der vindplaatsen van terra sigillata in de kuststreken tussen Vlie en Eems. (Tekening P. C. Houttuin).

De bouwwijze van deze huizen zowel als de veerrijkdom, welke daaruit valt op te maken, om maar te zwijgen over de indrukwekkende hoeveelheid landbouwwerktuigen welke de terpen in hun ingewanden bewaarden of de talrijke munten, mantelspelden en andere sieraden, evenals het uit den vreemde betrokken Gallo-Romeinse aardewerk, welke ontegenzegglijk van een betrekkelijke welvaart getuigen, schijnen een door regelmatige overstromingen tot een vegeterend bestaan veroordeelde maatschappij uit te sluiten. Alleen al het feit dat naast het beoefenen der veeteelt, bepaalde vormen van akkerbouw, zij het wellicht ook op bescheiden schaal en geheel op de eigen behoeften afgestemd, mogelijk waren, waarschuwt ons het leven der terpbewoners niet in zulke sombere tinten af te schilderen als Plinius het dagelijks leven der Chaukische kustvissers deed¹²³. Toch kunnen alles vernietigende stormvloeden van tijd tot tijd niet zijn uitgebleven, welke men zo goed en zo kwaad als het ging door het ophogen der woonsteden zal hebben trachten te overleven. De onvermijdelijke verliezen werden echter snel weer goedge maakt door de weergaloze kweldergrasvlakten, welke de basis der snel te herstellen veestapels vormden. Al te bars kan het voorkomen der terpdorpen trouwens ook niet geweest zijn indien wij ons herinneren hoe in het wierdedorp Warfum hoge bomen groeiden, welke de door Liudger van zijn blindheid genezen bard Bernlef van verre zien kon¹²⁴. De ligging der terpen werd bovendien bepaald doordat men hiertoe steeds de van nature reeds boven de omgeving verheven, hoog-opgeslibde boorden van kreken en prielen uitkoos, welke wateren op zichzelf reeds onontbeerlijk waren voor het onderlinge verkeer en het marktwezen (Fig. 10-12; kaart V; Plaat V).

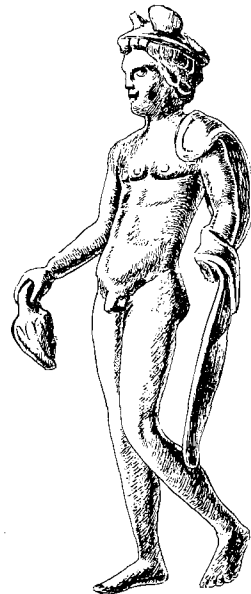

FIG. 11. Bronzen Apollo-beeldje uit Schettens. Hoogte 13,7 cm.
(Verzameling S. S. Mensonides, Warfum.
Tekening G. J. de Vries).

KAART VII. Overzichtskaart van de verspreiding der oudste skeletgraven in de kuststreken tussen Vlie en Eems. (Tekening P.C.Houttuin).

tijdperk de doden weliswaar placht te verbranden doch de resten niet langer, gelijk voorheen, in urnen ter aarde bestelde maar tezamen met de overblijfselen van de brandstapel onder een bescheiden heuveltje bedolf, waartoe de aarde bekomen werd uit een rondom de brandplaats gegraven vierkante dan wel ronde kringrep. Aangezien grafvelden, bij de vroege terpencultuur behorende, tot dusverre nimmer werden ontdekt, noch zelfs ook maar afzonderlijke, met crematies gevulde urnen in of bij de terpen geborgen, is Waterbolk het gevoelen toegedaan dat dit gemis in dezelfde wijze van bijzetting schuilt als door hem te Ruinen beschreven. Hetgeen hij een argument te meer acht voor de juistheid der door hem ontwikkelde zienswijze.

Enige behoedzaamheid in deze voorstelling van zaken lijkt ons niettemin gerechtvaardigd. Waterbolk geeft toe dat „een enkele maal” van skeletgraven in de onderste lagen der terpen gewag wordt gemaakt, welke „de indruk maken uitzondering te zijn”, doch het komt ons voor dat dit aantal te groot is om hieraan zonder meer voorbij te mogen gaan. Temeer niet omdat een aanzienlijk deel van deze skeletgraven uit bijzettingen in hurkhouding bestaat, waarbij het niet aangaat steeds aan lugubere voorvallen te denken. Enige jaren geleden somden wij reeds een 18-tal voorbeelden van skeletvondsten op, sommige meerdere individuen behelzende, welke in dit verband de aandacht verdienen¹²⁷. Inmiddels kan dit aantal worden vermeerderd met vier andere gevallen, welke nadien tot onze kennis kwamen – Yslumburen bij Achlum, een onbenaamde terp bij Kimswerd, De Flearen bij Tjum en Tritsum¹²⁸. Indien men bovendien in het oog houdt hoe weinig werd vastgelegd over de talrijke menselijke geraamten, bij het afgraven van terpen gevonden zonder dit aan de musea te Leiden, Leeuwarden of Groningen te melden zijn wij de overtuiging toegedaan dat de antropologische facetten der oudste terpencultuur tot dusverre niet voldoende tot hun recht konden komen (Kaart VII; Plaat XXXVI).

Aan belangstelling voor menselijke geraamten uit de terpen van de zijde der antropologen heeft het nochtans nimmer ontbroken. Uit een door ons elders al eens gegeven literatuuroverzicht blijkt, dat de jacht op Friese terpschedels reeds in de twintiger jaren der 19de eeuw werd geopend, om sindsdien zonder onderbreking te worden voortgezet¹²⁹. Een der overwegingen bij deze verzamelwede vloeide voort uit de overtuiging dat de „Stand-Friezen” raszuivere Germanen moesten zijn zodat het gebeente van het terp-bewonend voorgeslacht wel bij uitstek begerenswaard mocht heten.

Ongelukkigerwijs nam men het zo nauw niet met het oord van herkomst en de datering der vergaarde terpenschedels en besefte men evenmin dat er tussen de menselijke resten uit de onderste lagen der terpen en die uit de grafveldjes op de flanken of de afzonderlijke heuvels daarbuiten wel eens een tijdsverschil van acht tot tien eeuwen kon gapen – de geraamten, van onder of aan de buitenrand der

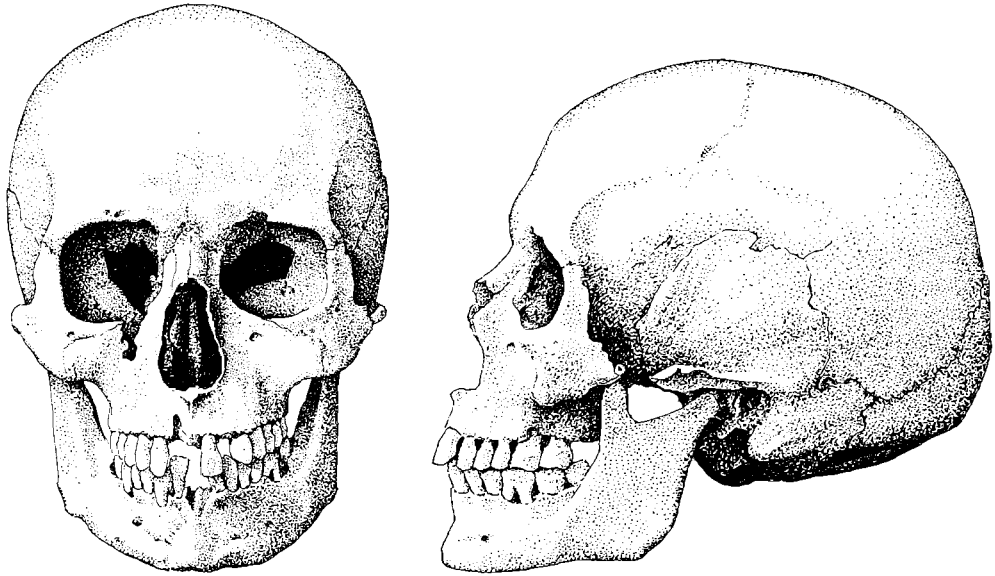

FIG. 13. Menselijke schedel van een in hurkhouding aangetroffen skelet, gevonden te Ungaburen bij Midlum (Fr.). Ontleend aan J. Huizinga, Archeologische beschouwingen naar aanleiding van enige skeletvondsten uit de eerste eeuwen onzer jaartelling in Westergo.

bestaande kerkhoven opgedolven en zonder meer als oer-oud gedoodverfd, niet eens medegerekend! Geduldig heeft het tamelijk omvangrijke doch hoogst heterogene, vrijwel uitsluitend uit schedels bestaande en over verscheidene kabinetten of musea verspreide materiaal de meest onzinnige theorieën over zich heen laten gaan totdat Huizinga een begin maakte met de schoonmaak van dit Friese knekelhuis. Hij kwam daarbij tot de voorlopige slotsom dat de terpschedels, waarvan vast stond dat zij tot de oudste groep behoorden, een op zich zelf staande, merkwaardig homogene groep vormden, welke naar een der vindplaatsen in Westergo het Midlum-type werd gedoopt¹³⁰ (Fig. 3 en 13).

Dit type onderscheidt zich door hoogschedeligheid, gepaard gaande met een vrij grote breedschedeligheid, in tegenstelling met het schedeltype der grafveldjes uit de vroege Middeleeuwen, gekenmerkt door een middelmatig-hoge schedelbouw, gepaard gaande met overeenkomstige breedschedeligheid. Het onderzoek verkeert intussen nog in een beginstadium en dient te worden uitgestrekt over veel meer schedels, zo mogelijk ook andere skeletdelen, niet alleen in de terpen doch ook elders in de Nederlandse kuststreken geborgen onder omstandigheden, welke een datering mogelijk maken. Daarnaast zal tevens aandacht geschonken moeten worden aan de antropologische eigenschappen van de huidige autochtone kustbevolking.

Indien men afziet van twee dubieuze vondsten uit een terp ten zuiden van Tjum

en de Kloosterterp bij Ferwerd, in beide gevallen een uit de midden-Romeinse Keizertijd daterende, inheemse pot betreffende, welke met menselijke crematieresten gevuld zou zijn geweest, laat de zede van lijkverbranding zich in de terpengebieden tussen Vlie en Eems eerst sinds de 5de eeuw met zekerheid vaststellen in de grafveldjes, in de zuid-oostelijke helling van menige terp dan wel in ter zijde daarvan gelegen heuveltjes aangetroffen. Merkwaardigerwijs handhaafde zich daarnaast de zede der begraving en aangezien tot het bergen der crematies bij voorkeur gebruik werd gemaakt van een zeer karakteristieke aardewerksoort, geheel afwijkende van het tot dusverre in de onderhavige kuststreken vervaardigde doch treffend overeenkomende met de ceramiek, zoals deze zich in de loop der eerste vier eeuwen van onze jaartelling in het stroomgebied der Neder-Wezer en Neder-Elbe ontwikkeld had en tevens het gidsfossiel der eerste Angel-Saksische nederzettingen aan de oostkust van Engeland, lag de gevolgtrekking voor de hand dat men ook in de terpen te maken had met de sporen van immigranten. Boeles sprak zich reeds in 1905 onomwonden voor deze zienswijze uit nadat het grafveld van Hogebeintum zijn taal gesproken had. Eendere vondsten te Beetgum en Ferwerd stijfden hem in zijn overtuiging terwijl ook Van Giffen

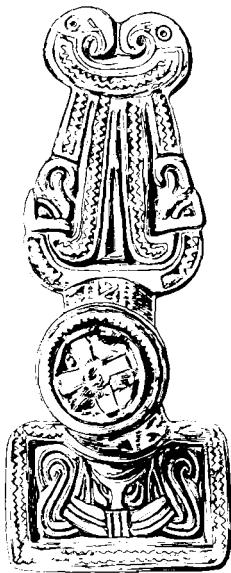

FIG. 14. Verguld-zilveren spang uit Achlum (Fr.) (7de eeuw). Lengte 6,5 cm. (Fries Museum, Leeuwarden. Tekening G. J. de Vries).

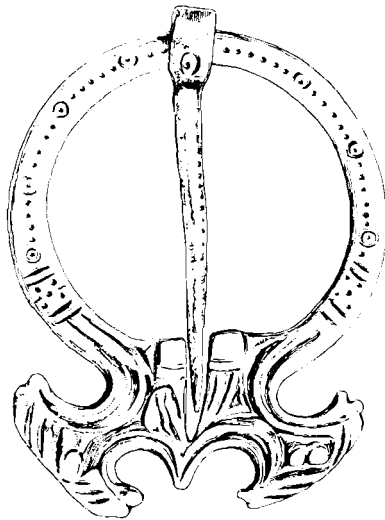

FIG. 15. Bronzen fibula uit terp bij Hallum (Fr.) (7de eeuw). Lengte 5,7 cm. (Fries Museum, Leeuwarden. Tekening G. J. de Vries).

een zelfde opvatting was toegedaan¹³¹. Aangezien laatstgenoemde op grond van zijn onderzoekingen in de terpengebieden zowel als in het Drentse achterland verband meende te mogen leggen tussen de sporen van „Grubenhäuser”, welke een volkomen ander karakter ademden dan de geijkte drieschepige veehoeven der oorspronkelijke terpbewoners, en de invloed der Angel-Saksische cultuur terwijl een brandlaag in de wierde te Ezinge zelfs op gewelddadige gebeurtenissen op het kritieke tijdstip scheen te wijzen ging Boeles nog een stap verder en achtte het bestanddeel der autochtone Friese bevolking ten opzichte van dat der nakomelingen van de Angel-Saksische indringers in de huidige bevolking van de Friese kuststreken miniem, n'en déplaise het voortbestaan van de naam Friezen¹³² (Plaat VII).

Boeles' uitspraken hebben van begin af aan de Friezen – op zichzelf reeds een merkwaardig verschijnsel – tot verzet geprikkeld, waarbij naast taalkundige en antropologische argumenten ook nationalistische gevoelens een rol speelden. Buitenrust Hetteema opende de discussie reeds in het jaar 1907 naar aanleiding

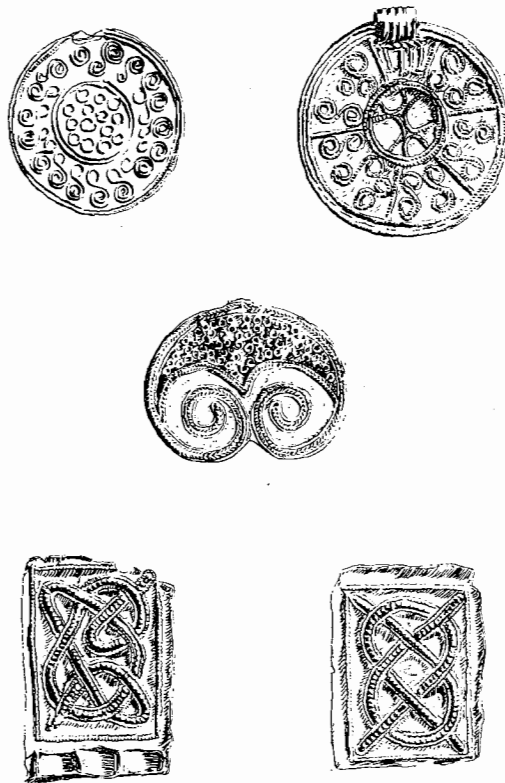

FIG. 16. Gouden hangertjes uit Marsum (Gr.), Wierum (Gr.) en Krassum (Gr.) (7de eeuw). Middellijn 2,4, 2,9, 2,7, 2,1 en 1,9 cm. (Groninger Museum, Groningen. Tekening J. Ypey).

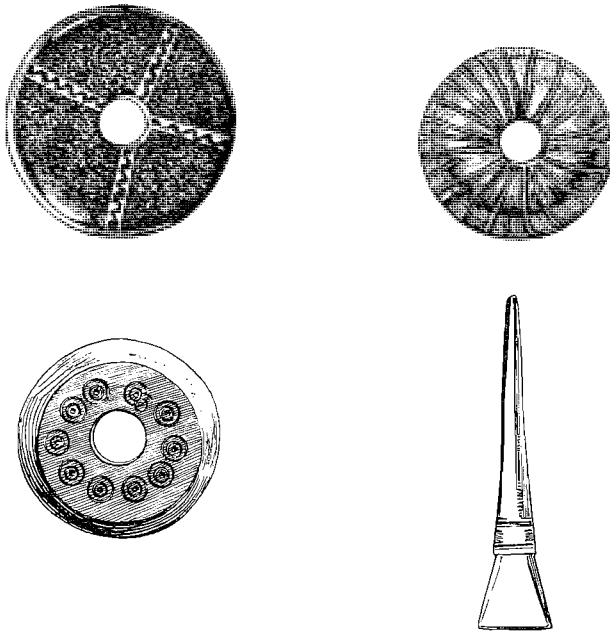

FIG. 17. Benen spinschijfjes en bronzen baardtangetje uit Arwerd, Raskwerd, Warfumer Klooster en Enumer Hoogte (Gr.) (8ste-9de eeuw). Middellijn 4,4, 3,8 en 4 cm, lengte 6,5 cm. (Groninger Museum, Groningen. Tekening G. J. de Vries).

van hetgeen Boeles in het Jaarverslag van het Friesch Genootschap kort tevoren met betrekking tot het verblijf van Saksische stammen in Friesland had beweerd¹³³. Hettema twijfelde aan de juistheid van Boeles' vergaande gevolgtrekkingen en meende veeleer dat de volmaaktere hoedanigheid van het Angel-Saksische aardewerk ten opzichte van het gelijktijdige Friese tot handel en invoer aanleiding kon hebben gegeven, waarbij niet meteen aan kolonisatie gedacht behoefde te worden¹³⁴. Wij zouden hem hierin kunnen bijvallen door er op te wijzen dat het Angel-Saksische aardewerk kan hebben voorzien in een behoefte sinds de zo belangrijke import van het Gallo-Romeinse gebruiksgoed in verband met de lotgevallen van het Romeinse Keizerrijk tegen het einde der vierde eeuw was uitgevallen terwijl omgekeerd eerstgenoemd aardewerk sinds de 7de eeuw weer wordt vervangen door het op de Gallo-Romeinse tradities teruggrijpende pottenbakkersgoed uit de Eiffel, waarvan vele specimina juist als brandurnen tot in de 8ste eeuw in de terpengrafveldjes gebezigd werden¹³⁵.

Wat de „Saksische hutkommen” betreft, wij wezen al eens op het feit dat men over hun betekenis tegenwoordig andere opvattingen huldigt en men deze veeleer als bijgebouwtjes, voorraadkeldertjes, spinhutten en dergelijke beschouwt¹³⁶. Deze lagen rond de eigenlijke hoeven dan wel aan de rand der nederzettingen ver-

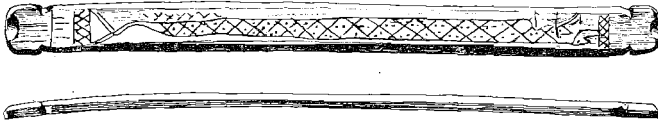

FIG. 18. Benensierplaatje uit Oostrum (Fr.) (9de eeuw). Lengte 17,2 cm. (Oudheidkamer, Dokkum. Tekening G. J. de Vries).

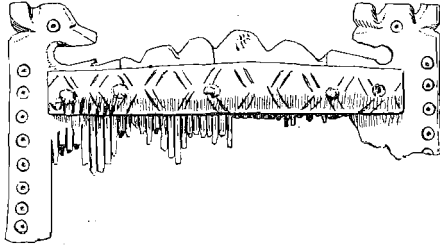

FIG. 19. Benen kammen uit Kantens (Gr.) (8ste-9de eeuw). Lengte 8,5 en 12 cm. (Groninger Museum, Groningen. Tekening G. J. de Vries).

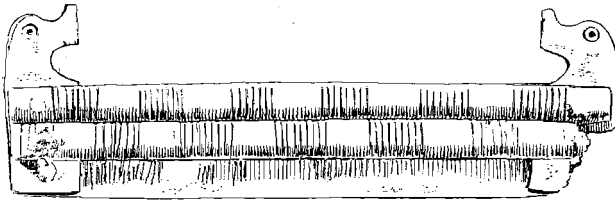

FIG. 20. Bronzen sleutel uit Rot-tum (Gr.) (9de eeuw). Lengte 14,7 cm. (Groninger Museum, Groningen. Tekening G. J. de Vries).

FIG. 21. Bronzen sleutel uit Raskwerd (Gr.) (9de eeuw). Lengte 20,8 cm. (Verzameling S. S. Men-sonides, Warfum. Tekening G. J. de Vries).

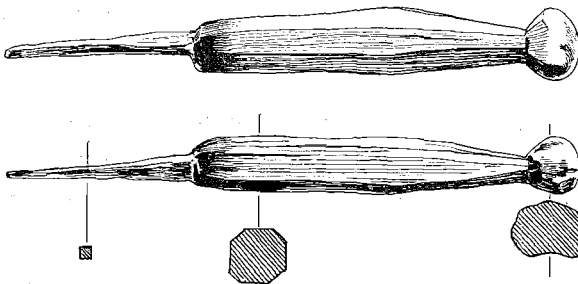
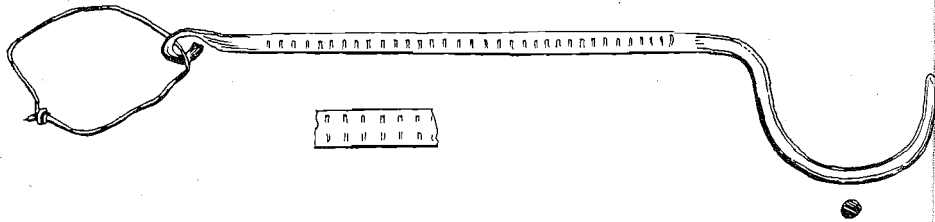

FIG. 22. IJzeren burijn in houten heft uit Tritsum (Fr.). Lengte 15 cm. (Fries Museum, Leeuwarden. Tekening G. J. de Vries).

spreid en daar zij dieper waren ingegraven dan de hoofdgebouwen maakten zij meer kans in aftekening bewaard te blijven dan gene. Afgezien daarvan handhaafde de Friese veehoeve zich onveranderd, de woelige volksverhuizingseeuwen ten spijt. Rest slechts de onmiskenbare, ingrijpende zij het evenmin blijvende wijziging in de bijzettingengebruiken.

De verschijning van Boeles' herbewerking van *Friesland tot de elfde eeuw* in 1951 deed de Friese gemoederen weer hoog opblaaien en gaf aanleiding tot een langdurige polemiek¹³⁷. Het was een gelukkige gedachte van de nestor der Friese taalkunde, P. Sipma, in 1953 te Leeuwarden een symposion te beleggen teneinde door een meer vruchtbare benadering tot de oplossing van het vraagstuk te geraken. De hoofdschotel van deze samenkomst vormde een magistraal betoog van Sipma zelf, dat wel niet het laatste woord inhield over de verhouding der Friese cultuur en historie ten opzichte van die der Angelen en Saksen maar toch geen ruimte liet voor de scherpe cesuur, waarvoor Boeles een halve eeuw aaneen instemming had trachten te vinden¹³⁸.

De befaamde runeninscripties, voor en na uit de terpen te voorschijn gekomen en in sieraden zowel als in benen en houten voorwerpen gegrift, hadden trouwens reeds een aanwijzing kunnen vormen over de eenheid in taal en gebruiken welke de bevolking der kuststreken ten zuiden en ten oosten van de Noordzee in de vroege Middeleeuwen verbond en welke in de daaraan voorafgaande eeuwen der Romeinse Keizertijd nog eens zo sterk geweest zal zijn¹³⁹ (Fig. 14-22; Plaat VIII-XIV).

Mochten bepaalde machthebbers of machtsgroeperingen voor langere of kortere tijd meer of minder scherp afgebakende grenzen over de kustlanden aan de monden van Maas, Rijn, Eems, Wezer en Elbe hebben weten te trekken – wij beseffen hoezeer de bijzonderheden ons ontgaan – het zoeken naar tastbare getuigenissen in de bodem lijkt ons bij voorbaat vruchteloos indien men hieraan waarden toekent welke het louter illustratieve karakter der de historie begeleidend materiële culturen overschrijden.

Het vraagstuk der hutkommen is intussen wel als afgedaan te beschouwen nu Waterbolk¹⁴⁰ aan de hand van zijn bevindingen te Tritsum zowel als Wijster onze inzichten bevestigde en er ten overvloede op wees dat deze hutten reeds in de 3de eeuw na Chr. vallen op te merken. De opvatting van grote scharen, de Friese kuststreken te vuur en te zwaard teisterende Saksen kan gevoeglijk worden bijgezet in het archief der Friese geschiedbeoefening.

NOTEN

1. Cornelius Kempius, *De origine, situ, qualitate et quantitate Frisiae etc.*; Coloniae Agrippinae, 1588, I, 1, p. 7-8.

2. Ubbo Emmius, *Rerum Frisicarum Historia, distincta in decades sex*; I, Franequerae 1596; Elsevier-uitgave, Lugdunum Batavorum 1616, p. 7 ss.

3. Chr. Schotanus, *Beschryvinge end Chronijck van de Heerlickheydt van Frieslandt Tusschen 't Flie end de Lauwers etc.*; Franeker 1655, p. 23 ss. Eensluitend in de aanmerkelijk uitgebreide en met kaarten verluchte uitgave van het jaar 1664, p. 9 ss.

4. J.A. de Luc, *Lettres Physiques et Morales sur l'histoire de la terre et de l'homme*; Paris-La Haye, V, 1799, Lettre CXXXVIII, p. 256.

In Lettre CXXXIII, l.c., p. 329, maakt De Luc gewag van veendrift, waarbij hij wel te zail zal zijn gegaan op de inlichtingen, hem te Franeker door zijn gastheer Van Swinden verstrekt.

5. *Hedendaagsche Historie of Tegenwoordige Staat van Alle Volkeren*; XXIII, Friesland, Eerste Deel, Amsterdam 1785, p. 36 ss.

6. Nikolaas Westendorp, *Jaarboek van en voor de provincie Groningen, ten gebruike dier genen, welke de geschiedenis dezer provincie geheel wenschen over te zien*; I, Groningen 1829, p. 3.

7. N. Westendorp, *Oudheidkundige ontdekkingen in het Hunsegoekwartier van de provincie Groningen*; De Vriend des Vaderlands, IV, 1830, p. 489 ss.

8. R. Westerhoff en G. Acker Stratingh, *Natuurlijke Historie der provincie Groningen*; I, 1, Groningen 1839 (niet verder verschenen), Voorberigt.

In hetzelfde jaar 1827 werden door de onderwijzers, woonachtig in een reeks van op wierden gelegen Ommelander dorpen, op verzoek van de Groningse commissie waterpassingen verricht, met het oogmerk een inzicht te bekomen in de verhouding tussen de hoogte van de terpen en het omringende maaiveld met betrekking tot het gemiddelde peil der vloedhoogte te Zoutkamp.

9. R. Westerhoff, *De kwelder-kwestie nader toegelicht etc.*; Groningen 1844, p. 6 ss.: „Meer dan honderd ingravingen in dezelve – en daaronder zeer belangrijke – hebben wij op verschillende plaatsen, vooral in dit Gewest, maar ook in Friesland, laten bewerkstelligen en bijgewoond, en zijn, ook daardoor, tot de zekere overtuiging gekomen, dat zij alle haar aanwezigheid niet aan de Natuur, gelijk velen willen, maar aan de hand van eene overoude en moedige bevolking dezer streken verschuldigd zijn. De steenen gereedschappen, in de wierden gevonden wordende, wijzen ons zelfs reeds op inboorlingen, welke hier leefden, lang vóór de tijden der Romeinsche heerschappijvoering hier te lande, ja, op volken, welke nog in den staat der kindschheid verkeerden en die met de bearbeiding der metalen nog onbekend waren.” Vgl. tevens de Aantekeningen, p. 4 ss., waaruit blijkt dat Westerhoff een verzameling terpwordsten had getoond op de vergadering van het genootschap „Pro Excolendo Jure Patrio”, op 30 mei 1843 te Groningen gehouden.

10. G. Acker Stratingh, *Aloude Staat en Geschiedenis des Vaderlands*; II, 1, Groningen 1849, p. 190 ss. Vgl. in het bijzonder p. 201, aantekening 1: „Reeds sinds 1827 zijn wij met dit onderzoek begonnen, daartoe ondersteund door eene geldelijke bijdrage, van wege het Gouvernement, door toedoen van de Commissie van Onderwijs voor deze provincie, ons welwillend verleend. Wij hadden reeds lang plan – en veel daarvoor reeds verzameld en gereed gemaakt – om in eene afzonderlijke verhandeling over de Terpen van deze onderzoekingen rekenschap te geven en dit onderwerp uitvoerig te behandelen; dit heeft echter tot nog toe niet mogen gelukken; Dr. Westerhoff deelde er wel het een en ander van mede, maar het bleef hierbij. Wat ik hier lever, als de vrucht meer of min van dien gemeenschappelijke arbeid, mag ook, vergeleken met hetgene wij beiden hadden kunnen leveren, nog wel onvolledig, doch voor het bestek van dit werk voldoende geacht worden.”

Vgl. *Kwelder-kwestie*, Aantekening 4, p. 4: „Wij kunnen hier niet in het breede opgeven

alle merkwaardigheden, welke zich bij een opzettelijk onderzoek der wierden aan ons hebben voorgedaan, ook dáárom niet, dewijl dat onderzoek *gemeenschappelijk* door den Groninger Geneesheer Dr. G. Acker Stratingh en mij ondernomen is geworden en de resultaten er van dus niet mijn bijzonder eigendom zijn. Zeer veel belangrijks hebben wij over die merkwaardige oude heuvelen verzameld, en het is ligt mogelijk, dat wij de resultaten van ons onderzoek eerlang door den druk algemeen bekend zullen maken."

11. *Almanak ter bevordering van kennis en goeden smaak, voor het jaar 1830*; Tweede Jaargang, Uitgegeven door het Departement Leens der Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen; Groningen, p. 19, Aanteekening.

In dezelfde Almanak, Jaargang 1835, p. 59 ss., heeft Rijkens, onder het hoofd *Korte Schets omtrent de Leenster-Wierden*, de voorlopige uitkomsten beschreven van de onderzoekingen, in 1828 in de westerse der beide Tuinster wierden, in 1832 in de oosterse vericht, overeenkomstig de latere mededelingen hierover door Acker Stratingh. Over de aanleiding, l.c., p. 60-61: „In eenen kring van goede vrienden mij bevindende, viel toevallig het gesprek over de onderhavige Wierden. Het eene woordje hield het andere uit, en men kwam zoo verre, dat men gemeenschappelijk besloot, om, onderling, een graving in eene dezer Wierden te beproeven; gelijk men ons reeds op verschillende hoogten was voorgegaan. Wij namen iemand uit het naburige Eenrum, D. Meijer genoemd, die in het bedrijf van putgraving eenige ervarenheid had verkregen, in onze dienst, en den 10 en 11 April 1828 had de eerste graving plaats.

Nu men de westelijke wierde genoegzaam had gehoord, wilde men ook gaarne de oostelijke onderzoeken. Vooraf van J. A. Blink toestemming verkregen hebbende, ging men den 2 Februarij 1832 als voren aan het werk.

Om overeenkomst en verschil voet voor voet aan te wijzen, laat ik hieronder twee kolommen volgen, waarin men de onderscheidene grondstoffen van beide wierden, naar bevinding, zal opgeteekend vinden."

12. Fridrich Arends, *Physische Geschichte der Nordsee-Küste und deren Veränderungen durch Sturmfluten seit dem Cymbrischen Fluth bis jetzt*; Emden 1833. Arends had reeds over terpen geschreven in zijn *Ostfriesland und Jever in Geographischer, Statistischer und besonders Landwirthschaftlicher Hinsicht*; Emden 1818, I, p. 22 (2de druk Hannover 1822).

13. *Natuurkundige geschiedenis van de kusten der Noordzee, en van de veranderingen welke zij, sedert den Cymbrischen Vloed tot op heden, door watervloeden ondergaan hebben*. Uit het hoogduitsch van Fridrich Arends. Met eene voorrede en aanteekeningen vermeerderd door R. Westerhoff; Groningen, I-III, 1835-1837. Vertrek uit Oost-Friesland naar de Nieuwe Wereld betekende het einde van de serie zo belangwekkende geschriften, door deze geleerde aan zijn vaderland gewijd; vgl. Westerhoff, I, p. VI-VII: „De titel boezemde mij, als Noordnederlander, als bewoner van de kust der Noordzee, die reeds lang - voor zoo ver mij dit in mijne omstandigheden doenlijk is geweest - de vorming en gedaanteverwisselingen van onzen bodem met belangstelling heeft nagespoord en gadegeslagen, al aanstonds het hoogste belang in, terwijl de naam des Schrijvers - die, naar wij vernemen, sedert de uitgave, met zijn gezin naar het Eldorado der uitzinnige vrijheidsschreeuwers, naar Amerika, verhuisd is, om aldaar misschien iets te zoeken, hetgeen hij in zijn Vaderland niet vond - mij genoegzaam tot waarborg verstrekte, dat ik hier iets goeds te wachten had en op iets voortreffelijks onthaald zoude worden."

Uit het „Voorberigt" tot de *Natuurlijke Historie der provincie Groningen* valt op te maken dat Acker Stratingh en Westerhoff zich tezamen met de Aanteekeningen zouden belasten. Eerstgenoemde richt zich tot de lezer in vermelde inleiding met het ernstige verwijt aan het adres van Westerhoff, de hem daartoe verstrekte gegevens onder eigen naam te hebben afgedrukt.

14. L.c., I, p. 160 ss.

15. *Aloude Staat*, l.c., p. 204.

16. R. Westerhoff, *De kwelder-kwestie*, Aanteekening 80, p. 64 ss. Passim: *Twee hoofd-*

stukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen; Groningen 1865. Contra: G. Acker Stratingh, *Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen herzien*; Groningen 1866.

17. Jod. Herm. Nunningh, *Sepulcretum Westphalico-Mimigardico-Gentile*; Coesfeldiae 1713, p. 49, Tabula IV. Een herdruk verscheen in het jaar 1714 te Osnabrück, een vertaling door E. Hüsing in het jaar 1855 eveneens te Osnabrück.

18. P. C. J. A. Boeles, *De Friese urnen van de graaf van Limburg Styrum*; Bulletin Kon. Ned. Oudheidk. Bond, 6de Serie, II, 1949, p. 13 ss.

19. Isebrandus Eilardi Harkenroth, *Dissertatio Epistolaris De Busto Lharledano*; afgedrukt op p. 368-400 van het in aantekening 20 te vermelden werk.

20. Jac. Isebrandus Harkenroth, *Oostfrieslands Kersvloeds Kort Ontwerp*; 2de druk, Utrecht 1721, p. 271-272.

21. Idem, *Oostfriesche oorsprongkelykheden etc.*; 2de druk, I, Groningen 1731, p. 278-281.

22. Het betref hier waarschijnlijk een exemplaar van uit het Rijnland ingevoerd aardewerk, dat zich door vorm, kleur en baksel onderscheidde van de grauwer getinte, veel primitievere inheemse waar.

23. N. Westendorp, *Over eenen ontdekt grafheuvel te Termunterzijl*; Antiquiteiten, een Oudheidkundig Tijdschrift, bezorgd door Nicolaus Westendorp, I, Groningen 1819, p. 1 ss.

24. L.c., p. 6.

25. L.c., p. 16.

26. L.c., p. 4.

27. Vgl. *Almanak ter bevordering van kennis etc.*, 1831: „De hoogte van Thesinge is niet buitengewoon; in 1717 stond het zeewater één voet hoog in de kerk. Voorzeker had men reeds in vorige tijden de nodige maatregelen genomen, om bij eene overstroming versch water te behouden, daar men in de nabijheid van de kerk eene groote en diepe put had weten daar te stellen, van boven omgeven met een uit zerk geslagen bovenstuk, zoo zelfs, dat men nog bij den laatsten vloed uit deze put versch water heeft kunnen bekomen. Heerlijke voorzorg! Hij bestaat nu niet meer.”

Rijkens' belangstelling ging in het bijzonder uit naar de overblijfselen van kloosters en kapellen, welke in zijn dagen ruimer voorhanden waren dan thans zodat zijn beschrijvingen naderhand van niet geringe waarde gebleken zijn.

Van overeenkomstige aard is het geschrift van P. Boeles, *Het tweehonderd vijftig jarig bestaan der Hervormde Gemeente te Noordijk*; Groningen 1846, dat talloze bijzonderheden over de oudheidkundige merkwaardigheden van het gebied, onmiddellijk ten oosten van de stad Groningen gelegen, beschrijft.

28. Hs. Kremer, *Beknopte aardrijks- en geschiedkundige Beschrijving der provincie Groningen* Groningen 1818.

29. Idem, 2de, verbeterde druk; II, Groningen 1837.

30. L.c., p. 242-243, 247-248, 272. Overeenkomstige beschrijvingen der kloosterterreinen te Feldwerd en Romerswerf door Rijkens in de Leenster Almanak, 1834, p. 39 ss., 46 ss. Op p. 48 maakt Rijkens gewag van een uit metaal gegoten voorwerp, „waarop eene waschaars zal gestaan hebben” en gevonden te Romerswerf. Het werd hem ten geschenke gegeven doch waar het zich thans bevindt is onbekend. Blijkens de litho van het voorwerp betref het een buitengewoon zeldzame, bronzen wandluchter uit de 14de eeuw.

31. L.c., p. 489.

32. Idem, p. 499, Aantekening.

33. *Natuurlijke Historie der provincie Groningen*, p. VII-VIII; *Aloude Staat*, II, 1, 1849, p. 181-192, Aantekening; II, 2, 1852.

34. In *Aloude Staat*, II, 1, Plaat II, vindt men enige terpvondsten op uitstekende wijze afgebeeld. Bij wijze van voorbeeld der beschreven terponderzoekingen gelde, l.c., p. 217, het volgende:

„Stukken grof geweven wollen kleedingstof zijn, behalve in een der Leenster Terpen, ook in den Klooster Terp te Warfum, in dien van Oosthalm bij Vierhuizen enz. gevonden;

stukken bewerkt hout, behalve die, van een schip waarschijnlijk, in de eerstgenoemde Terpen, een vrij net bewerkt houten rijg- of andere naald; in den Uskwerder Terp op 12 v. diepte een soort van houten hok of hut, bestaande uit regtop staande palen met rijswerk doorvlochten; hierbij lag genoemde tronk van een menschengeraamte, alsmede een hoop (ongeveer 10 kop) lijnzaad. — In den Warfummer Terp zijn twee kleine paardeboonen uit de mestlaag, ter diepte van 14 v., opgedolven.”

35. Vgl. E.H. Waterbolk, *Enige tendenties in de Friese geschiedschrijving*; It Beaken, XXI, 1959, p. 227 ss., in het bijzonder p. 235 ss.

36. Vgl. J.J. Spahr van der Hoek en O. Postma, *Geschiedenis van de Friese landbouw*; I, Drachten 1952, p. 198.

37. D. Fontein, *Beschrijving der Boerderyen op de Kleilanden in Friesland*; Universiteits Bibl. Amsterdam, Hs. no. IV, F 32 g. Aangehaald bij Spahr van der Hoek, l.c., p. 198.

38. J. Gerolsma, *Consideratiën op de Veengraverijen*; Leeuwarden 1776, p. 30 ss.

39. P.C. Scheltema, *Verbetering der graslanden*; Antwoord op een prijsvraag. Hs. Fries Genootschap te Leeuwarden, no. 110, aangehaald bij Spahr van der Hoek, l.c., p. 199.

40. *Aloude Staat*, l.c., p. 191.

41. Een kritisch onderzoek naar Scheltema's mededelingen bij Spahr van der Hoek, l.c., p. 200.

42. *Nederland in den goeden ouden tijd, zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep en zijn vriend Dirk van Hogendorp door de Noord-Nederlandsche provinciën*, ed. M. Elisabeth Kluit; Utrecht 1942, p. 49.

43. Idem, p. 89-90.

44. Idem, p. 92.

45. H. Potter, *Wandelingen en kleine reizen door sommige gedeelten van het Vaderland*; I, Amsterdam 1808, p. 1 ss. Vgl. p. 2: „Toen reeds was de sombere stille eenzaamheid mijn grootste wellust; toen reeds, in die eerste jaren van mijn leven, gevoelde ik eenen onwederstaanbaren trek naar stille afzondering, eenen trek, die, met het vervliegen der jaren, door omstandigheden en betrekkingen, in welke ik geplaatst was, en door lotgevallen en ontmoetingen die mij overkwamen, van tijd tot tijd sterker is geworden.”

46. *Verslag der handelingen van het Provinciaal Friesch Genootschap 1827-1828*, p. 43.

47. De eerste maal treft men deze fabel aan in Occo van Scarls *Chronyk en waragtige beschryvinge van Friesland etc.*, Leeuwarden 1597; 2de druk 1742, p. 6: „Midzomer in 't voorsz. Jaar van vier, ontsprong op 't Zuidwest van den Berg, die men het *Rode Clif* noemt, omtrent tien treden daar van, een vuurige vlamme, drie dagen duurende, uit der aarden, en den vierden dag daar na kwam daar eenen grooten Draak uit vliegen, die zig zeer hoog in de lugt verhief, tot een verschrikkinge van velen; en na dat hy omtrent een half uur zig zo hoog in de lugt verthoont hadde, is hy weder nedergedaalt, vliegende in der aarde, daar hy uit gekomen was, en is daar na nooit weder gezien.”

48. Het verzamelen der desbetreffende gegevens wordt ten zeerste vergemakkelijkt door het register, afgedrukt achter G.A. Wumkes, *Stads- en Dorpskroniek van Friesland* (1800-1900); II, Leeuwarden 1934, p. 831.

49. *Friesland en de Friezen*; Gids voor reizenden, Leeuwarden 1877, p. 155.

50. *Jaarverslag Friesch Genootschap 1845-1846*, p. 175.

51. W. Eckhoff, *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden*; Leeuwarden, I, 1846, Aanteekening 3b, p. 277-278.

52. D. Buddingh, *Verhandeling over het Westland*; Leiden 1844, p. 18, 120 ss. en 129 ss.

53. L.c., Aanteekening 11, p. 295. In het *Jaarverslag Friesch Genootschap 1852-1853*, p. 22-24 vermeldt Eckhoff, naast diverse verworven terpvondsten, „eene tonvormige Urn, uit eene terp in de nabijheid dier stad (scil. IJlst) opgegraven; een vorm van Lijkbus zóó zeldzaam en merkwaardig, dat de Heer Dr. L. J. F. Janssen, dien ik deswege geraadpleegd heb, deze nooit was voorgekomen.”

Eckhoff beschrijft in het zelfde verslag nog „eene Urn of Aschkruik van een geheel ande-

ren vorm, dan de overige, welke wij reeds bezitten. Daar deze Lijkbus geheel ongeschonden is, en gevonden werd op de plaats, waar vroeger, toen het eiland Ameland nog een vierde grooter was, welligt het reeds lang verzwolgene dorp Sier heeft gelegen, waarvan bij de overstroming van 1825 nog sporen zijn ontdekt, zoo stellen wij op dat voorwerp hoogen prijs."

54. *Jaarverslag Friesch Genootschap* 1849-1850, p. 312-313.

55. *Ib.*, 1850-1851, p. 345.

56. *Jaarverslag Friesch Genootschap* 1851-1852, p. 19-20.

57. In een noot deelt Eekhoff het volgende mee: „De ton terp-aarde wordt veelal voor 25 Cts. verkocht, en met de kosten van laden, vervoeren en lossen voor 50 Cts. op het land geleverd.

58. M. de Haan Hettema, *Opgravingen en Bewaring van Oudheden*; De Vrije Fries, V, 1, 1846, overdruk p. 3: „Het onderzoek naar oudheden begint in Nederland meer en meer veld te winnen, hoewel de buit, tot nu toe gemaakt, nog zeer gering is.

Ik weet, dat bij eenige Genootschappen en bij sommige liefhebbers wel eenige voorwerpen bewaard worden, doch het getal zal, wanneer ik in aanmerking neem, wat ik dezen zomer te dien aanzien in Leiden zag, alwaar de verzameling van Germaansche Oudheden al zeer gering is, niet groot zijn, en dit deed mij vermoeden, dat men hieromtrent niet genoegzaam was ingelicht, en alle daartoe betrekkelijke voorwerpen, vooral van steen, niet genoeg kende.

Ik vroeg mij zelve, wat hiervan toch wel de reden zijn konde, en wist mij geen beter antwoord te geven, dan dat men zich waarschijnlijk nog niet genoeg met het onderzoek en met het verzamelen zal onledig gehouden hebben, en de kennis aan die oude stukken, de wijze van opsporing en de orde van die te plaatsen, niet algemeen bekend waren, en dat ook zij, welke eenige voorwerpen hadden dezelve niet naar eene openbare verzameling hadden opgezonden, om aldaar bewaard te worden."

59. J. H. Halbertsma, *Programma voor Frieslands Kabinet van Oudheden*; Leeuwarden 1855.

60. *Jaarverslag Friesch Genootschap* 1852-1853, p. 27; *Ib.*, 1853-1854, p. 54, 64-65. Tot Halbertsma's schenking, in latere jaren regelmatig aangevuld en na diens dood met talrijke schrifturen en drukwerken vermeerderd, behoorden slechts enkele bodemvondsten doch vooral voorwerpen van volkskundige betekenis. Vgl. Halbertsma's eigenhandig samengestelde toelichting, getiteld *Lijst eener bijdrage voor Frieslands Kabinet van Oudheden*; Deventer (1853?).

61. W. Eekhoff, *Friesche Oudheden*; Afbeeldingen van merkwaardige voorwerpen van wetenschap en kunst, gevonden in de archieven, kerken, kasteelen, terpen enz. van Friesland; Leeuwarden 1875, p. 10 ss.

62. R. Visscher, *Honderd jaren uit de geschiedenis van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde*; De Vrije Fries, XXVIII, 3, 1927, p. 177 ss.; M. W. Vieweg, *Het Friesch Museum*; *ib.*, p. 199 ss.

63. Onze naspeuringen hieromtrent vindt men weergegeven in onze studie *De oudste historie*; *Baerderadiel*, Drachten 1957, p. 52 ss., 68 ss.

64. Een tweetal fotografieën, welke een indruk van de afgravingen te Aalsum geven in het jaar 1884 vindt men afgedrukt bij P. C. J. A. Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw*; 2de druk, 's-Gravenhage 1951, Plaat XI. Over Dirks' uitspraak te Bologna, vgl. Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie préhistorique; Compte-Rendu de la cinquième session à Bologna, 1871, p. 212-213. Westerhoff, *Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen*, p. 400, aantekening, was hem in deze opvatting reeds voorgegaan.

65. Luigi Pigorini, *I terpen della Frisia*; *Bulletino di paletnologia Italiana*, VII, 1881. Een bewerking van Pigorini's beschouwingen, voorafgegaan met een toelichting over de voor-geschiedenis en geschreven door Dirks, werd afgedrukt in De Vrije Fries, XVI, 3, afl. 4, 1883; tevens als afzonderlijke brochure verschenen. Vgl. bovendien Pigorini's reisverslag in *Nuova Antologia* d.d. 15 nov. 1881.

66. R. Hartmann, *Ueber die alten Dithmarscher Wurten und ihren Packwerkbau*; Ma:ne

1883. Vgl. tevens O.Bracklo, *Zusammenstellung einiger Notizien, betreffend Warfen und ihre alten heidnischen Besitzer*; Emden und Borkum 1889, p. 2 ss.

67. L.Rütimeyer, *Untersuchung der Thierreste aus den Pfahlbauten der Schweiz*; Zürich 1865; O.Heer, *Die Pflanzen der Pfahlbauten*; Zürich 1865.

68. R.Westerhoff, *Over boonen, vlas en haver uit onze terpen of wierden; eene eerste bijdrage tot de flora dezer merkwaardige hewelen*; Bijdragen tot de gesch. en oudheidk., inzonderheid van de provincie Groningen, VIII, 1871, p. 318 ss.

69. *Gids door het Museum van Oudheden voor de provincie en stad Groningen*, 1905, Inleiding. In omvang noch in betekenis zijn de collecties te Groningen te vergelijken met die te Leeuwarden. Niettemin treft men er verscheidene hoogst belangwekkende voorwerpen onder aan, welke deels stammen uit de verzameling Westerhoff. Dat diens woonhuis het middelpunt was van het oudheidkundig bodemonderzoek in de Groninger Ommelanden valt onder meer op te maken uit zijn opstel *Beschrijving der twee Romeinsche beeldjes, in den zomer van 1859 te Stedum uit eene Wierde opgedolven*; *Algemeene Konst- en Letterbode*, 1860, nrs. 10-12. Vgl. tevens W.Pleyte, *Nederlandsche Oudheden van de vroegste tijden tot op Karel den Groote*; I, Leiden 1877, p. 108-109; II, Plaat XXXVII-XXXVIII.

70. *Nederlandsche Oudheden*, I, p. 155 ss.

Vgl. bovendien Pleyte, *Een Greep-Voorwerpen uit Friesche terpen*; *Friesche Volksalmanak* 1886, p. 164 ss., met afb.; Id., *Schedelverering in Friesland*; *Ibid.*, 1888, p. 118 ss. Voorts W.K.J.Schoor, *Drinkwaterputten in de terpen*; l. c., p. 118 ss., met afb.

71. De hier volgende gegevens danken wij aan de heer N.G.Addens te Bellingwolde, die ons uittreksels der onderhavige notulenboeken ter beschikking stelde.

72. P.C.J.A.Boeles, *De baron Alfred de Loë over de Friesche terpen*; *Bull. Ned. Oudheidk. Bond*, III, 1901-1902, p. 68-71. De Loë verdedigde zich op fijnzinnige wijze en kon zich onder meer beroepen op de verontrustende mededelingen, hem in 1891 door J.Dirks gedaan. Vgl. *Réponse à Mr.Boeles*; *Annales de la Société d'archéologie de Bruxelles*, XVII, 1903, p. 163 ss.; J.Dirks, *Les Pompéi frisons et leur importance au point de vue numismatique*; *Mémoires et comptes rendus des séances du Congrès international de numismatique*, tenu à Bruxelles en 1891, p. 355; T.J.de Boer, *Terpenonderzoek*; *Ned. Spectator* d.d. 27 Mei 1905.

Boeles, *De ouderdom der Friesche terpen*; *Bull. Ned. Oudh. Bond*, VI, 1905, p. 64 ss.; Id., *De opgravingen in de terp te Hoogebeintum*; *De Vrije Fries*, XX, 3-4, 1906, p. 391 ss.

Over Boeles' volledige archeologische oeuvre, vgl. diens bibliografie, samengesteld door M.D.de Weerd en afgedrukt in *De Vrije Fries*, XLV, 1962, p. 18 ss.

73. *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, d.d. 5 en 9 november 1905. Voor Boeles' aanmerkingen op het tot dusverre gevoerde beleid in het Rijksmuseum van Oudheden inzake de vaderlandse oudheidkunde en de door hem met recht gewraakte minachtende bejegening van Nederlandse bodemvondsten, vgl. *Bulletin Ned. Oudheid. Bond*, V, 1903-1904, p. 202 ss.

74. J.Oost Elema en J.Elema, *Beschrijving der wierde van Toornwerd; Bijdrage tot de kennis der wierden*; *Bijdr. tot de kennis van de prov. Groningen en omgelegen streken*, II, 3, 1907, p. 189 ss.

75. P.C.J.A.Boeles, *De terp te Ferwerd*; *Bull. Ned. Oudheid. Bond*, XII, 3-4, 1912, p. 31-32. De uitkomsten herschreef Boeles in *Friesland tot de elfde eeuw*, p. 253 ss.

76. J.M.van Bemmelen, *Beschouwingen over het tegenwoordige standpunt onzer kennis van de Nederlandsche terpen*; *Oudheidk. Meded. Rijksmuseum van Oudh.*, II, 1908, p. 189 ss.

77. A.E.van Giffen, *Het dalingsvraagstuk der alluviale Noordzeekusten in verband met de bestudering der terpen*; *Tijdschr. voor Gesch., Land- en Volkenkunde*, XXV, 1910, p. 27 ss.

78. A.E.van Giffen, *Die Fauna der Wurten*; Leiden 1913.

79. A.E.van Giffen, *Der Warf in Ezinge und seine westgermanischen Häuser*; *Germania*, XX, 1936, p. 40 ss.; Id., *Die Wurtenforschung in Holland*; *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet*, I, Hildesheim 1940, p. 70 ss.

80. A. E. van Giffen, *Die frühgeschichtlichen Marschensiedlungen, die Terpen oder Warfen*; Jahrbuch der Männer vom Morgenstern, XXXVI, 1955, p. 7 ss.

81. W. Haarnagel, *Der Ursprung des Niedersachsenhauses*; Jacob Friesen-Festschrift, 1939, p. 256 ss.; Id., *Das nordwesteuropäische dreischiffige Hallenhaus und seine Entwicklung im Küstengebiet der Nordsee*; Neues Archiv für Niedersachsen, XV, 1954, p. 79 ss.; K. Tackenberg, *Der älteste Hausbau Norddeutschlands und die Ingwäonenfrage*; Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde, II, 1951, p. 7 ss.; Fr. Saefel, *Untersuchungen über das Haus der Seegermanen und seine Vorläufer*; 33ste-37ste Jaarverslag Ver. Terpenonderz., 1953, p. 217 ss.; Van Giffen, *Das Bauernhaus der Vor- und Frühgeschichte Nordwesteuropas*; Niederschrift über die Tagung des Arbeitskreises für deutsche Hausforschung in Cloppenburg, Münster 1952, p. 29 ss.; H. Hinz, *Sammelbesprechung wichtiger Veröffentlichungen zum vorgeschichtlichen Hausbau Nordeuropas*; Ib., p. 106 ss.; Id., *Zum Aufriß der eisenzeitlichen Hallen in Schleswig-Holstein*; Offa, XIII, 1954, p. 69 ss.; Id., *Ueber eisenzeitliche Hallen auf der cimbrischen Halbinsel*; Bericht über die Arbeitstagung des Arbeitskreises für deutsche Hausforschung in Schleswig, Münster 1955, p. 117 ss.

W. Horn, *On the origins of the mediaeval bay system*; Journal of the Society of architectural historians, XVII, 1958, 2, p. 2 ss.; Id., *Two timbered mediaeval churches of Cheshire*; The Art Bulletin, XLIV, 1962, 4, p. 263 ss.

82. K. Uilkema, *Het Friese boerenhuis – Onderzoek naar het ontstaan van het tegenwoordige boerenhuis in Friesland*; Leeuwarden 1916. Vgl. tevens S. J. van der Molen, *Het Friesche boerenhuis in twintig eeuwen*; Leeuwarden, 2de druk 1943, alsmede A. E. van Giffen, *Praehistorische huisvormen op de zandgronden*; Nederl. Kunsthist. Jaarboek, V, 1954, p. 11 ss.

Over de huisdieren der terpbewoners zij verwezen naar L. Broekema, *Een kleine bijdrage tot de kennis van de fauna onzer terpen*; Cultura, XX, 1908, in het bijzonder evenwel Van Giffens *Fauna der Wurten*, waar inzonderheid over de terphonden gehandeld wordt, en de studies van G. C. Reitsma, verschenen te Wageningen in 1932 en 1935, achtereenvolgens gewijd aan het *Terpenschaap* en het *Terpenvarken*. Vgl. bovendien A. T. Clason, *Beenderen uit nederzettingssporen van rond het begin onzer jaartelling bij Sneek*; De Vrije Fries, XLV, 1962, p. 100 ss. Over de huisdieren in de Duitse terpen, zie G. Nobis, *Die Haustiere von Tofting*; in: A. Bantelmann, *Tofting, eine vorgeschichtliche Warft an der Eidermündung*; Offa-Bücher, Neue Folge, XII, Neumünster 1955, p. 114 ss. Het vee der terpbewoners was, in overeenstemming met Tacitus' mededelingen, klein van stuk, veelal hoornloos en blijkbaar aangepast aan doeleinden zowel als omstandigheden, welke van de huidige aanzienlijk verschilden.

83. A. E. van Giffen, *Inheemse en Romeinse terpen*; 29ste-32ste Jaarversl. Ver. voor Terpenonderzoek, 1948, p. 5 ss.

84. W. Haarnagel, *Die historische Entwicklung der Forschung, insbesondere der Wurten- oder Warfenforschung im Küstengebiet der Nordsee*; Festschrift K. H. Jacob-Friesen, Hildesheim 1956, p. 243 ss.

85. Voor de uitkomsten van het Duitse terpenonderzoek zij in de eerste plaats verwezen naar de reeks *Probleme der Küstenforschung*; Hildesheim, I-VI, 1940-1957. Vgl. voorts A. Bantelmann, *Ergebnisse der Marschenarchäologie in Schleswig-Holstein*; Offa, VIII, 1949, p. 75 ss.; Id., *Die Entwicklung der Kulturlandschaft in den Marschgebieten Schleswig-Holsteins*; Festschrift Gustav Schwantes, Neumünster 1951, p. 85 ss.; Id., *Neuere Forschungsergebnisse zur Besiedlungsgeschichte der Marschen Schleswig-Holsteins*, Neue Ausgrabungen in Deutschland, Berlin 1958, p. 229 ss.; Id., *Tofting, eine vorgeschichtliche Warft an der Eidermündung*; Neumünster 1959; Id., *Die kaiserzeitliche Marschensiedlung von Ostermoor bei Brunsbüttelkoog*; Offa, XVI, 1957-'58, p. 53 ss.

Voorts W. Haarnagel, *Die frühgeschichtlichen Siedlungen in der schleswig-holsteinischen Elbe- und Störmarsch, insbesondere die Siedlung Hodorf*; Offa, II, 1939, p. 31 ss.; Id., *Das deutsche Küstengebiet der Nordsee im Wandel der letzten 10.000 Jahre*; Festschrift Gustav

Schwantes, p. 78 ss.; Id., *Die Flachabdeckungen auf der Wurt Hessens am Jadebusen bei Wilhelmshaven und ihr vorläufiges Ergebnis*; Germania, XXIX, 1951, p. 223 ss.; Id., *Vorläufiger Bericht über die Wurtengrabung auf der Feddersen Wierde bei Bremerhaven*; Germania, XXXIV 1956, p. 125 ss.; XXXV, 1957, p. 275 ss.; Id., *Die Ergebnisse der Grabung auf der Wurt Feddersen Wierde bei Bremerhaven in den Jahren von 1955-1957*; Neue Ausgrabungen in Deutschland, p. 215 ss.; Id., *Zur Grabung auf der Feddersen Wierde 1955-1959 - Versuch einer siedlungsgeschichtlichen Darstellung der einzelnen Dorfhorizonte*; Germania, XXXIX, 1961, p. 42 ss.; Id., *Probleme der Siedlungsforschung im Küstengebiet zwischen Elbe und Weser in der Spätlatènezeit*; Jahrbuch Männer vom Morgenstern, XLII, 1961, p. 74 ss. Id., *Die Marschen im deutschen Küstengebiet der Nordsee und ihre Besiedlung*; Berichte zur deutschen Landeskunde, XXVII, 1961, p. 204 ss.; Id., *Die Grabung Feddersen Wierde und ihre Bedeutung für die Erkenntnisse der bäuerlichen Besiedlung im Küstengebiet in dem Zeitraum vom 1. Jahrhundert vor bis 5. Jahrhundert nach Chr.*; Zeitschr. für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, X, 1962, p. 145 ss. Tenslotte P. Schmid, *Ein Gefäßstyp der frühen Kaiserzeit von der Feddersen Wierde bei Bremerhaven*; Die Kunde, Neue Folge, IX, 1958, p. 67 ss.; Id., *Spätlatènezeitlicher Glasschmuck von der Feddersen Wierde und seine Bedeutung für die Handelsbeziehungen der ältesten Wurtenbewohner*; Jahrbuch Männer vom Morgenstern, XLII, 1961, p. 103 ss. Over de terpen op de Noord-Friese Halligen, vgl. E. Dittmer, *Zur Geschichte der Landschaft und der Warften Nordfrieslands*; 33ste-37ste Jaarverslag Ver. Terpenonderzoek, 1953, p. 228 ss.

86. N. Westendorp, *Eerste Leerrede, gehouden in de nieuwe kerk te Sebaldeburen, benevens eene oudheidkundige verhandeling*; Groningen 1809, p. 84. Herdruk Assen 1941, p. 66.

87. J.S. Magnin, *Geschiedkundig Overzicht van de Besturen, die, voor de herstelling van Nederland, in 1814, elkander in Drenthe zijn opgevolgd*; Groningen 1828, I, p. 46-47.

88. P. Brouwer en W. Eekhoff, *Nasporingen betreffende de geschiedenis der Middellzee*; Leeuwarden 1834, p. 30-31; Eekhoff, *Beknopte Aardrijksk. Beschr. van de Prov. Friesland*; Leeuwarden 1840, p. 26; Id., *Beknopte Gesch. van Friesland*, Leeuwarden 1851, p. 12: „De gezinnen, familiën en horden, welke dezen Germaanschen volksstam (scil. de oude Friezen) uitmaakten, hadden welligt reeds lang een zwerwend herdersleven geleid, vóór zij zich vestigden op deze kustlanden, waar de natuur toen anders nog weinig aanlokkelijks had. Zoo ver het oog reikte, bestond toch de bodem meest uit waterige landen of schorren, welke, allerwege doorsneden met killen, meren en poelen, dagelijks bij elk getij onderliepen. Nog vertoonde het land eene woeste natuur, eene onvruchtbare oppervlakte. Lang bleven de noordelijke, in de nabijheid der zee gelegene, landen zoo laag en moerassig, dat de Friezen met hun vee ze enkel des zomers konden bewonen.”

Vgl. voorts W. C. H. Staring, *Voormaals en thans; Opstellen over Neêrlands grondgesteldheid*; III, Haarlem 1858, p. 235: „Hoogst waarschijnlijk zullen deze streken gedurende den winter wel verlaten zijn geworden en de herders zich met hunne kudden naar de hoogere zandgronden hebben teruggetrokken, waar in de bosschen, een karig voedsel voor het vee te vinden bleef.

Tevens R. Posthumus, *Lijst en korte opheldering van eenige Friesche woorden, spreekwoorden en spreekwijzen*; De Vrije Fries, VIII, 2, 1858, p. 206 ss. Hole: „Onze vroegste voorouders waren bij hunne komst hier te lande zeker voor een groot gedeelte holbewoners. Zij moesten, gedrongen door de gesteldheid van onzen bodem, in dien tijd, en bij hunne onkunde, schuil- en verblijfplaatsen zoeken in de hollen, welke zij vonden, of groeven, in de hoge heiden en veenen van het zuidelijke gedeelte van ons land. Daar, waar zij het eerst waren aangekomen, moesten zij zich, bij hun zwerwend leven, des winters ook weder ophouden, omdat het noordelijk deel van Friesland toen nog uit water en moerassen bestond. Zomerhutten zullen zij wel vroeg op de terpen in de noordelijke streken hebben opgeslagen, maar in den barren winter moesten zij in hunne zuidelijke hollen bescherming tegen winterkoude, winterweder, water en stormen zoeken.”

A. Smit, *Geschiedenis der provincie Groningen*; Groningen 1849, p. 1 ss., 36, meent dat

vóór de Friezen de Kimbren of Kelten de terpengebieden hadden bewoond en daar de oudste wierden achterlieten.

89. F. Sjoerds, *Algemene Beschryvinge van Oud- en Nieuw Friesland* etc.; I, Leeuwarden 1765, I, p. 45.

90. *Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen*, p. 264, aantekening 164.

91. *De Baron de Loë over de Friesche Terpen*, l.c.; *Ouderdom der terpen*, l.c. Met de oudste mantelspelden uit de terpen volkomen vergelijkbare La Tène-fibulae, afkomstig uit de omgeving van Vroomshoop en Wierden (Overijssel), vindt men besproken en afgebeeld bij G.J. ter Kuile, *Recente archeologische bodemvondsten in Overijssel*; Verslagen en mededeelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis, 2e reeks, XL, 1949, p. 17 ss.

92. *De oudste beschaving op de Friesche klei*; Elsevier's Tijdschrift, 1907, p. 168 ss.; *Catalogus van het Friesch Museum*, Leeuwarden 1909, p. 49 ss.

93. Boeles, *Vaatwerk met geometrisch ornament uit de terpen*; *De Vrije Fries*, XXI, 1913, p. 441 ss.; Van Giffen, *Die Fauna der Wurten*, p. 28 ss.

94. *De herkomst der vroeg-Friesche terpencultuur*; 20ste-24ste Jaarverslag Ver. voor Terpenonderzoek, 1940, p. 23; *Friesland tot de elfde eeuw*, p. 96 ss.

95. H. Halbertsma, *Enkele aantekeningen bij een verzameling oudheden, afkomstig uit een terpje bij Deinum*; 33ste-37ste Jaarverslag Ver. voor Terpenonderz., 1953, p. 239 ss. Vgl. tevens Van Giffen, *Die Fauna der Wurten*, Tafel I, nrs. 19 en 21.

96. *Friesland tot de elfde eeuw*, p. 185: „De vroeg Friese orenpotten met ingezonken hals en streepband mogen wij dus voorlopig, gezien het overzicht, beschouwen als een Fries kenmerk, dat tot afpaling van hun gebied kan dienen.”

97. Dragendorff type 16, Loeschcke type I A. Overeenkomstige stukken leverde de legerplaats Haltern aan de Lippe op; vgl. F. Oswald en T.D. Price, *An introduction to the study of terra sigillata*; London 1920, Plate XII, no. 2. Zie tevens *Enkele aantekeningen bij een verzameling oudheden* etc., Afb. 65, 7-9.

98. Van Giffen, *Iets over terpen*; 3de-4de Jaarverslag Ver. Terpenonderz., 1920, p. 15 ss.

99. *Enkele aantekeningen* etc., Afb. 65, 2.

100. J.H. Holwerda, *De Belgische waar in Nijmegen*; Nijmegen 1941, p. 36 ss., in het bijzonder p. 38: „Merkwaardig is de groote gelijkenis van vele van deze vormen met die der inheemsche urnen der Hallstattcultuur. (Men zie slechts onze platen VIII en IX.) Evenmin als in de boven meermalen vermelde gelijkenis van sommige andere vormen der Belgische waar met die uit de la Tène-cultuur, kan men in deze overeenkomst met die Hallstattvormen een toeval zien. Reeds vaak heb ik op het nog zeer laat voorkomen van deze laatste gewezen (vgl. o.a. mijn „Perioden der Hallstattcultuur” in *Oudh. Med. R. M. v. O. 2e R. III*). Ook hier hebben we dus klaarblijkelijk een verfijning van inheemsche vormen.

101. Boeles, *De herkomst der vroeg-Friesche terpencultuur*; l.c., p. 17 ss.; Id., *De terpen-cultuur tot omstreeks 400*; *Algemeene Geschiedenis der Nederlanden*, I, Utrecht 1949, V, p. 179 ss.; Id., *Friesland tot de elfde eeuw*, p. 103 ss.

Van Giffen, *Inheemse en Romeinse terpen*; l.c., p. 5 ss., met uitvoerige literatuur.

102. Van Giffen, *Die Wurtenforschung in Holland*, l.c., p. 81; Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw*, p. 91, p. 106-108. Over de samenhang tussen het geometrisch-versierde terpenaardewerk en La Tène-fibulae vgl. tevens P.J.R. Modderman, *Onderzoek in de terp Klein Gietens onder Wommels*; *Berichten R.O.B.*, III, 1952, p. 25.

103. K. Kromer, *Das Gräberfeld von Hallstatt*; I, Textband; II, Tafelband, Firenze 1959. Z. Rajewski, *Biskupin*; *Berichten R.O.B.*, IX, 1959, p. 254 ss.

104. H.T. Waterbolk, *Beschouwingen naar aanleiding van de opgravingen te Tritsum*; *It Beaken*, XXIII, 1961, p. 216 ss.

105. K. Tackenberg, *Die Kultur der frühen Eisenzeit in Mittel- und Westhannover*; Hildesheim-Leipzig 1934, p. 78 ss. Daarnaast raadplege men P. Schmid, *Die vorrömische Eisenzeit im nordwestdeutschen Küstengebiet*; *Probleme der Küstenforschung*, VI, Hildesheim 1957, p. 49 ss., in het bijz. p. 80.

106. H. T. Waterbolk, *Nieuwe gegevens over de herkomst van de oudste bewoners der kleistreken*; Akademedagen, XI, 1959, p. 16 ss.

Id., *Hauptzüge der eisenzeitlichen Besiedlung der nörlichen Niederlande*; Offa, XIX, 1962, p. 9 ss., in het bijz. p. 33 ss., waar in stede van de voorlopige benaming Ruinen-Wommels, het begrip Zeijener kultuur wordt voorgesteld.

107. H. T. Waterbolk, *Aardewerk uit de Hallstatt D-periode van Zeijen*; Helinium, I, 1961, p. 137 ss.

108. H. T. Waterbolk, *Beschilderd vroeg La Tène-aardewerk uit Westergo*; Helinium, I 1961, p. 147. Vgl. tevens Van Giffen, *Die Fauna der Wurten*, p. 29, Tafel I, 1; Id., *Iets over terpen*, p. 17, Plaat II; Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw*, p. 102, Plaat XIII, 10.

109. W. Haarnagel, *Die spätbronze-, früheisenzeitliche Gehöftsiedlung Jemgum b. Leer auf dem linken Ufer der Ems*; Die Kunde, Neue Folge, VIII, 1957, p. 2 ss.

P. J. R. Modderman, *De Spanjaardsberg; voor- en vroeghistorische boerenbedrijven te Santpoort*; Berichten R.O.B., X-XI, 1960-1961, p. 210 ss.

110. A. E. van Giffen, *Grafheuvels te Zwaagdijk*; West-Friesland's oud en nieuw, XVII, 1944, p. 121 ss.; W. F. G. Wiese, *De verspreiding der archeologische gegevens van Westfriesland in verband met de morfogenese*; T.K.N.A.G., 2de Reeks, LXXIII, 1956, p. 28-29; Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw*; p. 83-84, Plaat X, 6-7; H. Halbertsma, *Enige hoofdlijnen in de bewoningsgeschiedenis van het terpengebied tussen Vlie en Eems*; Philologia Frisica, Anno 1959; Grins 1960, p. 30-31, Afb. 2.

111. *Iets over terpen*, p. 15 ss.; *Friesland tot de elfde eeuw*, p. 83.

112. L.c., p. 83-84. Uit het Neolithicum daterende nederzettingen, gelijk deze enige jaren geleden aan de oevers van naderhand verlande en overslibde vloedkreken te Hekelingen en Vlaardingen werden ontdekt, leverde het toeval in de kleistreken tussen Vlie en Eems tot dusverre niet op. Evenmin treft men hier de grafheuvels en akkers aan, op de oude kleigronden van Drechterland ter hoogte van Wervershoof en Grootebroek aangetroffen en daterende uit de Bronstijd - vermoedelijk rode eeuw voor Chr. Wel leverden de achtergelegen zandgronden voldoende vondsten op om in de toekomst overeenkomstige ontdekkingen ook nog eens onder het kleidek der aangrenzende streken te mogen verwachten.

Vgl. P. J. R. Modderman, *Een neolithische woonplaats in de polder Vriesland onder Hekelingen* (eiland Putten, Z.H.); Berichten R.O.B., IV, 1953, 2, p. 1 ss., met bijlagen van J. Bennema, F. Florschütz, P. J. van der Feen en G. Kortenbout van der Sluijs over de geologische en biologische aspecten van de vindplaats.

Voorts A. E. van Giffen, *Grafheuvels te Zwaagdijk*; l.c., p. 121 ss.; Id., *Onderzoek van drie bronstijd-grafheuvels bij Grootebroek*; Ib., XX, 1953, p. 34 ss.; XXI, 1954, p. 104 ss.; J. F. van Regteren Altena en J. A. Bakker, *De neolithische woonplaats te Zandwerven*; In het voetspoor van A. E. van Giffen, Groningen 1961, p. 33 ss.; A. E. van Giffen, *Nederzettingssporen van de vroege klokbekercultuur bij Oostwoud*; Ib., p. 66 ss.; J. D. van der Waals, *De zool van tumulus XIII bij Wervershoof*; Ib., p. 98 ss.; J. A. Bakker, *Een grafheuvel en oud akkerland te Hoogkarspel*; Ib., p. 103 ss.

Tenslotte P. J. R. Modderman, *Neolithische vondsten nabij Schiedam*; Westerheem, IV, 1955, p. 30; W. Glasbergen, J. A. Bakker, E. C. L. Doring Caspers, W. A. Ettema, P. J. van der Feen, C. R. Hooijer, C. H. Japing, H. de Waard en M. R. Walvius, *De neolithische nederzetting te Vlaardingen*; In het voetspoor van A. E. van Giffen, p. 41 ss.

113. *Een trechterbeker van de hunebeddencultuur uit Lutjesaaksum*; Groningse Volksalmanak 1957, p. 148 ss., Plaat II, 1. In het jaar 1949 troffen wij in de dorpswierde van Winsum in Hunsago, welke rust op een uitloper van de Hondsrug, een gehalveerde, tot het neolithische tijdperk behorende, vuurstenen bijl aan, welke zich in een vroeg-middeleeuwse cultuurlaag bevond.

114. *Nieuwe gegevens over de herkomst der oudste bewoners der kleistreken*, p. 37.

115. *Het dalingsvraagstuk der alluviale Noordzeekusten in verband met de bestudering der terpen*, l.c., 1910; *Bijdrage tot de kennis van enkele geologisch-archaeologische verkenmerken in verband met het vraagstuk der bodemdaling in historischen tijd*; Verh. Geol.-Mijnbouw.

Gen. Ned. en Kol., Geol. Sectie, II, 1916, p. 159 ss. Een geheel afwijkende mening ontwikkelde D.H.S. Blaupot ten Cate, *Het ontstaan der wierden of terpen en de daling van den bodem*; Bijdr. Kennis Prov. Gron., II, 5, 1918, p. 307 ss. In 1954 vond Van Giffen geen aanleiding de hoofdzaken van zijn betoog, berustende op inmiddels nog weer uitgebreide waterpassingen van door archeologische gegevens dateerbare kleiafzettingen in de terpengebieden enerzijds, de Rijnmond anderzijds, te herzien; vgl. *Archäologische Bemerkungen zur Frage der Niveauveränderungen im Niederländischen Küstengebiet*; Geologie en Mijnbouw, Nieuwe Serie, XVI, 1954, p. 226 ss.

J.P. Bakker, *Relative sea-level changes in Northwest Friesland since pre-historic times*; Ib., p. 232 ss., ziet het vraagstuk enigszins gecompliceerder en meent dat er perioden van ongeveer 500 jaar te onderkennen zijn, gedurende welke het gedrag van de zee de bewoonbaarheid van de onbedijkte kwelders achtereenvolgens mogelijk maakte en weer verijdelde. De gemiddelde zeespiegelrijzing wordt door hem op 3-6 cm per eeuw berekend. Vgl. van dezelfde auteur *Zijn de bijzonder hoge vloed in ons land in vroeghistorische en historische tijd aan bepaalde perioden gebonden?* Folia Civitatis, maart 1953, p. 3 ss., alsmede *Küstenentwicklung und prähistorische Besiedlung in den Niederlanden*; Sitzungsberichte der Physikalisch-medizinischen Sozietät zu Erlangen, LXXVIII, 1955-1957, p. 102 ss.

W. Haarnagel, *Das Alluvium an der deutschen Nordseeküste*; Probleme der Küstenforschung, IV, Hildesheim 1950, p. 1 ss., vatte de stand van zaken in de Duitse terpengebieden samen. Vgl. bovendien zijn overzicht *Meeresspiegelschwankungen an der deutschen Nordseeküste in historischer und prähistorischer Zeit*; Deutscher Geographentag Berlin, 1959, p. 243 ss. In samenhang hiermede U. Grohne, *Die Bedeutung der Diatomeen zum Erkennen der Subfossilen Vegetation höherer Pflanzen in Marschablagerungen*; Zeitschrift der deutschen geologischen Gesellschaft, CXI, 1959, p. 13 ss.; alsmede Id., *Die Bedeutung der Biologie für die vorgeschichtliche Siedlungsforschung, insbesondere in der Marsch*; Wissenschaftliche Abhandlungen der deutschen Akademie der Landwirtschaftswissenschaften zu Berlin, Nr. 24, 1957, p. 48 ss. Tenslotte D. Hafemann, *Die Frage des eustatischen Meeresspiegelanstiegs in historischer Zeit*; D. Geographentag, p. 281 ss.

116. J. Bennema, *Bodem- en zeespiegelbewegingen in het Nederlandse kustgebied*; Boor en Spade, VII, 1954, p. 1 ss. Lezenswaard is nog altijd het overzicht, gegeven door G.A. Venema, *Over het dalen van de noordelijke kuststreken van ons land*; Groningen 1854. Vgl. bovendien T. Goldhoorn, *Eenige opmerkingen over de zeelei van het noordoostelijke deel van Groningen*; T.K.N.A.G., 2de Reeks, LXIII, 1946, p. 135 ss.; S.F. Kuipers, *Ien en oar oer de groun fan East-Dongeradiel*; Drachten 1946; L. Wartena, *Oer de boaijemtastân fan 'e grittenij West-Dongeradiel*; It Beaken, VIII, 1946, p. 38 ss.; Tj. van Andel, *Pollenanalytische datering van een holocene transgressie in Noordwest-Friesland*; Geologie en Mijnbouw, Nieuwe Serie, XI, 1949, p. 171-173; J.S. Veenbos, *De bodemkartering van de Friese knipgronden*; Boor en Spade, III, 1949, p. 76 ss.; A.J. Wiggers, *Enige opmerkingen over de holocene geschiedenis van Groningen en Friesland*; T.K.N.A.G., 2de Reeks, LXVII, 1950, p. 382 ss.; F.P. Jonker, *Het botanisch onderzoek van het veen in Barradeel*; Barradeel, Drachten 1955, p. 43 ss.; J. Cnossen, *Enige opmerkingen omtrent het ontstaan van het Beneden-Boorngebied en de Middellzee in verband met de subatlantische transgressie*; Boor en Spade, IX, 1956, p. 24 ss.; J.M. Mabesoone, *Landschaps- en sedimentatieontwikkeling in westelijk Barradeel sinds prehistorische tijd*; It Beaken, XX, 1958, p. 219 ss.; J.J. Wensink, *De jongpleistocene en holocene ontwikkeling van een deel van Westergo*; Geologie en Mijnbouw, XX, 1948, p. 73 ss.

Over de bewoningsgeschiedenis van het rivierenland tussen Neder-Rijn en Neder-Maas, welke in menig opzicht met die der Friese kuststreken gelijkenis vertoont, P.J.R. Modderman, *De bewoonbaarheid van het rivierkleigebied in de loop der eeuwen*; T.K.N.A.G., 2de Reeks, LXXII, 1955, p. 30 ss.

117. A. Bantelmann, *Forschungsergebnisse der Marschenarchäologie zur Frage der Niveauveränderungen an der schleswig-holsteinischen Westküste*; Die Küste, VIII, 1960, p. 45 ss.

118. Over een overslibde nederzetting tussen Bedum en Onderdendam, vgl. Van Giffen,

9de-10de Jaarverslag Ver. Terponderzoek, 1926, p. 9-10. Nadien kwamen ettelijke van dergelijke woonplaatsen meer te voorschijn bij het kleigraven ten behoeve der steenfabrieken gelegen tussen Winsum en Onderdendam.

Over de bevindingen nabij Sneek, vgl. H. Halbertsma, *Enkele oudheidkundige aantekeningen over het ontstaan en de toeslijking van de Middelsee*; T.K.N.A.G., 2de Reeks, LXXII, 1955, p. 93 ss.; G. Elzinga, *Nederzettingssporen van rond het begin onzer jaartelling bij Sneek*; De Vrije Fries, XLV, 1962, p. 68 ss.

119. Jaarverslag Fries Genootschap 1961, p. 32. Volkomen analoog is de gang van zaken geweest betreffende de talrijke overslibde nederzettingen uit de Romeinse Keizertijd, sinds de laatste jaren ontdekt op het grondgebied der gemeenten Krommenie, Schiedam en Vlaardingen. De onderling uiteenlopende hoogtecijfers der onderhavige woonplaatsen houdt ongetwijfeld verband met het verschil in de dikte der veenafzettingen, gepaard met de zwaarte van het kleidek dat zich hierover in de loop der eeuwen afzette. Zo liggen de woonplaatsen in de omgeving van Sneek, naar gelang de welvingen van het aan sterke klink onderhevige en bovendien door met klei opgevulde waterlopen versneden veenoppervlak op circa 1,20-0,85 m beneden N.A.P., te Krommenie van circa 1,25-1,75 m beneden N.A.P., te Kethel bij Schiedam, waar de nederzetting zich over een sterk glooiende oever van een brede kreek uitstrekte, op 2,75-5,00 m beneden N.A.P. Indien men daarnaast bedenkt dat de omstreeks dezelfde tijd ontstane terpen in het aangrenzende deel van Westergo op kwelders rusten, afgezet boven wadzandformaties en reikende tot enige decimeters boven N.A.P., is het zonder meer duidelijk hoe voorzichtig al deze cijfers ten behoeve van het onderzoek naar historische veranderingen in de zeespiegelhoogte gehanteerd dienen te worden.

Over Krommenie, vgl. W. Groenman-van Waateringe, W. Glasbergen en M. F. Hamburger, *Een boerderij uit de eerste eeuw na Chr. te Krommenie*; In het voetspoor van A. E. van Giffen, p. 110 ss. Over het in 1961 te Kethel verrichte onderzoek vgl. de voorlopige mededelingen in Nieuwsbulletin K.N.O.B., 1961, kol. 36, 93, 107-108, 127-128, 143-144, 206-207, 221-222, 239-240.

120. H. Halbertsma, *Bornego*; De Vrije Fries, XLV, 1962, p. 32 ss.

121. T. Huitema, *Het ontstaan van de terpen in het noorden van ons land en het opslippen van het zeeleigebied waarin men de terpen aantreft*; Meded. Kon. Akad. Wet., Afd. Letterk., Nieuwe Reeks, XXI, 10, A'dam 1958. Een uitvoerige weerlegging beproefden wij in De Vrije Fries, XLIV, 1960, p. 192-195.

122. De 13de-eeuwse auteur Bartholomaeus Anglicus meldt dat de Friezen bij gebrek aan hout, turf of gedroogde koemest stoken. Vgl. A. E. Schönbach, *Des Bartholomaeus Anglicus Beschreibung Deutschlands gegen 1240*; Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung, XXVII, 1906, p. 72, LXI, De Frisia: „Terra plana, pascuosa, palustris et graminosa, lignis carens. Pro ignium fomenta terre bituminosis cespitibus (qui foduntur in palustribus) aut boum desiccatis stercorebus sepe utens.”

Overeenkomstige beschrijvingen bij Cornelius Kempius, l.c., p. 9 en Ubbo Emmius, *Rerum Frisarum Historia*, I, l.c., p. 8: „Nec ipsa solum utitur, sed magno quoque pretio vicinis, quibus praeter boum stercorea, quod, urant, nihil est, vendit.”

Tot in de 19de eeuw hield het gebruik op de Waddeneilanden, Wieringen en andere armoedige streken van Nederland stand; vgl. Westerhoff, *Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen*, aantekening 749.

123. In het belangrijke overzicht van J. M. G. van der Poel, *De landbouw in het verste verleden*; Berichten R.O.B., X-XI, 1960-'61, p. 125 ss., is aan de terpencultuur ruimschoots aandacht besteed.

Over Gallo-Romeins aardewerk, in de wierden gevonden, vgl. W. Glasbergen, *Terra sigillata uit de provincie Groningen*; 25ste-28ste Jaarverslag Ver. Terpenonderzoek, 1944, p. 317 ss.

Over Romeinse munten, uit terpen afkomstig, vgl. W. A. van Es, *De Romeinse muntvondsten uit de drie noordelijke provincies*; Groningen 1960.

Westerhoff, *Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen*; p. 107 ss., wijst op een reeks „heidensche begraafplaatsen”, in Friesland en Groningen, zowel als het Westland „op aangeslijkten grond” aangetroffen en acht deze ontdekkingen een bewijs temeer dat er voor de dagen van Karel de Grote reeds zeeveringen moeten hebben bestaan. Hij beroept zich bovendien op de gelijkduidende uitspraken, door F. Arends en H. Suur gedaan naar aanleiding van het ontdekken van grafheuvels dan wel begraafplaatsen te Jennelt, Larrelt, Meerhusen, Oldersum en Werdum, aan de overzijde van de Eems. Vgl. F. Arends, *Erdbeschreibung des Fürstenthums Ostfriesland und des Harlingerlandes*; Emden 1824, p. 525 ss.; H. Suur, *Geschichte der Häuptlinge Ostfrieslands*; Emden 1846, p. 38 ss. Tevens Hannov. Magazin 1827, no. 94; 1841, p. 696 ss., alsmede D. Buddingh, *Verhandeling over het Westland etc.*, Leiden 1844, p. 17 ss. Westerhoffs gelijkstelling zijner „begraafplaatsen” met de vroeg-middeleeuwse grafveldjes uit Oostfriesland en Harlingerland geschiedde op zeer lichtvaardige gronden, doch doet hier minder ter zake. Inderdaad is laatst bedoelde soort graven ook over de Nederlandse terpengebieden verbreid maar men bedenke hierbij wel dat de stoffelijke resten, voorzover niet in de oostelijke flank der terpen bijeen begraven, in een afzonderlijk heuveltje werden bijgezet, op korte afstand van de eveneens op een wierde gelegen woonplaats.

124. *Vita Liudgeri auctore Altfrido*, ed. W. Diekamp; *Die Vitae S. Liudgeri*, Geschichtsquellen des Bisthums Münster, IV, Münster 1881, I, 25, p. 30-31: „Sermocinantibus quoque eis de fide catholica de variisque utilitatibus animae, pervenerunt ad villam nomine Werfhem et interrogavit eum, si ipsam potuisset agnoscere. Ille vero statim proprio vocabulo nominavit eam et arbores et quaeque eius aedificia se bene posse conspiciere professus est; ait autem illi: „Omnipotenti Deo age gratias, qui te inluminavit.”

125. „Het buitenlandt op verscheidene plaetsen gepeilt en bevonden op een twee à drie en vier voeten hoger als de gront bij de oude dijk. En bij Quellerborch of Vierhuisen staet een pael boven de gront, of het groenlant, hooch 4,5 voet, een inwonder aldaer getuigt, dat als het water zo hooch is als gemelde pael, dat et alsdan bij tijd over de dijk loopt.”

Aldus Sems in zijn op 22 januari 1631 geschreven toelichting bij de „Ongevaerlycke generale caerte van het buitenlandt gelegen ten noorden van deese provincie vande hoeck by Hooch Waetum ten O. tot aen popke te Bocum int W. van den olden dijk tot int slyck” (Rijksarchief te Groningen).

Over het weiden van rundvee op de Zeeuwse schorren, vgl. M. P. de Bruijn, *Adriaan Hollestelle en zijn „levensboek”*; Archief Zeeuwsch Genootschap, 1962, p. 47 ss., in het bijzonder p. 60-61: „Ook het bij de wachters onderling zoo bekende: „halalea lalauw, St. Maarten komt gauw”, door het holle van de hand langzaam op klaaglijk toon elkander toegegalmd, kon ik maar niet vergeten.”

126. *Nieuwe gegevens over de herkomst van de oudste bewoners der kleistreken*, p. 36.

127. H. Halbertsma, *Enkele oudheidkundige aantekeningen bij de oudste menselijke skeletten, in de Friese dorpen gevonden*; Berichten R.O.B., V, 1954, p. 45 ss.

128. Bulletin Ned. Oudheidk. Bond, II, 1900-1901, p. 36; Jaarverslag Friesch Genootschap 1907-1908, p. 43-44; Ib., 1960, p. 37-38; Ib., 1961, p. 32. Van west naar oost betreft het vondsten te Grootebroek (West-Friesland); Kimsward, Yslumburen, Midlum, Holprijp, Westerlittens, Kubaard, De Flearen, Tritsum, Slappeterp, Hatsum, Westerwird, Engelum (Westergo); Goutum, Hogebeintum, Jislum, Vaardeburen, Drie Terpen (Ooster-go); Ezinge (Midgo); Leermens, Wierhuizen (Fivelgo); Jemgumer Klooster (Reiderland).

Over in hurkhouding bijgezette gestorvenen, aangetroffen in het kleigebied van Wühren, aan de oostelijke oever van de Neder-Wezer, vgl. R. Virchow, *Beiträge zur physischen Anthropologie der Deutschen mit besonderer Berücksichtigung der Friesen*; Berlin 1877, p. 364.

129. H. Halbertsma, *Anthropology fan Fryslân*; It Beaken, XIII, 1951, p. 36 ss.

130. J. Huizinga, *Anthropologische beschouwing naar aanleiding van enige skeletvondsten uit het begin der jaartelling in Westergo*; Berichten R.O.B., V, 1954, p. 50 ss.

De uitkomsten, waartoe D. J. H. Nyssen kwam in zijn werk *The passing of the Frisians* -

Anthropology of Terpia; 's-Gravenhage 1927, gelden als hoogst aanvechtbaar. Niettemin behield het zijn documentaire waarde.

131. Boeles, *De opgravingen in de terp te Hoogebeintum*, l.c., 1906; Id., *Catalogus Friesch Museum*, 1909, p. 56; Id., *Angelen en Saksen*; De Gids, 1919, 6, overdruk p. 7 ss.; *Friesland tot de elfde eeuw*, 1ste druk, 1927, p. 120 ss.; Jaarverslag Friesch Genootschap 1936, p. 39 ss.; 20ste-24ste Jaarverslag Ver. voor Terpenonderzoek, p. 20; *De Friese urnen van de Graaf van Limburg Styrum*, l.c., 1949, p. 14 ss.

Van Giffen, *Die Fauna der Wurten*, p. 38-39; Id., *Der Warf in Ezinge und seine westgermanischen Häuser*; l.c., 1936, p. 42; *Die Wurtenforschung in Holland*; l.c., 1940, p. 76-77.

132. *Friesland tot de elfde eeuw*, p. 209 ss. Voorzichtiger drukte Van Giffen zich uit in de beschouwingen, waartoe de uitkomsten van het onderzoek in een der beide Tuinster wierden bij Leens hem aanleiding gaven: *Een systematisch onderzoek in een der Tuinster wierden te Leens*; 20ste-24ste Jaarverslag Ver. voor Terpenonderzoek, 1940, p. 70 ss.

133. Jaarverslag 1905-1906, p. 40.

134. De Nederlandsche Spectator, 1907, p. 399 ss.: „Zo komt er in de laatste tijd veel Saksiese potterij voor den dag. De conclusie is dat Saksiese stammen in de vijfde en zesde eeuw, in Friesland gewoond hebben. Aan die conclusie twijfel ik wel wat.”

Vgl. tevens H. T. J. Miedema, *Paedwizers fan de Fryske filology*; Ljouwert 1961, p. 197-198.

135. Van Giffen, *Een karolingisch grafveld bij Godlinze*; 3de-4de Jaarverslag Ver. Terpenonderz., p. 40 ss. Overeenkomstig schijnt ons de aard der grafveldjes geweest te zijn, waarvan wij in verband met de geschriften van Harkenroth en Westendorp te Jarrelt, Jennelt en Termunten gewag maakten. De met Godlinze nauw vergelijkbare grafveldjes uit de wierde van Aalsum bij Oldehove en de Bouwerd bij Ezinge, welke deels door Van Giffen konden worden onderzocht en een groot aantal met crematies gevulde potten opleverden, wachten nog op hun beschrijving. Voor de grafveldjes van Besseburen bij Beetgum, de Burmaniaterp te Ferwerd en de dorpsterp van Hogebeintum zij verwezen naar Boeles' *Friesland tot de elfde eeuw*.

136. *Symposion over het Saksen-vraagstuk, 8-10 maart te Bremen gehouden*; Nieuwsbulletin K.N.O.B., 1956, kol. 69-71. Vgl. bovendien *Enige hoofdlijnen etc.*, p. 32-33.

137. Boeles, *De Angelsaksische invasie*; It Beaken, XIV, 1952, p. 1 ss., naar aanleiding van de beoordeling van *Friesland tot de elfde eeuw* door P. Wybenga in het Friesch Dagblad d.d. 31 oktober 1951.

Contra: P. Wybenga, *Mr. Boeles' theory oer de Fryske skiednis*; ib., p. 97 ss. Als weerwoord van Boeles: *De vroege geschiedenis van Friesland*; ib., p. 161 ss., met repliek van Wybenga p. 167-168. Vgl. tevens aldaar p. 169 ss., D. Kalma, *Ljochtpunten*.

Wybenga ontwikkelde zijn standpunt naderhand nog weer uitvoerig in zijn doorwrochte studie *Enkele aanwijzingen en problemen bij de oudste bewoningsgeschiedenis van Nederland*; De Vrije Fries, XLIII, 1957, p. 5 ss.

138. P. Sipma, *Een Angelsaksische invasie in Friesland?* It Beaken, XV, 1953, p. 162 ss. De discussie weergegeven op p. 186 ss.

139. Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw*, p. 338 ss.; Id., *De inheemse runeninscripties uit Friesland en Groningen (in verband met de Angelsaksische kolonisatie in Groter-Friesland)*; Oudheidk. Meded. Rijksmuseum van Oudh., Nieuwe Reeks, XXXV, 1954, p. 18 ss.

W. Krogmann, *Zur Frage der friesischen Runeninschriften*; Estrikken Frysk Ynstituut R.U. Groningen, II, 1953.

P. Schmid, *Die Holzplastik aus der Wurt Hessens im Kulturbild des 7. nachchristlichen Jahrhunderts*; Niedersächsisches Jahrbuch für Landesgeschichte, XXVII, 1955, p. 32 ss.

W. J. Buma, *Friesland's runeninscripties*; Groningen 1957.

140. *Beschouwingen naar aanleiding van de opgravingen te Tritsum*, p. 224 ss.

HOOFDSTUK II

HET BRONNENONDERZOEK

Romeinse auteurs als Plinius de Oude en Tacitus laten reeds een zekere wisselwerking doorschemeren tussen de aardrijkskundige gesteldheid van de Friese kuststreken en de aard der bewoners terwijl uit menig Karolings geschiedwerk een overeenkomstige overtuiging schijnt door te klinken. In gelijke zin oordeelt de 12de-eeuwse auteur Ekkehard wanneer hij de driestheid, waarmede de Friezen grafelijk zowel als keizerlijk gezag trotseren, het gevolg acht van het feit, dat hun gebied zo afgelegen is en moeilijk te genaken: „locorum munitione”¹. Ruim een eeuw later schildert Bartholomaeus Anglicus ons de eigenaardigheden der Friezen en het karakter van het door hen bewoonde gebied in bonte tinten af en draagt de bouwstoffen aan welke ten grondslag liggen aan de beschrijving, door Hartmann Schedel van Westerlauwers Friesland gegeven in diens tussen 1490 en 1492 voltooide *Weltchronik* ².

Wij worden ingelicht over de ontombare vrijheidszin der Friezen, de wijze waarop zijzelf hun bestuurders kiezen, hun vreemde haardracht, rijzige gestalte, lenige lichaamsbouw, onverschrokkenheid, bedrevenheid in de wapenhandel, kuisheid en afkeer van gezagsdragers. Hun land wordt ons beschreven als wijd en waterrijk, gezegend met grazige weiden doch arm aan geboomte.

Eveneens vormen Bartholomaeus' uiteenzettingen het uitgangspunt van de vermoedelijk uit de eerste helft van de 15de eeuw daterende *Descriptio Frisie*, welke ons in een van Schedels handschriften werd overgeleverd. Wederom wordt de nadruk gelegd op de rijkdom der Friezen en de vrijmoedigheid der vrouwen, die in fraaie, wollen klederen lopen en zich sieren met gouden halskettingen en armbanden alsmede verguld-zilveren gordels. De mannen doen in dit opzicht niet voor de vrouwen onder omdat het hun door koning Karel en paus Leo destijds was vergund, zich tot meerdere glorie van God met zilver en goud te tooien ³.

Wij vernemen vervolgens het een en ander over de vruchtbaarheid van de Friese bodem, welke tarwe, rogge, gerst, erwten, bonen en haver opbrengt benevens raap-, mosterd- en lijnolie alsmede boter, kaas en andere zuivel in grote hoeveelheid. Koeien, ossen, paarden, ezels, schapen, geiten, varkens en allerhande gevogelte zijn in overvloed aanwezig terwijl men zich tevens toelegt op het verzamelen van honing en vangen van verscheidene soorten vis, in het bijzonder paling ⁴. Vergissen wij ons niet zo is hier een inwoner van Friesland zelf aan het woord. Hoogst waarschijnlijk een geestelijke, daar hij niet alleen de Latijnse taal verstond doch

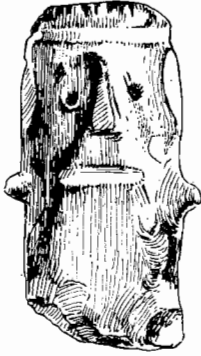

FIG. 23. Aarden beeldje uit Wirdum (Gr.). Hoogte 4,5 cm. (Groninger Museum, Groningen. Tekening G.J. de Vries).

daarin ook gerijmeld schijnt te hebben en belangstelling vertoont voor het wereldlijk zowel als kerkelijk Fries recht, getuige zijn excurs op Bartholomaeus' summiere tekst⁵:

„Subsunt tamen iudicibus secularibus, quos annuatim de se eligunt, qui rem publicam inter ipsos ordinant et disponunt. Et sunt XII iudices in numero tantum; tredecimus vero est superior iudex et vocatur: greetmannus, olim: potestas, secundum statum et ordinem: XII apostolorum seu XII cardinalium cum apostolico supremo eorum. Canonica iura legalia et civiliaque municipalia ibidem florent.”

De *Descriptio Frisie* kan men als de wegbereider beschouwen van een reeks andere, welke in de 16de en 17de eeuw geschreven en weldra ook gedrukt zouden worden. Een der eerste en tevens belangrijkste maakt deel uit van de kroniek, waarmede Worp Tjaarda, die van 1523–1538 het Regulierenklooster Thabor te Tirns bij Sneek bestierde, zulk een vermaardheid verwierf⁶. Het karakter van de door Worp gegeven aardrijkskundige en volkskundige schets komt sterk met dat der *Descriptio* overeen, al is Worp veel uitvoeriger en veelzijdiger in zijn mededelingen. Zo licht hij ons in over het geringe aantal grote steden doch de dichte bevolktheid van het platteland, waar het ene dorp schier ongemerkt in het andere overgaat, de uitgestrekte meren welke voor de visserij zo belangrijk zijn en de noodzaak der zeedijken. De gevolgen van dijkdoorbraken worden ons door Worp duidelijk voor ogen gesteld – niet alleen de verwoestingen en verliezen aan mensenslevens of vee, maar ook het verzilten van de bodem en de sterfte onder de vissen in de binnenwateren⁷.

Uitvoerig gaat Worp in op de welstand der Friezen. Mogen de steden geen overheersende invloed bezitten en het aantal stedelingen gering zijn, dit vormt geen beletsel voor de bewoners van het platteland een hoge staat te voeren. Men treft er de prachtigste huizen aan, op de meest weelderige manier ingericht terwijl zelfs de nederigste dagloner nog over twee of drie stel klederen beschikt, welke hij al naar gelang de tijd het vereist aantrekt. Op feestdagen ziet men de vrouwen lopen, fonkelende van al het zilver en goud waarmede zij zich hebben getooid⁸.

Zelden zal men op het platteland een vrouw ontmoeten die geen gordel draagt, rijk met goud of zilver beslagen. De rijkere vrouwen bezitten bovendien armbanden en een borstspeld naar inheems gebruik, steeds van louter zilver of goud. De aanzienlijkste zijn met zovele zilveren en gouden juwelen omhangen dat zij er eerder mee beladen dan getooid schijnen.

Uit het vervolg van de kroniek komt duidelijk naar voren welk een belangrijke rol deze draagbare schatten in de Friese samenleving speelden. Zo kocht een zekere Douwe Gaeles in 1492 een Sneker burger om, hem uit gevangenschap te laten ontsnappen, tegen „een stukke geldes ende zyn silveren gordel, die hy om zyn zyde hadde, met zyn mes”.

In het jaar 1498 belegerde een troep huursoldaten het huis van Sybeth Tades, waar „die ryckste huysluyden toe Pingjum, om anxte van die knechten”, met hun vrouwen en kinderen een toevlucht hadden gezocht. De stins werd na felle strijd in brand gestoken en omdat er geen pardon bestond lieten de belegerden die slechts de keus restte tussen de vuurdood en de beneden opgestoken hellebaarden, „eerbare, deuchdelike luyden, die niemants guedt ofte bluedt jeverltd hadden begeert”, hun „kynderen boven vant huys met touwen, ende bonden huer veel silveren riemen off gordelen om, op dat die knechten dat silver solden nemen, ende laeten die kynderen leven; als sy deeden”⁹.

Overeenkomstig handelden in de 13de eeuw de Friezen die geen hoop meer koesterden het leven te zullen behouden tijdens een alles verwoestende stormramp. De Engelse tijdgenoot Matheus licht ons namelijk in over de gevolgen van de overstroming welke, volgens hem in het jaar 1251, zeven dagen aaneen „in Frigia, que

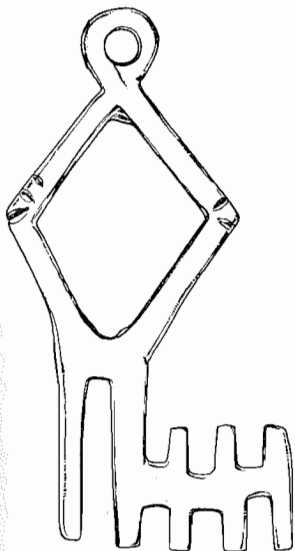

FIG. 24. Bronzen sleutel uit Westernieland (Gr.) (12de eeuw). Lengte 9,3 cm. (Verzameling S.S.Mensonides, Warfum. Tekening G.J.de Vries).

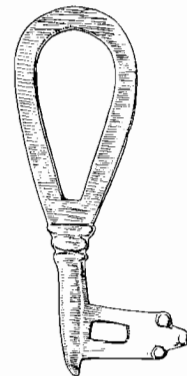

FIG. 25. Bronzen sleutel uit Tuikwerd (Gr.) (13de eeuw). Lengte 9,8 cm. (Groninger Museum, Groningen. Tekening G.J.de Vries).

Friselandia vulgariter appellatur", huishield¹⁰. Eerst na 40 dagen waren de wateren in zoverre geweken dat de bewoners der aangrenzende gebieden, die het leven hadden weten te behouden, kans zagen de nieuw geslagen kolken en de half verwoeste dorpen te verkennen waarbij zij op een onnoemelijk aantal lijken stieten. In het stervensuur hadden de omgekomenen zich in hun beste kleed gestoken en zich getooid met kostbare armbanden, halsketenen, vingerringen, gordels en mantelpelden in de hoop dat de vindere van al deze schatten niet zo hardvochtig zouden zijn de eigenaren een behoorlijke uitvaart te onthouden. Onze zegsman weet dit alles te vertellen omdat velen op deze wijze zovele schatten verwierven dat zij er mee naar de jaarmarkt van Boston in Lincoln voeren om daar tegen goede prijzen al hun zilver, goud en edelgesteenten van de hand te kunnen doen.

De Friese gastvrijheid wordt door Worp zeer geprezen. Weliswaar hebben de Friezen de naam hovaardig te zijn en hardvochtig, maar dit is toch uitsluitend van toepassing op hun onverzoenlijke houding jegens hun belagers. Koninklijk is immers de ontvangst welke zij iedere vreemdeling bereiden, ongeacht diens staat, mocht deze geen herberg vinden.

Gaarne onthalen zij hun gasten ook op feestmalen waar het, naar Germaanse zede, wel eens luidruchtiger toegaat dan betamelijk schijnt. Daarbij bezigen zij als drinkbekers runderhorens van geweldige grootte, welke met goud of zilver zijn beslagen. Worp merkt op dat Caesar reeds dergelijke drinkhoorns heeft beschreven, aan hun monding voorzien van zilverbeslag en vervaardigd uit de horens van het oerrund¹¹.

Er valt, aldus Worp, intussen nog een ander merkwaardig gebruik te vermelden, door de Friezen bij hun feestgelagen hoog gehouden. Hoe vreemd het ook moge klinken, een gebruik waaraan iedere oneerbare gedachte vreemd is. Telkens wanneer zij hun tafelgenoot namelijk een volle beker aanreiken, drukken zij diens rechterhand. En gaat de beker rond van man naar vrouw of van vrouw naar man, zo kussen de naburen elkaar.

Keert een Fries huiswaarts, na lange tijd in den vreemde te hebben vertoefd,

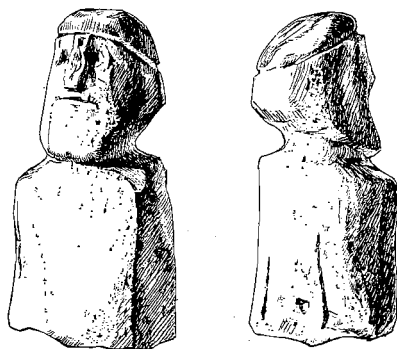

FIG. 26. Bakstenen beeldje uit Raard (Fr.) (13de eeuw). Hoogte 8,8 cm. (Oudheidkamer Dokkum. Tekening G.J. de Vries).

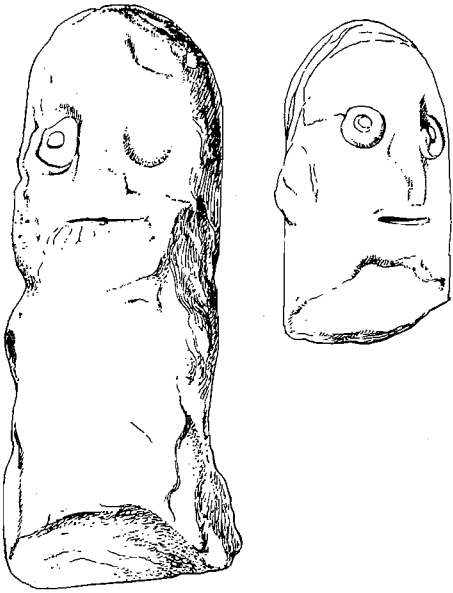

FIG. 27. Bakstenen poppetjes uit Hantumhuizen (Fr.) en Jousumburen bij Hallum (Fr.) (13de eeuw). Hoogte 19,3 en 11 cm. (Fries Museum, Leeuwarden. Tekening G. J. de Vries).

FIG. 28. Pijpaarden kopje uit Dokkum (13de eeuw). Hoogte 8,6 cm. (Fries Museum, Leeuwarden. Tekening G. J. de Vries).

zo wordt hij niet alleen door zijn vrouw of vrouwelijke verwanten maar ook door vrienden en bekenden met omhelzing en kus verwelkomd. Zelfs degenen, die geen Friezen zijn doch in Friesland om een of andere reden verblijven nemen deze gewoonte over, al geven zij buiten Friesland voor, haar bespottelijk te vinden.

Andreas Cornelius komt intussen de eer toe de rij der schrijvers te hebben geopend die zich over het ontstaan en de ouderdom der terpen uitspraken. Hij weet er het volgende over te vertellen¹²:

„En dewyl vier Jaren voor de Regeringe van Adgillus nog een zeer hogen vloed over Friesland gegaan was, heeft hy zulks gedagtig wezende, veel hoogten in Friesland laten maken, die men Terpen in die tyd noemde, om in tyd van nood de Beesten, en ook Menschen daar op te bergen.”

Andermaal¹³:

„Anno 793. den 7 November, ging 'er eenen zeer hogen Watervloed over Friesland, zo dat 'er veel Menschen en Beesten verdronken, niet te min, het liep schielijk weder af, en ver-

mits het de navolgende Winter zeer regende, bekwam het Land geheeltyk weder, zo dat het, aangaande de vrugtbaarheid, weinig schade dede.

De Inwoonders des Lands voor zulks weder zorgende, maakten weder zommige hoge Terpen in 't Land, bezonder tot Koudum, Dronryp, en op 't Zuid van Uitgong, die met grote arbeid Anno 796. daar na geheel volmaakt wierden."

Tenslotte¹⁴:

„Dit voorschreven Jaar (scil. 806) wierde het Terp tot Winsum hoger en groter gemaakt, dat drie Jaar voor dezen begonnen was."

In de kern vindt men Cornelius' mededelingen terug, verwerkt tot de wetenswaardigheden welke Pierius Winsemius over de terpen ten beste geeft in diens uit het jaar 1622 stammende kroniek¹⁵:

„Middelertijt Adgillus in die Stoel zynes Vaders also bevestiget zijnde, ende bedenckende voor eenighe jaren zyn Coninckrijck met Zee-wateren bedeckt geweest te zyn, ten eynde hy sulcke perijckelen ende schaden soude mogen voorcomen, heeft syne onderdanen gheleert ende vermaent, het aertrijck aen den oever des Zees te verhogen, ende in forme van cleyne heuvelkens (welcke wy alsnu Terpen noemen) ront te maeccken, om in tijt van hoge vloedden, welke Vrieslant van den Noordweste winden ende tempeesten altijts onderworpen geweest is, derwaerts hare toevlucht te nemen, ende haren goederen havenen ende personen te salveeren en beschermen."

Voorts¹⁶:

„Die saeken alsoo in Vrieslandt staende, heeft die Zee, welcke d'inwoonderen meermaels met hooge wateren geplaecht hadde, wederom door stormwinden gedreven zynde, die Dijcken deurgebroken op den sevenden Novembris inden jare na die geboorte Christi sevenhondert drie ende tnegentich, welcke ongelucken, op dat die Vriesen souden mogen voorcomen, ende soo veel menschelijcke arbeyt soude conen lijden, alsulcke schaden verhinderen, hebben in veele plaetsen, besonder daer het meeste perijckel gheweest was, *Terpen* ofte Hoochten opgeworpen, om aldaer sich met vrouwen ende kinderen in alsulcke watersnoden te verhouden. Ende sulcks is principalijcken gheschiet tot Coldum, niet verre van Stavoren, Almenum, Midlum, Herbaium, Hitsum, Tzum, Winsum, Dronrijp ende Uytgong, twelck wy als nu noemen Berlijckom, welcke int jaer seven hondert ses ende tnegentich eerstlijck voltrocken zyn."

Winsemius veroorlooft zich derhalve de nodige vrijheden ten opzichte van zijn – verzwegen – bron door aan Cornelius' terpenreeks er enige toe te voegen. Dat ook hij Koudum voor een terpdorp verslijt getuigt van de aardrijkskundige onwetendheid dier dagen aangezien dit oord weliswaar op een heuvel ligt doch een heuvel welke in grootte en hoogte de door mensenhand tot stand gebrachte terpen ver achter zich laat en als een diluviale rug dient te worden beschouwd. Voorts vat Winsemius de terpen als vluchtplaatsen op in geval van dijkdoorbraken, in overeenstemming met een op fol. 10 van zijn kroniek te vinden bericht dat Friso, de stamvader der Friezen – hij stierf in het jaar 245 voor Chr. te Staveren – het land „met Dijcken ende bouwingen had versien". Aanstonds zullen wij nog vernemen aan welk geschrift hij deze wijsheid dankte.

De bekende Koevorder predikant en oudheidkundige Johan Picardt kon een enkel woord over de terpen in zijn uit het jaar 1660 daterende verhandeling over de *Vreemde en vergetene Antiquiteiten van 't Oude Vrieslandt* moeilijk achterwege laten. Tot de „seer oudt-frenckse woorden, die noch by ons in swangh gaen” en welker „beduydinge” hij meent te kunnen opgeven behoort ook het woord terp. Hij zegt er het volgende van¹⁷:

„Terpe of Terp beteyckent een Begravinge, alwaer eenige Wallen of Grachten gegraven, en eenige hoogten opgeworpen zijn: en hier van daen komt het woordt *Dorp, Dorf, Darp*; en wert ook gebruyckt voor eenige Heuvelen en ronde Bergjes, als men ziet in Zeelandt, Vrieslandt en Omlanden, voortijds van menschen handen opgeworpen, om by tijden van hooge water-vloeden op die selve verseeckert te zijn, waerom zy genaemt werden *Vly-terpen*.”

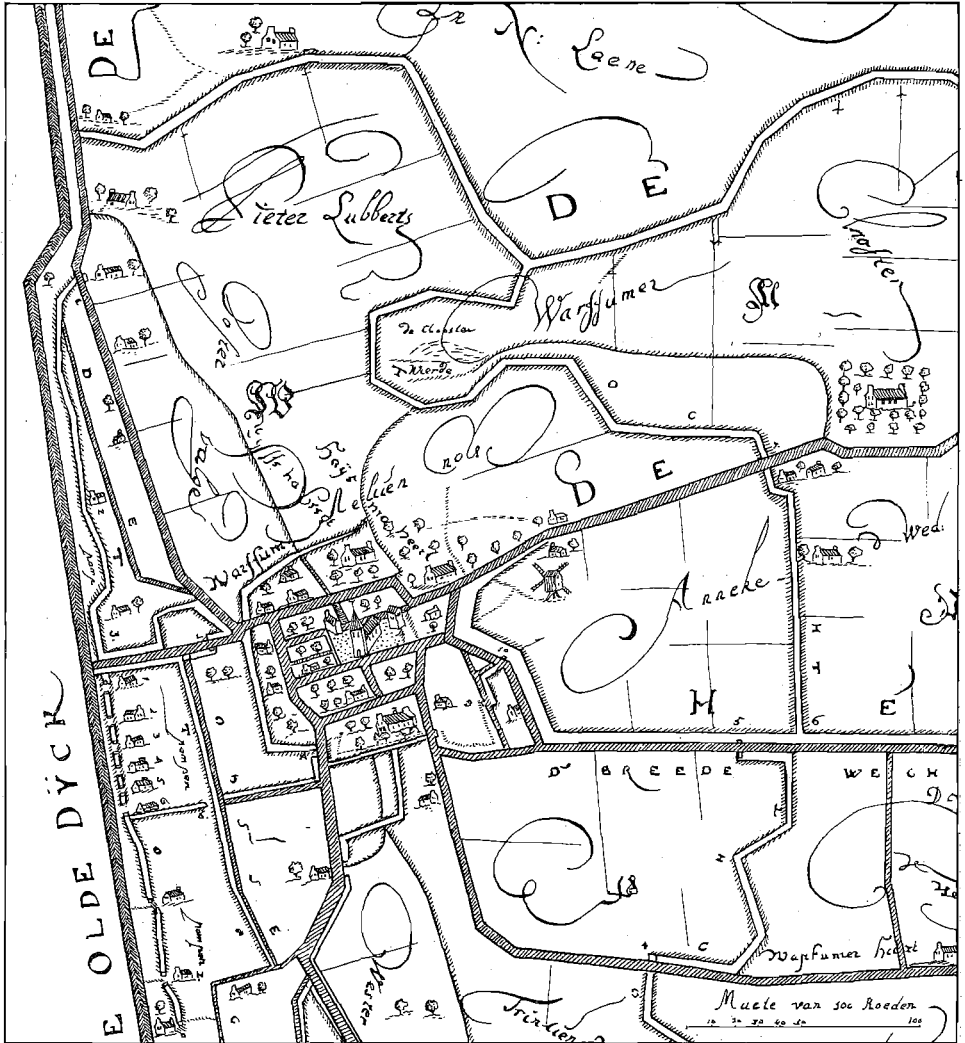
Picardts Emders ambtgenoot, Menso Alting, betrok in het jaar 1697 de terpen in de commentaar, gegeven op zijn fraaie historische atlas van het gebied der Zeven Provinciën ten tijde der Romeinen. Hij houdt het er namelijk voor dat de „edita”, welke het leger, dat onder bevel van Vitellius in het jaar 15 na Chr. langs de kust uit de Eemsmond naar de winterkwartieren terug marcheerde, van een algehele ondergang redden, te Leens kunnen worden aangewezen. In overeenstemming met de door Picardt gegeven verklaring van het woord „loo” is hij er van overtuigd dat Tacitus met de betiteling „editiora” de letterlijke vertaling van Leens heeft gegeven¹⁸:

„Nec adeo difficile collectu est, ubinam haec EDITA nempe eo loci, ubi hodie vicus Leens, editissimo circumquaque in solo, ad quingentos passus a portu, in quo Vitellius a Germanico classe receptus memoratur; ipso vocabuli significatu hujus rei fidem faciente. *Loo* enim, seu *Lee*, lingua nostra EDITUM indicare, praeter innumera loca ejusdem nomenclaturae, modus loquendi op 't *Lo* & op de *Loën*, id est, super Editum vel EDITIORA, hodieque usitatus, indubitatum omnino facit. *Loën* & *Leeën* seu *Leëns* ergo, sunt EDITA, Germanis ita appellata, licet adhuc inculta & inhospita; uti tum haec nostra *Leëns*, Tacito forte, Germanica Latine explicare docto, sub hoc nomine non ignorata.”

In zijn tweede atlas, gewijd aan het gebied der Zeven Provinciën gedurende de Middeleeuwen en gedrukt in 1701, wijst Alting op het begrip „wierde”, naast „terp” gebezigd. Zulks naar aanleiding van de naam Aduard of „Adewerth” = „Vetus Werth”, welks achtervoegsel „eiland” zou betekenen¹⁹:

„Tribunalia aggestu terrae, ad experimentum altissimi aestus, per Chaucidem, teste Plinio, addo et Frisiam, construi solita, Oceani littore nondum munito, *Werth, Wirth, Waart, Wierde*, ab Insulae specie, quam praebent Pelago exaestuante, vulgo dicta fuere: Quia vero post moles mari oppositas, circum haec aedes ut plurimum uno sub Fano aggregabantur, obtinuit ut Vicis permultis appellatio *Werth*, etc. adhaeret, addito singulis alio distinctionis vocabulo: Quod huic nostro ab aetate contigit, quia reliquis vetustior: Ade enim ructica Frisiorum lingua etiam hodie Vetus denotat.”

Wij moeten er van afzien een overzicht te geven van alle geschriften, waarin tot diep in de 19de eeuw op dezelfde wijze als door Picardt en Alting over de terpen

KAART VIII. Fragment van een kaart, in 1683 getekend door de Warfumer onderwijzer Pieter Geerds met afbeelding van de Warfumer kloosterwierde, standplaats van de voormalige, vóór 1284 gestichte Johannier Commanderie (Rijksarchief Groningen).

is voort gebazeld, temeer omdat de wijdlopiegheid der onderhavige beschouwingen doorgaans in onevenredige verhouding tot hun betekenis staat. Acker Strating heeft van deze literatuur bovendien reeds een samenvatting gegeven, waarnaar wij verder kunnen verwijzen ²⁰.

Naast „terp” en „wierde” vindt men vanouds ook de benamingen „waar”, „weer”, „wier” en „werf” aan kunstmatige verhevenheden in de Friese kuststrekken gehecht. In hun commentaar op de uitgave van sommige Oud-Friese rechts-

bronnen, in 1782-1788 verschenen, wijdden P. Brantsma en P. Wierdsma binnen het kader der teksten de nodige aandacht aan al deze woorden²¹. Zo achtten zij het woord „werf” verband te houden met „opwerpen”, de woorden „waar”, „weer” en „wier” met „weren”, in de zin van verdedigen, „dewijl onze voorouders zich, door diergelijke hoogten, beveiligden tegen de overstromingen, die destijds, aangezien den slegten toestand der zeedijken, zeer menigvuldig waren”. Zulks trouwens in overeenstemming met hetgeen Von Wicht hierover reeds in 1746 had geopperd²².

Het woord „terp” of „torp” verklaarden zij als „omgegraven of gebroken land”, „bij ons bouwland genaamd” en als zodanig een tegenstelling vormende met „fiel-da”, waarmede in de onderhavige teksten weiland zou zijn bedoeld.

Vrijwel gelijktijdig liet een der medewerkers aan de *Tegenwoordige Staat van Friesland* zich over de terpen uit, welker onderscheid met de wierden of wieren zowel in hun grotere omvang als geringere ouderdom zou zijn gelegen²³:

„Voor en zelfs nog eenigen tyd na de geboorte van Christus schynt het land zonder Dyken gelegen te hebben. En toen men op middelen van beveilinge begon te denken, kwam het opwerpen van zekere hoogten, boven de hoogste vloedten uitstekende, het eerst by de Friezen in aanmerking. Gaf de natuur zelve die hier of daar aan de hand, men bediende 'er zich van; doch toen men door de vermenigvuldiging van menschen meer lands ter de bewooninge noodig had, en te weinig hoogten vond, om 'er zich met de zynen, by hoogte vloedten, op te bergen, sloeg men de handen aan het werk, en wierp *Terpen* en *Weerden*, of gelyk men hedendaags zegt, Wieren op, bestaande het onderscheid tusschen beiden inzonderheid daarin, dat de *Terpen* veel platter van gedaante en grooter van omtrek zyn, zodat 'er geheele Steden, Dorpen en buurten op gebouwd hebben kunnen worden; terwyl de *Weerden* of *Wieren*, klein van omtrek, doch vry hoog zynde, alleen maar by buitengewoon hooge Vloedten, voor enkele huisgezinnen met hunne have tot lijfsberginge konden dienen, gelykze dan ook om die reden, hier en daar by sommige Boerewooningen, die oudtyds van meer dan gemeen aanzien waren, en waarschyndlyk door de ryken onder de Friezen bewoond werden, opgeworpen, en nog hedendaags voor handen zyn.”

In een noot wordt ons voorts de volgende toelichting gegeven:

„Het onderscheid tusschen *Terpen* en *Weerden* wordt van de meeste, schoon anders geachte Schryvers, myns oordeels, niet genoeg in acht genomen. Zy dieze ooit met eenige oplettendheid beschouwden, zullen waarschyndlyk niet vreemd van myne gedachte zyn; my komt zelfs zeer aanneemelyk voor, dat sommige *Weerden* veel ouder dan de *Terpen* zyn; wordende ik in dit denkbeeld grootelyks gesterkt, door in aanmerkinge te neemen, dat de *Weerden* met minder handen gemaakt konden worden, en dus de schaarsheid van volk of wel de minder vereeniging van hetzelfde te kennen geeven.

Wat beider benaaminge betreft: *Terp* wordt met reden geoordeeld hetzelfde te zyn met *Torp* en *Dorp*; zynde maar alleen de *T* met haar vermaagschapte Letter *D* verwisseld, en de *Zelfklinker E*, volgens een onderscheiden Tongval uitgesproken als *O*, gelyk in veele gevallen geschiedt. Wat de oorspronglyke betekenis des woords *Terp* zy, beken ik niet te weten. Die van *Weerd* of *Wier* is niet ver te zoeken, hebbende men, naar alle waarschyndlykheid, de hoogten, tegen 't water opgeworpen, aldus genoemd, om datze strekten om de kracht van 't water te breeken en af te weeren. Eenige deezer *Weerden* zyn zeer waarschyndlyk, van tyd tot tyd, met veel moeite en arbeid tot *Terpen* gemaakt, en met huizingen voorzien: althans geeven de naamen van veele Friesche Dorpen dit eenigszins te kennen; want daar sommigen in *terp* eindigen, gelyk *Slapperterp*, *Greonterp*, *Ureterp*, *Wynjeterp*.

en Olterterp, heeft men 'er veele, die op *werd* of *wier* uitgaan, als blykt uit Holwerd, Ferwerd, Rauwerd, Burgwerd, Britswerd, Allingawier, Jouswier, Nieuwier, Metslawier, en diergelyken."

De tijd tot een meer vruchten opleverende werkwijze had al rijp geschenen toen Frieslands historieschrijver Bernardus Furmerius, die in 1597 zijn leermeester Suffridus Petrus in dit ambt had opgevolgd, in het jaar 1609 de eerste aflevering van zijn *Annales Phrisicorum* in het licht gaf.

Wanneer hij bezig is ons uitvoerig op de hoogte te stellen van het zegenrijke bewind, 68 jaar aaneen door koning Friso vanuit Staveren over de Friezen gevoerd, vernemen wij dat zij dit land hadden bezet hoewel het de „Suevi" toebehoorde. Aangezien nu de Sueven steeds gewoon waren tegen de herfst naar minder drassige oorden te verhuizen kon het geschieden dat de Friezen het onderhavige gebied onbeheerd aantreffen na behouden met hun landverhuizersvloot te zijn geland – in de herfst van het jaar 313 voor Chr.

In het voorjaar van 312 voor Chr. keerden de Sueven naar de Friese dreven terug en bleken niet van zins zich bij de gewijzigde toestand neer te leggen doch troffen voorbereidselen de indringers gewapenderhand aan te tasten. Dank zij Friso's krijgsvaardigheid behaalden de Friezen een gemakkelijke overwinning en verjoegen de Sueven naar hun winterkwartieren op de hogere gronden²⁴.

Friesland bood destijds, aldus Furmerius, een gans andere aanblik dan in zijn jaren en viel uitsluitend gedurende de zomermaanden in zijn geheel te betreden. Hetgeen onvermijdelijk de vraag uitlokte hoe de Friezen zich dan wèl, in tegenstelling met de Sueven, het gehele jaar door in hun nieuw verworven woonsteden konden handhaven, zonder zich tegen de herfst „ad altiora Germaniae loca relictis humilium horum locorum paludibus, stagnis et arundinetis" te begeven. Maar ook in deze moeilijkheid wist Friso te voorzien door onverwijld opdracht te geven dijken op te werpen en sluizen te bouwen, zoals de Friezen dit in Perzië hadden geleerd. Hij belastte voorts zijn zoon Gailo, die een waterstaatkundige studie op zijn naam had staan, met het oppertoezicht doch drong er bij de bevolking tevens op aan het ophogen der heemsteden niet na te laten opdat men daar veilig zou zijn indien de dijken bij stormvloed mochten bezwijken.

Het verbod, de Friezen ter heervaart op te roepen voor langere tijd, zodat zij hun land niet tegen de vloed zouden kunnen beschermen, ging eveneens terug op Friso's wijze inzettingen. Naast het zwaard, het schild en de speer behoorden immers ook spade en vork tot de wapenen, waarmede de Fries zijn land moest verdedigen, aldus Furmerius.

Wij weten nu meteen waar Winsemius zijn wetenschap over Friso's verdiensten als dijkgraaf vond. Te verwonderen valt dit ook al niet omdat Winsemius in het jaar 1616 Furmerius als 's lands historieschrijver was opgevolgd en de Staten van Friesland prijs stelden op een voortzetting van het beleid, in de geest van Suffri-

dus Petrus en Furmerius. Ieder had op zijn beurt ook als mikpunt te dienen voor de nauw verholten spot, waarmede Ubbo Emmius de geschriften van zijn Friese tegenvoeters te lijf ging. Een spot welke in de allereerste plaats wel de zotheden gold, op het stuk der vestiging van de Friezen in alle ernst vertoond.

Hoewel althans Furmerius en Winsemius sinds het jaar 1596 kennis hadden kunnen nemen van Emmius' sterk afwijkende opvattingen dienaangaande liet geen van beide ook maar doorschemeren dat aan de juistheid van hun beweringen kon worden getornd of ooit was getwijfeld. Zelfs de herdruk van Emmius' geschriften in het jaar 1616 vond niet de minste weerklank in Winsemius' kroniek, in 1622 verschenen²⁵. Het bleef bij de afzonderlijk gedrukte polemiek, in het jaar 1603 door Emmius uitgelokt door diens vernietigende aanval op Suffridus Petrus' betoogtrant²⁶.

Emmius moest ondervinden dat het oor der meeste Friezen, geletterd of niet, zich liever te luisteren legde bij Friso's fabelen dan Clio's weergave. Aldus ondervond niet alleen de beoefening der Friese geschiedkunde de weerslag van de door Emmius zo fel gehekelde traagheid, zich los te maken van een allengs gegroeide mythologie, doch, in engere zin, tevens die der Friese oudheidkunde zodat er in dit opzicht tussen het verschijnen van Winsemius' kroniek in het jaar 1622 en de eerste aflevering der *Tegenwoordige Staat van Friesland* in het jaar 1785 niet de minste vooruitgang valt te bespeuren. Hoe geladen het woord „terp” niettemin was, als symbool van alle antiquiteiten welke men tot de dagen van Friso geliefde te herleiden, blijkt wel uit de titel van de kroniek, in 1677 verschenen en nadien niet minder dan vier malen herdrukt: *It Aade Friesche terp*. De inhoud van het werk, dat weinig meer biedt dan een samenraapsel uit oudere, gedrukte kronieken, stelt teleur zo men verwacht had van enige bijzonderheden over de terpen kennis te kunnen nemen. De auteur, een van Suffridus Petrus' meest slaafse epigonen, weet ons niets anders te vertellen dan dat koning Adgild in het jaar 652 zijn onderdanen leerde tegen de overstromingen hoge aardhopen op te werpen welke terpen worden genoemd teneinde er bij 't doorbreken der zeedijken met vee, have en goed de vlucht te kunnen nemen. In 793 werd het opwerpen hervat en kwamen onder meer de terpen te Koudum, Almenum, Midlum, Hitsum, Winsum, Tjum, Dronrijp en Uitgong tot stand²⁷.

Wij vernamen reeds dat Emmius' inzichten wel weerklank vonden bij Schotanus, wiens belangstelling voor de terpen ook uit anderen hoofde blijkt wanneer hij ons de Friese dorpen beschrijft²⁸:

„*Ferwerdt*, daer de Grietenic syn naem af heeft. Een aensienelijck Kerck ende Toorn: op een seer hoog terp oft heuvel: so datmen van 't kerckhof in zee siet. Hier zijn hooge heuvels, in een beloop, oft niet wijd verscheyden, gelijk mede eenige gezien worden tot Steens ende Berlicum ende Holwerdt etc.”

„*Holwerdt*, een groot ende oud dorp, met een groote binnen-buirt ende wind-molen: een nieuwe spitse toorn gebout in 't jaer 1661. Synen naem draegt 'et niet van eenen Holle, die op een weerd oft hoogen eylandt alhier gewoont zoude hebben, gelijk Ubbo Emmius

vermeent: maer 't is so veel gesegt als *Heylige Weerd*. Want int oud Friesch seydemem Hollig voor Heylig."

„*Rauwerd*: Een oud ende wyd-liggende dorp, met een Kerck ende Tooren, op een hooghen heuvel ghelegen gesticht ter eeren van S. Laurens."

„*Beetgum*, eertijds Badegum, om dat de zee aen 't Kerckhof spoelde, en men rondom in 't water cond baden."

„*Mantgum* (eertijds *Mantinge*) heeft twee Staten blyckende uyt de hooghten oft Wieren op dewelcke Stinsen gestaen hebben, beneffens de voortreffelijcke State van Hoxwier, syn naem draghende om dattet in de hoeck van de Slachte, eertijds de dijck van de Born oft Middel-zee is gheleghen."

„*Wiuwerdt*, nu een gering dorp in getal van huysen, heeft (somen seght) by oudts een buerte gehadt bestaende in neghen snees huysen dat is 180. van visschers bewoont, dewelcke op de middel-zee pleghen te visschen, daer nu de nieuwe landen van Bosum, Oosterwierum en Lutke-Wierum ligghen. In dit dorp light de State Thetinga, lange jaeren beseten van 't geslacht Walta, versien met schoone Huysinghe en Plantinghe: drie ofte vier andere Staten zijn in deses dorps begriip gheweest, gelijk de wieren noch bewysen. S. Nicolaus was Patroon van de Parochikerck."

„*Britswerd*, als oftmen seyde, Britsen (dat is ghebroken) waert, is afgescheurt van Wiuwerdt. Des Kercks patroon was S. Jurjen. In 't huys van de Pastorie plach een yseren koe bewaert te worden, dewelcke (gewijdt zijnde) by 't opdraghen der dooden voor of achter 't lijck werde na 't kerck-hof gesleept, na de superstitie der Paepsche tijden, wanneer de nagelatene een levendigh koe aen den Priester vereert hadden om voor de Ziele des afgestorvenen te bidden. Ich heb in mijn kindtsheydt de stucken noch ghesien."²⁹

„*Winum* (eertijds *Windesheym*) de afkomst-plaets van Pierius Winsemius vermaerd poet redenaer ende (in tijden) Historischryver deser Landschappe. Hier light aen de vaert tusschen Francker ende Sneeck, een groot ende hoogh terp oft aerd-heuwel, gehouden onder de hooghste in dit Frieslandt."

„*Huyns*: light in 't veldt aen gheen dijck noch vaert; de Kerck op een tamelijcke hooghte."

„*Bajum*. Hier light oock een State met Wier ende Stins. Had eertijds een groote Vonte tot den doop: daer van 't spreek-woordt noch is *Bajumer-vont*."

„*Coldum*. Een groot en voor-treffelijck dorp, op hooghe Terpen in laegh-landt. Heeft een schoone hooghe Toorn."

„*Warns*. Light in 't langh verstreckt van de Molen, oft Noord-eynd, aende Vaert van Staveren nae de Morra ende Fluysen, tot voor by de Kerck, aen 't Suyder-end meer dan 300. Huysen. Bestaet uyt verscheydene heuvels, om 't overloopen van 't Zeewaeter certijds ghemaect."

„*Molquerren*. So veele Huysen ontrent als te Coldum ende Warns, doch hier in een gheboscht, en by malckanderen. Nochtans niet op effene ryen gheordent, maer onder ende achter malckanderen, gevende steghen ende doorganghen als een verwerdt Doelhoff: door wateren in seven eylandekens verdeelt. Goede welbehoude Huysen: bewoont van veele rijcke Schippers, by de hondert in ghetal, vaerende om Oost ende West. De naam vant dorp komt van Melck-werren, dat is streecken Weyd-landt voor de Beesten, die melck gheven."

Wij zullen het Schotanus maar niet euvel duiden dat hij aan Cornelius' misgreep inzake Koudum nog een tweede heeft toegevoegd door ook Warns voor een terpdorp te verslijten. In ander verband zullen wij nog op Schotanus' mededelingen terugkomen.

Van Giffen geeft de volgende omschrijving der woonheuvels, tot de bestudering waarvan de zojuist behandelde geschiedwerken een eerste aanloop vormden³⁰:

„Onder terpen zijn te verstaan alle heuvels of verhevenheden in de Nederlandsche en Noord-Duitsche kleistreken, welke deels door menschenhanden opgetast, deels door afvalsproducten van mensch en dier ontstaan zijn. Haar vorm is meestal meer of minder rond of ovaal, terwijl de grootte van enkele d.A. tot meerdere H.A. bedraagt en de hoogte varieert van circa 2 tot 10 M. Als verblijfplaatsen van de bewoners der open zee- en rivieroeveren beschermen of beschermden zij hen eventueel bij hoogere waterstanden, niet minder echter hun vee en hun drinkwater.”

De terpen zijn derhalve niet tot het Friesland in engere zin beperkt zodat hun verspreidingsgebied enerzijds tot over het Zwin, anderzijds tot over de Eider reikt en landinwaarts het tweestromenland van Rijn en Waal omvat. Oppervlak, vorm en hoogte lopen even sterk uiteen als hun ouderdom: men treft de terpen aan in gebieden welke sinds acht of negen eeuwen reeds door dijken worden beschermd doch evenzeer in streken waarover het oppervlaktewater bij hoge rivierstanden dan wel stormvloeden nog altijd vrijelijk een uitweg zoeken kan, of tot in een zeer nabij verleden zocht. In het eerste geval doelen wij op het Zeeuwse eilandenrijk, de kern van West-Friesland en de kustzoom achter de zeedijken van Vlie tot Eider alsmede het stroomgebied van Neder-Rijn, Waal en Neder-Maas; in het tweede Marken, Schokland, het Kamper Eiland en de Halligen voor de westkust van Sleeswijk-Holstein – voorbijgaande aan de woonheuvels, verspreid langs de benedenloop van riviertjes als de Mark, Eem, Overijsselse Vecht en vele meer. De grenzen vallen soms niet scherp te trekken indien men bedenkt dat er nog op de Staatsbegroting voor het jaar 1851, Hoofdstuk V Binnenlandse Zaken, Afdeling VII, Waterstaat en Publieke Werken, onder artikel 47 een subsidie van f 10.000,— prijkt ten behoeve der belanghebbenden tot aanleg van „vlugtheuvels” boven de Diefdijk. Nog in 1864 was men bezig een drietal van deze terpen in de Bommelerwaard op te werpen, onder de indruk van de verwoestingen en verliezen, keer op keer door het zijn ketenen verbrekende Rijnwater veroorzaakt. Van nog recenter datum is zelfs de terp, bij de inpoldering van de Wieringermeer opgeworpen, welke in 1945 zulke nuttige diensten bewees.

Er bestaat derhalve een zekere afhankelijkheid tussen het voorkomen van terpen en de waterstaatkundige gesteldheid van het omliggende gebied welke niet aan een bepaald tijdperk gebonden behoeft te zijn. Anderzijds is het zonder meer duidelijk dat het ontbreken van dijken als bestaansreden der terpen een toelichting behoeft welke wisselt naar gelang de streek waarover men handelt. Uit het algemene feit, zoals Van Giffen reeds opmerkte, dat daar, waar dijken voorkomen, ook terpen voorkomen, maar niet omgekeerd, en bovendien in het bedijkte gebied de oudste waterkeringen dikwerf terpen in zich opgenomen hebben, blijkt reeds dat de terpen-geschiedenis aan die der dijken vooraf gaat. Toestanden als die op sommige der Halligen voorkomen of tot voor kort voorkwamen mogen dus als meer oorspronkelijk worden aangemerkt en kunnen in vroegere tijd ook voor de sinds menschenheugenis bedijkte streken hebben gegolden.

Het door Van Giffen voorgestelde onderscheid tussen „actieve” en „passieve” terpen gaat met een hoogteverschil gepaard. Terwijl namelijk het niveau der „actieve” terpen doorgaans 0,60 tot 1 m boven de rondom geldende, gemiddelde vloedhoogte reikt, bedraagt dit verschil ten opzichte van de kruinhoogte der „passieve” terpen niets of is zelfs in een negatief bedrag verkeerd. Is de toestand, aldus Van Giffen, voor beide groepen aanvankelijk dezelfde geweest, dan moet er sedert de bedijking in de naaste omgeving der „passieve” terpen een aanmerkelijke verlaging ten opzichte van de genoemde gemiddelde vloedhoogte hebben plaats gegrepen, een verhoging der gemiddelde vloedhoogte ten opzichte van het omringende land dan wel een wijziging, door beide factoren te zelfder tijd teweeg gebracht.

Uitgaande van de Friese greidhoek nemen de terpen naar het noorden en oosten langzamerhand, naar het zuiden plotseling in onderlinge dichtheid af, in laatstgenoemde richting bovendien in grootte. Dit zou er op kunnen wijzen, aldus Van Giffen, dat een kernpunt der terpencultuur in het meer centrale deel van haar verbreidingsgebied is gelegen, in Friesland, de Ommelanden en Oost-Friesland derhalve, inzonderheid Westergo, tussen Vlie en Boorne. Daarnaast geeft de verspreiding der terpen ons een inzicht in oudere aardrijkskundige toestanden en de betekenis welke stroomaderen als Marne, Ried, Boorne, Lauwers, Peizer en Eelder Diep, Hunse, Fivel, Grote en Kleine Heekt met hun netwerk van vertakkingen en estuariën eenmaal voor de bewoners der opwassen bezeten moeten hebben tussen welke al deze wateren eenmaal hun loop zochten.

Raadpleegt men de kadastrale plans van de al dan niet met huizen of hoeven bezette hoogten, welke op grond van hun ligging en gedaante verraden woonheuvels te zijn, in vervolgen eeuwen door de Friezen bezet, zo blijken de oudste minuutplannen vrijwel steeds afwijkingen te vertonen ten opzichte van de tegenwoordige toestand. De bebouwing en het beloop der wegen, paden, sloten of andere erfscheidingen werd de eeuwen door enerzijds bepaald door de levenswijze der bevolking, anderzijds door vorm en omvang der woonheuvels en zo kon het licht geschieden dat met het voortschrijden van de tijd de oorspronkelijke indeling niet langer bleef voorgeschreven door waterstaatkundige noodzaak en in toenemende mate als een belemmering tot de verdere ontwikkeling van stad, dorp of buurtschap werd beschouwd. De voortdurend uitgeoefende aandrang tot wijziging van het oude patroon spiegelt zich duidelijk in de elkaar in tijdsorde opvolgende kadastrale plans af, al is dit natuurlijk sterker het geval in steden en flinke dorpen dan bij kwijnende buurtschappen of reeds sinds mensenheugenis verlaten terpen. Afgezien daarvan hebben de terpafragvingen uit de laatste helft van de vorige eeuw en het begin van de huidige grote verwoestingen aangericht. Mogen er desondanks ook thans nog verscheidene bebouwde en onbebouwde woonheuvels in de Friese kuststreken vallen aan te wijzen – in de Duitse terpengebieden trouwens

gemakkelijker dan in de Nederlandse – welke op een opmerkelijke kadastrale in-deling kunnen bogen, men schiet in het onderzoek te kort indien zou worden volstaan met het verkennen der huidige gesteldheid.

Het ene met het andere vergelijkende komt men tot de slotsom dat de meerderheid der terpen, voorzover een buurtschap dragende van uitgesproken landelijk karakter en de status van gehucht ontwassen, in oorsprong volgens vaste regels was ingedeeld en een ronde omtrek bezat. Deze omtrek werd nader aangegeven door een rondom de voet lopende ringsloot, waarbinnen zich, op een afstand, wisselende naar gelang de grootte en hoogte van de terp, een daarmede concentrisch lopende ringweg bevond. Langs de binnenzijde van deze ringweg schaarden zich de hoeven, de toegang tot de stallen naar de weg gekeerd, het woongedeelte gericht naar de kruin van de terp en tezamen een radiaal patroon van erfscheidingen vormende (Plan I, II, V–XIII).

Uitzonderingen op deze regel vormen enerzijds de terpen, welke slechts aan enkele hoeven ruimte behoeften te bieden, anderzijds de stads- of handelsterpen, waar geheel andere eisen aan de bebouwing werden gesteld. Bovendien bracht de stichting of uitbreiding van kloosters en stinsen, voor de standplaatsen waarvan terpen waren uitgekozen, reeds sinds de late Middeleeuwen ingrijpende wijzigingen mee in de oorspronkelijke terreinindeling. Om ons vooreerst tot de als normaal te beschouwen terpen te bepalen zo schijnen juist hierop de voorschriften van toepassing, vervat in een der bepalingen van het z.g. *Jonge Schoutenrecht* en de ver-eisten behelzende, waaraan ringsloot en ringweg dienen te voldoen.

Genoemd recht is ten nauwste verstrengeld met het z.g. *Oude Schoutenrecht* en kan daarmede in tijdsopvolging moeilijk in belangrijke mate verschillen. Het is ons in vier, deels uit de 15de, deels uit de 16de eeuw stammende teksten overgeleverd doch gaat op een veel oudere, enigszins heterogene verzameling terug, volgens sommige onderzoekers reeds tegen het einde der 11de eeuw bijeengebracht en opgetekend, volgens andere eerst in de 12de, door ons, overeenkomstig een reeds elders ontvouwde gedachtengang, op de wende der 12de en 13de eeuw gesteld. De desbetreffende paragraaf luidt als volgt³¹:

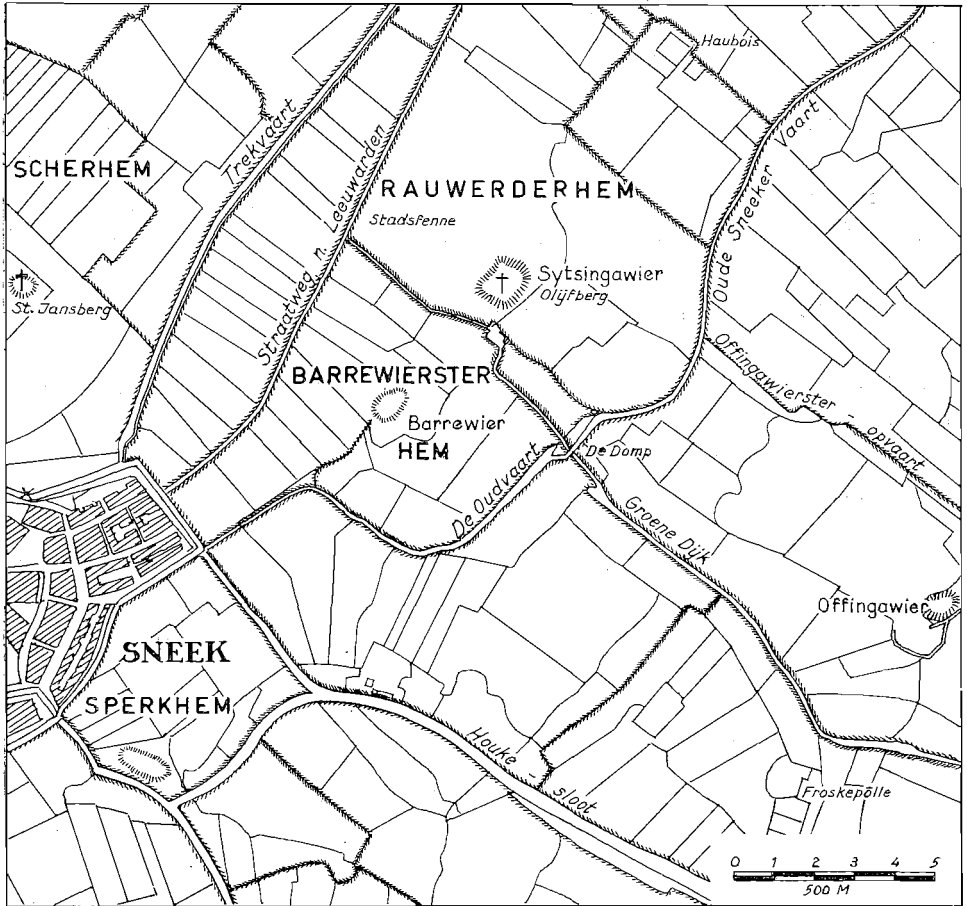
„That is ille riucht. Hwerso ena thorp is ther enre hemmerke haud is, that ther an wei seel umbe wasa XXVI fota bred.

thine ach thi scelta and tha liude mith banne to haldane.

alle tha ther in tha thorpe sittat, and thine hamstede habbat. tha achen thine wei ti wer-cane also fir so thi hamstede to cumt of tha utara slate,

and thi scel achte fota wid wasa.”

Er is derhalve sprake van een dorp, dat het middelpunt uitmaakt, of liever het „hoofdeinde” van een hemrik, dat wil zeggen een gebied waarvan het vruchtgebruik is voorbehouden aan een mensengroep, in dit dorp woonachtig. Om de kern van dit dorp dient een weg te lopen ter breedte van 26 voet, te schouwen door de

KAART IX. Het op een terpje gelegen gehucht Barrewier heeft peet gestaan over de Barrewierster Hem, een afzonderlijk waterschap waarvan de grenzen samenvielen met de hemrik, welke het grondgebied van de onderhavige buurtschap uitmaakte. Geklemd tussen de stad Sneek enerzijds, de Groene Dijk anderzijds, heeft de Barrewierster Hem tot in de twintiger jaren van deze eeuw een zelfstandig leven geleid terwijl de omliggende „hemmen” reeds veel eerder in grotere waterstaatkundige verbanden, gelijk de aangrenzende Rauwerderhem, waren opgenomen.

Het beloop van de Groene Dijk, noch de voormalige Middelzeedijk – thans de straatweg van Sneek naar Leeuwarden – hebben invloed op de begrenzing van de Barrewierster Hem uitgeoefend. De strook gronds tussen Trekvaart en Middelzeedijk waterde nadien door een duiker met schuiven onder de dijk door op de Oudvaart af terwijl de Groene Dijk – een haaks op de zeedijk aansluitende binnendijk, welke het uit zuidelijke richting opwaaiende binnenwater moest keren en de Rauwerderhem omsloot – juist op de scheiding van de Barrewierster en voormalige Sytsingawierster Hem, langs de noordelijke oever van de hemrikssloot werd opgeworpen. Ter hoogte van De Domp is de doorvaart naar de Rauwerderhem nog altijd door een keersluis gestremd. (Naar Eekhoff, 1851. Tekening P. C. Houttuin).

schout en het dorpsgerecht, dat de bevoegdheid bezit de nalatigen bij wanwerk aan te spreken. Tot onderhoud is ieder verplicht die in het dorp een hofstede bezit, waarvan de erfscheiding tot aan de buitensloot van de dorpskern reikt, ter breedte van het erf waar dit aan de ringweg grenst; de buitensloot moet 8 voet breed zijn. Stilzwijgend wordt steeds aangenomen dat de wetgever met „thorp” een dorp in de huidige zin van het woord bedoelt en als zodanig onder meer gekenmerkt door het bezit van een kerk met kerkhof. Dit behoeft nochtans in het geheel niet het geval te zijn omdat er tal van grotere en kleinere – soms zéér kleine – op terpen gelegen gehuchten vallen aan te wijzen welke evenals de volwaardige terpdorpen met ringweg en ringsloot prijken. Buitendien bevinden er zich onder de huidige terpdorpen ettelijke, welke eerst na de codificatie der beide Schoutenrechten de status van parochie verwierven en voordien hoogstens een eigen kerkhof met kapel rijk waren. Met deze bevinding laat zich rijmen dat zelfs zeer onbetekenende, op terpen gelegen buurtschappen hun eigen hemrik bezaten. Zo wordt in 1481 gewag gemaakt van de „Blidzaerdera Hemrick”, behorende aan het terpgehucht Blitsaard, dat in 1508 tot het „ga”, dat wil zeggen de kerkelijke zowel als wereldlijke jurisdictie van het naburige Leekum gerekend blijkt te worden: „Blitzaerdera hemrick in Leekumma ghae”. Evenzo was het gesteld met het terpgehucht Harmswerd, het latere Hoogterp, ten oosten van Leeuwarden gelegen, welks hemrik in het jaar 1511 wordt vermeld: „Hermswerdera Heijnrick”³². Als afzonderlijke waterschappen bleven vele van deze, niet aan kerkdorpen doch aan buurtschappen gehechte hemrikken onder de naam „hem” tot in onze dagen voortleven. Zo bijvoorbeeld de Barrewierster Him, behorende bij het terpgehucht Barrewier ten oosten van Sneek, de Bonser Him, behorende bij het terpgehucht Bons ten zuidwesten van Sneek, de Arkumer Him behorende bij het terpgehucht Arkum bezuiden Tjerkwerd, de Iemswâlder Him, behorende bij het terpgehucht Eemswoude ten zuiden van Bolsward, doch naderhand tevens de hemrikken van Tjerkwerd, Aaksens, Jouswerd, Wolsum, Ytsum, Remswerd, Saard, Laard en Knossens insluitende. Evenzo leidde de waterstaatkundige ontwikkeling er toe dat de hemrikken van Westhem, Oosthem, Abbega, Oosterburen, Atseburen en Bons tot de Scherwolderhem werden verenigd, gelijk de grietenij Rauwerderhem haar naam dankt aan een op overeenkomstige wijze ontstaan waterschap, dat behalve de huidige gemeente bovendien het grondgebied van „Snitser Fiifgea” (Scharnegoutum, Loënga, Goënga, Gauw en Offingawier) omsloot (Kaart IX).

Het punt waarheen de erfscheidingen zich terpopwaarts schenen te spoeden lokte uit tot een bijzondere bestemming. In menig geval trof men hier de gemeenschappelijke drinkwatervijver aan, in Westergo „dobbe”, in Oostergo doorgaans „fetse”, in de Ommelanden „feit” geheten en vooral in tijden van aanhoudende droogte, bij stormvloed en brand voor mens en dier onontbeerlijk³³. In de Oost-Friese terpengebieden bleven talrijke van dergelijke vijvers tot op de huidige dag

in stand doch ten onzent behoren zij al sinds de vorige eeuw tot de grote zeldzaamheden, gelijk die te Achlum, Nijklooster of Romerswerf bij Jukwerd, Tjamsweer en Opwierde. De oudste kadasterkaarten tonen aan dat er op de grootste dorps-terpen wel twee of drie waren, overeenkomstig de tegenwoordige toestand in sommige terpdorpen in de „Kromhörn” benoorden Emden (Plan VI, XIV en XV).

Bereikte een dorp de rang van parochie zo verrees doorgaans ook de kerk op het hoogste punt van de terp en kon het geschieden dat het rondom zich uitstrekende kerkhof door een tweede ringgracht werd bevredigd³⁴. Buiten deze tweede gracht liep veelal een tweede ringweg, welke aanleiding gaf tot het ontstaan van een tweede ring huizen, binnen de eerste ring der boerenhofsteden. Aldus kenden de terpen een bonte verscheidenheid, niet alleen naar gelang de omvang en hoogte doch ook het karakter van de nederzetting welke zij torsten, uiteenlopende van een eenzame hoeve tot bloeiende kerkdorpen, tot vestingen uitgebouwde kloosters en volkrijke steden (Plan X–XIII en XXII).

De aanleg, welke in hoofdlijnen steeds weer werd aangehouden, ongeacht de voortdurende ophogingen en uitbreidingen, werd niet alleen door de eisen van alle dag als de meest geschikte bevonden doch geschraagd door godsdienstige en rechtskundige overwegingen. In dit verband zij verwezen naar de legende van Karel en Redbad, ons in vier, uit de 15de eeuw stammende teksten overgeleverd³⁵. Hierin wordt ons verteld hoe koning Karel, na Redbad tot het verlaten van Friesland te hebben genoopt, de Friezen vergde op hun plicht, het volksrecht te codificeren. Toen zij alle erkende argumenten hadden uitgespeeld, om aan 's konings bevel te ontkomen, stelde Karel de door hem ontboden en aansprakelijk gestelde twaalf „prolocutores” of „foerspreken”, „tolif fan tha sawen selandum”, te kort schietende in hun plicht „quia fuerunt ad jus et iusticiam inconsueti”, voor de keus hun hoofd te verliezen, levend te worden begraven dan wel tot de staat van horigen te worden vernederd (de teksten lopen op dit punt uiteen) of in een schip zonder tuig in zee te worden gestoten, stuurloos aan eb en vloed overgeleverd³⁶:

„Tandem, cum omnino nollent ius eligere et penitus recusarent, dixit eis: Eligite unum ex tribus: aut omnes in ore gladii capite truncemini, aut vivi sepiliamini, aut in navi sine remis et omnibus ornamentis carenti in mare mittamini, quo vos fluxus et refluxus deveherit, illuc permansuri, etiam si mare vos absorbuerit sustentaturi.”

Aan de laatste mogelijkheid de voorkeur gevende „keren hia thet skip ende folen wt mitta ebba also fir thet se nena land ne muchten sian – tha was him lethe to mode”, aldus het handschrift *Unia!* Tenslotte stelde een der twaalf opvarenden voor – „hic autem erat de genere Wydekonis, qui primus iudex sive pretor a rege fuerat constitutus” – zich om uitkomst tot Christus te wenden en nadat zij zich in een vurige smeekbede op de knieën hadden geworpen nam plotseling een onbekende Dertiende plaats aan de achterplecht, die een gouden bijl over de schouder droeg. Hiermede stuwde hij het schip tegen stroom en wind in kustwaarts, om de

bijl vervolgens aan land te werpen, zodra zij de wal hadden betreden. Daar waar de bijl de aarde trof en een zode lossneed, ontsprong een bron, waaruit allen hun dorst lesten. Naar de gouden bijl heette deze plek voortaan „Axenshowe” terwijl de weg, welke de Dertiende betrad, de naam „Eswei” verkreeg. Niemand wist Wie Hij was, zo scheen de Onbekende op ieder der twaalf te gelijken. Om deze reden wil het landrecht aller Friezen dat er steeds 13 asega's het oordeel vinden en dit uitspreken te „Axenshowe” en „Eswei”³⁷ (Plaat XXXI, 2):

„Tha se tha bedinge heden den tha segen hia anne threttundista an there stiorne sitta and ene goldene axe up siner axla, ther hi mede to lande wether sturde wit stram and wit wind. Tha se to lande komen, tha warp hi mit ther axe up thet land and warp ene ture up tha ontsprong ther en burna alder umbe hat thet ti Axenshowe, and et Eswei quamen hia to land and seten umbe tha burna and hot so him thi threttundista larde, that nomen hia to riuchte; thach ne wistet nemma under tha fulke, hot thi threttundista were ther to him komen was, also lik was hi allerekum. Tha hi him thet riucht wisid hade, tha neren ther ner tolif. Alderumbe sken in tha lande threttene asegan wasa and hara domen agen hia to delane et Axenshowe and et Eswei. And hwerso hia antva sprakat, so achten tha sawen tha sex in ti haliane. Aldus ist landriucht alra Fresena.”

Von Richthofen heeft reeds op het mythologische karakter van dit merkwaardige verhaal gewezen en dit in verband gebracht met vergelijkbare sagen van andere Germaanse volkeren. De „axe” is volgens hem het „signum” van Wodan – althans bij de Friezen – terwijl in overeenstemming hiermede de „E(e)swei”, „Asweg”, dat wil zeggen „Godenweg” zou betekenen. Een college van twaalf „asega's” is in de Friese rechtsgeschiedenis onbekend, laat staan dat deze ooit de „Zeven Zee-landen” zouden hebben kunnen vertegenwoordigen. In werkelijkheid wil de sage de goddelijke oorsprong van het Friese recht onthullen, gelijk dit mondeling door de „wet-zeggers”, de „sapientes” of „legislatores” de eeuwen door was overgeleverd.

Het komt ons niet onwaarschijnlijk voor dat de „E(e)swei” met de ringweg rond de terpen kan worden vereenzelvd. In sommige terpdorpen, waar deze weg nog geheel of grotendeels valt aan te wijzen – met name te Toornwerd, Enum en Leermens – wordt deze „ossenweg” genoemd doch het is de vraag of men deze benaming wel mag beschouwen als een verbastering van „eswei”. Temeer omdat daarnaast ook de benaming „ossengang” zowel in als buiten de terpdorpen van Hunsego en Fivelgo voorkomt en hier slechts de paden in het geding zijn waarlangs in vroegere tijden in zulk een groten getale door vetweiders gehouden slachtossen hun weg van en naar landerijen zochten. Hoe het ook zij, de bijzondere betekenis van de ringweg voor de terpbewoners staat tot in de late Middeleeuwen buiten kijf (Plaat XV en XVIII). Als processieweg bleef de ringweg rond de Deinumer dorpsterp, onder de benaming St. Jansweg, tot op de huidige dag in de herinnering voortleven.

In engere zin, letterlijk zowel als figuurlijk, gold hetzelfde voor dat gedeelte van de terp, dat onder „axenhove” kon zijn begrepen – het middelpunt met de „dobbe”

of „feit”. Nu waren het tevens ook de vanouds belangrijkste terpdorpen welke, erkende middelpunten van bestuur, rechtspraak en religie uitmakende, vanzelfsprekend het eerst tot parochies werden aangewezen. Tegelijkertijd werkte de noodzaak, bij de rechtspleging het inmiddels gecodificeerde recht te beheersen, de invloed, zo al niet het overwicht van de clerus in dorps- zowel als grietenij- en gouwgerechten in de hand. Aldus ging het overnemen der asega-functie door de dorpspriester gepaard met de functie-wijziging van de „axenhove” tot kerk en kerkhof. Hetgeen onvermijdelijk een verstengeling van heidense en christelijke opvattingen in het dagelijks leven veroorzaakte waarvan men zich nauwelijks bewust zal zijn geweest³⁸.

Intussen zal het duidelijk zijn geworden dat over de vorm en indeling van de „axenhove”, juist omdat slechts de volkrijkste terpen deze rijk waren en om dezelfde reden naderhand de status van kerkdorp bereikten, slechts gissingen vallen te maken. Moge het dan zijn dat een geval als dat van de uitzonderlijk gaaf bewaarde, zeer grote wierde van Biezum in Fivelgo, welke buurtschap het nochtans nimmer tot een eigen kerk of zelfs ook maar bidkapel gebracht schijnt te hebben, in dezen onze bijzondere aandacht verdient (Plaat XV, Plan V).

Op vastere bodem geraken wij inzake de oorspronkelijke vorm en functie der kerkhoven welke, naar wij derhalve veronderstelden, voor de „axenhoven” in de plaats traden. De betekenis van het kerkterrein voor de dorpsgemeenschap blijkt al meteen uit het *Oude Schoutenrecht*, dat rept van vier naar de parochiekerk leidende wegen, welke ieder vier voet breed moeten zijn. Het dorp was slechts van de plicht ontslagen, alle vier aan te leggen of te onderhouden indien de kerk aan de oever van een water lag. Voorts mocht men met drie wegen volstaan indien de vierde op de heerweg uitkwam of daarmee samenviel zodat deze de taak van kerkweg kon overnemen³⁹:

„Dit is riucht, dat to der haedstoe scellet ghaen fyower waeghen; da schillet aller lyc wessa fyower mollesfoten breed um da fiower halva sida, hit ne stande aen stedis overe, ief dat disse fyower een an dine heerwei coem, soo mei di heerwei wessa bede heerwei ende kerwei, al by eenre meta.”

De mogelijkheid van een aan het water gelegen kerk dient ons te laten bedenken dat het Schoutenrecht uit een tijdperk dateert waarin de ontginning van het merengebied en de veenstreken, waarvan dit de uitloper vormde, aanzienlijke vorderingen had gemaakt en talrijke nieuwe parochies waren gesticht, ook al zouden de kleistreken nog enige eeuwen lang in aanzien en rijkdom de overhand behouden op de nieuw aangewonnen „Silvae” of „Wolden” – waartoe mede de vanouds bewoond gebleven, doch spaarzaam bevolkte geestgronden gerekend werden.

Met name in de doolhof van poelen en weteringen, welke de binnenlandse begrenzing van de terpengebieden placht te bepalen, vielen talrijke terpdorpen aan te wijzen waarheen kerk- en begrafenisgang slechts over het water denkbaar was

en verkeer per as niet meetelde. Daarnaast dient nochtans een minderheid van middeleeuwse dorpskerken in het oog te worden gehouden welke in stede van op de kruin, aan de rand van een terp waren gebouwd. Doorgaans, naar men mag veronderstellen, ten gevolge van het feit dat het hier „eigenkerken” betrof, gevestigd op het terrein dat de kerkstichter of diens geslacht daartoe ter beschikking had gesteld, op korte afstand van de hoeve of het huis, door de stichter zelf bewoond (Plaat XVI).

Deze uit het eigenlijke dorpsmiddelpunt verschoven ligging kon het vooral des winters niet te versmiden voordeel meebrengen dat de kerk gunstiger mogelijkheden ten opzichte van het verkeer te water bood, al ligt het voor de hand dat men tot een dergelijke terreinkeus na de bedijking gemakkelijker besloot dan daarvoor. Als voorbeelden noemen wij Minnertsga, Spannum, Wieuwerd en Bozum in Westergo, Loënga en Deersum in Oostergo (Plaat XXVI; Plan XXI).

Het kon bovendien voorkomen dat de kerk op een afzonderlijk daartoe opgeworpen heuvel op korte afstand van de dorpssterp kwam te verrijzen, indien ruimtegebrek in het dorp zelf zulks verkieslijker deed schijnen. Wij vernamen in een vorig hoofdstuk hoe men daartoe na het jaar 754 overging te Dokkum, doch een zelfde weg werd bewandeld te Ferwerd, Holwerd, mogelijk tevens te Stiens, alle in Oostergo, Winsum en Oosterend in Westergo, Wirdum en Holwierde in Fivelgo (Plan XV, XVIII en XIX).

Terloops stipten wij al aan dat een op de kruin van een terp gelegen kerk met kerkhof door een tweede gracht en tweede ringweg kon zijn omgeven. Ook deze vertoonden doorgaans een rond tot ovaal beloop en behielden tot op heden hun oorspronkelijke gedaante te Oosterend in Westergo alsmede Spijk in Fivelgo terwijl het beloop der inmiddels gedempte grachten te Hallum en Rauwerd, beide in Oostergo mitsgaders Niehove en Ezinge in Humsterland zonder veel moeite is vast te stellen. De aanwezigheid van de gracht was intussen geen regel, wel van de weg, aan de buitenkant van de gracht – indien voorhanden – rondom het kerkhof lopende. Deze weg begrensd het kerkelijke domein en diende volgens het *Oude Schoutenrecht* evenals de buitenste ringweg 26 voet breed te zijn. Hierbinnen gold de kerkelijke vrede, bij de kerkwijding door het sprenkelen van wijwater gevestigd, inhoudende asylrecht voor de vervolgd en tweevoudige boeten voor ieder vergrijp, buiten de berechting door bisschop of deken op grond van het seendrecht⁴⁰:

„Dit is riucht, dat om dat tzerckhou buta des wideles werp scel een wey ghaen, deer XXI mollesfoeta breed se, ende dyn aegh di schelta mit ban to haldene. Deer aghen ferd oen alle dae ien deer dat goedeshuus seket; of him deer ymmen oen bischadighet, soe schel hyt twy-beet beta.”

Een andere bepaling van het *Oude Schoutenrecht* rept van de kerkhofswal, waar de ketel buiten het door de wijwaterkwast gewijde grondgebied moet worden opge-

hangen indien de ketelproef aan de orde is. De priester moet op de wal staan en de proef wijden met een schelling⁴¹:

„Dit is riucht, dat di ketel oen da kerkwalle hingia schil buta dis widelis werp on da walle, ende di prester op da hofwal staen ende dat ordel wya with ane schillingh penninga.”

Volgens dezelfde bepaling dient ook de gerechtelijke tweekamp buiten de kerkhofsomheining plaats te vinden, „buta hofwal”, doch tevens in de onmiddellijke nabijheid daarvan.

Glazema heeft zich nader met de in het oog springende betekenis van het door de „widelis werp” begrensde gebied bezig gehouden en toonde de functie daarvan in de maatschappij der Friese Middeleeuwen aan⁴². Er bleven niettemin enige vragen rijzen, waarover Van Buytenen onlangs zijn licht deed schijnen⁴³. Het staat thans wel vast dat niet alleen kerk en kerkhof, doch ook het nabijgelegen priesterhuis, soms tevens dat van de vicaris en koster, met de daarbij behorende hoeve, erven, tuinen, boomgaarden zich in een bijzondere bescherming verheugden, welk gebied onder het begrip „withuma” werd samengevat en door vier merkstenen aangegeven. Tegen de uitbreiding der immuniteit, aanvankelijk slechts toegekend aan „ecclesia” en „atrium”, over pastoors- en kostershuis, schijnt wel verzet te zijn aangetekend en hierin schuilt, aldus Van Buytenen, de verklaring van een veel aangehaalde wetsbepaling, deel uitmakende van de omstreeks het jaar 1300 samengestelde *Eerste Riustringer Codex*, welke de „ware withuma”, waarbinnen de geestelijkheid verantwoordelijk was voor de handhaving van recht en orde, uitdrukkelijk wenst te onderscheiden van de terreinen, welke pastoor en koster daaraan mochten wensen toe te voegen⁴⁴:

„Thet is ak frisesk Riucht, theti prestere hach to wetande ur sthereka and ur stherekhof, and alle thetter binna there withuma sketh. Thet is thi u riuchte withume binna tha fiuwer stonon, asa fir sa thi sprangel hit bigunth, and thi biscop ewiged heth. Thi prestere and thi oppermon, tha willath binna there withume wesa mith hiara wervon, and thet nis nen riucht, umbe thet.”

Het begrip „withuma” is in de vorm der benaming „weme”, aan vele dorpspastorieën in de Friese kuststreken gehecht, blijven voortleven. Daarnaast kende menig groot kerkdorp zijn „Frijthof”, welke naam, verbonden aan een plein ten zuiden van het kerkhof, tot op heden te Ferwerd gehandhaafd bleef. Daarnaast kan geweest worden op de zo hoogst merkwaardige begrafenisgebruiken, welke zich tot voor kort in vrijwel alle dorpen van Oostergo en Westergo lieten opmerken en waarvan de „wandeling” of omloop rond het kerkhof vóór zowel als na de ter aarde bestelling een wezenlijk onderdeel vormde. Deze ommegang werpt de vraag op of de „wandeling” in vroeger eeuwen langs de ringweg kan zijn geleid, door het *Oude Schoutenrecht* bedoeld en leidende langs de buitenkant van de „kerkwalle”⁴⁵. Temeer, omdat aan de buitenvoet van het kerkhof in sommige Friese

dorpen bijzettingen van levenloos geboren dan wel ongedoopt gestorven zuigelingen zijn aangetroffen. Klaarblijkelijk werd deze zone opgevat als de „limbus infantium”, bestemd voor onnozele kinderen wier lichamen niet in gewijde aarde konden worden bijgezet⁴⁶. Weliswaar bleven berichten over dergelijke bevindingen in de terpdorpen tot dusverre uit en kan men in dit verband slechts wijzen op een mededeling, betrekking hebbende op het terrein van Nijklooster te Romerswerf in Fivelgo, deze laat zich toch goed plaatsen tegen de achtergrond van overeenkomstige, zij het in vagere bewoordingen gestelde beweringen welke de volksmond aan zovele andere kloosterterreinen in de Friese kuststreken verbonden heeft⁴⁷. Daar komt bij dat aan de rand der kerkhoven van menig dorp in de zandstreken van Friesland en Groningen wel degelijk aarden potten, met het gebeente van zuigelingen gevuld, gevonden werden, zoals te Oudemirdum, Harich en Tjerkgaast in Gaasterland, Lukaswolde in Vredewold en Niekerk in Langewold. Men bedenke hierbij bovendien dat louter toeval ons deze vondsten openbaarde of de herinnering levendig hield⁴⁸.

Tot de andere zichtbare herinneringen aan de belangrijke plaats, door kerk en kerkhof in de Friese dorpswereld der Middeleeuwen ook buiten het vlak der erediens ingenomen, behoren de muurschilderingen, in 1897 achtereenvolgens 1947 ontdekt tegen de noordelijke zijmuur en het westelijke gewelfschild der kerkjes te Westerwytwerd en Woldendorp. Zij beelden de gerechtelijke tweekamp uit, waarover het Oude Schoutenrecht uitvoerige voorschriften geeft; de schildering van Westerwytwerd is de oudste – helaas na de ontdekking weer overgewit – en dateert uit het midden van de 13de eeuw terwijl de voorstelling van Woldendorp een eeuw later wordt gesteld⁴⁹. Uiteraard valt aan te nemen dat beide schilderingen zinnebeeldige betekenis was toegedacht en zij de strijd der Hemelse machten tegen die der Duisternis voorstelden doch dit neemt niet weg dat de „kampstal”, in de onmiddellijke nabijheid van het kerkhof gelegen, grote invloed op de gedachtenwereld moet hebben uitgeoefend. Men had immers evenzeer zijn toevlucht kunnen nemen tot St. Joris en de Draak, een schets waartoe wij tijdens de restauratie van de kerk te Siddeburen in het jaar 1957 op ooghoogte in de bepleisterde binnenkant van de zuidelijke zijmuur ingekrast zagen. Tegen de westelijke zijde van de muur, welke schip en koor der dorpskerk te Wremen in het land der Wurster Friezen aan de rechter oever der Wezermonding scheidt, is trouwens de strijd van een Friese krijger tegen een monster weergegeven (Plaat XXXI en XXXII).

De asega was, volgens het *Oude Schoutenrecht*, een invloedrijke rol bij de tweekamp toebedeeld. Hij leidde de beide kampvechters – de vrije Fries mocht in zijn plaats steeds een beroepsvechter huren – naar de „kampstal” en sloeg nauwlettend acht op het nakomen der voorwaarden. De kampplaats zelf besloeg een perk van 63 voet in het vierkant. Zij mocht gedurende het gevecht behalve door de beide

strijders slechts door de grensrechters, de asega en de schout worden betreden, op straffe van twee pond⁵⁰:

„Nu agen hya da kempen deer to bringen deer dat stryd ledat, ende di aesga aegh him dine kampstal to wisen. Di kampstal schil wessa LXIII mollesfota breed aller weikes; deer agen da kempen binna to wessen, ende da greetwerderen ende di schelta ende id aesga; hwaso deer ielkirs in geet, di is dae grewa schieldich twa pond.”

Zoals het voorheen allerwege de gewoonte was de doorgangen in de kerkhofomheiningen te voorzien van roosters of „stengels”, opdat tegelijk met het loslopende gedierte ook de Boze met zijn bokspoot belet werd, de gewijde grond te betreden, zo kon men op vrijwel ieder kerkhof der terpdorpen tot in de 19de eeuw verscheidene zwerfkeien van vervaarlijke afmetingen her en der verstrooid aantreffen welke alleen al door hun omvang bewezen hier niet met vereende krachten uit zuidelijker streken te zijn heengevoerd om, gelijk de kleinere exemplaren, verwerkt te worden in de grondslagen van tufstenen kerken en torens. De overlevering, welke deze „flinten” in sommige gevallen de functie van grensstenen toeschreef, in andere die van merktekens, waarbinnen de vierschaar werd gespannen dan wel van stenen, waarop ieder jaar de buurrechters in dorps-, grietenij- of stadsgerecht plachten te worden aangezwoeren – de „redger” of „eehera” – vindt steun in de geschreven bronnen⁵¹.

Onwillekeurig leidden de uiteenzettingen over „axenhove” en „eswei” ons af van de werkelijke oorzaken, aan vorm en indeling der terpen ten grondslag liggende. Wanneer wij de stads- en kloosterterpen verder buiten beschouwing laten is het zonder meer duidelijk dat deze woonheuvels volkomen waren aangepast aan de wijze, waarop de bevolking in haar onderhoud diende te voorzien, in casu de landbouw. In verband met de hoedanigheid van de omringende gronden, niet minder evenwel ook het feit dat deze tot ver in de Middeleeuwen aan de invloed van het zoute water onderworpen waren, lag het zwaartepunt op de veeteelt en beperkte de akkerbouw zich in hoofdzaak tot de flanken van de terp of enige naburige zeer hoog opgeslibde kreekruggen, in Oostergo en de Ommelanden doorgaans „fjellingen”, „felgen” of „vaalgen” geheten, in Westergo „ees” of „ies”, in overeenstemming met het spraakgebruik op de achterliggende zandgronden. Deze zavelgronden werden niet dan bij hoge uitzondering overstroomd en leenden zich tot de verbouw van snel rijpende gewassen als erwten, bonen, linzen, vlas en onder zeer gunstige omstandigheden zomertarwe of gerst.

De het dichtst bij de terpen gelegen gronden werden, voor zo ver niet geschikt voor akkerbouw, bestemd tot weilanden, de „fennen” of „finnen”, terwijl het randgebied van de hemrik, dat doorgaans het laagste lag en gedurende het grootste deel van het jaar vaak moeilijk te bereiken, tot hooiland diende, de „maden”, „meeden” of „mieden”. Vóór en na de hooitijd liet men hierin het jongvee grazen, indien de waterstand zulks toeliet. Ter meerdere veiligheid van vee en herders waren er

wel eens kleine vluchtheuvels opgeworpen waarheen men zich bij onverhoedse calamiteiten spoeden kon indien de hoeven op de terp langs de drassige, en in de regel door balkbruggen onderbroken hemrikswegen niet zonder gevaar meer konden worden bereikt (Plaat XXXIV).

Nu behoefde de bedrijfsvoering van zeer kleine, uit twee of drie hoeven bestaande terpegehuchten niet tot een bijzondere indeling van de woonheuvel aanleiding te geven doch in de het meest aan de getijden blootgestelde streken toonde de bevolking voorkeur voor volkrijker gemeenschappen, zolang het ontbreken van dijken vrije vestiging op de velden belette. Aldus ontstonden de grote veeboerenterpen welker dichte bewoning en functie wel degelijk in verband staat met de zo merkwaardige, gebonden rangschikking der hoeven, de straalsgewijs verlopende erfseindingen, de ringweg en de ringsloot.

De aardrijkskundige gesteldheid van het door ontelbare krekken, killen en prielen versnipperde land legde het zwaartepunt van de maatschappij op de daardoor begrensde hemrikken en buurtschappen, niet nalatende daarmee tevens een invloed uit te oefenen op het volkskarakter. Mede hierdoor zouden de Friezen de naam verwerven sterk op hun persoonlijke vrijheid gesteld te zijn en niet dan onder bijzondere omstandigheden bereid, zich aan het bestuur van grotere gemeenschappen, welke verder reikten dan de horizon van het eigen „gea”, iets gelegen te laten liggen. Vandaar ook de afkeer van iedere landsheerlijke vorm van bewind, welke mede-zeggenschap uiterst bezwaarlijk maakte. Vandaar ook de gehechtheid aan het eigen bezit en eigen grond, voorzover zich dit verlangen liet verwezenlijken in een gebied waar de zee bij wijlen spotte met mensenwerk en het graven of onderhouden van greppels en sloten buiten de woonheuvels eeuwenlang tot een Sisyphus-arbeid maakte. Houden het *Oude* zowel als het *jonge Schoutenrecht*, om over latere Friese rechtsbronnen maar te zwijgen, zich uitvoerig bezig met het vermogensrecht en de bescherming van weduwen en wezen tegen aantasting in hun erfrecht, en lichten zij ons in over de wijze waarop de vrije Fries huis, hoeve en erf als zijn persoonlijk, onvervreemdbaar eigendom kan afpalen, de buiten de terp gelegen „hemrik” verzette zich ten gevolge der zoëven geschetste waterstaatkundige omstandigheden tegen een verdeling en noopte tot een tussenweg waarbij de gebruiksrechten, niet de blote eigendom van een bepaald gedeelte, aan de hoeven van iedere buurtschap – zij het niet in gelijke eenheden afgepast – waren verbonden en met iedere hoeve overerfbaar verklaard. Het *Oude Schoutenrecht* maakt derhalve onderscheid tussen de tilbare have, het vee, de hoeve, het boerenerf met akkerland en wat verder maar op de terp in de dorpskom mocht liggen enerzijds, bepaalde gebruiksrechten op de hemrik daarbuiten anderzijds terwijl daarnaast nog sprake is van grond, de kerk of de koning toebehorende – kerk en kerkhof, priesterhuis en priesterhof, kerkpaden en ringwegen, vrijthof en kampplaats naar men wel mag aannemen⁵²:

„Dit is riucht, dat dy fria Fresa dat wyta moet oen da hemmerick, deer hy oen eerwed is ende ayn oen synre wer haet, hweer se dis santis ende dis koninges eerwe, dat hy dat wise ende naet ne litikie.”

Maar zelfs op de hemrik had de voorkeur voor eigen bezit enige vat weten te krijgen ten tijde der codificatie van het *Oude Schoutenrecht*, waarbij men intussen bedenke dat dit reeds van dijken en sluizen gewag maakt, hetgeen uiteraard ingrijpende veranderingen in het grondgebruik meebracht. Wij vernemen namelijk dat iedere bezitter van gebruiksrechten in de hemrik om de vier jaren „op de heiligen” zweren kon dat deze termijn verstreken was, om vervolgens een procedure ahangig te maken op grond waarvan de schout gehouden was vóór 21 maart een herverdeling van de hemrik te doen plaatsvinden. In het laatste stadium van het hemriksstelsel, zoals dit door het *Oude Schoutenrecht* weerspiegeld wordt, waren de rechten op bepaalde percelen van de hemrik in zoverre „beklemd” geraakt dat het „wandelen” om de vier jaar weliswaar mogelijk bleef doch uitsluitend indien de wens daartoe door een der gerechtigden uitdrukkelijk, en op de voorgeschreven wijze, kenbaar was gemaakt. Uit de bewoordingen van het *Oude Schoutenrecht* kan men verder opmaken dat de hemrik grensde aan „het land van de kerk, de koning en de huisman” en gaandeweg was ingeschrompeld tot een complex weiden hooilanden aan de periferie van het oorspronkelijk gemeenschappelijk gebruikte territoir. Maar ook dit overblijvende complex was reeds in vaste „loten” onderverdeeld en afgebakend, welke weliswaar nog niet als particulier eigendom onder de grasgenoten van dorp of buurtschap waren verloot of op andere grondslag deze en gene toegeschoven maar toch duidelijk op weg waren in vaste handen te geraken. Als een herinnering aan het gemeenschappelijke bezit bleef nog het afsluithek tussen „finnen” en „mieden” bestaan, de „clesie”, dat voor het jongvee van geheel het dorp of de buurtschap geopend werd zodra het hooi was binnengehaald en de afgemaaide mieden vrijelijk konden worden beweid⁵³:

„Dit is riucht, dat oen da himrick, deer dis santis en dis koninges ende des huismannes land oen lenth ende leyt, dat hyt dis fiarda ieris dela moet, alsoe fyr dat di clagere deer se, deer dat oppe dae helgem bringe, dat dyo ieertale om commen se, ende hyt mit mara riucht dela schil, dan hit langera aldus oendeeld staen schil; soe schil hi to da tinge efter toelfta dey tinghes biginna, ende syn land meta mit riuchta wirde, mit sine tinchmanne.”

Wij kunnen ons hier niet verder verdiepen in de omvangrijke literatuur, aan deze en de nog volgende bepalingen van het *Oude Schoutenrecht*, de verdeling van de hemrik behelzende, gewijd en verwijzen hiertoe naar de samenvatting, door Postma gegeven⁵⁴. Wij delen diens opvatting dat het de ver van de dorpen gelegen hooi- of maadlanden – „meeden” of „mieden” – waren en ook thans vaak nog de naam hemrik dragende, welke het langst de kenmerken van gemeenschappelijk dorpsbezit bewaarden. In die zin dat het hooi in afzonderlijke kavels door de rechthebbers ieder voor zich gewonnen werd doch het recht van vóór- en naweide

de gehele hemrik bestreek. Het langst handhaafde deze toestand zich in de kustzoom tussen Staveren en Workum, op Ameland en Terschelling alsmede de Noord-Friese Halligen. In het eerste geval wegens de verschuiving van het zwaartepunt der bestaansbronnen naar de zeevaart, welke een verkrumming van het dorpsgebied onder een buitengewoon groot aantal gerechtigden meebracht en een normaal gebruik verijdelde. In het tweede geval wegens de gebrekkige bedijking, welke de landbouw tot een elders reeds lang achterhaald peil neerdrukte. In het derde wegens de algehele ontstentenis van zeeeringen, welke de boeren niet alleen tot het bewonen van terpen noopte doch ook tot het voeren van een beleid, dat sterke overeenkomst vertoonde met dat van hun voorzaten, duizend en meer jaren her⁵⁵.

Het *Jonge Schoutenrecht* weerspiegelt de bevestiging der gebruiksrechten in de hemriken waar het de gebruikers der aanzwettende percelen de plicht oplegt de 8 voet brede sloot of maar, welke de ene dorpsheer van de andere scheidt, te slatten. Uitdrukkelijk houdt de desbetreffende bepaling de landgebruiker echter voor dat de maar niemands eigendom is en onvervreemdbaar blijft:

„Hweerso een hemmerick mar is aldeer da hemmerika gader commet, so aegh hine to slatane deer der mit sine lande to comt. Di mar schil acht fotem wyd vessa. Thine ne ach nemma ti sellane ner to capiane.”

Elders bepaalt hetzelfde recht hoe iemand moet handelen die er van wordt beticht het gras te hebben gemaaid op een perceel, gelegen op de heerikeweide doch krachtens erfrecht een ander toebehorende. Wederom een voorbeeld hoezeer wij ons hier in een overgangstijdperk bevinden:

„Jef deer een huisman claghet an bannena tinge da schelta an sine banne, dat him en ovirscere den se an dere menscere an sine ainlika eerve, so is hi niar ther mat urtalad ti andriuchtane, jef hit kanna nelle, hit ne se datma him bitiuga moge mit saun atthum.

Jef hi bitioged wert, so aeg hi da ban to beten wit dine schelta mit tuam schillingen.”

Vervolgens behandelt het recht de gang van zaken indien iemand een dier op de heerik heeft genomen en niet bewijzen kan dat hij zulks deed omdat het op zijn eigen gerechtigheid graasde:

„Jef een huisman een schet an enre menscere nimt, ende hi dat naut birathia ne mei dattet enich ovirscere se, soe ist een raef.

So aegh hy dis sexasum toe ontsvarana, ende jef hyt bikant, so schil hyt twiscette beta.”

Tenslotte het geval, waarbij iemand bij het graven van een erfscheiding het erfgoed van een ander aantast⁵⁶:

„Jef een man om een ovirdelthe clagat an sine ainlika erwe so achma that biscowia mit des Koninges orcundam ende mitta landnaten.

Jefma hine this bischowet dat hi tha ovirdelfte dede, so ach hit beta wit thine scelta mit twam schillingen.”

Langs andere weg valt een indruk te bekomen van de bezitsverhoudingen in de Friese kuststreken en de landbouwkundige gesteldheid uit de tijd van voor de be-
dijkingen aan de hand der schenkings- en bezitsregisters der kloosters Fulda en
Werden – zo wij hier verder voorbijgaan aan de berichten der klassieke schrij-
vers, in het bijzonder hetgeen wij vernemen naar aanleiding van de opstand tegen
Olennius in het jaar 28 na Chr.

Postma heeft hiervan ruimschoots profijt getrokken zodat wij menen te mogen
volstaan met het mededelen van sommige zijner uitkomsten⁵⁷. Hij stelt ten eerste
vast dat de onderhavige bezittingen tussen het midden der 8ste en het einde der
11de eeuw werden verworven. De op Friesland betrekking hebbende bezittingen
van Fulda liggen meest in West- en Midden-Friesland, die van Werden in de Om-
melanden en Oost-Friesland. Wat de registers van Fulda aangaat, Postma kwam
tot een totaal van 83 schenkingen, deels bestaande uit hoeven („huba”, „mansus”,
„curtilis”, „domus”), doch meestal uit landerijen waarvan de grootte is uitgedrukt
in grazen lands („terra boum”, „terra pascualis”, „terra pecudum”, „pecudum
pascua”, „pecorum pascua”), uiteenlopende van $\frac{2}{3}$ tot 30 koegangen. Daarnaast
wordt de grootte van hooiland wel uitgedrukt in het aantal wagenvrachten, dat het
iedere zomer opleverde. Zo ziet men bijvoorbeeld eens een weiland geschonken
waarop 16 koeien kunnen grazen en hooiland, dat 15 wagenvrachten oplevert,
voldoende om 15 koeien door de winter te helpen: „hereditatis mee terram vide-
licet pascualem pecoribus XVI. idem tantum prati quantum sufficiat XV. bubus
vel XV. animalibus per hiemem cum feno pasci, quod potest computari ad XV.
carradas”. In overeenstemming met onze uiteenzettingen over de dorpsheerlijken
geldt het hier derhalve enerzijds weiland, waarover vrijelijk kan worden beschikt,
anderzijds rechten op het nog onverdeelde hooiland, bestaande uit het winnen van
15 wagens hooi⁵⁸.

Het bouwland is in de minderheid. Soms zijn het flinke stukken, waarvan de
grootte is uitgedrukt in „iugera” of „jukken” – een oppervlakte gronds dat door
een span ossen in één dag kan worden omgeploegd. Meestal geldt het echter klei-
nere stukken, een „campus” of een „wrthaccher” van 5 roeden lengte en 4 voeten
breedte. Andere schenkingen omvatten een „terra aratura” of „arabilis” van uit-
eenlopende grootten – 1 roede bij 2 voet (!), 1 roede en 5 voet, maar ook 300 bij
7 of 20 voet etc. Een volgende maal ploegland, „sufficiens ad X. pecudum pascua”.
Aangezien deze schenking betrekking heeft op „Creslinge” (Krassum in Midgo),
behelst het hier wellicht een gelijk deel van het tot de boerderij behorende terp-
land als de 10 grazen van het dezelfde hoeve toekomstige weiland. Iets bijzonders
zijn de 30 penningen, welke alle boeren van „Lanthesa” (onbekend) jaarlijks het
klooster moeten betalen voor het recht, hun paarden na de hooioogst in de hem-
rik te mogen laten weiden: „Quod est apud Fresones rosbannare, id est ut equi
commune pabulam habeant in prato post abscisionem feni, ab omnibus datur con-

stitutus census". Voor het recht van „rûtforst" (houtsprokkelen?) betalen zij evenzo 10 penningen. Elders verwerft het klooster een „terra arabilis", welke 40 schepels graan pleegt op te brengen.

Tot 33 van de 83 schenkingen behoorden lijfeigenen, die als werkkrachten met de grond en de opstallen werden overgedragen, soms tot 30 personen, hun kroost niet meegeteld, toe. Zij heten afwisselend „mancipia", „servi", „cultores agrorum", „familiae cum prole eorum".

Aan de 33 groot-grondbezitters, die deze horigen afstonden, voegt Postma nog 11 andere schenkers toe, die tot een grafelijk geslacht in betrekking stonden of over landerijen beschikten, over een wijd gebied verspreid. Van een maatschappij van vrije, gelijke boeren was derhalve geen sprake, zoals men trouwens ook wel had kunnen verwachten op grond van de *Lex Frisionum*, welke in het opleggen der boeten scherp onderscheid maakt of de benadeelde tot de „nobiles", „liberi", „leti" of „servi" werd gerekend.

De schenkingen aan het klooster Werden vingen uiteraard een halve eeuw later aan dan die aan de abdij te Fulda doch bestrijken een langer tijdvak. Het aantal posten is ook groter doch hoewel de overlevering der registers beter is zijn zij minder uitvoerig gesteld. De schenkingen, doorgaans van geringer omvang dan die aan Fulda, worden bij voorkeur uitgedrukt in lengtematen als „pes" en „virga"-roede en voet. Met dien verstande dat beide maten niet letterlijk genomen moeten worden doch een eigenaardig rekenstelsel vormen, met als eenheid de „gras", voorgesteld door het begrip „voet", waarvan „duim" en „roede" weer onderdeel en veelvoud uitmaken — $\frac{1}{2}$ en 12, dan wel $\frac{1}{8}$ en 16, al naar gelang de indeling der roede in voeten ⁵⁹.

Van bijzondere aard is de geweldige schenking van Folckerus uit het jaar 855, welke landerijen omvat op de Veluwe en in de Betuwe, West-Friesland, Midden-Friesland en de Ommelanden, met de daarop werkzame en met name genoemde „mancipia" van beider geslacht — in Midden-Friesland tezamen 391 gras, in de Ommelanden 289 gras ⁶⁰. Op grond van het feit dat Folckerus in dezelfde dorpen over goederen beschikte als bepaalde graven, zoals in Hieslum, den Andel, Krassum en Feerwerd, sprak Postma het vermoeden uit dat deze zeer vermogende figuur vermaagschapt moet zijn geweest aan de Friese graven, ook al was hij niet in Friesland woonachtig doch uit Rhenen of omgeving afkomstig ⁶¹.

De alleroudste, gedateerde schenking uit de kuststreken tussen Vlie en Eems werd aan het klooster te Echternach gedaan, en wel in het jaar 786—787 ⁶². Zij heeft betrekking op goederen in Humsterland en Middag, waarbij drie oorden worden genoemd waarvan althans Kenwerd bij Oldehove zich met zekerheid laat aanwijzen:

„... res meas ultra fluvium Lauvichi, in pago Hugumarchi in villa quae vocatur Chinicwirde et in alio loco in pago Midochi in loci qui dicitur Urva quatuor virgas sicuti mos est illis dicere ... et in tercio loco qui vocatur Thelingi, quicquid mihi ibidem de paterna hereditate obvenisset."

De kans is groot dat wij de nauwkeurige ligging zowel als de grootte kennen van de zeventig grazen lands, in 855 door Folker te „Imiswalda” aan Werden geschonken. Postma heeft er namelijk de aandacht op gevestigd dat Werden al haar Friese bezittingen in het jaar 1283 aan bisschop Everhard van Münster verkocht, die het in 1284 deels weer overdeed aan de Johannieten van Steinfurt, „ad perpetuos usus domorum ipsius hospitalis in Gemmegum et in Werfum”, dat wil zeggen de commanderijen te Jemmingen en Warfum⁶³. Nu schijnt omstreeks dezelfde tijd ook het Johannieteer Hospitaal St. Jansberg bij Sneek te zijn gesticht, dat mogelijk werd uitgerust met een deel van het in 1284 verworven bezit⁶⁴. Postma beschouwt het althans niet als een toeval dat de Sneker Commanderij juist belangrijke „grangiae” blijkt te bezitten te Osingahuizen bij Heeg en... Eemswoude bij Bolsward!

Na de omwenteling van het jaar 1580 wordt de uithof te Eemswoude door de Staten van Friesland toegewezen aan de stad Bolsward, om uit de opbrengsten van de landerijen diverse traktementen te betalen en deze voor het overige de Ned. Herv. Gemeente ten goede te laten komen. Zodoende was het Postma mogelijk de lotgevallen der landerijen na te gaan en hun ligging zowel als vorm te bepalen, welke grootte in 1580 ongeveer 100 pondematen bedroeg – zeer wel overeenkomende met de 70 grazen lands in 855 opgegeven aangezien men op anderhalve pondemaat goed grasland één koe kan houden⁶⁵. Thans maakt het overschot van het „corpus”, ter grootte van bijna 89 pondemaat, nog altijd de landerijen uit van een boerderij, de Ned. Herv. Gemeente te Bolsward toebehorende.

Postma wijst op de fraaie, afgeronde kavels der vijf boerderijen, welke de op een terp gelegen buurtschap Eemswoude uitmaken en daar deze als door de natuur bepaald schijnen behoeft men er niet over te twifelen dat de onderlinge begrenzing van beginne af niet anders is geweest, moge het ook niet uitgesloten zijn dat de vijf hoeven in hun uiteindelijke vorm ontstonden door de samenvoeging van meerdere kleinere⁶⁶. Een bevinding, welke wederom sterk pleit voor de hoge ouderdom van het particuliere, Friese grondbezit.

De grote reeks namen van dorpen en buurtschappen, in de schenkingsregisters meegedeeld, geeft op zichzelf reeds een belangwekkend beeld van de verspreiding zowel als de dichtheid der bevolking in de Friese kuststreken. Om ons te bepalen tot het gebied tussen Vlie en Eems, zo springt onmiddellijk het overheersen der kleistreken ten opzichte van de veen- en zandstreken in het oog. In die mate zelfs dat de vraag kan worden gesteld of men in laatst genoemde gebieden vóór de 11de eeuw wel van gecultiveerde toestanden spreken kon. De nu volgende opsommingen mogen van een en ander een indruk geven – te beginnen met Fulda, waarbij wij ons bepalen tot de kuststreken tussen Vlie en Eems. Men houde hierbij in het oog dat de onderhavige opsommingen als uittreksels tot ons gekomen zijn, onder het bewind van abt Markward (1150–1165) door de monnik Eberhard samengesteld

aan de hand van een der acht „codicelli”, door toedoen van abt Hadamar (929-956) bij wijze van regesten-bundeling aan de hand der inmiddels verloren gegane, oorspronkelijke schenkingsoorkonden geschreven. Eberhard kreeg bovendien de beschikking over oudere excerpten van dezelfde giftbrieven, hetgeen tot herhalingen in zijn lijsten aanleiding gaf. Voorts maakte hij geen onderscheid met uittreksels uit schenkingsbrieven, daterende uit het tijdperk, volgende op het abbatiaat van Hadamar. Dientengevolge is het niet altijd mogelijk de herkomst en het tijdstip van iedere verwerving vast te stellen⁶⁷. Evenmin bestaat er zekerheid over de ligging van alle bij name vermelde bezittingen en dient men bovendien op vergissingen in de spelling bedacht te zijn⁶⁸: Ongenoemd oord „in westerriche” (Westergo); „Quirnifurt” (Kornwerd); „wird” (onbekend) „et Sasheim” (Saaksum in Midgo dan wel Lutke Saaksum in Hunsego); „Fardinheim” (Firdgum); „Waltheim”, „in pago Tochingen” (oorspronkelijke naam van het terpdorp, dat naderhand opging in het Cistercienser vrouwenklooster Marienberg bij Dokkum, waaraan het nabijgelegen Wouterswoude nog de herinnering heeft bewaard); „Andlida” (Den Andel in Hunsego); „Federwrt” (Feerwerd); „Creslinge” (Krassum in Midgo); „in pago Ostrahe” (Oostergo) „Sibinwerde” (Vaardeburen?), „fatuwerde” (Ferwerd), „bintheim” (Hogebeintum), „in insula qui dicitur Ambla” (Ameland), „Tunuwerte” (Ternaard), „Longonmor” (Morra); „Mure” (Morra?); „Sibenuerde” (Vaardeburen?); „Tumfurte” (Ternaard); „Leonspiclege” (onbekend); „Richeim” (Reitsum), „baltratingen” (Brantgum?) „in pago Osterihe” (Oostergo); „Hitinkufe” (Hindelopen) in „westerriche” (Westergo); „in pago Ostroh” (Oostergo) „Baltremodorf” (Brantgum?);

„Lintarwrde” (Leeuwarden); „Gottinheim” (Goutum, of Gottum bij Grouw?); „Rochingere Marcha” (= „Tochingere Marcha”, Dokkum); „in colle qui dicitur Osterihe” (= „Osterheim”, Oostrum); „Mereheim” (Marrum); „in australi parte fluminis qui dicitur Mardunga” (onbekend, thans de Indijk?), „usque ad terminum ville Hindalop” (Hindelopen); „Colleheim” (Kollum), „tununfurt” (Ternaard), „Lanfurt” (Laard bij Hiaure), „Wacheringe” (Waaksens), „feterwrde” (Ferwerd), „amblum” (Ameland);

„in pago Osterriche” (Oostergo) „Medwid” (Medwerd bij Holwerd), „Ringesheim” (naam van het terpgehucht, dat naderhand zou opgaan in de Cistercienser abdij Klaarkamp en waaraan Rinsumageest zijn benaming heeft ontleend), „Echmari” (Ee?);

„Sibunfurte” (Vaardeburen?), „Tundwerde” (Ternaard); „in pago Ostracho” (Oostergo) „bonfurt” (Bornwerd); „in pago westrahe” (Westergo) „westerbure” (Westerburen bij Oosthem); „in pago westeriche” (Westergo) „Hasalon” (Hieslum), „Huron” (onbekend); „in pago westrahe” „stelle” (onbekend);

„in pago ostiahe” (Oostergo) „Mereheim” (Marrum); „in pago Kilingo Huntari” (onbekend) „Merheim” (Marrum); „in pago Tokingen” (Dokkum) „Orlin-

gaverba" (Bollingwier?); „Bonewirt" (Bornwerd); „westerburge" (Westerburen), „in pago westariche" (Westergo);

„in pago Tockingen" (Dokkum) „Tippencheim" (Tibma), „Tunenwrt" (Ternaard); „walthem" (Mariënberg) „in pago Ostrache" (Oostergo);

„in pago Hunergewe" (Hunsego) „Mitilistenheim" (Middelstum), „Hustinga" (Huizinge); „Sahsingenheim" (Saaksum);

„in pago ostrache" (Oostergo) „Runwerde" (Raard); „in pago Tochingen" (Dokkum) „dipbingheim" (Tibma); „federfurt" (Ferwerd); „in pago Ostrache" (Oostergo) „werba" (Weerd bij Metslawier?); „Allên" (onbekend); „Huchingen" (Huins, of Hoekens bij Hidaard); „Blintheim" (Blessum?); „Heterheim" (Hederum bij Tjum), „in pago Westerliche"; „Sahsenheim" (Saaksum), „Catuwrt" (Aduard);

„Reifheim" (Reitsum), „baldratinge (Brantgum?) „in pago Ostrahe"; „in pago Westrahe" (Westergo) „Hintinluofe" (Hindelopen).

Tot slot een opgave van inkomsten, voor een belangrijk deel op het hart van Westergo betrekking hebbende en onder het bewind van abt Hadamar aangekend⁶⁹:

„Quirniwrt" (Kornwerd); „Butensteneha" (onbekend); „Suettenge" (Sweins); „bottinge" (Bons bij Sneek), „Evenenhen" (onbekend); „Scettefurt" (Schettens); „Tochingen" (Dokkum); „maggenheim" (Makkum, de kustplaats of het gelijknamige gehucht bij Bozum); „osterhusen" (Oosterburen bij Folgare); „belinge" (Blyns bij Midlum); „franiglande" (Franeker, dan wel Franjum bij Marsum); „Sotrenheim" (Sotterum bij Schettens); „gutinge" (Gietens bij Wommels); „werflante" (onbekend); „culheim" (Tjallum bij Spannum); „Esgenfurt" (Eeskwerd bij Oosterend); „hanwurf" (Hemert bij Hichtum); „lobheim" (Lopens bij Lollum); „rustleurt" (Rillaard bij Lollum); „dattenfurt" (Battens bij Jorwerd?); „tollesheim" (Tolsum bij Tjum); „bêth" (Beijum bij Lollum); „welsib" (Welsrijp); „westerburnen" (Sexbierum?); „ferdigheim" (Firdgum); „heselon" (Hieslum); „dacheim" (Techum bij Goutum); „wartengahe" (Warga); „weingi" (Wijns); „bruggiheim" (Britsum); „mercheim" (Marrum); „osterbinehheim" (Oosterbeintum); „chettenheim" (Genum); „Reisheim" (Reitsum); „gisleheim" (Jislum); „wasginge" (Waaksens); „medunwrth" (Medwerd); „duneurt" (Ternaard); „brunnen-uurt" (Bornwerd); „fotdenheim" (Foudgum); „hanaten" (Hantum); „anigheim" (Anjum); „colheim" (Kollum); „walthem" (kloosterterp Mariënberg); „lakki" (Lekum); „thigeswedde" (het latere Tietjerk?); „damarchen" (onbekend); „weklivane" (Wetsens); „atlesheim" (Aalsum bij Dokkum); „Ringesheim" (kloosterterp Klaarkamp); „breitenuurt" (Birdaard); „dipingheim" (Tibma); „Edenwerfa" (Engwierum); „lihdanfurt" (Lichtaard); „hurim" (Hiaure); „wrti" (Weerd bij Metslawier); „vixuurt" (Fiskwerd bij Leeuwarden); „westerbintheim" (Hogebeintum); „Atesheim" (Ezum bij Anjum); „fadewrt" (Ferwerd); „marisfliete" (Maarslacht in Hun-

sego?); „saxenheim” (Lutke Saaksum); „bestlon” (Baflo); „werfheim” (Warfum); „kukenwert” (Stitswerd); „midisheim” (Middelstum); „husingun” (Huizinge); „loppesheim” (Loppersum); „angeslengi” (Enzelens bij Wirdum); „walthusen” (Woltersum); „wuldunun” (onbekend); „wederanuurt” (Feerwerd).

Overziet men het namenmateriaal eens in zijn geheel dan mist men het woord „terp”, zowel als zelfstandig gebezigd begrip als deel van een samenstelling. Weliswaar ontmoetten wij de naam „Baltremodorf”, waarnaast men van over de Eems „Sutdorf”, „Merinidorbe” en „Mermendorf” kan plaatsnemen doch het geldt hier veeleer de betekenis „dorp”, in overeenstemming met het begrip „torp” of „terp” in het *Oude en Jonge Schoutenrecht*.

Het *Oude Schoutenrecht* scheidt een tegenstelling tussen „torp” en „fielda” – dorp en open veld – in de boedeled, welke in handen van de asega moet worden afgelegd en de boedel-beredder verplicht niets van het hem toevertrouwde achter te houden, aan hooi noch aan koren, aan grond buiten het dorp noch daarbinnen, aan wapenen noch aan klederen, aan goud noch aan gesteente, aan zilver noch aan geslagen penningen, aan haar noch huid, onder de aarde noch boven de aarde, meer dan vier penningen waarde:

„dat hio nabba oen da meenbodel hellenner hindereth oen ha ner oen coern, oen field ner oen terp, oen wepen ner oen weed, oen gold ner oen steente, oen selvir ner oen slayn penningen, oen heer ner oen heed, binnia der eerda ner buppa der eerda, also gued so flower penningen.”

Indien de boedeldeling plaats gevonden heeft en een der gerechtigden wenst het hem toegekende deel niet te aanvaarden zo dient de „frana” – ’s graven vertegenwoordiger of schout – dit te bewaren, zover het zich over dorp en velden uitstrekt, met inbegrip van dat deel van het huis dat tot het geweigerde erfdeel behoort⁷⁰:

„Al deer een bodel bitinget is, ende hiara een onwillich is syn deel to nimen, so aegh di frana di onwilliga deel to nimen oen torp ende oen fielda, ont hit to da huis comme, so aegh hy to da huis dine deel to nimen ende to warien wr al.”

Over de afwisseling „terp” naast „torp” komen wij aanstonds nog te spreken.

Plaatsnamen, samengesteld met „werba”, „werfa”, „werbe” en „wurf” zijn in de *Traditiones Fuldenses*, zij het spaarzaam, vertegenwoordigd en vormen een minderheid in verhouding tot de namen, samengesteld met „furt”, „wrt”, „uurde”, „werde” en „wurt”. Namen, samengesteld met „terp” ontbreken echter geheel. De eenmaal vermelde „wrthaccher” en de naamloze „wirt” bij Saaksum of Lutke Saaksum maken het wel zeer aannemelijk dat wij in het laatste geval te maken hebben met het ten oosten van de Lauwers nog altijd gebezigde begrip „wierde”, in het eerste met het wijdverbreide begrip „werf”.

Aangezien plaatsnamen, met -werd samengesteld, in de kuststreken tussen Vlie en Lauwers waarlijk niet minder dicht zijn gezaaid dan in de oostelijker gelegen

gebieden moet men wel aannemen dat het begrip „terp” van jonger datum is dan het begrip „wierde” en dat eerst genoemd woord de naamgeving van op woonheuvels gelegen nederzettingen vóór de 11de eeuw nog in het geheel niet had beïnvloed. Met -terp samengestelde plaatsnamen beperken zich bovendien tot het Friesland tussen Vlie en Lauwers alsmede West-Friesland. Zou men op het eerste gezicht geneigd zijn ook terpdorpen als Vliedorp in de Marne, Adorp in Hunsego, Losdorp en Oldorp in Fivelgo mitsgaders Woldendorp in 't Oldambt tot dezelfde categorie te rekenen, zo bedenke men dat deze opvatting zich slecht laat rijmen met de tekstplaatsen, door De Vries bijeengebracht.

Zo heet Vliedorp in 1418 „Vleghum”, in 1475 „Flegum alias Fledorp”, in 1495 „Vleedorp”. Adorp evenzo in 1371 „Artharpe”, Losdorp in 1475 „Lestorpe”, dat wil zeggen „lessa thorp”, het „mindere” dorp ten opzichte van het naburige Godlinze, gelijk Lutjehuizen bij Schouwerzijl tegenover Maarhuizen gesteld dient te worden. Oldorp heet in 1387 „Aldathorpe”, in 1396 „Aldathorp”, in tegenstelling met het naburige, jongere en weldra veel belangrijker Uithuizen. De oorspronkelijke naam van Oldorp luidde, blijkens de registers van Werden, „Brunvurd”. Over het feit dat Oldorp, mutatis mutandis Brunwerd, nimmer de status van kerkdorp heeft bezeten, komen wij aanstonds nog te spreken.

Woldendorp tenslotte heet in 1399 „Waldmonathorp”, in 1475 „Waldemandorpe”, dat wil dus zeggen „dorp der Woldmannen”⁷¹.

Wat de met -terp samengestelde namen betreft, Olterterp en Ureterp enerzijds, Wynjeterp anderzijds liggen tegenover elkaar op de zandige hellingen van het Boven-Boornedal en zijn derhalve geen terpdorpen. De oudst-overgeleverde naamvormen, te vinden in een kerkenlijstje uit het jaar 1315, luiden achtereenvolgens „Utrathorp”, „Urathorp” en „Weningawalde”⁷².

Anders is het gesteld met de grote reeks plaatsnamen, met -terp samengesteld en in hoofdzaak over de greidestrecken van Westerland Friesland, inzonderheid Westergo verspreid. In vele gevallen betreft het verbindingen met geslachtsnamen: Bangaterp, Byniaterp, Bebbingaterp, Dodingaterp, Hellingaterp, Hillematerp, Hottingaterp, Mellingerp, Tjaardaterp, Wattingaterp, Wyardematerp, Ytyanaterp etc. Daarnaast hechtten zich ook voornamen aan hetzelfde achtervoegsel: Aucterp bij Allingawier, Baucketerp bij Bolsward, Bonterp bij Witmarsum, Doyttijertarp bij Warga, Friesenterp bij Blauwhuis, Haukesterp en Jansterp bij Surich, Haytenterp bij Makkum, Jousterp bij Parrega, Laasterp bij Oosterend, Tamterp bij Peins, Rytseterp bij Surich, Wybrandsterp bij Schraard etc. Een gloed-nieuwe indruk maken wel namen als Soenmansterp bij Bolsward, Syurdt Ens terp, Mirck Evertssoon terp en Anthonis Galamaterp, de laatste drie alle onder IJlst aangegeven en evenals de voorafgaande reeksen te vinden in de uit het jaar 1543 daterende *Beneficiaal-Boeken*, naar believen uit te breiden met het ontzaglijk aantal namen dat het *Register van den Aanbreng*, opgesteld in de jaren 1511-1513, bevat⁷³.

Ontegengesteld spreek een zekere ontwaarding van het begrip „terp” uit de 16de-eeuwse bronnen, dat allengs van toepassing schijnt te worden geacht op de meest onbetekenende verhevenheden en huissteden. Zo bij voorbeeld de boerderij „Duinterven”, op de grens van het dorp Jutrijp en de stadsvrijheid van Sneek, in 1511 „Doingen terp” geheten. Op deze vervlakkingswijst ook het onder Folsgare in 1511 aangegeven „Buwa terp off heem”, nader omschreven als „III ponden saedland mijt die huijssteed leggende an westerside van Buwa vors. huijs”.

Op hoedanigheid wijzen de voorvoegsels van Gaasterterp bij Kubaard, Kleiterp bij Wieuwerd en Hoogterp bij Leeuwarden, „dat luttick torp” bij Swichum; op liggings Angterp bij Parrega. Moeilijker laat zich de naam Greonterp verklaren. Terwijl al de andere voorbeelden zonder uitzondering betrekking hebben op buurtschappen of afzonderlijk gelegen hoeven, nimmer op dorpen, is Greonterp nog altijd in het bezit van een kerkhof met klokkestoel, herinnering aan de kerk welke hier eenmaal verrees. Het *Register van den Aanbrengh* noemt het dorp bij herhaling „Grevingeterp” terwijl Buitenrust Hetteema de verklaring „Gravendorp” = dorp van de graaf heeft voorgesteld, hetgeen men dan in het licht zou moeten zien van de uitgestrekte landerijen welke de Friese graven blijkens de registers van Fulda en Werden onder meer in het naburige Hieslum bezaten. Overtuigd heeft Hetteema ons niet omdat veld- en waternamen, met grev(e) samengesteld, in de waterrijke streken van zuidelijk Westergo en Oostergo ons daartoe te talrijk voorkomen. Wij wijzen in dit verband op de „Grewinge olde fenne”, in 1511 onder Oosthem aangegeven.

Een derde groep -terpnamen maakt al evenzeer een jongere indruk als de reeds behandelde reeks voorbeelden. Te weten die, samengesteld met veel oudere plaatsnamen: Driesumerterp, Jorummaterp (bij Kubaard), Jorwerderaterp, Ludumerterp (bij Achlum), Raarderterp, Roepensterp (bij Harlingen), Techmaterp (bij Goutum), Winsummerterp, Wirdsterterp (bij Wanswerd), Wytsummerterp (bij Bolsward).

Kleiterp bij Wieuwerd, in 1478 „Claytorp” geheten, kan naast Kleiwerd bij Dorkwerd worden geplaatst, in 1397 „Claywert” genoemd⁷⁴. Hoogterp bij Leeuwarden heette oorspronkelijk Harmswerd zodat de huidige naam van betrekkelijk jonge datum moet zijn⁷⁵. Evenmin oorspronkelijk is een benaming als „Hynxterterp” bij Schalsum. Het zijn trouwens steeds weer de sinds de latere Middeleeuwen in verband met de bedijking gaandeweg ontvolkt geraakte terpen welke namen missen van het type, ons in zulk een groten getale door de registers van Fulda en Werden overgeleverd. De naam Slappeterp schijnt op deze regel een uitzondering te vormen omdat het hier wel degelijk een zeer oud terpdorp betreft doch mogelijk ligt aan deze naam eenzelfde verklaring ten grondslag als te Adorp, Losdorp, Vliedorp etc. het geval bleek. In 1469 heet het oord namelijk „Slepperdorp”⁷⁶. In 1402 nochtans Slappeterp⁷⁷.

Wekken de -terpnamen derhalve niet de indruk dezelfde ouderdom te bezitten als de plaatsnamen, samengesteld met -werd, zij kennen hun tegenhangers in West-Friesland, waar laatstgenoemde groep in het geheel schijnt te ontbreken. De West-Friese -terpnamen beperken zich tot een gebied, waarvan Schagen het noord-oostelijke, Warmenhuizen het zuid-westelijke brandpunt vormt. Zo dragen twee, op afzonderlijke heuveltjes gelegen boerderijen aan de zuidrand van Schagen de naam „De Dorpen” terwijl zich op korte afstand ten oosten van hetzelfde stadje „De Kaagterpen” bevinden. Ten zuid-westen treft men het heuveltje aan van het gehucht Tjaarsdorp, ten zuiden de terp van het gehucht Avendorp, welke met zijn 2,5 meter hoogte zijn West-Friese soortgenoten verre overtreft⁷⁸.

Evenals Schagen strekt Warmenhuizen zich over langgerekte, dijkvormige hoogten in zuidelijke en noordelijke richting uit. In de kern van Warmenhuizen tekent zich een afzonderlijke verhevenheid af, welke „Het Torp” wordt genoemd. Drie kleinere heuveltjes in het onbebouwde veld, niet ver ten westen van de bebouwde kom – inmiddels afgegraven – droegen de namen „Alingturp”, „Hartenturp” en „Wulpenturp”. Weliswaar bewijzen namen als Ouddorp bij Alkmaar, Zuiderdorp en Ransdorp in Waterland dat men ook in de kuststreken bewesten het Vlie bedacht moet zijn op de betekenis „dorp” in de huidige zin van het woord doch deze kan niet van toepassing zijn op de juist tevoren opgesomde woonheuvels, welke voor een of twee hoeven amper plaats boden⁷⁹.

Enige onderzoekingen en waarnemingen hebben ons geleerd dat de West-Friese terpen, waarvan althans een gedeelte namen bezit, met het woord „terp”, „torp”, „dorp” of „turp” samengesteld, vergeleken bij het gros der woonheuvels aan de andere zijde van het Vlie, van bescheiden afmetingen zijn en nog het meest overeenkomen met de terpen uit de Friese Zuid-Westhoek. Voorts is komen vast te staan dat de grondslagen van de onderhavige groep terpen aan beide zijden van het Vlie eerst in de tweede helft der 9de of zelfs in de eerste helft der 10de eeuw werden gelegd, hetgeen zich goed laat rijmen met de indruk, welke bestudering der -terpnamen opleverde⁸⁰. Voor het overige is men geneigd zich af te vragen of het hier ook woonheuvels kan gelden, welke, evenals de door Saxo Grammaticus beschreven terpen uit Noord-Friesland, niet zozeer bedoeld waren huis en hof te behoeden tegen het zeewater als wel het min of meer brakke binnenwater, dat iedere winter de „silvae” tussen de hoog-opgewassen kwelders verder buitenwaarts en de zandgronden placht te overstromen. Wellicht schuilt in deze aardrijkskundige verscheidenheid tevens de oorzaak dat de dichtheid der terpen verder van de kustlijn weliswaar toeneemt doch omvang en hoogte tegelijkertijd afnemen, hetgeen zich eveneens weerspiegelt in de aard der dorpen en gehuchten, op deze terpen en terpjes gelegen.

De verklaring voor het ontstaan van het begrip „terp” valt intussen niet zo gemakkelijk te geven. Men is het er wel over eens dat „terp” en „dorp” op eenzelfde

wortel stoelen terwijl het woord „terp” vóór de 15de eeuw in de handschriften niet voorkomt, en dan ook slechts uitsluitend in het Westerlauwers-Friese. Een aarzeling tussen „terp” en „torp” laat zich, gelijk wij reeds opmerkten, zelfs aflezen in een der handschriften van het *Oude Schoutenrecht*, waar in eenzelfde bepaling met dezelfde betekenis beurtelings „terp” en „torp” geschreven wordt.

Een der oudste geschriften, waarin het woord „terp” in de huidige zin wordt gebezigd, is de *Franeker Buurbrief* uit het jaar 1417. Hierin wordt verklaard dat het „bure riucht scal gaen westeraen to Witzenser therpe”. Aangezien Witsens een op een terp gelegen gehucht is en in de 15de eeuw onder „dorp” geen buurtschap in het algemeen, doch zeer bepaald een kerkdorp wordt verstaan, is het duidelijk dat de Buurbrief met „therpe” een terp bedoelt. Uit hetzelfde jaar 1417 dateert ook de oorkonde, waarin het gerecht van Baarderadeel ferdban verleent op de overdracht van een stuk terpland, dat „Mawer to Szentenge” (Sions bij Oosterend) gekocht heeft van „Iacob to Iaeth” (Jet bij Britswerd): „thet land up tha thorppe, ther hy fan her Iacob to Iaeth”⁸¹.

Anderzijds kan men evenwel wijzen op de buurtschappen Oldorp bij Uithuizen en 't Dorp bij Lutjegast. Geen van beiden hebben het ooit tot kerkdorp kunnen brengen terwijl het tweede oord bovendien niet op een terp, doch op een zandrug ligt⁸². Er schijnt derhalve aan „terp” zowel als „dorp” een begrip ten grondslag te liggen dat zich met de inhoud van geen van beide woorden dekt doch waaruit deze woorden wel zijn voortgekomen.

Nu dient op het merkwaardige feit te worden gewezen dat in Westerlauwers Friesland sinds het begin der 16de eeuw de benaming „terpland” in de betekenis van „akkerland” zonder meer in zwang blijkt te zijn. Zulks niet alleen nopens de percelen, welke zich over de flanken van een terp uitstrekken doch ook over zich daar buiten bevindende bouwlanden, tot zelfs in de wolddorpen en Ameland toe. Het *Register van den Aanbreg* en de *Beneficial-Boeken* wemelen van de voorbeelden: „fenlanden en torplanden” te Finkum, „XX pondematen fenlandt, II p. terplandt en XXII p. meedlandt” te Irnsum, „III pondematen saatlant op den Tarp” te Rauwerd (elders „St. Laurensterp” geheten en achter de pastorie gelegen, meer buiten dan binnen de zoom van de dorpsterp); „Saedtlant liggende op 't terp” te Rinsumageest (een zandrug ten noord-westen van de kerk); „seven pondematen aen fenlandt, meedlandt, ende Terplandt” te Witmarsum; „een Terp oft stuck saedtlands” te Scharnegoutum. Hier zal intussen wel een akker op de dorpsterp zijn bedoeld, gelijk in 1530 evenzo te Oosterwierum: „dat seedland ofte terpland lidzende in us terp oppe buren”⁸³. Ook kon het een onbewoonde verhevenheid buiten de kerkbuurt gelden, zoals de *Beneficial-Boeken* te Jorwerd aangeven: „3 pondematen terplanden op Jorwerdera terp van Tzeyntgama kerckpad aff”.

Het vanzelf sprekende der gelijkstelling terp = woonheuvel doch tevens erf en

akkerland blijkt uit een omschrijving in het *Register van den Aanbreng*, betrekking hebbende op het gehucht Ytsum bij Wolsum: „II ponden saedland, leggende op Etzumma bwren”, onmiddellijk gevolgd door „II ponden hoijland, leggende an die swdereijnde an dit vors. terp”. Ook kon een deel van de dorpsterp afzonderlijk zijn benaamd naar de zich daarop bevindende state, zoals te Abbega: „XX ponden grasland mijt Watnije terp, leggende bijnnen die dick ende mijt die swdereijnde an die hemdick ende die noerdereijnde an dat kerckhoff”. Vervolgens: „VIII ponden graslant mijt dat terp, leggende mijt die westerside an die pastoers graslandt ende die oesterside lecht an Watnia terp”.

In 1468 wordt de indruk gewekt of „dat Hoffland”, waarover de schepenen van Workum een schikking bevestigen, op een terp lag maar veeleer betrof het hier bouwland zonder meer: „Een steck seedlandes... ende is heten dat Hoffland ende leyt op tha terp slates wal”. Men vergelijkte hierbij een andere omschrijving uit het jaar 1478, betrekking hebbende op de landerijen, behorende tot een prebende te Oosthem⁸⁴: „dat hael Baenterp lidzende byden suyder egge van Rennerts teerp wal”.

Nu maakt het *Register van den Aanbreng* in sommige dorpen van Wymbritseradeel herhaaldelijk gewag van een „terpwal”, waaronder geen terp wordt verstaan, noch de begrenzing daarvan doch een simpele reep akkergrond, aangelegd op de slataarde uit sloten en vaarten, welke men tot het beoogde doel langs de zomen der weilanden liet liggen en tot bedden omwerkte, teneinde hierop erwten en bonen te kunnen planten. Zo bijvoorbeeld te Heeg: „Lijoeskes vorss. wal off terp”; te Sandfirden: „I pond saedland, leggende an die noerderside ende an die wal van sijn huijs”; te Oudega: „X eijnssen saedland, leggende om die wal aen Katherina huijs”; te Nijehuizum: „I pond graslant, genoempt die olde wal”. In de noordelijker gelegen kleistreken kende men deze langgerekte akkers eveneens en bleven zij, schoon al lang niet meer als bouwland in gebruik, bekend onder de naam „omloop”.

Uit de *Enqueste ende Informatie*, opgesteld in het jaar 1494, blijkt dat men in West-Friesland op dezelfde wijze te werk placht te gaan. Zo in Oosthuizen bij Hoorn: „Item angaende heure neringhe seggen, dat zij hen behelpen met een weynich lantteelinghe, de welcke zij doen zonder peerden, te weten dat zij slick uit hun graften op die canten van heure lande moeten schyeten, ontrent vier, vijf of zes voeten breed, op heuren weyen, ende aldaar gurst off ander coren in sayen”.

Evenzo te Hauwerd: „Item angaende hare neringe zeggen, dat zij hemluyden geneeren met een weynich lantelinghe, niet met paerden, mer mit aerde die zij mitter handt uyster graften schieten op die kanten van heuren weyen, als voorscreven is”.

Te Veenhuizen: „... ende lanteelinghe, mit arbeyden met haren handen, van

aerde uyten graften ende sloten up die wallen van heuren weyen up te werpen, ontrent vier of vijf voeten breed, ende daer gerst en coren wast”.

In Krommenie was het al niet anders: „Item angaende die neringhe zeggen, dat zij hem generen metter koe, ende dat zij wat zaeylandts maecken met slick uyten sloten te halen ende dat te werpen up die wallen van heure weyen”.

Te Wormer: „Zeggen oock, dat zij hem generen met een weynich coeyen en zaylandts, twelck zij metter handt maecken, schietende ende treckende tselijck uyten slooten up die canten van haren weyen, twee off drye screen breed, bet min dan meer, daer zij coren in zayen”.

Te Aalsmeer: „Item angaende die neringe zeggen, dat zij hem generen met een weynich lantelinghe, te weten van aerde uyt die sloten te werpen up die canten van heuren weyen, ende daer zij coorn in werpen, zonder eenich ander zaylant te hebben”⁸⁵.

Het behoeft derhalve geen verwondering te baren dat terp, akkerland en boeren-erf in de 15de- en 16de-eeuwse bronnen vaak niet uit elkaar te houden zijn. Zo worden in 1511 te Oosthem onder meer aangegeven: „I pond saedland, genoempt Aucke terp mijt die eester”; „I pond hoijland, genoempt die terpswal ende lecht an dit vors. saedlant”; „XVIII ponden grasland, behalven die hujssteed ende dat saedland, leggende van dat saedland aff in tnoerd”.

Jutrijp, ten zuiden van Sneek, een uitgesproken, langs de boorden van een wetering uitgegroeid „wolddorp”, zal men niet licht meer tot het terpengebied rekenen maar ook hier weer noemt het *Register van 1511* ons toch een enkele terp, welke bepaald geen in het oog vallende woonheuvel, zoals in de meer noordelijker of westerlijker gelegen streken te vinden zijn, kan hebben uitgemaakt: „Doingen terp”, thans de boerderij Duinterven op de grens van Sneek; „Broer Sijbrenz terp off saedland”; „Folckerts terp”; „Gerbren Doijthiaz noerder terp”. Evenzo is het te Oppenhuizen gesteld, in het hart van het waterland: „VI ponden grasland, leggende op die gawswal, genoempt dat terp”; „II ponden hoijlandt, genoempt dat olde terp”.

Geldt het te Jutrijp en Oppenhuizen wellicht nog huissteden, opgehoogd met het oog op de hoge stand van het binnenwater des winters, dit kan moeilijk meer worden aangenomen in een dorp als Doniaga bij Joure, waar de *Beneficiaal-Boeken* het volgende vermelden: „thuys mit de steed terp ende tuyn hoefft alst daer staet op den pastorie landen”. En mocht men zich nog niet gewonnen geven, dan het hoog en droog gelegen Koudum: „huys ende huyssteedt, tuyn ende terpen” – tot tweemaal toe⁸⁶.

Wij zien het ontstaan van woord en begrip „terp” nu zo, dat aan de meer oorspronkelijke betekenis van het woord „dorp” in de zin van buurtschap, het oud-Friese „thorp”, de afgeleide vorm „terp” gehecht bleef nadat „thorp” gaandeweg de betekenis van kerkdorp had verkregen. Althans, wat het taalgebied tussen Vlie

en Lauwers betreft. In West-Friesland enerzijds, de gouwen tussen Lauwers en Eems, zomede de nog verder oostwaarts gelegen kuststreken, bleef deze ontwikkeling achterwege al bewaarden plaatsnamen als Avendorp, Tjaarsdorp, De Dorpen, 't Dorp en Oldorp de herinnering aan de vroegere inhoud van het begrip „dorp”.

De neven-vorm „terp” zal aanvankelijk, evenals het oorspronkelijke begrip „dorp”, de betekenis „omtuind gebied” hebben bezeten doch deze spitste zich toe op „akkerland” en aangezien dit in de vóór de bedijking aan bouwland zo arme terpengebieden vrijwel uitsluitend op en om de woonheuvels werd gevonden leidde een en ander er toe dat deze heuvels in dat deel der Friese kuststreken, waar het woord „terp” ingang had gevonden, onder verdringing van het woord „wierde”, in hun geheel de benaming „terp” verkregen.

Blijkens de vermelding van het woord „werba”, dat wij vragenderwijs vereenzelvigden met het terpgehucht Weerd in Oost-Dongeradeel, is het begrip „werf”, in de betekenis van woonheuvel of verhoogde woonstede, in het Friesland tussen Vlie en Lauwers wel naamgevend geweest. Men kan er trouwens nog „Orlingaverba” mogelijk het huidige Bollingwier aan de Peasens in Oost-Dongeradeel, alsmede „Deddingiuerbi”, het tegenwoordige Dedgum in Wonseradeel, vermeld in de aanstonds nog aan te halen schenking van Folckerus uit het jaar 855 aan het klooster te Werden, naast plaatsen. Toch moet het al spoedig zijn gangbaarheid in bedoelde zin hebben verloren. In tegenstelling met West-Friesland, waar men wijzen kan op voorbeelden als Cornelissenwerf, Hemkewerf, Hoge Wurft en Kleine Wurft, met inbegrip van het eiland Marken, waar de op terpjes gelegen buurtschappen namen dragen als Wittewerf, Grotewerf, Rozenwerf en Moeniswerf. Het betreft hier intussen woonheuvels, welker grondslagen eerst in de late Middeleeuwen werden gelegd terwijl de benamingen in een nog nabijer verleden geworteld schijnen⁸⁷.

Wel heeft het begrip „werp”, in de zin van hoog-opgeslibd terrein, in menig toponym op de kleigronden van Westerlauwers Friesland zijn sporen nagelaten; Kalma heeft er indertijd een groot aantal voorbeelden van verzameld. Daarnaast vond ook het begrip „werf” in de betekenis van gerechtsplaats in de laat-middeleeuwse omgangstaal ingang, waaraan benamingen als „Wonser Werfstal” of „Wonser Weerstal”, een heuveltje aan de Schraarder Hemdijk, nog herinneren⁸⁸.

In de kuststreken tussen Lauwers en Eems schijnt het er weer anders voor te staan doch het is mogelijk dat althans sommige der -werfnamen verband houden met de „werf” of „warf” = rechtstoel, in de desbetreffende dorpen gevestigd. De Vries verklaart Warfum – in het register van abt Hadamar „Werfheim” geheten, in de Vitae Liudgeri „Werfhem” – aldus, evenals Warfhuizen in de Marne⁸⁹.

Toch is een dergelijke verklaring uitgesloten te achten bij een plaatsnaam als De Warven, een op een hoogte gelegen gehucht bij Oterdum, gelijk ook Tjamsweer, door abt Emo van Wittewierum „Thiamerswerve” genoemd, zoals bij de-

zelfde auteur Romerswerf, de verhevenheid waarop Emo's neef en naamgenoot getracht had een klooster te stichten en naderhand de dochterstichting van Bloemhof, het nonnenklooster Rozenkamp verrees, „Romerswerve” heet. Evenmin de Hoge Warf, een op een wierde gelegen gehucht, niet ver ten zuiden van Appingedam, noch Ole Warf, een verhoogde huisstede ten zuiden van Beerta⁹⁰.

Vervolgens de „-furt”, „-wrt”, „-uurde”, „-werde” en „-wirt” namen, waaraan men de nog iets oudere vormen uit de *Vita Gregorii* „Wyrda” (nom. plur.) = Woerden en de *Vita Liudgeri I* „Helewyret” = Helwerd alsmede „Wyscwyrd” = Uskwerd kan toevoegen. Er is over de betekenis van het woord wierde, dat aan de uitgang -werd ten grondslag ligt, weinig minder geschreven en getwist als over de betekenis van het woord terp. En zoals in het laatste geval het woord dorp tot zovele misvattingen leidde, zo is dit in het eerste geval geschied door verwarring met het woord waard. Wij mogen ook nu wel weer volstaan met een verwijzing naar de literatuur, door Acker Stratingh samengevat⁹¹. Blok heeft onlangs het verschil tussen de begrippen „waard”, in de zin van waterschap, en „woerd”, in de zin van woonheuvel en de Hollands-Stichtse variant van „wierde”, duidelijk uiteengezet en er op gewezen dat „waard” ontstond uit „waroth”, de nevenvorm „weerd” uit „warith” doch beide vormen in oorsprong gescheiden waren van „woerd” en „wierde”, waarvan de laatste de meest oorspronkelijke is en door „Umlaut” ontstond uit „wurd”, gelijk de oudste schrijfwijzen der -werdnamen aantonen⁹².

Wij vernamen reeds dat het begrip „wierde” in West-Friesland zowel als Westerlanders Friesland vervaagde naarmate het begrip „terp” ingang vond, welke strijd in de 15de eeuw bleek te zijn beslist. Legio plaatsnamen, uitgaande op -ward, -werd, -erd of -aard, bewijzen intussen dat Westerlanders Friesland in vroeger eeuwen op het stuk der naamgeving geenszins afweek ten opzichte der kuststreken over de Lauwers. Een vluchtige blik op de landkaarten is reeds overtuigend, doch raadpleging van oude bescheiden leert dat naast de nog altijd gangbare -werdnamen, gehecht aan dorpen en gehuchten, vele andere in het vergeetboek geraakten. Een enkele maal blijkt bovendien het begrip „wierde” als benaming van een bepaald terrein te hebben voortgeleefd, zoals te Herbaijuna, waar in 1511 „vijfthelwe pondematen twee eijnsen saetlandt” worden opgegeven, „die wierdt genoemd, ende tleechlandt dairaeen leggende”⁹³. Evenzo te Pingjum „twee pondematen, die lange wierdt genoemd”⁹⁴. Voorts de naam „Katnye wierd”, waarmede Niawier bij Metslawier bedoeld schijnt te worden en waar in het jaar 1503 een „gued” wordt vermeld waarover een geschil met het nabijgelegen klooster Sion blijkt te bestaan⁹⁵.

De boerderijnaam Westerwird bij Engelum is ontleend aan de ligging van de onderhavige hoeve ten westen van een inmiddels afgegraven terp en het is weer een ander Westerwird, waarover in het jaar 1429 het gerecht van Franekeradeel

„ferdban” verleent⁹⁶: „tha stata to da Westera Wrдем den ecker by da nordera egghe des husis ende dat therp ende tha greyda bennia da therpe”. De oorkonde is mede curieus omdat de wierde, waaraan het gehucht zijn naam te danken had, „terp” wordt genoemd!

De *Beneficial-Boeken* maken te Jorwerd gewag van „omtrendt XVIIIJ. pondemaeten, in saedlandt, maedtlandt, over hoegh ende leegh tsamen, genoemd die Wyrdt, gaende nu mede aen Foecka guedt toe Hesens”, waarmede de terp van Hesens zal zijn bedoeld.

Onder hetzelfde dorp Jorwerd geven zij voorts op „Westwirda guedt”, „IJ. pondematen saedlandt te Westerwirdt”, „een pondemate landts ende een halff int luttick goet te Westerwyrdt”, een tussen Beers en Hilaard gelegen oord dat zich aan de rand van een inmiddels afgegraven terp bevindt.

De oorspronkelijke betekenis van „wierde” staat niet vast, al aarzelt men doorgaans tussen „afsluiting” en „het afgezonderde”⁹⁷. Belangrijk lijkt ons de aandacht, door Van Heuveln en Wieringa op het voorkomen van „woerden” in Drente gevestigd, welke zich bepaald niet door hogere ligging van hun omgeving onderscheiden en onmiddellijk tegen de erven van de dorpen gelegen, wellicht als omtuinde weilanden hebben dienst gedaan⁹⁸. Mogelijk laat de aan een afzonderlijke, niet op terpen gelegen hoeve gehechte naam Strikwerd bij Scharnegoutum zich in hetzelfde licht verklaren, alsmede het gehucht Okswerd, dat zich over een oud dijksleger of „dijkstal” ten westen van Zuidhorn uitstrekt. Voor het overige liggen de dorpen, steden en gehuchten, waaraan een -werdnaam is gehecht in de kuststreken tussen Vlie en Elbe, zonder uitzondering op terpen. Op grond van het feit dat vele van deze wierden, gelijk het onderzoek met de spade heeft aangetoond, op grondslagen rusten, welke een bewoning ter plaatse vóór de 8ste eeuw uitsluiten, kan men stellen dat het begrip „wierde” ook in Westerlauwers Friesland na de 7de eeuw van grote invloed op de naamgeving moet zijn geweest. Aangezien daarnaast andere -werdnamen gehecht zijn aan terpen, welke op een nog ettelijke eeuwen hogere ouderdom kunnen bogen valt niet uit te maken of de naamgeving voordien andere voorkeuren vertoonde⁹⁹.

De voorvoegsels der -werdnamen onttrekken zich voor het merendeel aan een algemeen aanvaarde taalkundige verklaring. Sommige wekken de indruk met persoons- dan wel geslachtsnamen te zijn samengesteld, anderen met dierenamen terwijl een derde groep aanduidingen inhoudt over de aardrijkskundige eigenschappen van de nederzetting of de naaste omgeving daarvan. Wij kunnen hierop niet dieper ingaan en verwijzen voor dit onderwerp naar hetgeen De Vries en Gysseling in vermelde bijdragen te berde hebben gebracht.

Een afzonderlijke groep vormen de -weer- of -wiernamen, welke wij in de *Traditiones Fuldenses* evenmin ontmoetten als de -terpnamen. Wat de samenstelling met persoons- en geslachtsnamen betreft vertonen beide groepen nauwe verwantschap met elkaar.

Ongetwijfeld behoren sommige -weer- en -wiernamen in wezen tot de -werdnamen, gelijk oudere schrijfwijzen aantonen. Wij uitten reeds het vermoeden dat het in 1503 genoemde „Katnye wierd” het huidige Niawier bij Dokkum zou zijn, gelijk de naam Holwierde in het Fivelgoër spraakgebruik verwerd tot Holwier, Uitwierde bij Appingedam tot Uitwier. De Vries heeft aannemelijk weten te maken dat de vorm -wierde een locatief is, ontstaan uit -,wirthi”¹⁰⁰. Voorts zij gewezen op Garrelsw eer, aan een gegraven verbinding tussen Fivel en Apt, het latere Damsterdiep, in de beleningsoorkonde ten gunste van bisschop Adalbert van Bremen uit het jaar 1057 tezamen met Winsum als muntplaatsen voor Hunsego en Fivelgo aangewezen: „... duos mercatos constituendi, unum videlicet in Winheim et alterum in Gerleviswert, cum monetis et theloneis...”¹⁰¹. Voorts Langeweer bij Aduard, in de kloosterkroniek van de aldaar gelegen Cistercienser abdij „Longawert” geheten¹⁰². Tevens wellicht Rokesweer bij Harkstede, dat in 1479 „Rokesweert” heet¹⁰³.

De Vries heeft er intussen op gewezen dat het hier uitzonderingsgevallen betreft, optredende in verband met de talrijke naburige -weernamen, welke een geheel andere betekenis bezitten¹⁰⁴. Het bleek ons reeds dat ook de -werfnamen onder dezelfde invloed stonden, gelijk Tjamsweer bewees en waarnaast men wellicht eveneens de door ons vermoede wijziging van „Werba” in Weerd kan plaatsen. De Vries rekent tot deze gevallen voorts het gehucht De Weer bij Stedum, te vereenzelvigen met het in de Werdense registers vermelde „Wervon”¹⁰⁵. Aan welke reeks ware toe te voegen Menneweer bij Ulrum, een op een forse wierde gelegen gehucht, in de Werdense registers „Meniwerva” dan wel „Menowerve” of „Menowerve” genoemd. Vervolgens Garreweer bij Appingedam, indien dit tenminste met „Gerhardasweritha” vereenzelvigd mag worden.

De grondbetekenis van „weer” of „wier” stelt de onderzoeker voor de nodige moeilijkheden. Ook thans weer dreigende verwarring tussen „wer”, „were”, „ware” etc. = bezit, aandeel in de hemrik of hoeve, huis en erf; „weer”, „ware”, „war” etc. = hoogte, dingplaats; „warre”, „wer”, „waar” etc. = versperring ten behoeve der visserij; „weer” = waterkering, dijk. Acker Stratingh gaf destijds al een overzicht van de hieraan gewijde literatuur¹⁰⁶.

Terreinonderzoek brengt in dezen vaak opheldering. De -wiernamen zijn in grote meerderheid aan hoogten van kunstmatige aard gehecht, van doorgaans geringe omvang. De vorm „wier” gaat terug op het oud-Friese „weer”: „dy weer also graet alsdy lydzen is mey syn to by heren tefta Derick Jaencka zoen hws ende op da Delta wal”, heet het in 1485 van een perceel te Workum, het klooster Mariënakker aldaar toebehorende. Evenzo van een hoogte te Rinsumageest in het jaar 1478: „Juwesma hws opper Gaest myt den weer, graft ende horleggher”, te Stiens in 1478: „Wopkama gued to Steens mith al sijn toe bij heer als stens stoe ende statha weer wijck ende walla mith dae hoerleggher”¹⁰⁷.

In sommige plaatsnamen heeft de vorm „weer” zich weten te handhaven, zij het in de betekenis van „hoogte” uitsluitend ten oosten van de Lauwers. Tussen Lauwers en Eems wordt eveneens het woord „wier” als soortnaam voor terpen in het algemeen gebezigd, in tegenstelling met het Friesland tussen Lauwers en Vlie, waar men nog altijd, conform de *Tegenwoordige Staat*, verschil maakt tussen terpen en wieren, op grond van beider grootte en vorm. Wij herinneren ons de beweegredenen¹⁰⁸:

„*Terpen en Weerden*, of gelyk men hedendaags zegt, Wieren, bestaande het onderscheid tusschen beiden inzonderheid daarin, dat de Terpen veel platter van gedaante en grooter van omtrek zyn, zodat 'er geheele Steden, Dorpen en buurten op gebouwd hebben kunnen worden; terwyl de Weerden of Wieren, klein van omtrek, doch vry hoog zynde, alleen maar by buitengewoon hooge Vloeden, voor enkele huisgezinnen met hunne have tot lyfsberginge konden dienen, gelyke dan ook om die reden, hier en daar by sommige Boerewooningen, die oudtyds van meer dan gemeen aanzien waren, en waarschyndlyk door de ryken onder de Friezen bewoond werden, opgeworpen, en nog hedendaags voor handen zyn.”

Simon Stijl achtte juist deze „wieren” zo bij uitstek kenmerkend voor het oude Friesland dat hij een daarvan waardig keurde de zetel der Friese Maagd te verheffen:

„Een *Hooge Wier*, geschikt om Vee en Volk te hoeden
Voor dreigend lyfsgevaar by felle Watervloeden,
Vertoont een zetel, daar de Friesche Maagd in praalt
Met een grootmoedigheid, die zelfs uit de oogen straalt.”

Aldus de aanhef van het erbarmelijk kreupelrijm, ter toelichting naast de titelprent van het eerste deel der *Tegenwoordige Staat* afgedrukt (Plaat XXIX).

Minnema Buma onderscheidt in 1853 de wieren van de terpen op overeenkomstige wijze als de *Tegenwoordige Staat*¹⁰⁹:

„*Terpen* toch worden aldaar genoemd de behuisde of ook wel onbehuisde hoogten, welke een groote uitgestrektheid gronds beslaan en zacht glooiende afloopen, met eene groote ruimte op den top. *Wieren* daarentegen de nabij de bewoonde plaatsen gelegene, eene kleine oppervlakte beslaande en steile, volstrekt *onbehuisde* hoogten, welke voor het meerendeel veel te weinig oppervlakte hebben, om vee, en nog veel minder om een huis daarop te plaatsen. Zij schijnen alleen opgeworpen te zijn om bij plotseling opkomende hooge vloeden tot een schuilplaats van menschen te verstrekken. Overigens is het opmerkelijk, dat de grond dezer wieren over 't algemeen van veel minder goede hoedanigheid is dan die der terpen.”

Reeds aan de hand der topografische kaart kan men er zich van overtuigen dat het aantal thans nog bestaande plaatsnamen, uitgaande op -weer of -wier, over de kuststreken tussen Vlie en Eems verspreid, niet gering is. Daartoe behoren tevens ook namen als Wierum, Wierhuizen, Lutkewierum, Grotewierum, Oosterwierum en dergelijke aangezien het hier vermoedelijk samenstellingen betreft van „wier” met „hem” = woonstede, gelijk zulks eveneens het geval schijnt met Wirdum, samengesteld uit „wird” en „hem”¹¹⁰.

Evenals de -terpnamen wekken aard en verbreiding der -wiernamen de indruk zich gedurende een bepaald tijdperk in een bijzondere geliefdheid te hebben mogen verheugen. De lijn, welke men van Allingawier in het noord-oosten over Poppingawier, Offingawier, Sytsingawier naar Allingawier in het zuid-westen kan trekken wijst wederom naar de Friese Zuidwesthoek en zo men zich de moeite getroost het *Register van den Aanbrengh*, zo mede de *Beneficiaal-Boeken* op dit punt na te slaan kan men de verzameling -wiernamen met enige tientallen, reeds lang in onbruik geraakte en vergeten exemplaren aanvullen. Om ons slechts te beperken tot de zeer uitvoerig beschreven grietenij Wymbritseradeel uit het *Register van 1511*:

„Doelingen wier” (Oppenhuizen); „die wijer” (Uitwellingerga); „Haijtiana wijer” (Hommerts); „Intha wijer”, „die wijeer bij die swderegge Dodo Hoijtiss hujs”, „I pond graslant, genoempt die wijeren, leggende op die feerswal”, „Hartmans wijeren” (Jutrijp); „die cleije wijer”, „IX eijnssen grasland, leggende in die wijeer” (Heeg); „Stins wijer” (Woudsend); „Birda wijer” (Oudega); „IV eijnssen hoijland, leggende in Holla wieren”, „Holla wijeren” (Sandfirden), „I pond hoijland, leggende in die wijeren”, „I pond hoijland, leggende in Holling wieren” (Nijehuizum); „Ferdingwijer” (thans Vijfhuis bij Wolsum); „Ballingwierster graslant” (Tjalhuizum); „Killewijer” (Tirns); „die hujssteed mijt die stins wijer” (Gauw); „Ritzenwier”, „Ritzenwijer” (Offingawier).

De meervoudsvorm „wijeren” wekt enige bevreemding en het is niet uitgesloten dat deze benaming een andere inhoud dekt dan het meervoud van „wier”, in de zin van een door mensenhand opgeworpen heuveltje, ook al tasten wij over deze bijzondere betekenis verder in het duister. In dit verband kan tevens worden gewezen op de buurtschappen „Lytse Wierren” en „Greate Wierren” bij Terzool. Het *Register van den Aanbrengh* kent bovendien de benaming „werren”, meervoud van „wer”, doch onderscheidt deze wel degelijk van „wijeren” en „wije(e)r”. Om ons weer tot Wymbritseradeel te bepalen, waarvan ieder perceel in 1511 afzonderlijk wordt omschreven:

te Gaastmeer „II ponden hoijland, genoempt dat crijoes wer”; „II ponden hoijland, leggende int oldewer”; „VIII ponden hoijland, genoempt dat wer”; „IX eijnssen grasland, leggende in Aedger wer”; te Oudega: „III ponden hoijland, genoempt Rennertswer”; „VII ponden hoijland, genoempt Mata wer”; „V ponden hoijland, leggende in Abbinge wer”; „die Holling werren”; „Tijaerdsma wer”; te Nijehuizum: „IVJ ponden hoijland, genoempt Saskers wer”; „Gaepka wer”; „Hoijta wer”; „Hoijta waer”; te Abbega: „Jelta wer”; „dat groet wer”; te Wolsum: „die blockwerren”; te Ypekolsga: „Mamma wer”; „I pond hoijland in Anska Mennaz hujswer”; te Indijk: „IV ponden hoijland, leggende in die kerckwer”; „XIV eijnssen hoijland, leggende in dat breewer”; te Jutrijp: „VIII eijnssen graslandt, leggende in die werren”; „III ponden grasland, genoempt dat hujswer”;

„II ponden hoijland, genoempt Lijoleffswer”; „Deckens wer”; „VI ponden hoijland, genoempt Folckerts wer mijt die hinxte acker”; „dat smal werseijnd”; „II ponden hoijland, leggende in liela wer”; „IJ ponden hoijland, leggende in Reijns wer”; „VIII ponden hoijland, genoempt Foppa wer”; te Smallebrugge: „an bregwer”; te Heeg: „dat smalle wer”; te Offingawier: „IVJ ponden hoijland, genoempt Baucka wer”.

Men zal het woord „wer”, een enkele maal afgewisseld door „waer”, dienen op te vatten als een oud-Fries begrip, inhoudende „bezit”, in de boven vermelde voorbeelden „landbezit, behorende bij een hoeve”, soms bij de kerkegoederen dan wel de dorpsheerik.

Over het algemeen zijn de -wiernamen verbonden aan kleine, doch in verhouding tot hun omvang betrekkelijk hoge terpjes hoewel de daarop gevestigde nederzettingen in sommige gevallen zich zo voorspoedig ontwikkelden dat deze tot dorpen uitgroeiden. Daarnaast werden in de loop der tijden ook vele wieren door de bewoners verlaten, vooral aan de oevers der grote meren en weteringen, zoals bestuuring van het *Register van 1511* leert. Dit maakt tevens gewag van verlaten kerkhoven hier en daar in het waterland – „dat olde hoff” –, waaraan het Hommertser Oud Hof, een meertje tussen Hommerts en Uitwellingerga, nog herinnert. Bekend is ook het Sneker Oud-Kerkhof, in 1511 eveneens reeds verlaten en gelegen aan de Roekoe¹¹¹. Niet ver vandaar lag het in 1511 onbewoonde „Ritsenwyer” en rept het Register van „dat olde saedland”, alles aangegeven in het dorp Offingawier. Er schijnt hier een opschuiving te hebben plaatsgevonden, waarvan de verklaring wel in waterstaatkundige wijzigingen gezocht zal moeten worden.

Een afzonderlijke groep der wieren vormt intussen die der burchtheuveltjes of „stinswieren”, waarvan men er in vroeger eeuwen tientallen kon aanwijzen, in de kleistreken zowel als in de wolddorpen doch waarvan er thans nog slechts drie zijn overgebleven: te Jellumer Noordburen, Menaldum en Sexbierum. Alleen al uit hun verspreiding valt op te maken dat deze opvallend hoge en steile heuveltjes niet zijn opgeworpen om mens en vee tot redding te dienen bij onverhoopte doorbraken. In sommige gevallen trof men deze wieren zelfs aan op de flanken van een grote terp, zoals men aan de verkaveling van de wierde te Westerwytwerd nog altijd kan opmerken. Hun eigenlijke bestemming valt bovendien af te leiden uit het feit dat het bovenvlak rijk is aan baksteenpuin of, gelijk te Menaldum, in de kruin een fundering van kloostermoppen draagt, herinnering aan de stenen toren welke de wier eenmaal bekroonde. Een latere ontwikkeling van dit soort sterkten toont de nog bestaande Schierstins te Veenwouden; een tijdens de restauratie in het jaar 1961 verricht onderzoek leerde dat de thans zichtbare, overkluisde onderbouw oorspronkelijk niet zichtbaar was en eerst naderhand tot kelder werd ingericht. In eerste aanleg bestonden slechts de vier door bogen geschraagde hoekpunten, welke door een aarden heuvel aan het oog waren onttrokken. De stins was uitsluitend

toegankelijk door twee aan de noord- en zuidkant uitgespaarde poortjes, enige meters boven de begane grond en eerst te bereiken nadat men de stinsheuvel had beklommen (Plaat XXVII en XXVIII; Plan XXVI–XXX).

Nog in 1948 zijn alle wieren over een kam geschoren en zonder uitzondering voor een bijzonder soort terpen versleten, geheel in de geest der door ons zoëven aangehaalde 18de-eeuwse auteurs¹¹². Nadien hebben wij ons beijverd het misverstand weg te nemen zodat wij voor de bijzonderheden onzer beweegredenen naar het onderhavige verweer kunnen verwijzen¹¹³. Het *Register van den Aanbreng* maakt, zoals uit onze reeks aanhalingen al bleek, verschillende malen van een „stinswier” melding en het is geenszins moeilijk deze voorbeelden met een reeks andere uit vroegere bescheiden uit te breiden. Zo een oorkonde uit het jaar 1487, waarin het derde deel wordt verkocht van „Huuckensera state” bij Spannum, met inbegrip van „den trimdeel fanden weer ende fan dat lytke terp ende dae trimdeel fan dae haeghe eester by dae suder syda fan dae weer”¹¹⁴. Wier en terp werden derhalve van elkaar onderscheiden, evenals dit herhaalde malen het geval blijkt in de *Beneficialboeken*. Zo vinden wij nabij Bolsward vermeld „die halve wyer, leggende by Soenmansterp”, gelijk het *Register van den Aanbreng* te Midlum rept van „twee pondematen terplandt, leggende ten westen van Aluwe wijer met Folckerts steedt”.

Men sla tenslotte acht op Winsemius, waar deze schrijft over het aan de oostelijke oever van de Flusen gelegen dorp Elahuizen: „Elahuysen heeft mede sekeren Wier, ofte hoochte”¹¹⁵.

Andreas Cornelius schijnt reeds een zelfde opvatting over de taak der „hege wieren” te hebben gekoesterd, al blijft het gissen waar hij het jaartal 1264 ineens vandaan heeft gehaald¹¹⁶:

„Anno 1274 was Friesland vol gheweldige stinsen, die op hoge plaatsen ende wyeren geset waren, want zij sedert den jare duysent twee hondert vier ende sestich van sulx niet op hadden gehouden te bouwen, vermits die huyslyuden dier tijt seer rijck gheweldich ende overvloedich waaren. Waaruyt mettertijt twist, vijandschap ende partie rees: want elk meende de meeste te weezen.”

Nu vertonen de „hege wieren” grote overeenkomst met de groep heuveltjes, eenmaal in ettelijke tientallen over de Zeeuwse eilanden mitsgaders het aangrenzende Vlaanderen, in het bijzonder Walcheren verspreid. Onder verschillende benamingen bekend – werven, hillen, bergjes, stulpen, wallekens, vlied- of vluchtbergen – verwierven zij vooral door de geschriften van de Walcherse arts De Man grote vermaardheid¹¹⁷. Aan hun ouderdom zowel als functie kleefden vele vragen, waarop men reeds sinds de 16de eeuw een antwoord heeft pogen te geven. Zo ontleende Reygersbergh aan een geschrift van de uit Veere afkomstige arts Cornelius Battus de uitspraak dat de Denen deze „hoghe berghen maecten”¹¹⁸. Van Boxhorn borduurt daar een eeuw later weer op voort¹¹⁹:

„Door geheel Denemarken, als oock in Zeelandt, zijn nog te zien veel hillen ofte berchens, met menschenhanden ghemaect, die aldaer *kibl*, dat een „hoogte” te zeggen is, ghe-noemt worden. Deze wierden ghemaect, ofte om sich daer op te berghen tegen de vloedt van de zee, ofte tot een teecken van aldaer ter plaetse bevochten zeghe, ofte tot begravinge van voorname heeren ende helden, werdende noch aldaer, als zij afgekerkt werden, veelderhande wapenen ende ander tuych gevonden, hetwelcke men neffens den dooden, onder de aerde ghewoon was te begraven. Oock placht men aldaer met kampe alle onderlinghe twist onder de ingesetenen te beslissen ende neder te legghen.”

In de zeventiger jaren der 18de eeuw vond een geheel andere opvatting weerklank, volgens welke het hier verhevenheden betrof, vanwaar de priesters der Druïden zich tot het volk zouden hebben gericht. Geruime tijd bleef deze veronderstelling geloof vinden¹²⁰. Daarnaast werd gedacht aan grafheuvels der Denen, offerplaat-sen of asbelten van vroegere offerplaatsen afkomstig. Ab Utrecht Dresselhuis hield sommige weliswaar voor terpjes of „schapenstellen”, andere voor verlaten molenbelten doch hield de meest karakteristieke bergjes met hun opmerkelijke hoogte en kegelvormige gedaante, welke zich al heel slecht leende tot het dienen van voetstuk voor een woning, voor „seinplaatsen of offerhoogten of wel aan beide tevens”¹²¹.

Acker Stratingh bestreed de opvattingen van Ab Utrecht Dresselhuis, waar deze de Zeeuwse terpen voor heidense „sein- of offerhoogten” had versleten en zo deze inderdaad te hoog en te steil mochten zijn om woningen tot grondslag te dienen, zo konden zij toch als „vliedbergen” worden beschouwd, „om er bij tijd en wijl, vooral in watersnood, met have en goed op beveiligd te kunnen zijn”¹²². Westerhoff verwierp ook deze mogelijkheid, zoals trouwens Gargon in 1715 reeds had gesteld¹²³:

„Ook hier zullen wij ons van alle kritiek onthouden, doch in 't voorbijgaan, alleen aanmerken, dat de Zeeuwsche heuvels, waarvan hier sprake is, die wij gezien en opgenomen hebben, en die zoozeer van de terpen, die men in Friesland, Groningen, Oostfriesland en elders vindt, verschillen – gelijkende veel naar kolossale hooioppers – zeker niet met het doel zijn daargesteld om zich met zijn vee bij hooge vloedden daarop te bergen. Daartoe zijn ze even als de Friesche *Wieren* – wel te onderscheiden van *Terpen* – ten eenenmale ongeschikt.”

Westerhoff geeft daarom de voorkeur aan Dresselhuis' verklaring¹²⁴. De Man aarzelde eveneens zonder meer de bergjes voor terpjes te houden en zo bleef de onzekerheid voortbestaan totdat Van Giffen in het jaar 1922 voor de eerste maal de spade in een Zeeuwse vliedberg liet steken, weldra door Remouchamps en Hubregtse gevolgd¹²⁵. In beide gevallen kon worden aangetoond dat het hier hoogten betrof welke niet in één maal tot hun uiteindelijke hoogte en omvang waren opgetast. De heuvel bij Duivendijke bleek zelfs boven een nederzetting uit de Romeinse Keizertijd te zijn opgeworpen terwijl de kernterpjes, in beide heuvels aangetroffen, niet vóór de 10de eeuw tot stand schenen te zijn gekomen.

Toch bleven vele vragen onbeantwoord, waarvan de meest voor de hand liggende wel was om welke reden zovele Zeeuwse bergjes een hoogte en steilte bezaten, welke uit waterbouwkundig opzicht allerminst te begrijpen vielen.

In het jaar 1938 kwam Tack nu met een nieuwe hypothese, volgens welke men bij het gros der Zeeuwse bergjes te doen zou hebben met burchtheuveltjes of „moten”, tegenhangers der „châteaux à motte”, welke ons van het wandkleed van Bayeux zo vertrouwd geworden zijn¹²⁶. Tack ging zelfs zo ver te beweren dat de bergen op Walcheren en de andere Zeeuwse eilanden de „heugenis bewaarden aan de heerschappij der Noormannen, die zich daarop, in een voor die tijd haast ongenaakbare sterkte hadden genesteld als roofvogels op een hoge rots”.

Zo kras gesteld raakte deze bewering kant noch wal. Braat zag dit ook wel in maar brak niettemin een lans voor Tacks gedachte door vast te houden aan de onmogelijkheid dat men hier met terpjes te doen had, opgeworpen met het oog op wateroverlast en in de bewoners van de sterkten, op de kruin der „moten” gebouwd, geen tijdgenoten van Harald, Rudolf, Rorik of Godfried te zien doch de nazaten van de Deense adel, die de moord op Godfried hadden weten te overleven en zich ongestoord in hun eenmaal veroverde bezittingen verheugden¹²⁷. Maar ook deze omgebogen opvatting komt ons niet houdbaar voor, alleen al niet omdat zij geen steun vindt in de geschreven geschiedbronnen en hetgeen wij verder weten over de ligging van de onwaarschijnlijk vele hillen, welke alle eenmaal in handen van burchtheren geweest zouden moeten zijn¹²⁸. Een door ons in 1951 geleid onderzoek in de vliedberg te Buttinge bij Grijskerke op Walcheren leidde de gedachten meteen al in een heel andere richting toen de kern van deze heuvel uit een terpje bleek te bestaan, uit kwelderzoden opgetast en bezet met een houten schuur. Het terpje bezat een rechthoekige grondslag en was in de 11de dan wel 12de eeuw ontstaan¹²⁹. Door het storten van schapemest en ander afval groeide de heuvel gaandeweg aan totdat de mens andermaal naar de spade greep en de kernheuvel bedolf onder een aarden mantel, welke het terpje eerst zijn eigenaardig steil voorkomen verschafte. Aangezien zich rondom de voet van de heuvel puin bevond, afkomstig van kloostermoppen van het formaat $30 \times 15 \times 7$ cm, sloten wij de mogelijkheid niet uit dat zich op de kruin eenmaal een verdedigbaar bouwwerk had bevonden, daterende uit de 13de eeuw. Dus toch een „château à motte”, zij het met een minder indrukwekkende voorgeschiedenis als Tack en Braat het zich voorstelden.

Nadien heeft Trimpe Burger een waarschuwend woord laten horen, op grond van middeleeuws baksteenpuin aan de voet der vliedbergen niet te overijld tot de aanwezigheid van een sterkte in vroeger eeuwen te besluiten¹³⁰. In vele gevallen, zo toonde hij aan, hadden de hillen als molenwerven dienst gedaan en bestond er geen enkele aanleiding aan te nemen dat de hoogten tot een ander doel waren opgeworpen. Bovendien was hem opgevallen dat de zogenaamde ringgrachten in feite niet meer betekenden dan de delfplaatsen van de gestoken zoden en kleispitten, welke al spoedig na het opwerpen der heuvels met mest en andere afval waren gedempt en beslist niet werden onderhouden. Afgezien daarvan bezaten lang niet

alle bergjes het steile profiel dat deze van de terpen onderscheidt doch waren blijven steken in het stadium der kernheuveltjes, onder het merendeel der hillen zowel als onder de Zeeuwse dorpssterpen aan te treffen. In al deze gevallen gold het geen „châteaux à motte” dan wel molenbelten maar wel degelijk terpjes, meer in het bijzonder „schapestellen”, waarmede de Zeeuwse schorren, al dan niet be-
dijkt, eenmaal bezaaid zijn geweest¹³¹.

Inderdaad heeft het betoog, waarin Braat een tweetal bergjes op Walcheren tot „châteaux à motte” verklaarde, weinig overtuigingskracht en gaat te zeer van een te voren opgezette mening uit¹³². Hetgeen nochtans niet wegneemt dat er op de Zeeuwse eilanden zeer wel op „moten” gebouwde sterkten geweest kunnen zijn, waarvan de overblijfselen tot op heden in de vorm van bergjes bleven bestaan. Een zeer welsprekend, en door Braat zelf onderzocht voorbeeld is wel de „Berg van Troje” te Borssele, welke weliswaar ook weer een veel lager, uit de 12de eeuw stammend kernterpje tot grondslag bleek te bezitten doch over welks 13de-eeuwse karakter, met ringmuur, gracht en voorburg, geen twijfel behoeft te bestaan¹³³.

Noch de Zeeuwse, noch de Friese burchtheuveltjes, met hun nimmer de 32 schreden overtreffende middellijn en bij hoge uitzondering boven de 8 meter reikende kruin kunnen uit vestingbouwkundig oogpunt vergelijkbaar zijn geweest met de veel indrukwekkender vertegenwoordigers van dit genus elders in West-Europa, zelfs niet de naar verhouding tamelijk bescheiden specimina te Egmond, Heemskerk, Leiden, Ter Does, Teylingen, Wassenaar of Oost-Voorne, om het even of de burchtstede binnen de gracht en ringmuur al dan niet was verhoogd¹³⁴. De geringere betekenis weerspiegelt echter de staat van de bouwer en het doel, waartoe de „hege wieren” achtereenvolgens „hillen”, voorzover althans tot „château à motte” bevorderd, moesten dienen: het vege lijf te bergen bij de kortstondige campagnes, welke van tijd tot tijd uit persoonlijke veten tussen dorpsgroten konden voortvloeien.

Over de ouderdom der „hege wieren” zijn wij minder goed ingelicht als over die der Zeeuwse bergjes, mede op grond van het feit dat er nog slechts een drietal, en dit nog in een zeer gehavende staat, valt aan te wijzen. Weliswaar kennen wij op de Noord-Friese eilanden zowel als op het tegenover gelegen vasteland een viertal dergelijke burchten, welke uit de 11de eeuw dateren doch deze bevinding houdt geenszins in dat de ontwikkeling in de kuststreken tussen Vlie en Wezer overeenkomstig is geweest¹³⁵. Onderling vertonen de Friese gouwen zelfs de grootste verscheidenheid op dit punt zodat men tussen Vlie en Lauwers zeer vele „hege wieren” aantreft, tussen Lauwers en Eems slechts enkele doch in de nog verder oostwaarts gelegen kuststreken in het geheel geen.

Gelijk reeds opgemerkt wekken de drie exemplaren uit Westergo de indruk een uit kloostermoppen opgetrokken bouwwerk op hun kruin getorst te hebben terwijl de heuvels zelf in één keer tot hun volle hoogte schijnen te zijn opgeworpen. De

in Warfum woonachtige arts en oudheidkundige Westerhoff kende in het hem zo vertrouwd gebied tussen Lauwers en Eems al geen enkele „Friesche wier” meer maar had zich een dergelijke hoogte bij Rauwerd in Oostergo laten aanwijzen¹³⁶:

„Wij hebben meermalen getracht zoodanige Friesche wieren te mogen zien, doch het heeft ons tot hiertoe niet mogen gelukken. Alleen heeft men ons, onder Rauwerd, een vrij hooge heuvel van geringen omvang aangewezen, die meerendeels uit oude kloostersteenen was opgebouwd, met de verzekering, dat dit een Friesche wier daarstelde. In Groningen kent men dat soort van heuvelen niet en verstaat men dáár, onder beide verschillende benamingen van *terp* en *wier*, dezelfde soort van heuvelen. Wanneer het ons gegeven zal worden, later, afzonderlijk over de terpen of wieren te handelen, dan zullen wij dit punt breeder bespreken en ons gevoelen over de Friesche wieren of weerden en de bestemming waartoe zij gebouwd zullen zijn, opgeven en ontwikkelen.”

Inderdaad is de opeenhoping van de „hege wieren” tussen Vlie en Lauwers, in het bijzonder langs de zeedijk van Barradeel en de boorden der voormalige Middelsee, zeer opvallend. De grietienijkaarten uit de in 1718 gedrukte *Uitbeelding der Heerlijkheit Friesland*, waarop vrijwel alle destijds nog bestaande „hege wieren” staan aangegeven, doen dit duidelijk uitkomen¹³⁷. Schotanus heeft er in Baarde-radeel enkele beschreven¹³⁸ (Kaart X-XIII):

„hier (te Bozum) light de State Walta, beneffens andere, die door d’overblyvende wieren aenghewesen worden”;

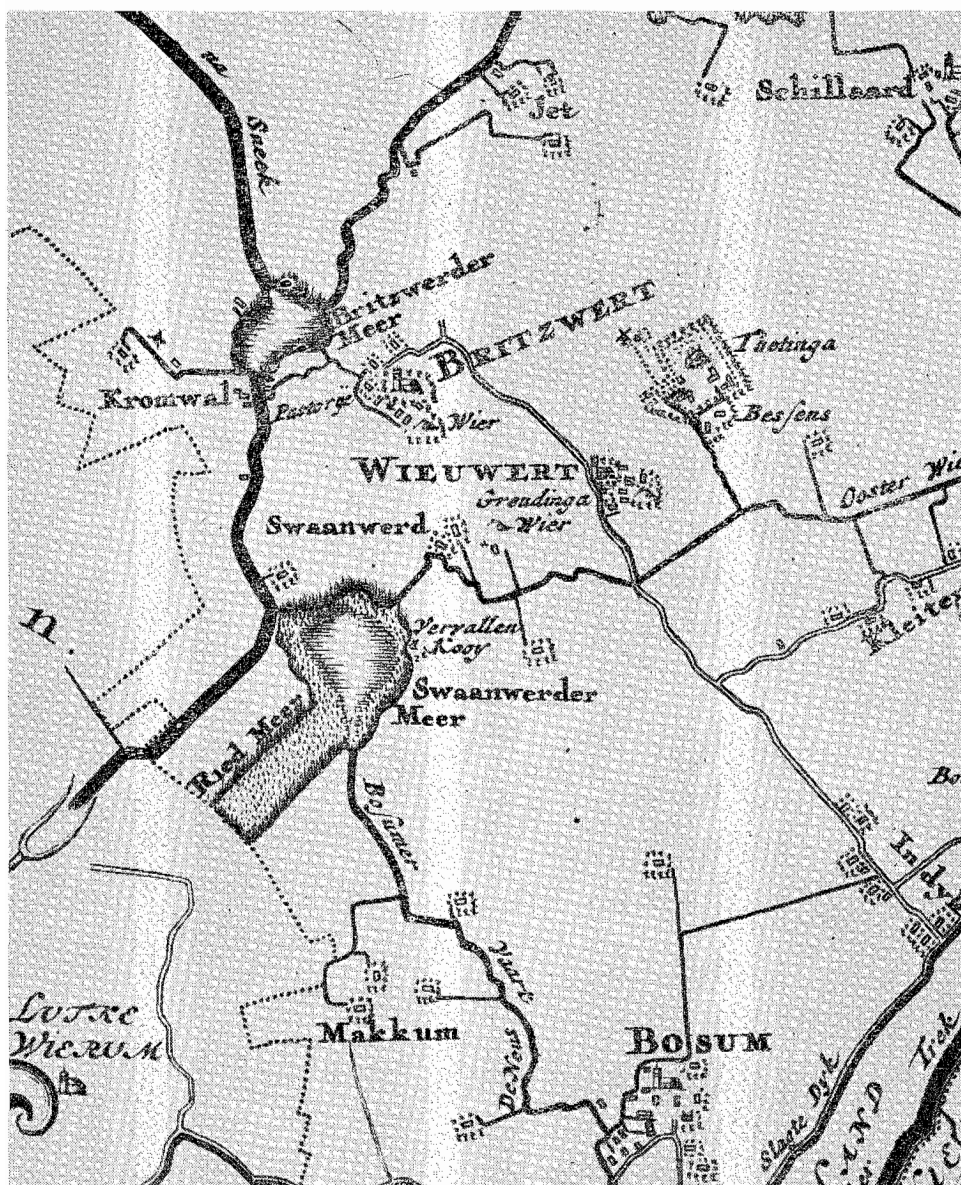
„Mantgum (eertijds Mantinge) heeft twee Staten blyckende uyt de hooghten oft Wieren op dewelcke Stinsen gestaen hebben, beneffens de voortreffelijcke State van Hoxwier, syn naem draghende om dattet in de hoeck van de Slachte, eertijds de dijck van de Born oft Middelsee is ghelegen.”

De *Tegenwoordige Staat van Friesland* deelt mee, dat in één dezer wieren steen en kalk gevonden werd, wijzende op een onvoltooid gebleven bouwwerk¹³⁹:

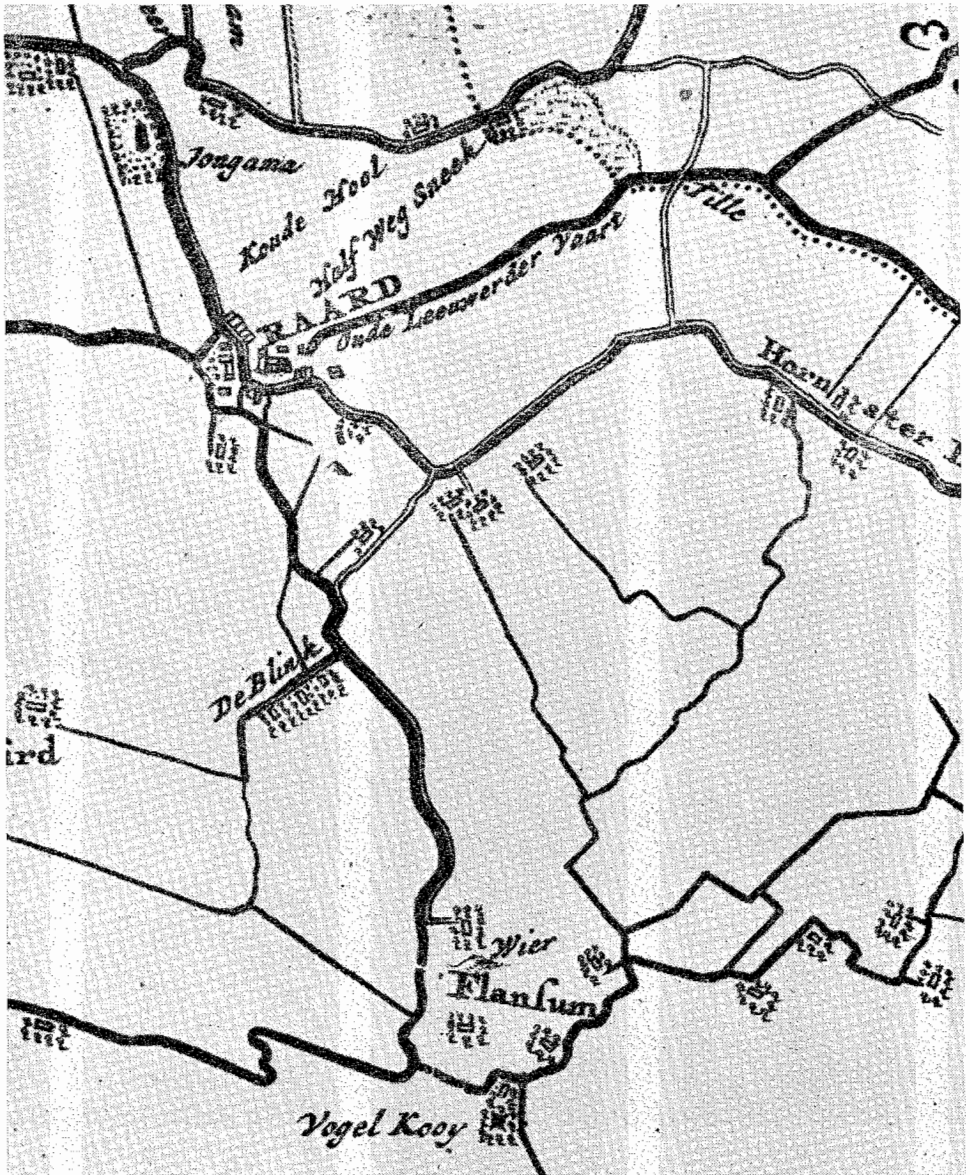
„By Mantgum zyn twee Wieren, getuigenissen van twee Adelyke Staten: voor 40 jaaren werd een dier wieren geopend en in dezelve vond men een grooten voorraad van toege-
maakte kalk en enige Friesche Steen, ’t geen niet wel te verklaaren valt, dan door te stellen, dat de bouwers, in de oproerige tyden, in hun werk gewelddadiglyk verstoord, dus alles overhoop geraakt zy.”

De oudste vermelding van een dergelijke wier komt ons voor te zijn die, waar in de kroniek van het Cistercienser klooster Bloemkamp bij Hartwerd gewag wordt gemaakt van bezittingen te Tettingawier bij Wieuwerd, met nog andere in de naaste omgeving in het jaar 1200 door abt Wichard verworven¹⁴⁰:

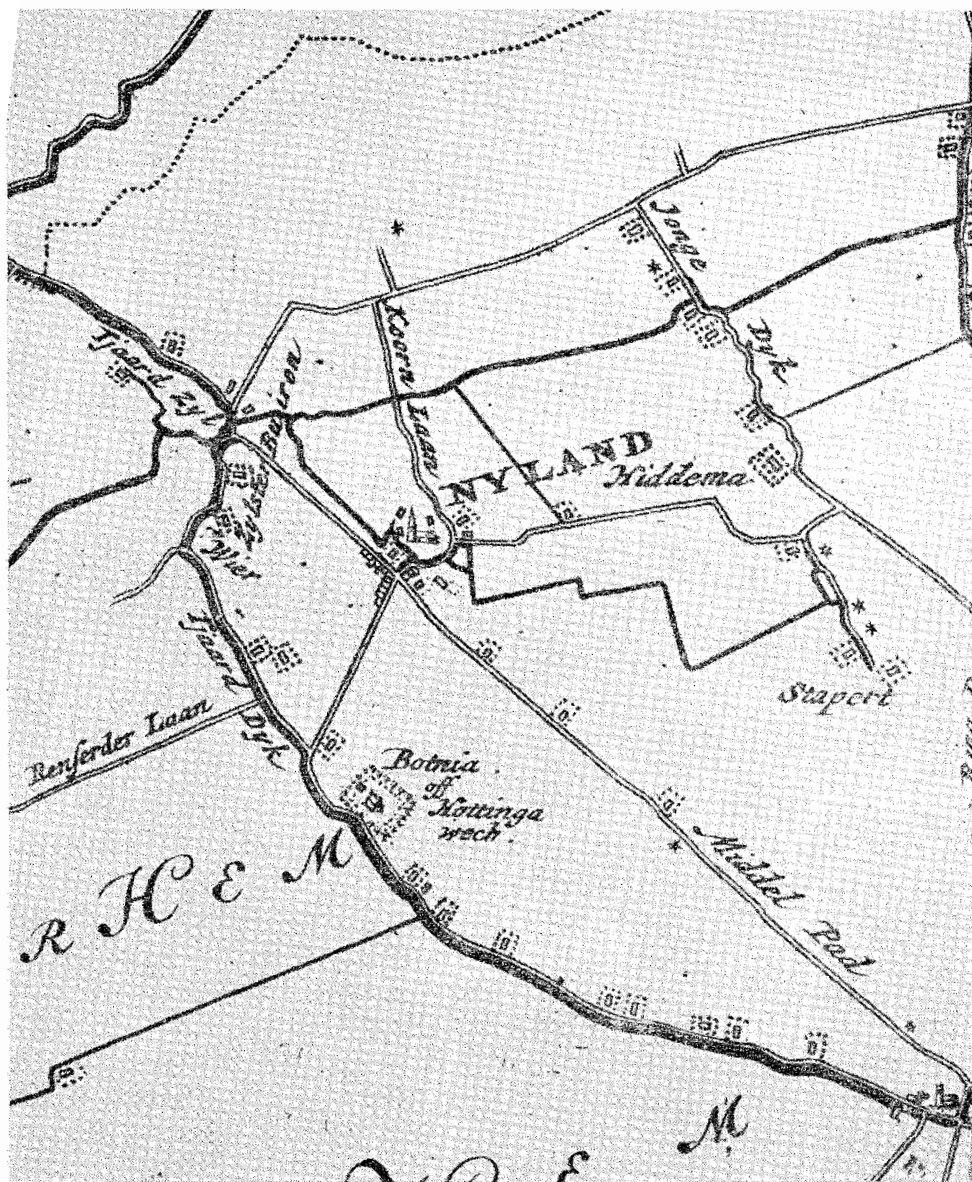
„Secundus abbas Wichardus dictus est. Hic vir religiosus et religionis amator tenuissimus, possessiunculas coenobii sui augmentare cupiens, reverendum patrem et dominum Theodoricum de Aer, episcopum XXXII Trajectensis ecclesiae, accessit anno Domini MCC ecclesiasque et possessiones in Scharnum, quae nunc vulgo Scharne-Goutum dicitur, et Everwerth, diu propter inundationes oceani steriles et desertas pia donatione obtinuit, atque tot bona et praedia in Tettingawier, quot posset aggeribus cingere et munire, ob devotam obsequium, quod praedicto episcopo semper exhibuit.”

KAART XI. Stinshevels of „hege wieren” in de omgeving van Wieuwert (Fr.).
(Naar Schotanus-Halma, 1718).

KAART XII. Stinsheuvels of „hege wieren” in de omgeving van Rauwerd (Fr.).
 (Naar Schotanus-Halma, 1718).

KAART XIII. Stinsheuvel of „hege wier” aan de Tjaarddijk bij Nijland (Fr.).
(Naar Schotanus-Halma, 1718).

Tettingawier nu maakte een afzonderlijke hoogte uit op korte afstand ten noorden van het op een terp gelegen gehucht Bessens, op zijn beurt weer deel uitmakende van de parochie Wieuwerd. In Schotanus' dagen was de stinswier blijkbaar reeds vergraven, gelijk zo menige andere „hege wier”, welke men op de kaarten uit 1718 vergeefs zoekt doch wel in oudere bescheiden vermeld staan. Zo noemen de *Beneficial-Boeken* alleen al in Baarderadeel drie, sindsdien verdwenen exemplaren¹⁴¹:

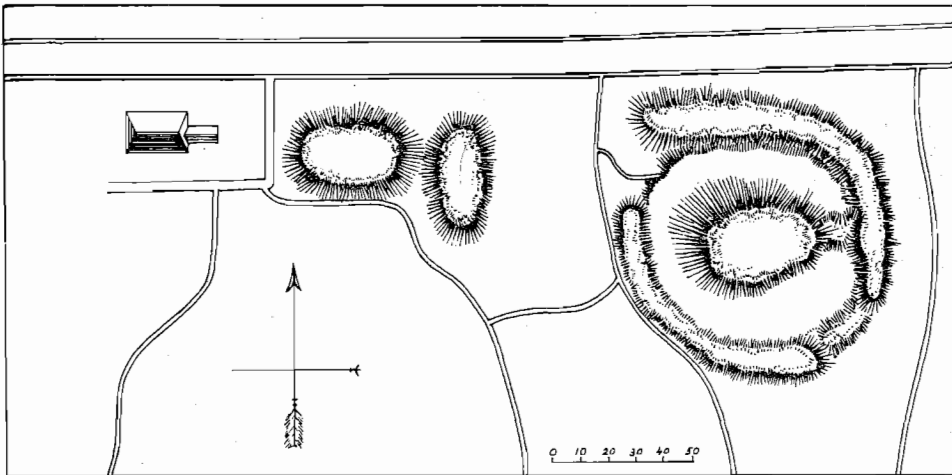
„Vuyt de saete, genaempt de Berch, een halve pondemate” (Hilaard); vuyt Schildema guedt by de Wyer, een golt gulden jaerlycx pacht” (Winsum); „die saete van Schildem, daer die Kerck van Winsum toecompt, is vyfftych pondematen landen in alles, ofte in summa, goet ende quaet, ofte hoech ende leechlandt, die limiten oft naestlegers zyn int oest Luttick Hocwier, Saker Heringe Landtheer, opt noordt Slypenster landen, dat Convent van Lidtlum Grontheer, int zuydt Heer Hetto, mit zyn broeder ende suster, ende oyck opt west, ende Jancke Reynertsz. desgelycx opt zuydt van dat saetlandt.”

Toch moeten er ook tussen Lauwers en Eems eenmaal stinswieren gelegen hebben, zij het dan in veel geringer aantal dan tussen Lauwers en Vlie. Op zichzelf zou het reeds verwondering hebben gewekt indien de „châteaux à motte”, welke gedurende de 12de en 13de eeuw de bisschoppelijke burggraven en schouten of de daarmee vermaagschapte adel in het aangrenzende graafschap Drente tot toevlucht of zetel dienden – Gronenborg aan de Hunse, Wolfsbarg bij Zuidlaren, Eelde, Peize, Kuinre, Vollenhove, Koevorden – in de Ommelanden geen navolging gevonden zouden hebben. Nochtans, hun algehele afwezigheid in West-Friesland en Oost-Friesland enerzijds, hun dichte verbreiding in Westerlauwers Friesland, in het bijzonder Westergo anderzijds wekt wel sterk de indruk dat het hier een verschijnsel geldt, nauw gebonden aan een plaatselijke gesteldheid, welke hiertoe tussen Vlie en Lauwers gedurende een bepaald tijdperk – de 13de eeuw – zeer gunstig zal zijn geweest.

De tijd heeft de sporen van de „borgweer” op de zuidelijke helling der Westerytwerder wierde nog altijd niet kunnen uitwissen, zodat zij een wel zeer wel-sprekend getuigenis over het voorkomen van „châteaux à motte” in de Ommelanden afleggen. Voor de gedeeltelijke afgraving van deze wierde tekende zich de oorspronkelijke aanleg zich wel zeer fraai af, blijkens een beschrijving van Westendorp uit het jaar 1837¹⁴² (Plan XXVI):

„Wij beschouwden onder dit dorp, ten noord-oosten, eenen ronden heuvel op eene groote terp, welke met gracht en wal was omgeven, zoo als ons in ons Gewest nog niet was voorgekomen. Ook zijn er in de zoogenoemde zeven grazen lijkbussen gevonden, waarvan in 1828 nog eene urne werd bewaard.”

Tot voor enige jaren vielen overblijfselen van een dergelijk heuveltje, naar het ons voorkwam, in de buurtschap De Weer bij Stedum te onderkennen. In overeenkomstige richting zouden wij voorts de verklaring willen zoeken voor een met middeleeuws baksteenpuin bezwangerd, door deels opgevulde grachten omsloten

KAART XIV. Ringwal en borgstede van de voormalige Rondenburg bij Zuurdijk (Gr.).
(Naar N. Westendorp, 1830. Tekening P. C. Houttuin).

terrein aan de oude zeedijk tussen Zuurdijk en Vliedorp terwijl men over de aanwezigheid van een omgrachte stinswier ten oosten van Zuurdijk, op een terrein, eveneens aan deze dijk gelegen en vanouds de karakteristieke naam „Rondenburg” dragende, in het geheel niet behoeft te twijfelen.

Sinds jaar en dag zijn de overblijfselen van deze sterkte afgegraven, hoewel een overgeschoten, puinrijke strook gronds nog altijd aan de oorspronkelijke toestand herinnert. Wij danken nu de zo verdienstelijke oudheidkundige Westendorp, predikant te Losdorp, een belangwekkende beschrijving van het onderzoek, ter gelegenheid van het slechten van de „Rondenburg” in het jaar 1830, door de landbouwer Beukema uit Zuurdijk en de organist-huisschilder Aikes uit Eenrum, in tegenwoordigheid van de predikant uit Eenrum, Ds. Cramer van Baumgarten, verricht¹⁴³. Westendorp licht ons in over de aanwezigheid van een reeks heuveltjes, waarvan er voor zijn tijd al verscheidene verdwenen waren, welke zich ten getale van 39 tot 40 stuks als een keten van Barnegat tot Robersum uitstrekten en met recht voor de overblijfselen van een zeevering werden gehouden (Kaart XIV):

„De straks genoemde personen merkten hier eene keten van heuvelen op, gezamenlijk ongeveer 39 of 40 in getal, welke keten bij Barnegat aan de Hunse begint, en tot eene plaats, Robersum genaamd, in de strekking van O.Z.O. en W.N.W., langs de dorpen Zuurdijk, Niekerk, Vliedorp en Vierhuizen, veel nevens den algemeenen rijweg, voortloopt. Derselver gedaante is meestal langwerpig; sommige zijn geheel rond, andere onregelmatig, terwijl nog andere geheel in elkander schijnen te loopen; in grootte, omtrek en uitgestrektheid, zijn ze zeer verschillende. Dewijl dezelve grootendeels bebouwd en verlaagd zijn geworden, zoo is men, nopens de voorgaande hoogte, eenigszins onzeker: thans bedraagt dezelve omstreeks zes voeten boven het maaiveld of de grondvlakte.

Sommige dezer heuvelen bestaan uit zandige aarde; de meesten zijn echter als de omringende grond gesteld. Zij liggen allen op eenen effenen grond, behalve eenige weinige lage streken, welke hier of daar tusschen beiden komen. De grond is buiten en binnen deze heuvelenrij niet van gelijke soort, maar verschillende. Onder deze heuvelen trok één, welke den naam van Rondenburg draagt, bijzonder de aandacht dezer onderzoeklievende mannen tot zich. Honderd roeden oostwaarts van Zuurdijk onder eene groep gelegen, onderscheidt hij zich door zijn eironde gedaante en wijde, drooge gracht, waarmede hij omgeven is; hierin ligt ten Oosten een dam. Doch alles wordt duidelijker uit nevens gaande schets.

Dezen heuvel stelden zij zich inzonderheid tot een voorwerp van nader onderzoek voor. Hij was nog nooit verder geroerd geworden, dan tot datgeen, hetwelk men de zode noemde. Thans bevond men bij de slechting, dat deze heuvel, in eenen kring omzet was met puin van zeer zware, gebakene steenen, doormengd met brokken van tufsteen: wij bedoelen den eigenlijken heuvel A. Binnen deze omgeving van A, en wel aan de westzijde, bespeurde men, ter diepte van twee voeten, dat de grond met veel houtskool vermengd was. Verder binnenwaarts, geraakte men op vele scherven van grove aarden potten, van buiten blaauw en in het doorbreken rood, en gele asch daar tusschen: deze asch was gemengd met aarde, en eene zwarte smerige stof; doch puin van muurwerk, of vloering, ontdekte men verder niet. De straks genoemde kring strekte voorzeker, om de eigenlijke begraafplaats te bewaren: men ontmoet dezelve dikwijls van keijen in grafheuvels. Eene gracht treft men insgelijks meermalen, inzonderheid op de Orkneijseilanden, daarbij aan."

Westendorp besluit wel op heel lichtvaardige gronden tot een grafheuvel maar hij was een kind van zijn tijd, waarin men het juiste inzicht in de datering van bodemvondsten veelal ontbeerde. Hij beroept zich vervolgens weliswaar op nog andere vondsten, waaronder de „olijfkleurige steen, van $6\frac{1}{4}$ duim lengte en $1\frac{1}{4}$ duim breedte, zijnde een wig of donderbeitel" alsmede brokken van „urnen" doch de „ijzeren spiespunt, van meer dan een voet lengte, beneden hol, en eenig ander ijzeren beslag van den voet der spies" wijzen al in een andere richting! Westendorp bleef nochtans gevangen in hetgeen de oudheidkundigen zozeer in de ban hield:

„Men meende voorheen, dat op deze hoogte, Rondenburg genaamd, een oude burg gestaan had, doch thans vervalt dit gevoelen, en wel des te meer, omdat er geen zweem van puin verder binnen in den heuvel, en nimmer brokken van boomen, of eenige boomstammen opgedolven zijn. Ook kent de geschiedenis geen Rondenburg of Heer van Rondenburg, de naam is merkwaardig."

Pleyte schoof Westendorps gekunstelde verklaring reeds terzijde en meende in de hoogte niets anders dan een burcht te kunnen zien¹⁴⁴. Hij had daarnaast ten overvloede nog de mogelijkheid van een kerkstede bij ontstentenis van menselijke graven kunnen afwijzen en bovendien de dijkresten als „terminus post quem" kunnen aanvoeren. Westendorp was trouwens evenmin blind voor deze oude dijk doch liet zich daardoor niet weerhouden op de mogelijkheid van nog andere heidense bijzettingen te zinspelen in de aangrenzende heuveltjes:

„Ook op andere nevensliggende heuvelen, uit meergenoemde keten, vestigde men zijne aandacht. In eenen anderen heuvel, beoosten Rondenburg, vond men, 2 of 3 voeten onder het maaiveld, het geraamte van eenen mensch, liggende Zuid en Noord, en, aan deszelfs

zijde, eenen nog grooteren steenen donderbeitel, dan de vorige, eene fraaije beenen pijlpunt, eenige aarden kruiken met asch, benevens steenkolen. Een andere, kleine fraaije steenen wig, dolf men in eenen anderen heuvel op.

De heuvelen G en F toch, waren reeds vroeger, door derzelve bezitter, effen gemaakt. Behalve vele scherven, verkreeg men daar een paar oude koperen munten, welke men nog niet weder heeft kunnen magtig worden. Over den oorsprong van dezen keten van heuvelen, waaronder de genoemde gevonden worden, denkt men niet gelijk. Sommigen houden dezelve voor brokken en overblijfselen van eenen ouden dijk. Dit gevoelen is ook op zichzelf zeer aannemenlijk, als men in aanmerking neemt, deels, den loop der Hunse, deels, dat de oude dijk van vóór het jaar 1717, achter Vierhuizen, Hornhuizen en elders, ook zoo stuksgewijze gelegen is."

Westerhoff, die de „Rondenburg” met aangrenzende heuveltjes in de jaren 1828–1829 met Acker Stratingh tevoren had opgenomen, hechtte weliswaar eveneens geloof aan de veronderstelling dat „vele dezer heuvelen tot begraafplaatsen in den heidenschen tijd hebben gediend, die zelfs tot eene hooge oudheid opklimmen” doch achtte de mening van Westendorp, volgens welke de ketenvormige reeks hoogten „restes van eenen ouden dijk” zouden uitmaken, „dijkbrokken uit den voortijd, waarop onze voorouders begraafplaatsen, en eene latere bevolking kastelen en woningen gesticht zouden hebben”, „ten eenenmale valsch en geheel onaannemenlijk”¹⁴⁵. Hoogstens kon hij aannemen dat een dergelijke dijk omgekeerd over tevoren reeds bestaande terpjes of begraafplaatsen was gelegd.

Bij wijze van proef op de som willen wij tot slot nog eens de plaatsnamen onder ogen zien welke de kloosterregisters van Werden met betrekking tot de kuststreken tussen Vlie en Eems hebben overgeleverd. Te beginnen met de schenking van Imma uit het jaar 845¹⁴⁶:

„in pago Sutrachi, in uilla que dicitur Aldgreshem” (onbekend), „in alia uilla que vocatur Kempinguerua, in ipso supradicto pago” (onbekend), „in tertia uilla, que dicitur UUesterburon, in pago Uuestrachi” (Westerburen bij Oosthem, in Westergo).

Vervolgens de schenking van Folckerus uit het jaar 855¹⁴⁷:

„in pago UUestrachi” (Westergo), „in uilla Sceddanoorthe” (Schettens), „Colluidum” (Koudum), „Aspanmora” (Exmorra), „Monicesloe” (Moneburen); „Keddingrip” (onbekend); „Hem” (Oost- of Westhem); „Haslum” (Hieslum); „Sedlingi” (Senserhuizen); „Deddingiuuerbi” (Dedgum); „Imisuualde” (Eems-woude); „Midningi” (Midlum?).

„In pago Humerki” (Humsterland), „in uilla Andleda” (Antum); „Crastringi” (Krassum); „UUirem” (Wierum); „Einingi” (Enum bij Oldehove); „Hrussing” (Roetsum); „Thrustlingi” (Fritum bij Niehove?); „Geesuurdhi” (Joeswerd); „Buxing” (Beswerd); „Seltnon” (Selwerd bij Oldehove); „Uederuurdhi” (Feerwerd).

In overeenstemming met onze bevindingen aangaande de *Traditiones Fuldenses* ontbreken plaatsnamen, samengesteld met „wier” of „terp” terwijl naast „uurthi” of „uurdhi” = „wierde”, „uuerbe” of „uuerua” = „werf” en „hem”, „-em” of „-um” = „heem”, „buron” = „buren”, „mora” = „moeras”, „walde” = „woud”, „loe” = „bos” en „leda” = „stroom” voorkomen. Men krijgt bovendien de indruk dat de suffixen, met persoons- of geslachtsnamen samengesteld dan wel met voorvoegselen welke de aardrijkskundige gesteldheid of nog andere kenmerken op het tijdstip van naamvorming kenschetsen, niet vast lagen. „Haslum” en „Uuirem” ondergingen weliswaar slechts klankwettige veranderingen doch „Midningi”, „Crastlingi”, „Einingi”, „Hrussingi”, „Thrustlingi” en „Buxingi” verkeerden in een stadium, dat alleen „Selingi” trouw zou blijven. „Geuesuurdhi” en „Uederuurdhi” bezaten hun achtervoegsel reeds, doch „Seltnon” nog niet terwijl „Deddingiuuerbi” dit zou ruilen voor „hem” en „Sceddenuurthi”, het „Scettefurt” der *Traditiones Fuldenses*, het zonder meer afschudde.

In de Werdense registers der 10de-12de eeuw blijken de suffixen nog altijd aan wijziging bloot te staan. Wij bepalen ons tot een vergelijkende opsomming uit de onderscheidene lijsten¹⁴⁸:

„In Westerwalde” (Westerwolde) „in Uneswido” (Onstwedde); „In Fimilon” (Fimel); „Renon” (Ranum); „Arneron”, „Arnarion”, „Arneru” (Eenrum); „Sahsinkhem”, „Sahsinghem” (Saaksum); „Bahtlon”, „Baflon” (Baflo); „Andledon”, „Anladon” (Den Andel); „Hredi” (Reide); „Redi in Walda” (Reiderwolde); „Fifanbecan” (onbekend); „Hersingi” (Harsens); „Eion”, „Enon” (Enum bij Oldehove); „Bedoro walda”, „Bedarawalda” (Lutkenwolde bij Bedum); „Wirkingi” (Wetsinge); „Tihem” (Tijum); „Falconhem” (Valkum); „Vinchem”, „Winkhem” (Winsum); „Obergon”, „Obergun” (Obergun); „Renon”, „Renun” (Ranum); „Middichi” (de gouw Middag?); „minori Huson” (Lutjehuizen bij Schouwerzijl); „Uson”, „Huson”, „majori Huson” (Maarhuizen); „Municmad”, „Muniklanda”, „Bavasa”, „Bavisha in Muntiklanda” (onbekend); „Gerhardasweritha” (Garreweer); „Marsfliata”, „Marslete”, „Marslate” (Maarslag); „Meniwerva”, „Menowerve”, „Menowerfe” (Menneweer); „Alingi” (Elens); „Vulviringhem”, „Ulvringham” (Ulrum); „Houva”, „Hova” (De Houw); „Tiudingi” (Tuinster Wierde); „Wie”, „Wia” (Wehe); „Amuthariowalda”, „Emutherowalda” (Emmerwolde); „Riazwurd”, „Reiswurd” (Raskwerd); „Ingaldinghem”, „Ingaldingon” (Tinallinge); „Werfhem” (Warfum); „Ripon” (Zeerijp); „Padinghem” (onbekend); „Watwurd” (Watwerd); „Witwurd” (Wytwerd); „Wirvinni”, „Wirvinge” (onbekend); „Stucciaswurd”, „Stikkeswurd” (Stitswerd); „Wahcvurd”, „Wagwurd” (Uskwerd); „Brunwurd”, „Burnwurd” (Oldorp); „Helagwurd”, „Helavurd” (Helwerd); „Rotton” (Rottum); „Hagonwerva” (Hogewerf bij Appingedam); „Ellaswurd”, „Elliswurd” (Elswerd); „Thornwurd” (Toornwerd); „Midlistheim”, „Midlisthem” (Middelstum); „Viduwurd” (Westerwytwerd); „Stedion”,

„Stedon” (Stedum); „Reinbodas huson” (onbekend); „Husdungon” (Huizinge); „Amuthon”, „Emuthon” (Westeremden); „Arnvurd”, „Ernavurd” (Arwerd); „Godlevingi” (Godlinze); „Bisashem”, „Bisisheim” (Biezum); „Fretmarashem”, „Fertmereshem” (Farmsum); „Ottarfliaton”, „Oterfletun” (Oterdum); „Wildiona”, „Wildonha” (onbekend); „Diurardasrip”, „Diuridasrip” (onbekend); „Sceldwalda”, „Scalduwalda” (Schildwolde); „Sivokanashem”, „Sivukeshem” (Sjuksum bij Loppersum); „Wervon” (De Weer bij Stedum); „Hemvurd”, „Hemvurth” (Hemert bij Ten Post); „Berghem”, „Birghem” (Bargheem bij Stedum); „Henrikas kiricun”, „aecclesia Henrici” (onbekend); „Vulfdalon” (Enumerhoogte?); „Enon”, „Enun” (Enum); „Vurthun”, „Wirthum” (Wirdum); „Engislingi”, „Engislingeri” (Enzelens); „Aldulfashem” (Oldersum); „Waldhuson” (Woltersum); „Hurun” (Dijkshorn bij Ten Boer?); „Uthuson” (Uithuizen); „Lethermengi” (Leermens); „Slohtoron” (Slochteren); „Heuurtherowalde” (Hemerderwolde); „Osterhem” (Eestrum bij Ten Post); „Uldinon”, „Vidinun” (onbekend); „Wibadaske-rikon” (onbekend); „Extra Scaldmeda” (Overschild); „Stedarawalda” (Steerwold); „Granavurd” (Garnwerd); „Anladon” (Antum); „Krestlingi” (Krassum); „Liviscampa” (Lutjekampen bij Oldehove); „Astnem” (Oostum); „Vurthurowalda” (onbekend); „Frodowalda” (Vredewold); „Bohsingi” (Beswerd); „Kustridingi” (Kenwerd); „Federvurd” (Feerwerd); „Hevunorowalda” (Leegkerk?); „Liuvurd” (Hoogkerk?); „Liuvurtherowalda” (Lieuwerderwolde).

Ook thans mist men nog plaatsnamen met het bestanddeel „wier” of „terp”. Wel hebben onderwijl namen, samengesteld met „huson” hun intrede gedaan, welke de *Traditiones Fuldenses*, evenals trouwens namen, uitgaande op „buron”, reeds twee eeuwen eerder bevatten. Geheel nieuw zijn daarentegen de namen, samengesteld met „kiricun” of „kerikon”, vertaald met „aecclesia”. Elders is er met zovele woorden sprake van de „ecclesia in Hredi”, waarmede wel de dorpskerk van het grotendeels aan de Dollard ten offer gevallen Reide zal zijn bedoeld. De Werdense registers verplaatsen ons hiermede geleidelijk in een nieuw tijdperk, dat niet langer in het teken der terpen en wierden zou staan, doch in dat der dijken en zijlen.

NOTEN

1. *Ekkehardi Chronicon*, ed. G. Waitz; Mon. Germ. Hist., SS., VI, Hannoverae 1844, ad annum 1114, p. 248.

2. Anton E. Schönbach, *Des Bartholomaeus Anglicus Beschreibung Deutschlands gegen 1240*; Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsschreibung, XXVII, 1906, p. 72, LXI, De Frisia.

H. Reimers, *Die Lateinische Vorlage der „Gesta Frisiorum”*; De Vrije Fries, XXXV, 1939, p. 111-112.

3. Idem, p. 144-146.

4. Indien de auteur bij het afschilderen der Friese winters en het ijsvertier niet overdrijft zou zijn beschrijving op een ander klimaat wijzen dan het huidige.

5. Wij danken hem de spreuk:

„Audax et sapiens est Frisia casta rebellis
Sunt potatores sub celo non meliores.”

6. *Worperi Tyaerda ex Remismageest Chronicorum Frisiae Libri Tres*, ed. J. G. Ottema; Leovardiae 1847, I, I, p. 1 ss.; De situ, quantitate et qualitate terrae Frisiae.

7. Worp bestrijdt hier klaarblijkelijk de wijd verbreide mening dat de overstromingen, gepaard met slibafzetting, de vruchtbaarheid van de bodem niet alleen slechts verhoogden doch de opbrengst van het gewas meteen ten goede kwamen. Men vindt deze opvatting het eerst vermeld bij de 13de-eeuwse auteur Saxo Grammaticus, waar deze een beschrijving van Noord-Friesland geeft. Vgl. ed. J. Olrik & H. Raeder, I, Haunia 1931, XIV, VII, 1, p. 384: „Inundationem comitatur feracitas, gramine tellus exuberat.”

8. Over de laat-middeleeuwse, Friese lijfdracht wordt nader gehandeld door Cornelius Kempius, *De origine, situ, qualitate et quantitate Frisiae* etc.; Coloniae Agrippinae 1588, p. 79 ss. Vgl. tevens Andreas Cornelius, *Chronyk en waaragtige beschryvinge van Friesland*; Harlingen 1597, 2de druk Leeuwarden 1742, p. 108 ss. Vgl. voorts Graf Edzard von Inn- und Knyphausen, *Ostfriesische Volks- und Rittertrachten um 1500*; Jahrbuch Ges. für bildende Kunst und Altertümer zu Emden, 1893.

9. *Chronica Frisiae*, IV, Leeuwarden 1850, p. 191 en 277.

10. *Ex Mathei Parisiensis Operibus*, ed. F. Liebermann; M.G.H., SS., XXVIII, Hannoverae 1888, p. 325. Het betreft hier bepaaldelijk dezelfde ramp als door abt Menko van Wittewierum beschreven en welke aanving op 27 december 1249. Vgl. *Kronijken van Emo en Menko, abten van het klooster te Wittewierum, met een vervolg van een ongenoemde*, ed. H. O. Feith en G. Acker Stratingh; Utrecht 1866, p. 196 ss.

11. Ettelijke van dergelijke drinkhoorns zijn uit Westerlauwers Friesland bewaard gebleven, waaronder die van het St. Anthoniusgilde te Stavoren, gedateerd 1397 en de beide van de twee Schippersgilden te Sneek, waarvan de oudste gedateerd 1529. Vgl. J. J. Kalma, *Trinkhörner und Trinkgewohnheiten, ein Beitrag zur altfriesischen Volkskunde*; Friesisches Jahrbuch, 1955, p. 152 ss.

Veelal waren deze drinkhoorns, voorzover in eigen bezit, erfstukken; vgl. H. Halbertsma, *Jelmera-horn; Drinkhoorns als zinbeelden van voorvaderlijk bezit*; It Beaken, XVIII, 1956, p. 20 ss.

12. L.c., 2de druk, p. 36.

13. Idem, p. 59. De naam „Uitgong” berust op een mystificatie; in werkelijkheid heette het oord Tutingum, de kerkbuurt van Berlikum. Vgl. *Sibrandus Leo's Abtenlevens der Friesche kloosters Mariengaard en Lidlum*, ed. D. A. Wumkes; Bolsward 1929, p. 46: „... ecclesiae S. Michaelis Tuitgum praeficeretur” (1325); p. 50: „... ecclesiae in Tuitgum pastor eligitur” (1336) etc.

14. Idem, p. 62.

15. *Chronique ofte Historische geschiedenis van Vrieslant* etc., Franeker 1622, fol. 54.

16. Idem, fol. 80. In zijn *Beschrijvinghe van Vrieslandt*, afgedrukt achter de kroniek, blijkt hij tevens de zandrug, waarover het dorp Warns zich uitstrekt, voor een terp te houden; s.v. Hemelomer-oudevaert ende Noortwolde: „Het dorp Warns bestaet mede in een schone buyrte, hebbende oock eenighe Terpen, welke in voortyden aldaer teghens de invloeyende Zee-Wateren ghemaect ende opgeworpen zijn.”

17. *Korte Beschryvinge Van eenige Vergetene en Verborgene Antiquiteten der Provintien en Landen Gelegen tusschen de Noord-Zee, de Yssel, Emse en Lippe* etc.; Groningen 1660, 2de druk 1731, p. 174.

Volgens het huidige spraakgebruik worden de drie terpdorpen Genum, Reitsum en Lichtaard onder het begrip „De Flieterpen” samengevat.

18. *Descriptio, secundum antiquos, Agri Batavi & Frisii; una cum conterminis. Sive Notitia Germaniae Inferioris, Cis & ultra Rhenum; Qua hodie est in Dicione VII. Foederatorum etc.*; Amstelaedami 1697, p. 56.

Vgl. Picardt, l.c., p. 175: „*Loo* is een oudt hierlandts woort, en beteyckent een hoeck Lants, die wat hooger en verhevener is als 't omliggende Landt, sonder nochtans te kunnen strecken voor een Bergh. Hierom eyndigen soo vele ontallicke woorden, in alle dese Landen, op *loo*. Doch de Hebreen noemen 't een *Haar*, welck woordt by ons oock in swang gaet. En hier van daen komt 't, waarom in d'Ommelanden alle Dorpen genaemt werden Logen, dat is *Loën*, vermids y meestendeel op sodanige hoogten gebouwt zijn, om voor de water-vloeden bevrijd te zijn.”

19. *Descriptio Frisiae inter Scaldis portum veterem et Amisiam, seu inter Sinc et Emese: secundum medii aevi scriptores. Quod est Pars Altera Notitiae Germaniae Inferioris, Cis & ultra Rhenum; Qua hodie est in Dicione VII. Foederatorum*; Amstelaedami 1701, p. 3.

In zijn postuum verschenen *Verhaal van de stad Leeuwarden*; Franeker 1701; 2de druk, Gouda 1703, p. 5. geeft S.A. Gabbema als betekenis van het woord „weerd” of „weerde” geen eiland aan, doch opgeworpen heuvel en merkt op dat de steden, dorpen, gehuchten en wijken, welke met de naam „weerd”, „in 't voorhoofd geteikent staan”, op dergelijke hoogten gebouwd zijn waarvan er vele in Oost-Friesland, een groter getal tussen Eems en Lauwers doch de meeste tussen Lauwers en Vlie gevonden worden.

20. G. Acker Stratingh, *Woordverklaring van terp*; Bijdrage tot de geschiedenis en oudheidkunde, inzonderheid van de provincie Groningen; IX, 1872, p. 1 ss. Vgl. H. Kern, *Ned. Spectator*, 1871, no. 48, p. 389: „Het wordt hoog tijd, dat we eindelijk eens van dat geleuter over terpen verlost worden.”

Uit een oogpunt van curiositeit zij nog vermeld de polemiek in de Nieuwe Bijdragen tot opbouw der vaderlandsche letterkunde, I, 1763, tussen F. v. C., *Verhandeling over de terpen*, p. 139 ss., Z. H. A. (lewyn), *Tegenbedenkingen over de terpen*, p. 393 ss. Een rol van betekenis in die dagen speelde de rijmkroniek van Klaas Kolijn, waarin van terpen sprake is; vgl. de uitgave van dit werk door G. van Loon, 's-Gravenhage 1745, p. 26 en 284.

21. *Oude Friesche Wetten*, met eene Nederduitsche vertaaling en ophelderende aantekeningen voorzien; I, Campen en Leeuwarden 1782; II, 1788, p. 40, 99 en 197.

22. M. von Wicht, *Ostfriesisches Landrecht*; Emden 1746, p. 488.

23. *Hedendaagsche Historie of Tegenwoordige Staat van alle volkeren*, XXIII, Friesland, eerste deel, Amsterdam 1785, p. 35 ss. De auteur van het onderhavige hoofdstuk was vermoedelijk Simon Stijl.

24. *Annalium Phrisicorum Libri Tres etc.*; Franecarum 1609, p. 16–17.

25. *Rerum Frisicarum historia, distincta in decades sex etc.*; Lugduni Batavorum 1616, I, p. 5 ss. Afzonderlijke uitgaven van de achtereenvolgens voltooidde dekaden kwamen tussen 1596 en 1616 te Franeker, Leiden, Groningen en Emden van de pers terwijl de eerste Franeker druk in 1605 door een tweede te Groningen werd gevolgd.

26. *Peroratio contra Ubbonem Emmium Fris. scholae Groninganae rectorem*; uitgegeven achter Suffridus Petrus' *Apologia pro antiquitate et origine Frisiorum*; Franeker 1603.

De origine atque antiquitatibus Frisiorum contra Suffridi et Bernardi Furmerii fabulas et criminationes; perspicua et solida assertio; Groningae 1603.

27. *It Aade Friesche terp, vertoonende de Fryje Friezen, in haar oorsprong, opkomst en voortgang ... In 't gemeen bij een gehoopt voor de liefhebbers der vrijheit*; Leeuwarden 1677. Herdrukt 1743, 1746, 1771 en 1834. Vgl. 2de druk p. 38, 52.

28. *Beschryvinge van de Heerlyckheydt van Frieslandt tusschen 't Flie end de Lauwers etc.*; (Franeker 1664), fol. 184 ss. De hulpeloosheid van Schotanus waar hij zich tevens waagt aan naamsverklaringen blijkt wel uit het feit dat hij het bestanddeel -werd in dorpsnamen als Britswerd en Ferwerd wél onderkent, doch in een naam als Lichtaard niet: „Lichtaerd. Tis onsecker waer af dit dorp syn naem heeft, gelijck 't onsecker is, neffens het meestendeel der dorpen ende Steden, waer af de naemen oorspronckelijck zijn herkomstigh.”

29. Schotanus werd in 1603 te Wieuwerd geboren, waar zijn vader Bernardus van 1599-1606 de gemeenten Britswerd en Wieuwerd diende om door diens neef Meinardus (1606-1616) te worden opgevolgd.
30. A. E. van Giffen, *Iets over terpen*; 3de-4de Jaarverslag Ver. voor Terpenonderzoek, 1920, p. 9 ss.
31. Naar het hs. *Unia*; ed. B. W. van Klaarbergen, *Das Altwestfriesische Jüngere Schulzenrecht*; Drachten 1947, XV, p. 52-54. Over de datering, vgl. H. Halbertsma, *Weynbritzera auld deel*; Fryske Stúdzjes, oanbean oan Prof. Dr. J. H. Brouwer, Assen 1960, p. 434 ss.
32. *Oud-Friesche Oorkonden*, ed. P. Sipma; I, 's-Gravenhage 1927, no. 311 en 540. *Register van den Aanbrengh van 1511*, ed. I. Telting; I, Leeuwarden 1880, p. 81. Vgl. tevens Sipma, I, no. 440 (1499); no. 449 (1501); III, 1941, no. 32 (1502-1504).
33. P. Postma, *In pear „nomina topographica”*; II, Feit; Frysk Jierboek 1937, Assen, p. 126 ss.
34. M. P. van Buytenen, *Het Friese dorp in de middeleeuwen rechtshistorisch verkend*; Drachten 1961, Bijlage, p. 110 ss.
35. K. Freiherr von Richthofen, *Friesische Rechtsquellen*; Berlin 1840, p. 439 ss. (hs. *Ius Municipale Frisonum*).
W. Steller, *Abriss der Altfriesischen Grammatik*; Halle 1928, p. 121 ss. (hss. *Ius M. Fr.*, *Unia* en *Oude Druk*). Een vierde, in het Latijn gestelde variant maakt deel uit van de ons reeds bekende, door H. Reimers ontdekte kroniek; vgl. *Die Lateinische Vorlage der Gesta Frisiorum*, l.c., p. 121-123. Buiten beschouwing zijn gelaten de 16de-eeuwse bewerkingen, gelijk deze te vinden zijn in de kronieken van Eggerik Beninga, Jancko Douwama en Cornelius Kempius, mitsgaders het *fus Vetus Wursato Frisicum*; vgl. P. Brantsma en P. Wierdsma, *Oude Friesche Wetten*; I, p. 103 ss.
36. Over de achtergrond van deze legende en de daaraan gewijde literatuur, vgl. K. Freiherr von Richthofen, *Untersuchungen über Friesische Rechtsgeschichte*; II, 1, Berlin 1882, p. 457 ss. Een afbeelding van het schip met de dertien opvarenden treft men aan op een 13de-eeuws zegel van de stad Medemblik; vgl. *Noordhollandsche Gemeentezegels*, I, Medemblik; Heilo 1934, p. 11 ss.
37. Volgens het handschrift *Unia*; het ms. *Ius Municipale Frisonum* leest „axenhowe” en „eswei”, de *Oude Druk* „axenthove” en „eeswey”. De vertelling uit de Latijnse kroniek vermeldt geen van beide namen.
R. Westerhoff, *Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen*; Groningen 1865, p. 193, bracht de weg van 26 voeten, welke volgens het Schoutenrecht om het dorp diende te leiden, eveneens reeds in verband met de ringwegen om de terpen; vgl. aantekening 787:
„Om meest alle oude dorpen, die op terpen gebouwd zijn, loopt, zoo niet geheel dan toch gedeeltelijk, zoodanige weg, doch niet om alle. Misschien zal hier en daar die weg geheel of gedeeltelijk vergraven en bij het aangrenzende land gevoegd en daardoor verloren gegaan zijn. Enkele gevallen van dezen aard zijn ons bekend.”
Hij legde nochtans geen verband tussen deze ringweg en de legende van het schip met de 13 rechters, waarbij hij er slechts op wijst dat een vermoedelijk eerst in de 16de eeuw opgekomen, en Gerhardus Alberti, de eerste predikant van Zeerijp toegeschreven verhaal een vertelseltje over het „Rijpster Licht” met de legende tot een nieuwe versie samenweefde, volgens welke de 13 rechters in Zeerijp aan land zouden zijn gekomen; l.c., aantekening 467.
38. *Untersuchungen*, l.c., p. 455 ss. Contra: Ph. Heck, *Die altfriesische Gerichtsverfassung*; Weimar 1894, p. 47 ss. Overtuigend L. J. van Apeldoorn, *Het Romeinse recht in Friesland*; Meded. Kon. Acad. Wet., afd. Letterk., Nieuwe Reeks, III, 10, A'dam 1940, p. 46-47. Laatstelijk P. Glazema, *Gewijde Plaatsen in Friesland*; Meppel 1948, p. 60 ss.
39. Volgens het *Ius Municipale Frisonum*; *Friesische Rechtsquellen*, p. 389. Het voorvoegsel „molles” schijnt afgeleid van „modulus”, naar een voorstel van F. Holthausen, te berde gebracht in *Theuthonista*, III, 1927, p. 316 ss. Van „moltvoet” is het laatst sprake in de uit 1542 daterende „Costumen van Baerderadeel”, gelijk aangetoond door O. Postma, *Virga*

en Pes in de registers der kloosters te Fulda en Werden; De Vrije Fries, XXVII, 1923, p. 290. De „mollesfot” werd, aldus Postma, gemeten met de „mollestok”, lang ongeveer 2,06 m en in zeven voeten van ten naaste bij ieder 29,5 cm verdeeld.

40. Volgens het *Ius Municipale Frisionum*, l.c., XIV, p. 389. Algemeen wordt aangenomen dat XXI een verschrijving is voor XXVI, gelijk de oudste tekstoverlevering van het hs. *Unia* zulks lezen laat. Het *jonge Schoutenrecht* bepaalt de breedte van de heerweg wederom op 26 voet; vgl. Van Klaarbergen, l.c., XII, p. 48 (hs. *Unia*): „Ale riucht ist dat di herewei sal wasa XXVI fota bred.”

Over het asylrecht op het kerkhof en in de kerk, vgl. tevens *Lex Frisionum*, ed. K. Freiherr von Richthofen; Leeuwarden 1866, Tit. XVII, 2, p. 17: „Qui in curte ducis, in ecclesia, aut in atrio ecclesiae hominem occiderit, novies weregildum eius componat, et novies fredam ad partem dominicam.”

Idem, *Additio Sapientum*, I, 1-2, p. 27:

„Homo faidosus pacem habeat in ecclesia, in domo sua, ad ecclesiam eundo, de ecclesia redeundo, ad placitum eundo, de placito redeundo. Qui hanc pacem effregerit, et hominem occiderit, novies XXX solidos componat; si vulneravit, novies XII solidos componat ad partem regis.”

41. Volgens het *Ius Municipale Frisionum*, l.c., XLI, p. 393. Vgl. *Lex Frisionum*, l.c., Tit. XIV, 1, p. 14, welke voorschrijft dat het lot bij een gerechtelijk geschil over doodslag door partijen in of naast de kerk dient te worden getrokken:

„Tunc ducendi sunt ad basilicam, et sortes super altare mittendae, vel si iuxta ecclesiam fieri non potuerit, super reliquias sanctorum.”

42. *Gewijde plaatsen in Friesland*, p. 105 ss.

43. *Het Friese dorp in de Middeleeuwen, rechtshistorisch verkend*, p. 25 ss.

44. *De Eerste Riustringer Codex*, ed. W.J. Buma, 's-Gravenhage 1961, XV, p. 127; *Friese Rechtsquellen*, p. 124.

45. *Gewijde plaatsen*, p. 278 ss. Vgl. tevens P. Glazema, *Kerken en dodenbezorging; Honderd eeuwen Nederland*, 's-Gravenhage 1959, p. 239 ss.

46. Idem, p. 285 ss., 243 ss.

47. J. G. Rijkens, *Beknopte geschied- en oudheidkundige beschrijving van Loppersum, Holwierde, Feldwerd etc.*; Almanak ter bevordering van kennis en goeden smaak voor het jaar 1834 etc., p. 48-49: „Men vond, voor weinige jaren, buiten den ring van den voormaligen kloostergrond, in een heuveltje, vijf aarden vaten of vazen, waarin beendertjes van jonge kinderen schenen geborgen te zijn.”

Vgl. tevens H. Kremer, *Beknopte aardrijks-, geschiedkundige en plaatsbeschrijving der provincie Groningen*; 2de (door N. Westendorp belangrijk vermeerderde) druk, 2de Stukje, Groningen 1837, p. 247-248.

48. Het betreft hier bijzettingen in aarden potten, daterende uit de 12de-13de eeuw, weggestoken onder of tussen de zwerfkeien, gebezigd ter versteviging van de rand der steilaflopende kerkheuvels. Over Oudemirdum, vgl. Jaarverslag Friesch Genootschap, 1847, p. 206 alsmede C. Leemans, *Over potten met kinderbeenderen bij het kerkhof te Harich in Friesland onlangs ontdekt*; Versl. Kon. Acad. Wet., Letterk., 2de Reeks, II, 1871. Tevens W. Pleyte, *Nederlandsche Oudheden*, I, Leiden 1877, p. 150. Over Tjerkgaast, *Gewijde plaatsen*, p. 285 ss. Over Lukaswolde, N. Westendorp, l.c., p. 69. Over Niekerk bereikten ons mondelinge berichten van Ds. G. J. J. Liefjting aldaar.

In 1962 kwam een vijftal geglazuurde, uit de 14de-15de eeuw daterende potten te voorschijn aan de noord-oostelijke rand van het kerkhof te St. Anna ter Muiden, op de scheiding van een met keien geplaveide weg, welke oudtijds langs de noordzijde van het kerkhof leidde. Ook deze potten bevatten de stoffelijke resten van vermoedelijk onvoldragen kinderen.

49. J. Kalf, *De muurschildering te Westerwytwerd*; Groningsche Volksalmanak 1897, p. 84 ss.; G. J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst*; I, 's-Gravenhage 1936, p. 46 ss.

D. P. R. A. Bouvy, *Aantekeningen bij de onlangs ontdekte schilderijen in Groningen, Friesland en Drenthe*; Katholiek Bouwblad, 1951, p. 404 ss., dateerde beide schilderijen op het begin der 14de eeuw.

50. Volgens het *Ius Municipale Frisonum*; Von Richthofen, l.c., XLV, p. 394.

51. De door veldkeien geschraagde, bij wijze van tafel opgestelde zwerfsteen, zich eertijds op het kerkhof van Wirdum in Fivelgo bevindende, werd tegen het einde der vorige eeuw overgebracht naar de tuin van het buiten Ekenstein aan het Damster Diep en aldaar op oorspronkelijke wijze herplaatst. Vgl. voorts R. Westerhoff, *Hoe en waar oudtijds in Appingedam het aanzweven der regters bij de aanvaarding hunner ambtsbetrekking plaats vond*; Bijdr. gesch. en oudheidk., inz. van de prov. Groningen, IV, 1867, p. 338 ss.; Id., *Sporen der steendienst uit het Heidensche tijdperk?* Ib., VII, 1870, p. 241 ss.

52. Volgens het hs. *Ius Municipale Frisonum*, l.c., V, p. 388.

53. Idem, XXXI-XXXII, p. 391-392.

54. J. J. Spahr van der Hoek en O. Postma, *Geschiedenis van de Friese landbouw*; Drachten 1952, I, p. 60 ss.

55. Over het boerenbedrijf op onbedijkte kwelders, vgl. O. Postma, *De Friesche kleihoeve*; Leeuwarden 1934, p. 136 ss. Het mag bekend worden verondersteld dat de toestanden op de Halligen eerst een gevolg zijn van de dijkdoorbraken, welke in 1634 de zich aldaar voorheen bevindende zeepolders verloren deden gaan.

56. Van Klaarbergen, l.c., XXIII-XXX, XL, p. 64-67, 82, volgens het hs. *Unia*.

57. *De Friesche kleihoeve*, p. 100 ss.

58. *Tyaditiones et Antiquitates Fuldenses*, ed. E. F. J. Dronke; Fulda 1844, VII, p. 42 ss., XXXVII, p. 67 ss.

59. *De Friesche kleihoeve*, p. 109 ss. Postma ontzenuwt de opvattingen van Heck en Swart, die op grond der Werdense registers tot het bestaan van een „Gewannstelsel” op de Friese kleistreken hadden menen te mogen concluderen.

60. R. Kötzschke, *Die Urbare der Abtei Werden a. d. Ruhr*; Rheinische Urbare, II, Bonn 1906, p. 13 ss.

61. Vgl. tevens A. Russchen, *De akte van Folker (855)*; It Beaken, XXIII, 1961, p. 91 ss.

62. D. P. Blok, *De oudste oorkonde over Groningerland*; Driemaandelijks Bladen, XI, 1, 1959, p. 20 ss. De door Blok gissenderwijs gestelde mogelijkheid dat met „Urva” Warfhuizen bedoeld zou kunnen zijn, met „Thelingi” Thesinge, laat zich bezwaarlijk rijmen met de opgave dat beide plaatsen in Midgo gelegen waren. Veeleer komen hiervoor enige op terpen gelegen buurtschappen in de omgeving van Aduard in aanmerking, gelijk Fransumer of Aduarder Voorwerk, welke hun oorspronkelijke benaming verloren. Merkwaardigerwijs is aan een reeds lang afgebroken hoeve aan de rand van de grote Kenwerder wierde de overlevering verbonden, dat hier eenmaal een klooster zou hebben gestaan. Het schijnt ons geenszins uitgesloten dat dit verhaal uiteindelijk teruggrijpt op de schenking aan Echternach.

63. O. Postma, *In pleats fan it jier 855 yn ús tiid weromfoun?* Frysk Jierboek 1946, Drachten, p. 150 ss.

64. Over de stichting der Sneker Commanderij is niets bekend. Het oudste stuk, waarin van de „Commendeur van Snake” gewag wordt gemaakt, dateert uit 1317 en is afgedrukt in het *Groot Placaat- en Charterboek van Vriesland*; I, Leeuwarden 1768, p. 158.

Winsemius, l.c., fol. 178, maakt melding van een brand in het jaar 1294, waarbij het in 1206 (!) gestichte St. Janshospitaal werd verwoest. Hij schijnt zich hierbij te hebben kunnen beroepen op een aantekening van Suffridus Petrus; mogelijk betreft het in werkelijkheid een door bagijnen bevolkt gasthuis, dat na 1294 in handen kwam der Johannieters. Vgl. hierover nader H. Halbertsma en W. H. Keikes, *Sneek - Drie kronen met ere*; Sneek 1956, p. 25 ss.

65. 1 pondemaat = 240 vierkante roeden. Naar gelang de gebezigde roede wisselde het oppervlak van streek tot streek. In 1813 is de pondemaat gesteld op 36,743 are.

66. Postma, *Kleihoeve*, p. 182 ss., berekende de gemiddelde grootte van de oud-Friese kleihoeve op 50 pondemaat.

67. Dronke, l.c. Inleiding. Voorts H. Jaekel, *Die Grafen von Mittelfriesland aus dem Geschlechte Ratbots*; Gotha 1895, p. 9 ss.

68. Dronke, l.c., VII, p. 42 ss. Men raadplege tevens L. Ph. C. van den Bergh, *Handboek der Middel-Nederlandsche geographie, naar de bronnen bewerkt*; Leiden 1852, p. 255 ss.; Westerhoff, *Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen*, p. 135 ss.; F. Buitenrust Hetteema, *Friese plaatsnamen*; Nomina Geographica Neerlandica, IV, Leiden 1899, p. 89 ss., 227 ss.; W. de Vries, *De oudste plaatsnamen in 't Westerkwartier*; Ib., VIII, 1932, p. 38 ss.; *Groninger plaatsnamen*; N.G., IX, 1934, p. 22 ss.; N.G., X, 1936, p. 97 ss., Id., *Groninger plaatsnamen*; Groningen 1946.

Voorts M. Gysseling, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland*; Tongeren, I-II, 1960. Vergelijking van onze oplossingen met de geveene der vermelde auteurs zal leren dat wij ons in bepaalde gevallen afwijkingen hebben veroorloofd.

69. Dronke, l.c., XXXVII, p. 67-68.

70. Naar het hs. *Ius Municipale Frisonum*, ed. Von Richthofen, LXXI, p. 399, LXXV, p. 400.

71. *Groninger plaatsnamen*, p. 1, 132-133, 172, 251.

72. *Friese plaatsnamen*, l.c., p. 52 ss. „Utra” = „buiten” houdt een tegenstelling in met „Ura” = „over”, evenals Kortezwaag en Langezwaag, in hetzelfde register uit 1315 „Ura-suagh” en „Utresuagh” geheten. De verwisseling van „Weningawalde” door „Weninga-terp” houdt ongetwijfeld verband met een verschuiving van dit oord, gelijk in de late Middeleeuwen met zovele andere „wolddorpen” in de Friese kuststreken, Holland, Sticht en Oversticht is geschied. Vgl. J. J. Spahr van der Hoek, *Verdeling van het landschap*; Boven-Boornegebied, Drachten 1961, p. 170 ss., in het bijzonder p. 186 ss.

73. *Beneficial-Boeken van Friesland*, ed. J. van Leeuwen; Leeuwarden 1850. *Register van den Aanbreng van 1511*, ed. I. Telting; I-IV, Leeuwarden 1880; *Supplement der Vijf Delen*, ed. J. C. Tjessinga; I-VI, Assen 1942-1954.

74. *Groninger plaatsnamen*, p. 93.

75. Sipma, I, no. 440 (1499); no. 449 (1501); III, no. 32 (1502-1594). De onvastheid van de naam Hoogterp valt af te leiden uit Sipma, II (1933), no. 21, waarin de bewoners van Harmswerd „aesterpsa” worden genoemd ter gelegenheid van het feit dat zij zich in het jaar 1435 tezamen met de inwoners van Kammingabuurt en Hoek onder het stadsrecht van Leeuwarden voegen.

Ook het terpdorp Niehove in Humsterland is van naam veranderd. In een laat 15de-eeuwse kerkenlijst van het bisdom Münster wordt Niehove namelijk niet onder de parochien van het „Decanatus Oldehove sive Hummerze” vermeld, daarentegen wel „Suxwort” en aangezien dit volgt op „Antiqua Curtis alias Hummerze” (Oldehove) doch voorafgaat aan „Saxum” (Saaksum) kan met „Suxwort” bezwaarlijk een andere parochie dan die van Niehove zijn bedoeld. Vgl. L. von Ledebur, *Die Fünf Münsterischen Gauen und das Siebte Seeland Frieslands*; Berlin 1836, p. 422 ss. Zie tevens G. Acker Stratingh, *Aloude Staat en Geschiedenis des Vaderlands*; II, 2, Groningen 1852, p. 112 ss., in het bijzonder p. 117, aantekening 2, waar hij vragenderwijs, doch ons inziens ten onrechte, verband legt tussen „Suxwort” en het zich langs een oude dijk uitstreckende gehucht Okswerd, dat hij „de Oxwert streek ten z. van Niehove” noemt. De oorspronkelijke naam van het terpdorp Hoogkerk, ten westen van Groningen, komt ons voor Lieuwert te zijn geweest en peet te hebben bestaan over Lieuwertderwolde, het omliggende gebied. G. Acker Stratingh zocht vergeefs naar dit oord in zijn studie *Lieuwerderwolde*; Bijdr. gesch. en oudheidk., inzonderheid van de prov. Groningen, VIII, 1871, p. 96 ss. Onder de benamingen „Liuvurd” en „Liuvurtherowalda” vindt men dorp en district het eerst vermeld in een 11de-eeuws goederenregister van Werden; vgl. Köttschke, l.c., p. 130-131.

76. Sipma, I, no. 202.

77. G. F. Baron thoe Schwartzberg en Hohenlansberg, *Groot Placaat- en Charterboek van Vriesland*; I, Leeuwarden 1768, p. 325.

78. J. Belonje en L. Melchior, *Terpen in Westfriesland*; Oudheidk. Meded. Rijksmuseum Oudh., Nieuwe Reeks, X, 1929, p. 5-7, afb. 2. Vgl. bovendien *Tegenwoordige Staat van Holland*; I, Amsterdam 1742, p. 12, aantekening 6 en de daar aangehaalde literatuur over woonheuvels of „vliebergen”.

79. W. F. G. Wiese, *De verspreiding der archaeologische gegevens van Westfriesland in verband met de morfogenese*; Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen., 2de Reeks, LXXIII, 1956, p. 23 ss., in het bijzonder p. 32 ss.

Ouddorp vindt men als „Aldenthorp” het eerst in 1063 vermeld wanneer de aldaar gelegen „capella” wordt opgesomd in de oorkonde, waarbij bisschop Willem I van Utrecht het recht der abdij te Echternach op de helft van een reeks kerken en kapellen, door de graven Dirk III en Dirk IV van Holland in bezit gehouden, erkent. Vgl. *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, ed. H. G. A. Obreen; I, 's-Gravenhage 1937, no. 85, p. 40. De parochies Ransdorp en Zuiderdorp kunnen niet op een ouderdom bogen, hoger dan zeven eeuwen.

De oudste vermelding der Westfrieze -dorpnamen te Warmenhuizen en naaste omgeving, ons bekend, danken wij de heer J. Westra aldaar, door hem geput uit het Oud-Archief van Warmenhuizen. Te weten: „Alingtorp” (1598, 1668, 1687, 1689, 1691, 1720), „Alingdorp” (1686), „Alingendorp” (1700); „Hartendorp” (1602, 1634, 1697, 1742), „Hertendorp” (1670, 1697, 1706, 1772), „Hertenterp” (1701), „Hertenturp” (1777); „op te Torp” (1627), „op 't Torp” (1670), „op het Torp” (1632, 1634, 1728, 1729 etc.); „Wilperdorp” (1597, 1607, 1608, 1634-1637), „Wulperturp” (1666, Polderboek Banne Warmenhuizen), „Wulpendorp” Polderkaart Warmenhuizen H. de Leth).

80. W. C. Braat, *De archaeologie van de Wieringermeer*; Leiden 1932, p. 35-37; Wiese, l.c., alsmede *Verslag van een bezoek aan de Ringpolder in verband met het egaliseren van terp no. 29*; West-Frieslands Oud en Nieuw, XXVII, 1960, p. 125-128. In 1959 werd onder ons toezicht een opgraving verricht in de terpen van Avendorp en Tjaarsdorp, in 1962 gevolgd door een onderzoek in de noordelijkste der woonheuvels, waarover Schagen zich uitstrekt. De uitkomsten wachten nog op hun beschrijving.

Over de bewoningsgeschiedenis van de Friese Zuidwesthoek, vgl. *Weynbritzera auld deel*, l.c., p. 425 ss.

81. Sipma, II, no. 10; I, no. 24.

82. Naast de thans nog bekende benaming 't Dorp laat zich plaatsen de oorspronkelijke naam van het oord, dat sinds het midden der 13de eeuw naar het aldaar gestichte Cistercienser klooster Gerkesklooster heet. Deze luidde „Wigarathorp”, blijkens de tussen 1267 en 1275 door een kloosterling van de Witherenabdij Mariengaarde geschreven *Vita Ethelgeri*; vgl. *Gesta Abbatum Orti Sancte Marie*, ed. Aem. W. Wybrands; Leeuwarden 1879, p. 212, 220.

Gerkesklooster wordt van 't Dorp door de Lauwers gescheiden en ligt evenals laatstgenoemd oord op een zandige verhevenheid, geen terp. Ten onrechte heeft De Vries, *Nomina Geographica*, IX, p. 54, derhalve de naam 't Dorp van „terp” afgeleid.

83. Sipma, II, no. 35.

84. Sipma, I, no. 195; II, no. 113.

85. *Enqueste ende Informatie opt stuck van der Reductie ende Reformatie van den Schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant. Gedaen in den jaere MCCCCXCIII*; ed. R. Fruin, Leiden 1876, p. 7, 9, 18, 74, 90, 92.

86. Sipma, II, p. 230; *Beneficiaal-Boeken*, l.c., p. 450.

87. D. P. Blok, *De Nederlandse werf- (warf-, wurf-)namen*; Meded. Comm. Naamk., XXXIV 1958, p. 163 ss.

Het eiland Marken maakt het overblijfsel uit van een door de zee belaagd, eenmaal met

Waterland verbonden en overslibd veengebied, waar men eerst sinds de 13de eeuw, de vele dijkdoorbraken moe, tot het bouwen van woningen en andere opstellen op vluchtheuvels of palen overging. Vgl. *Documentatie Landelijke Bouwkunst*; 2, *Marken en Volendam*, ed. Rijksmuseum van Volkskunde, Arnhem 1961.

Overeenkomstig is de ontwikkeling op het eiland Schokland geweest, waar de bevolking zich eveneens eerst naderhand op woonheuvels terugtrok. Vgl. G.D. van der Heide en A.J. Wiggers, *Enkele resultaten van het geologische en archeologische onderzoek betreffende het eiland Schokland en zijn naaste omgeving*; Langs Gewonnen Velden, Wageningen 1954, p. 96 ss., alsmede G.D. van der Heide, *Resten van middeleeuwse bewoning ten oosten van het voormalige eiland Schokland*; Berichten R.O.B., VII, 1956, p. 111 ss.

Van laat-middeleeuwse datum zijn tevens de oudste terpen op het Kamper Eiland. Vgl. G.D. van der Heide, *Terp- en dijkresten in het Zuiderzeegebied*; Kamper Almanak 1957-1958, p. 1 ss. Daarnaast zij verwezen naar H.J. Moerman en A.J. Reijers, *Schokland*; Tijdschr. K.N.A.G., 3de Serie, XLII, 1925, p. 151 ss.

88. J.J. Kalma, *Fryske Plaknammen*; I, Ljouwert 1949, p. 100-102. Over de „werfstel”, vgl. Sipma, I, no. 404 (1493): „Onthia Unama greetman in Ferwerdera deel Rolef Monthiema Jemna Deynghe ende Remka to Monichuus mederiuchteren dwaet kwd ende oppenbere mit disse ienwirdigha breve ende ferdban, hoe datter kommen is in usen warfstal...”

89. *Groninger plaatsnamen*, p. 256-257. Vgl. bovendien G. Acker Stratingh, *Woordverklaring van warf en andere meer zeldzame namen der terpen*; Bijdr. Gesch. en Oudheidk., inz. van de prov. Groningen, X, 1873, p. 262 ss., in het bijzonder p. 272: „In plaats derhalve dat *warf* de beteekenis van *heemstede* of *vergaderplaats* ontvangen zoude hebben van de hoogten, zullen deze integendeel deze van gene den naam ontleend hebben.”

90. *Kronijken van Emo en Menko, met een vervolg door een ongenoemde*, l.c., p. 8-9.

91. G. Acker Stratingh, *Woordverklaring van wierd*; Bijdr. Gesch. en Oudheidk. prov. Groningen, X, 1873, p. 1 ss., in het bijzonder p. 15: „De oorspronkelijke beteekenis van *wierd* enz. is daarentegen dan verder ook, volgens het gemeenste en waarschijnlijkste gevoelen, die van een in of aan het water van nature ontstaan en zoo hoog aangewassen stuk grond dat het gewoonlijk genoegzaam daartegen beschut is; in het kort, wat wij heden nog onder *waard* verstaan.”

92. D. P. Blok, *De vestigingsgeschiedenis van Holland en Utrecht in het licht van de plaatsnamen*; Bijdr. en Meded. Naamk. Comm. Kon. Ned. Akad. Wet., XVII, Amsterdam 1959, p. 23-24. Vgl. bovendien W. de Vries, *-Werd en wat daarop gelijk*; Nomina Geographica, IX, p. 27 ss., alsmede J. Naarding, *Friese plaatsnamen op -aard*, etc.; Us Wurk, XI, 1962, p. 49 ss.

93. *Register van den Aanbrengh*, III, p. 294.

94. Idem, p. 448.

95. Sipma, I, no. 467.

96. Sipma, I, no. 48.

97. Blok, l.c., p. 23.

98. B. van Heuveln en J. Wieringa, *Veldnamen in het Zuidenveld*, Boor en Spade, X, 1959, p. 141-142. Aan de reeks kan worden toegevoegd de Woerd te Rolde alsmede de gevallen, door De Vries in zijn studie over de -werdnamen in en om de stad Groningen aangehaald.

99. H. Halbertsma, *Barradeels Oudste Historie*; *Barradeel*, Drachten 1955, p. 79; 130-131, aantekening 19.

100. Nomina Geographica, IX, p. 31 ss.

101. M.G.H., *Diplomata reg. et imp. Germ.*, VI, 1, ed. D. von Gladisz; Hannoverae 1941, no. 18.

102. *Kroniek van het klooster Aduard*, ed. H. Brugmans; Bijdr. en Meded. Hist. Gen., XXIII, p. 55.

103. *Groninger plaatsnamen*, p. 199.

104. *Nomina Geographica*, IX, p. 36 ss.
105. *Groninger plaatsnamen*, p. 257-258.
106. G. Acker Stratingh, *Woordverklaring van wier*; Bijdr. en Meded. Gesch. en Oudheidk., inz. prov. Groningen, X, 1873, p. 219 ss. Men raadplege bovendien E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, in voce.
107. Sipma, III, no. 18; I, nrs. 221 en 289.
108. L.c., I, p. 36-37. De gelijkstelling „weerd” = „wier” kan uiteraard niet door de beugel doch doet hier weinig ter zake.
109. J. Minnema Buma, *Bijdrage tot de geschiedenis van het dijkregt in Friesland*; Leiden 1853, p. 18.
110. *Nomina Geographica*, IX, p. 41 ss. Wij geven de verklaring -hem de voorkeur boven de opvatting dat het in gevallen als Wierum, Wirdum, Bierum en Huizum het achtervoegsel -um zou betreffen van een dativus pluralis of locativus.
111. H. Halbertsma, *Het Sneeker Oud-Kerkhof*; De Vrije Fries, XXXVIII, 1946, p. 54 ss.
112. S. J. van der Molen, *Vluchtheuvels in Friesland*; De Vrije Fries, XXXIX, 1948, p. 49 ss.
113. H. Halbertsma, *De zogenaamde hege wieren in Friesland, en hun betekenis*; It Beaken, XI, 1949, p. 174 ss.
114. Sipma, I, no. 354.
115. L.c., Beschrijvinghe, Hemelomer-oudevaert ende Noortwolde.
116. *Chroniëke ende waarachtige beschryvinge van Vriesland*, 2de druk, p. 121.
117. J. C. de Man, *Vluchtbergen in Walcheren*; Archief Zeeuwsch Genootsch., VI, 3, 1888, p. 427 ss.
- Idem, *De vluchtbergen in Schouwen, de Bevelanden en Tholen*; A.Z. Gen., VIII, 2, 1897, p. 1 ss.
118. Jan Jansz. Reygersberch van Cortgene, *Cronycke van Zeelandt*; Antwerpen 1551, Cap. VII.
119. *Chroniëke van Zeelandt, eertijds beschreven door d'Heer Johan Reijgersbergen, nu verbeterd, ende vermeerderd door Marcus Zuerius van Boxhorn*; Middelburch 1644, I, p. 25.
120. L. Mathieu, *Sur les buttes de terre de la Zélande, nommées communément, réfuges*; Mémoires et Dissertations sur les Antiquités Nationales et Etrangères, publiées par la Société Royale des antiquaires de France, II, p. 140, 148-151. Vgl. tevens Werken Academie van Wetenschappen en Kunsten te Vlissingen, 1770, II, p. 10.
121. J. Ab Utrecht Dresselhuis, *De godsdienstleer der aloude Zeelanders, uit oude gedenkstukken, volksoverleveringen en berigten opgemaakt*; Nieuwe Werken Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, II, 1, Middelburg 1845, p. 96 ss., 110 ss. Voorheen had dezelfde schrijver beweerd dat de Zeeuwen deze heuvels opwierpen teneinde hierop bij overstromingen heul te vinden. Vgl. *De provincie Zeeland in hare aloude gesteldheid en geregelde vorming beschouwd*; Middelburg 1836, p. 67 ss.
- L. G. Visscher, *Handboek voor de algemeene geschiedenis der Nederlanden*; I, 1, Maarssen 1851, p. 190 ss. alsmede C. A. Rethaan Macaré, *Eene heidensche offerplaats op Walcheren*; Archief Zeeuwsch Gen., I, 4, 1860, p. 89, hielden eveneens vast aan „eenvoudige aschbelten en vuilnishooopen, van vroegere offerplaatsen afkomstig”.
122. G. Acker Stratingh, *Aloude Staat en Geschiedenis des Vaderlands*; II, 1, Groningen 1849, p. 192-193, 234-237.
123. M. Gargon, *Walchersche Arcadia etc.*; 2de druk, Leyden 1717, I, p. 31 ss.
124. R. Westerhoff, *Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen*; Groningen 1865, aantekening 80, p. 249 ss.
125. A. E. van Giffen, *Bericht omtrent een bezoek aan den vliedberg bij Duivendijke op Schouwen*; 7de-8ste Jaarverslag Ver. voor Terpenonderzoek, Groningen 1924, p. 48-49.
- A. E. Remouchamps, *De vluchtberg bij de hofstede „Berglust” te Ritthem op Walcheren*; Oudheidk. Meded. Rijksmuseum Oudheden te Leiden, Nieuwe Reeks, VIII, 1927, p. 40 ss.

J. H. Hubregtse, *De vluchtberg te Duivendijke* (Schouwen); O.M.R.O., Nieuwe Reeks, X, 1929, p. 61 ss.

126. P. L. Tack, *De Walcherse werven*; Archief Zeeuwsch Gen., 1938, p. 89 ss. Voor afbeeldingen der burchtheuvels op het kleed van Bayeux, vgl. Frank Stenton etc., *The Bayeux Tapestry*; London 1957. Over de datering – het kleed kwam vermoedelijk een halve eeuw na de slag bij Hastings in 1066 gereed – neme men bovendien kennis van de bespreking van vermelde uitgave door R. Drögereith, *Hist. Zeitschr.*, CLXXXVIII, 1958, p. 352 ss. Id., *Bemerkungen zum Bayeux-Teppich*; *Mitt. Inst. Oesterr. Geschichtsforsch.*, LXX, 1962, p. 257 ss.

127. W. C. Braat, *Zeeland in de Vikingtijd*; Archief Zeeuwsch Gen., 1954, p. 142 ss.

128. J. Huizinga, *Burg en kerspel in Walcheren*; *Meded. Kon. Akad. Wet., Afd. Letterk.*, LXXX, Serie B, no. 2, Amsterdam 1935.

129. H. Halbertsma, *De vliedberg te Buttinge*; *Berichten R.O.B.*, III, 1952, p. 15 ss.

130. J. A. Trimpe Burger, *Onderzoekingen in vluchtbergen*; *Berichten R.O.B.*, VIII, 1957/1958, p. 114 ss.

131. A. Vierlingh, *Tractaet van Dyckagie*, ed. J. de Hullu en A. G. Verhoeven; R.G.P., Kleine Serie, XX, 's-Gravenhage 1920, p. 284–285: „U huys meught ghy wel werffven, ten minste van vijff oft zes voeten hooghte”. Men onderscheidde de „schapestellen”, op terpjes gebouwde schuren of hoeven, van „hollestellen”, omkade drinkplaatsen. Op tal van oude kaarten ziet men dergelijke „stellen” afgebeeld terwijl men thans nog „hollestellen” aantreft op de schorren bij Ritthem op Walcheren zowel als buiten de westelijke zeevering van Philipsland. Tot aan 1953 bevonden zich bovendien op de schorren buiten de Hedwigs-polder aan de zuidelijke oever van de Westerschelde, nabij het verdronken land van Saaf-tinge, een tweetal met schaapskooien bezette terpjes, welke tijdens de februari-vloed werden weggevaagd.

132. W. C. Braat, *Twee Walcherse werven*; O.M.R.O., Nieuwe Reeks, XXXVI, 1955, p. 14 ss.

133. W. C. Braat, *De Berg van Troje, het stamslot der Heren van Borssele*; O.M.R.O., Nieuwe Reeks, XLII, 1961, p. 9 ss. Melis Stoke noemt de sterkte reeds aldus; vgl. *Rijm-kroniek*, ed. W. G. Brill, Utrecht 1885, VII, regel 556 ss.:

„... seide, dat hi also houde

Woude besien dat huys van Troyen,

Wien dats oec mochte vernoyen.”

Over de naam, vgl. W. C. Braat, *De Berg van Troje, het stamslot der Heren van Borssele*; O.M.R.O., Nieuwe Reeks, XXXVIII, 1957, p. 69 ss.

134. W. C. Braat, *Twee vroegmiddeleeuwsche burchten bij Keppel*; O.M.R.O., Nieuwe Reeks, XXVI, 1945, p. 7 ss.

J. G. N. Renaud, *Onderzoek van de ruïne op de burchtheuvel te Kessel*; *Berichten R.O.B.*, III, 1952, p. 13 ss.

Idem, *De burcht van Leiden*; *Bulletin Kon. Ned. Oudheidk. Bond*, 6de Serie, V, 1952, kol. 1 ss.

S. J. Fockema Andreae, J. G. N. Renaud en E. Pelinck, *Kastelen, Ridderhofsteden en Buiten-plaatsen in Rijnland*; Leiden 1952, p. 26 ss., p. 67 ss.

J. G. N. Renaud, *Ter Does, ein Rundling des 13. Jahrhunderts*; *Berichten R.O.B.*, V, 1954, p. 137 ss.

A. Hernnbrodt, *Die Ausgrabungen auf der Motte „Hoverberg” bei Birgelen, Kreis Geilenkirchen-Heinsberg*; *Bonner Jahrbücher*, CLV–CLVI, 1955–1956, p. 343 ss.

Idem, *Der Husterknupp – eine niederrheinische Burganlage des frühen Mittelalters*; *Neue Ausgrabungen in Deutschland*, Berlin 1958, p. 542 ss.

Idem, *Neue Ergebnisse der Mottenforschung im Rheinland*; *Neue Ausgrabungen im Nahen Osten, Mittelmeerraum und in Deutschland*, Trier 1959, p. 38 ss.

Idem, *Die Motte Kippehausen in Bensberg-Refrath, Rheinisch-Bergischer Kreis*; *Bonner Jahrbücher*, CLX, 1960, p. 369 ss.

135. H. Jankuhn, *Ein Burgentyp der späten Wikingerzeit in Nordfriesland und sein historischer Hintergrund*; Zeitschr. der Ges. für Schl.-Holst. Gesch., LXXVIII, 1953, p. 1 ss.
 P. La Baume, *Die Vikingerzeit auf den Nordfriesischen Inseln*; Jahrb. Nordfr. Ver. für Heimatkunde und Heimatliebe, XXIX, 1952-1953, p. 137 ss.
136. *Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen*, aantekening 455, p. 318-319.
137. *Uitbeelding der Heerlijkheit Friesland, zoo in 't algemeen, als in haare XXX bijzondere Grietenijen*; door Dr. Bern. Schotanus à Sterringa. Nu nieuwelijks met bijgevoegde aangrenzingen en veel vermeerderingen etc. uitgegeeven door François Halma, (Leeuwarden) 1718.
138. *Beschrijvinge van de heerlijkheydt van Frieslandt tusschen 't Flie end de Lauwers*, fol. 208.
139. L.c., III, 1778, p. 137-138.
140. M. Schoengen, *Akten en bescheiden betreffende de Cistercienserabdij Bloemkamp of Oldeklooster*; Archief Aartsbisdom Utrecht, LXXX, 1911, p. 22-25. De kroniek werd door de laatste abt, Thomas van Groningen (1572-1580) geschreven doch men mag aannemen dat deze uit authentieke stukken heeft kunnen putten. Vgl. tevens *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, II, ed. K. Heeringa; 's-Gravenhage 1940, no. 550, p. 15.
141. L.c., p. 370, 371 en 378.
142. *Beknopte aardrijks-, geschiedkundige en plaats-beschrijving der provincie Groningen*, l.c., p. 188.
143. N. Westendorp, *Oudheidkundige ontdekkingen in het Hunsegoekwartier van de provincie Groningen*; De Vriend des Vaderlands, IV, 1830, p. 489 ss.
144. W. Pleyte, *Nederlandsche Oudheden*; Leiden 1877, I, p. 88-89; II, Plaat XXVIII.
145. R. Westerhoff, *De Kwelderkwesitie nader toegelicht*; Groningen 1844, aantekening 27, p. 17 ss.
146. D. P. Blok, *Een diplomatisch onderzoek van de oudste particuliere oorkonden van Warden*; Assen 1960, no. 63, p. 215-216.
147. Köttschke, l.c., p. 13-15. Vgl. voorts, behalve de reeds aangehaalde geschriften van Buitenrust en De Vries, R. Westerhoff, *Bijdrage tot de oude Geographie der Provincie Groningen*; Bijdr. gesch. en oudheidk., inzonderheid van de prov. Groningen, VI, 1869, p. 81 ss., alsmede diens *Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen*, p. 137 ss., met de bijbehorende *Aanteekeningen*.
148. Köttschke, l.c., p. 51-52, 95, 110 ss., 125 ss.

HOOFDSTUK III

DE BEDIJNINGEN

De samenhang tussen de verspreiding der oudste nederzettingen en die der wierden in de kleistreken langs de zuidelijke Noordzeekust vormt op zichzelf reeds een aanwijzing dat de bewoning tot de woonheuvels was beperkt eer de bedijkingen ruimer gelegenheid tot vestiging boden. In beginsel zouden de dijken derhalve de „terminus ante quem” kunnen aangeven voor het ontstaan dan wel de verhoging of uitbreiding der terpen in de gebieden, door deze zeeweringen omsloten, ware het niet dat er enige eeuwen verstreken zijn voordat men hierop het vertrouwen kon stellen dat ook wij gewoonlijk doen.

Hoewel dijkdoorbraken, gepaard met onafzienbare verwoestingen en onvoorstelbare verliezen aan mensenlevens, in de 12de en 13de eeuw zeldzaam genoeg blijken om uitvoerig in de Friese kloosterkronieken te worden beschreven – de St. Juliana-vloed van 16 februari 1164 wordt meer dan een eeuw lang als uitgangspunt van dateringen benut – schijnt het wonen op een terp in de Friese kuststreken nog lang als een niet te versmaden voordeel te zijn opgevat ten opzichte van een slechts door dijken beschutte verblijfplaats¹.

Zo fulmineert abt Emo van Wittewierum tegen de bewoners der terpdorpen en de bevolking van de Groninger Wolden, „in cacuminibus villarum constituti, et silvarum accole”, waaraan de St. Marcellusvloed van het jaar 1219 zonder bepaald noodlottige gevolgen voorbij was gegaan, op grond van het feit dat men zich had vergrepen aan hetgeen de golven onbeheerd achter lieten en de onrechtmatig verkregen buit zelfs verstak toen gemachtigden waren aangewezen, het vermiste te achterhalen. Bovendien weigerden deze onverlaten degenen, die door de ramp met de hongerdood werden bedreigd, brood en graan, zoals de Edomieten de Joden geen water hadden gegund².

Belangwekkend zijn de gegevens, welke wij in Emo's berichten, naast de te weeg gebrachte onheilen zelf, vinden over de wijze, waarop het onderhoud en herstel der dijken of „aggeres” was geregeld. Er rezen bij dit herstel grote moeilijkheden omdat vele dijkplichtigen zo verarmd waren dat zij er de voorkeur aan gaven niet naar hun drooggevallen landerijen en woonsteden terug te keren. Eer er een jaar verstreken was – de St. Marcellusvloed vond op 16 januari 1219 plaats –, te weten op 4 januari 1220, drong het zeewater door de oude doorbraken opnieuw Fivelgo binnen doch het aantal slachtoffers was veel geringer dan in 1219 omdat men het

nog niet gewaagd had zich metterwoon gelijk voorheen dicht aan de kust te vestigen³:

„Anno conversionis eius XII, bissexto intrante, luna XXVI, septenario lunationis, octava Innocentium, Dominicali littera E, facta est horrenda maris diruptio, et multis metuenda in horrore crepusculi. Sed quamvis in multa profunditate estuaverit, non tamen equo molimine delevit homines ut antea, quia terminos maris nondum occupare ausi sunt, ut olim.”

De 24ste februari 1221 meldt Emo een derde overstroming. Bij deze gelegenheid baande het zeewater zich een doortocht naar de lage streken tussen de terpengebieden en de zandgronden, waar het bleef staan tot ver in het voorjaar. Ook nu weer werden dijken vernield⁴:

„Anno conversionis ipsius XIII, VI kal. marci, luna XXVIII, in IIII septenario lunationis, cum hiems secundum naturam piscium versus finem suum magis humida, aquis videlicet pluvie, et minus frigida fore debuisset, spiritus temporis fefellit. Nam die prefata cum aliquot diebus precedentibus chorus ope partim zefiri, partim circii, antequam mare eiceret, dira inequalitate vexasset, effuso oceano dirupit aggeres neptunus, et totam terram sua replevit amaritudine, loca tamen superiora statim deseruit, sed in inferioribus expascians, ruptis obstaculis, versus silvas moram fecit odiosam.”

De zomer kenmerkte zich door grote droogte zodat de oogst mager was. Doch de 18de september van hetzelfde jaar kwam de zee reeds opnieuw over het land zodat de kruisprediker Johannes van Xanten belet werd te spreken op de plaatsen waar hij zich dit had voorgenomen⁵.

Omstreeks het midden van de maand januari 1222 was het weer zo onstuimig dat men een herhaling vreesde van de nog steeds niet uit het geheugen gewiste St. Julianavloed van 1164⁶.

Gelukkig bleef men dit jaar voor overstromingen gespaard maar nu verdorden de weiden door aanhoudende droogte terwijl de gerst en de haver al evenmin wilden gedijen. Alleen de rogge in de Wolden leverde een rijke oogst. Indien het slechts enkele weken geregend had zou een einde gekomen zijn aan de hongersnood, welke het land nu al drie en een half jaar achtereen teisterde⁷.

Hoewel, gelijk Emo trouwens zelf opmerkt, dezelfde stormen volstrekt niet in alle Friese gouwen dezelfde onheilen te weeg brachten en hij zich steeds beperkt tot hetgeen Fivelgo kreeg te doorstaan bleef Westergo gedurende het onderhavige tijdsbestek al evenmin van tegenslagen verschoond. Blijkens een schenking van de bisschop van Utrecht, in het jaar 1200 gedaan aan het in 1192 gestichte Cistercienser klooster Bloenkamp bij Hartwerd, had het zoute water bij herhaling de landen rond Scharnegoutum – „Scharnum” – overstroomd zodat zij geen vruchten meer opleverden. Intussen was er weer een verbetering ingetreden zodat de bisschop goede hoop had op het herstel der opbrengsten van de kerkelijke landerijen, met de kerk zelf aan vermeld klooster overgedragen, onder de voorwaarde

dat hem de jaarlijkse tijns van 8 onsen „Ezeken” – munt, welke de bisschop uit deze parochie vanouds toekwam, ook in het vervolg zou worden uitgekeerd⁸.

De kroniek van Bloemkamp deelt ons bovendien mede dat abt Wichard (1200–1221) tevens de kerk en de daartoe behorende bezittingen van Jorwerd – „Everwerth” – verwierf alsmede zovele landerijen in het nabij Wieuwerd gelegen Tettingawier als hij maar met dijken kon omringen⁹.

De in een slechte reuk staande, doch niet in elk opzicht onbruikbare kroniek van Andreas Cornelius, in 1597 te Leeuwarden gedrukt, rept van met dijkslasten verzwaarde landerijen aan de Middelzeedijk te Weidum, welke in 1199 aan het in 1158 gestichte Regulierenklooster St. Nicolaas te Ludingakerk zouden zijn geschonken. Dit bericht maakt de indruk ontleend te zijn aan een verloren gegane kroniek van genoemd klooster, waaruit Cornelius ook elders geput schijnt te hebben¹⁰.

De inwoners van Mantgum zouden zich daarentegen uit verlegenheid tot de abt van Bloemkamp hebben gewend teneinde bijstand te verkrijgen in het herstel der dijken. Deze zou eveneens in het jaar 1203 de kerk te Mantgum hebben helpen bouwen.

Mogen wij Cornelius geloven zo heeft Ludingakerk zich niet lang in het genot der Weidumer bezittingen mogen verheugen. De Dekama's, een ander te Weidum zetelend geslacht, zochten hun macht ten koste van Ludingakerk uit te breiden waartoe zij de lekebroeders uit hun dorp verdreven en zich de kloosterlijke landerijen toeëigenden¹¹.

Wat er van zij, de vermeende bezittingen van Ludingakerk te Weidum hebben in de 15de-, noch 16de-eeuwse geschriften enig spoor nagelaten. Hetgeen intussen niet zonder meer tot ontzenuwing van Cornelius' beweringen kan worden aangevoerd aangezien hetzelfde ook het nonnenkloostertje te Schillaard bij Mantgum geldt, waarvan Worp van Thabor niettemin vertelt dat dit naar Oegeklooster bij Bolsward was overgebracht en evenals de proosdijen te Achlum en Anjum Ludingakerk had toebehoord¹²:

„Ex hoc monasterio (Ludingakerk) plura eiusdem ordinis prodiere monasteria, licet singula suos ac proprios habuerint fundatores, videlicet praepositura monialium in Aeninghen, praepositura monialium in Achtlum et praepositura sanctimonialium in Schildwert, nunc vero sororum in Oegho cloester.”

Het in 1182 nabij Lidlum onder de klokslag van Tjummarum gestichte Witherenklooster Mariëndal had van de herhaalde overstromingen – „crebris inundationibus” – zoveel schade en overlast ondervonden dat men tijdens het bewind van abt Syardus (1205–1233) ernstig overwoog, het klooster naar veiliger dreven over te brengen. De abt voelde zich echter te oud en te zwak om deze taak op zich te kunnen nemen zodat het hem verstandiger voorkwam plaats te maken voor een opvolger, die wèl over de kracht beschikte, de verhuizing uit te voeren. De vader-

abt van Mariëngaarde bij Hallum hechtte zijn goedkeuring aan Syardus' verzoek en stond hem toe zijn laatste levensjaren te slijten op een der kloosterlijke buitenbezittingen te Tjallum bij Spannum, waar hij weldra overleed. Wegens het slechte weer – „aeris difficultate impeditus” – zag men geen kans het stoffelijk overschot naar Mariëndal terug te brengen zodat hem een graf werd bereid in het dichter bij gelegen dochterklooster St. Michaelsberg bij Baijum¹³.

Syardus' opvolger, Sibó Deimta (1233–1252), trof onmiddellijk voorbereidingen tot de bouw van een nieuw klooster elders – de nood drong er wel toe want het scheen niet verantwoord, de kloosterlingen langer bloot te stellen aan de steeds veelvuldiger optredende vloeden, waartegen de dijken niet meer bestand bleken – „mare propinquum frequentius semet elevans, ipsos aggeres disiectos transcendit suoque turbine totam terram salsedire operit, unde magna pecorum jactura, summa aquae recentis oriebatur penuria”¹⁴.

Verwanten van de kloosterstichter, eveneens Sibó geheten, tekenden weliswaar bezwaar aan tegen de verplaatsing doch de abt volvoerde zijn plannen en koos als nieuwe plaats van vestiging de terp van het gehucht Lidlum uit, een kwartier gaans bezuiden de oude standplaats gelegen. Nadat men, op de vierde juli van het jaar 1233, voor het laatst op de aangewezen plek het koren had gemaaid – het zal zomergerst zijn geweest – verschenen de metselaars om de grondvesten te leggen. De 8ste september kon abt Sibrandus van Mariëngaarde reeds overkomen om het westelijke pand van het nieuwe klooster, de voorlopige kapel en het kerkhof in te wijden¹⁵.

Sindsdien zou de oude kloosterstede onder de naam 't Oude Dal in de kroniek voortleven om tot op heden als „Kappelleterp” in de herinnering der omwonenden te bekliven. Opgravingen op beide plaatsen hebben enige opheldering weten te geven over de juiste ligging en begrenzing der kloosterterreinen¹⁶. In tegenstelling met het nieuwe klooster lag het oude niet op een terp doch op een van nature gewelfd, hoog-opgewassen, omgracht stuk gronds, waarop te voren reeds een hoeve of woning gestaan scheen te hebben – het verblijf van de stichter Sibó. Een vestiging, welke op dit zo dicht aan de kust gelegen punt zonder het voorhanden zijn van een zeedijk niet wel voorstelbaar is.

Het volgende voorjaar ging men verder met de bouw, de muren werden aan de binnenzijde beraapt en geschuurd, slaapsteden ingericht en alles wat verder nog onontbeerlijk scheen aangebracht. Eerst toen liet de abt de kanunniken overkomen, op de vroege ochtend van Paas-Zondag, de 22ste april van het jaar 1234, schreden zij in een plechtige stoet 't Oude Dal uit, met flakkerende kaarsen, de relieken in hun midden, op weg naar Lidlum¹⁷.

De opstallen van 't ontruimde klooster kregen een zuiver landelijke bestemming doch de kapel bleef bestaan en werd door abt Hoyto (1256–1275) hersteld om in het jaar 1268 opnieuw gewijd te worden aan de H. Ursula. Het is om een droevige

reden dat de kroniek van Mariëndal voor de derde maal aanleiding vindt over 't Oude Dal te spreken. De 17de december van het jaar 1287, zo schrijft Sibrandus, verbrak de zee, door een hevige storm opgezweept, wederom de dijken en bedekte in één springvloed gans Friesland, van Zeeland tot Denemarken. Aanvankelijk hadden lekebroeders, deels afkomstig van Lidlum, deels van de uithof in 't Oude Dal, bijgestaan door de bewoners der omgelegen hoeven, gepoogd de zeedijk te houden doch zij schoten er, ten getale van 42, het leven bij in. Zo groot was het geweld van het aanbruisende water dat zelfs hechte, uit steen opgetrokken en op terpen gelegen gebouwen instortten¹⁸:

„Anno huius administrationis quarto, Domini incarnati 87, 16 kalendas Januarii postridie D. Barbarae Virginis sub noctis medium incidit memorabile illud tristeque fatum ex diluvio maris saevientis. Ventorum vi collecta aqua ad aggeres quassatos potentia maxima uno impetu totam operit Frisiam; pecorum, hominum aediumque subversarum et intereuntium ingens numerus. Miserandum plane spectaculum, mortuos intueri homines aqua salsa sopitos – tantus nempe aquae inundantis furor extitit, ut tumulis erecta castra perpraeceps devoluta sint – parietes solido lapide structos disiectos. Ex Veteri Valle nostroque collegio fratres 42 aggeri servando cum reliquis rusticorum proximis insistentes uno vertice ipsum mare absumpsit. Ex maritimis omnibus vix quispiam vivens repertus est. Eandem maris irati saevitiam sensere quotquot oceano fuere proximi; a Danis Zelandiam usque provinciam ingens submersorum numerus descriptus est.”

Andreas Cornelius beschrijft dezelfde ramp en blijkt eveneens, zij het niet correct, over de gebeurtenissen te Lidlum te zijn ingelicht. Bovendien meldt hij verlies in andere kloosters tussen Vlie en Lauwers, in het bijzonder een nonnenklooster te Westerwird tussen Hilaard en Beers, waarover wij verder niets weten doch dat Ludingakerk mogelijk weer kan hebben toebehoord¹⁹:

„Anno 1287, den 17 December, zijn omtrent middernagt door eenen groten Stormwind, meest alle Zeedijken om Friesland ingebroken, daar verdronken een ontallijke menigte van menschen en beesten, hele Kerken, Toornen, en Dorpen die naast bij den eersten overval stonden, zijn weg en omgedreven, het dede een zeer grote schade, alleenig verdronken tot Lidlum in 't klooster over de veertig perzonen. Te Westwert tusschen Jorwert en Beers, in een Nonne Klooster, verdronken dertig van Geestelijke en Weereldlijke te zamen, tot Foswert, Bethlehem en in andere Kloosters en Dorpen, een zeer grote menigte, zo dat 't al te zamen niet te beschrijven is, ja was zo hoog dat 'er nauwelijks tot Jorwert een End, ofte ander kleine Vogel, tot de Kerke deure konde in zwemmen, als zij op het wijdste open stond, hoewel de Kerk zeer hoog staat, alzo dat men niet minder als een generale Diluvie en Water-vloed verwagende was.”

Zeer uitvoerig gaat de derde, onbekende auteur der Wittewierumer kroniek op de gevolgen van de overstroming in, welke hij niet op de 17de, doch 14de december stelt. Tussen middernacht en het aanbreken van de dag, zo vertelt hij, overstroomde het water de dijken, wierp zelfs stenen gebouwen omver en sleurde de mensen, wier woonsteden in het vlakke veld en niet op wierden hadden gestaan, met hun vee, wrakhout, koren en hooi mee tot in de Wolden. En zelfs hier nog had het water voldoende kracht om eiken te vellen en bouwlanden in watervlakten te her-

scheppen. Westerlauwers Friesland was wel het allerswaarste getroffen, geestelijken uit dit gebied schatten het aantal omgekomenen op 30.000 terwijl dit voor het kustgebied tussen Lauwers en Eems ten naaste bij 20.000 zou hebben bedragen. Harlingerland, Ostringen en Riustringen bleven daarentegen, zulks in tegenpraak met Sibrandus Leo's beweringen, van dijkdoorbraken verschoond.

Nadat de wateren geweken waren bouwden de overlevenden zich op het nog drassige land hutten, waarbinnen zij het koren dorsten, ter plaatse door de golven achtergelaten. De schaarste aan levensmiddelen, welke na de ramp optrad, wordt ons gekenschetst met de mededeling dat een koe omstreeks St. Maarten van hetzelfde jaar drie tot vier schilden kostte²⁰.

De omvang van de ramp drong tot de vader-abt te Premontré door en deze werd zo ongerust over het lot, hetwelk de stichtingen van zijn orde in de Friese kuststreken kon hebben getroffen dat hij de abt van Bloemhof te Wittewierum en de proost van Mariëngenade te Schildwolde opdroeg, de Friese Witherenkloosters te visiteren teneinde hem inlichtingen over de verliezen te kunnen verschaffen.

Een en ander geschiedde in 1289. Sibrandus Leo schijnt de beschikking over de onderhavige gegevens te hebben gehad en deelt op grond daarvan mede dat het klooster te Wittewierum 1000 inwoners telde, in betekenis gevolgd door het klooster te Lidlum met zijn 600 kloosterlingen, dat het moederklooster Mariëngaarde met 200 inwoners overtrof. Naar het scheen was van alle Friese Witherenkloosters alleen de proosdij Wijngaard des Heren op 't Zand, dicht aan de kust ten westen van Pingjum gelegen, zodanig geteisterd geworden dat men het raadzaam had geacht de kanunniken te Bolsward een nieuw huis te laten betrekken²¹.

Ulbod, broeder van de reeds in het voorbijgaan genoemde Hoyto, die in deze moeilijke dagen het abbatiaat te Lidlum vervulde (1283-1296), had in de jaren voor 1287 de voorzorg genomen enig geld op zij te leggen om in tijden van tegenspoed over grotere weerstand te kunnen beschikken. Dit geld kwam het klooster nu maar al te goed van pas²².

Deerlijk had ook het kloostertje der Maria Magdalena-zusters te Miedum bij Tjum van de overstroming geleden. Al waren er door de hoge ligging van het klooster op een terp geen mensenlevens te betreuren geweest, de kloosterlijke huishouding was geheel ontwricht aangezien er op de verzilte landerijen noch koren, noch gras meer wilde gedijen. Om niet van gebrek om te komen zagen de zusters zich genoodzaakt met handenarbeid in hun onderhoud te voorzien, hetgeen een beletsel vormde de kloosterregels na te komen. De bisschop van Utrecht, bezorgd over deze gang van zaken, zond nu een geleerd man, Frederik, derwaarts teneinde raad te schaffen. Na overleg met de abt Ulbod, en na diens overlijden met zijn opvolger Ids, kwam men, in volle overeenstemming met de bewoonsters, tot de overtuiging, gezien de omstandigheden, niets beter te kunnen doen dan zich tot

de abt van Mariëndal te wenden, met het gevolg dat het kloostertje bij Lidlum werd geïncorporeerd. In 1289 verhuisde de bevolking, 55 zielen tellende, deels naar Bajum, deels naar Lidlum²³.

Reeds eerder, in het jaar 1270, had de abt van Mariëndal een ander nonnenklooster bij het zijne weten te voegen en wel het Benedictinessenconvent te Franjum bij Marsum. Dit was geschied tijdens het bewind van abt Hoyto en de nonnen hadden daartoe zelf de wens te kennen gegeven omdat hun kloostertje na het overlijden van prior Ivo, de pastoor van Marsum, was gaan kwijnen. De bezittingen, welke op deze wijze aan Lidlum vervielen waren niet te versmaden, zo vertelt Sibrandus. Temeer niet omdat de Middellzee ter hoogte van Marsum en Leeuwarden in deze tijd snel bezig was dicht te slijken en het bezit der Franjumer landerijen het uitzicht opende op het door recht van aanwas te verwerven nieuw aangewonnen gronden.

Ook in 1270 was de bevolking deels overgebracht naar Bajum, deels naar Lidlum; de lekebroeders inbegrepen had het Franjumer klooster 40 zielen geteld. Sibrandus deelt nog mede dat men in zijn dagen de grond ter plaatse had omgevoeld, waarbij de fundamenten van de voormalige kloosterkapel alsmede menselijke schedels te voorschijn waren gekomen, welke hij met eigen ogen had aanschouwd²⁴.

In het licht van al deze 13de-eeuwse berichten kan men zich voorstellen hoezeer men het wonen op een terp, ook al was het omringende land door dijken en sluizen omgeven en legde men zich ijverig op nieuwe inpolderingen toe, op prijs bleef stellen. De bedijkingen zelf waren in de 12de eeuw ongetwijfeld reeds een feit. Niet alleen Mariëndal verrees, gelijk wij bereids opmerkten, omstreeks het jaar 1180 op een nauwelijks verhoogde stede nabij de zeedijk doch ook, in 1192, bezuiden, en niet op de wierde van Aduard het St. Bernhard gewijde Cistercienser klooster. Evenzo was het gesteld met het St. Johannes de Evangelist gewijde, nog vóór het einde der 12de eeuw gewijde Oldeklooster in de Marne, het huidige Kloosterburen²⁵. Met zovele woorden merkt abt Sibrand van Mariëngaarde hetzelfde op ten aanzien van zijn eigen, in 1163 gestichte abdij, waaraan Mariëndal en Oldeklooster in de Marne waren ontsproten²⁶:

„Anno Incarnacionis Dominice MCLXIII^o erecta est ab eo (scill. Frethericus) capella feliciter in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti, ad honorem Dei et Beate Virginis Sanctique Iohannis Evangeliste, in loco campestri et plano, mari magno vicino. Est autem locus ille non solum frugifer, sed et pascendis pecoribus valde accommodus. Apellavitque nomen loci sui, cui circumduxerat fossatum iam in giro, Ortus Sancte Marie, propter illius orti commendationem, cuius mentio totiens in Canticis Canticorum replicatur.”

Het klooster kwam dus op het vlakke veld te staan, zij het door grachten omgeven, waarvan de uitgegraven grond uiteraard tot verhoging van de kloosterstede zal zijn gebezigd.

Abt Menko van Wittewierum rept van een sluis of „aqueductus”, aangebracht in het jaar 1192²⁷:

„Anno igitur domini MCCXXXVII. A diluvio sancte Juliane LXXIII. Nicolai XLII. Marcelli XIX. Ab aqueductu stabilito XLV.”

Aangezien Menko niet mededeelt welke waterlossing hij op het oog heeft zal hij stilzwijgend de sluis hebben bedoeld welke voor de afwatering der kloosterlanden wel het meeste van belang was, te weten de sluis in de Vismaar, waar deze ter hoogte van Muda bij Winneweer loosde op de Delf, een gegraven waterlossing welke te Appingedam in verbinding stond met een Eemwaarts voerende getijstroom. De derde Wittewierumer kroniekschrijver vertelt ons dat de 28ste januari van het jaar 1262 een hevige storm opstak, gepaard met een aardbeving. De klokketoren van Wittewierum werd van zijn plaats bewogen en het westelijke deel van het klooster stortte in. Sommige balken van het uit hout opgetimmerde nonnenklooster Rozenkamp verschoven en vielen terwijl de altaren trilden. De zee doorbrak de dijken en spoelde met groot geweld door de sluis in de Vismaar – „aqueductus in Fiskmare” –, waardoor het gehele gebied bezuiden de Delf overstroomd geraakte. Met vereende krachten slaagde men er in, door het inslaan van balken en het storten van stroo met aarde, de zijl te dichten. Omdat de bodem voor de inbraak reeds met zoet water verzadigd was geweest veroorzaakte het zoute water weinig schade aan het gewas²⁸.

Het *Oude Schoutenrecht* laat reeds duidelijk uitkomen welke betekenis het dijkwezen in de Friese samenleving bezat. Hoewel het onderhoud der zeeweringen, zijlen en zijlroeden als een persoonlijke last drukte op de bezitters der aangrenzende landerijen dan wel de als rechtstreeks belanghebbende beschouwde landeigenaren was het oppertoezicht op de toestand der waterbouwkundige werken, met de bevoegdheid wanwerk te beboeten en verstokte onwilligen vredeloos te verklaren, in handen gelegd van de „schelta” of schout, de plaatsvervanger van de graaf, die in diens naam een der districten bestierde waarin de Friese gouwen waren verdeeld. Het betreft hier de „olde delen”, welke reeds tegen het einde der 13de eeuw de neiging vertonen in de latere „delen” of grietenijen uiteen te vallen, een ontwikkeling welke door het tanen van het grafelijke gezag werd begunstigd doch waartoe de kiem was gelegd door de wijze, waarop de vertegenwoordigers der bevolking gekozen en afgevaardigd plachten te worden tot de dorps-, deelen- en gouwgerichten. In beginsel had immers iedere bezitter van een „rechtvoerende hoeve” of „state” de kans hierin zitting te mogen nemen, met dien verstande dat dit recht „wandelde” over de hoeven zodat om het jaar, dan wel om de twee jaar, andere „atten” of buurrechters het gerecht van de „kluft” voorzaten terwijl op dezelfde wijze de leden van het districtsbestuur om het jaar of de twee jaar hun zetels ter beschikking stelden van de afgevaardigden van andere „kluftten”. De

rechters van het district of „olde deel” maakten tenslotte tezamen het gouwgerecht uit, dat door de schout werd voorgezeten. Toen met de graaf, ook de schout van het toneel verdween verplaatste het zwaartepunt van het gezag zich onvermijdelijk naar de grietenijen waar de onmisbare functie van de schout werd overgenomen door de nieuw geschapen figuur van de grietman. Deze trad echter tegelijk af met de andere rechters uit zijn „kluft” en kon zich uiteraard niet op enigerlei grafelijk mandaat beroepen. Voor het overige betekende deze wijziging in de praktijk van de rechtspleging weinig.

De tweede paragraaf van het *Oude Schoutenrecht* stelt al meteen dat de Vrije Fries nimmer ter heervaart kan worden opgeroepen verder dan met de ebbe uit, en met de vloed terug. Zulks, omdat hij de oever van zijn land dagelijks moet kunnen beschermen tegen het zoute water en de wilde zeerover met vijf wapenen: de spade en de vork, het schild en het zwaard, de punt van de speer²⁹:

„Dit is riucht, dat dy frya Fresa oen nen heerferd thoer fora fara, dan mitta ebba wt ende mitta floed op; truch dae need, dat hy dyne owera biwarria schil alle daghen toienst dyn salta se ende toienst dyn wylda wysingh myt vyf wepen, myt spada ende myt furka, myt schield ende myt swird ende myt etkeris oerd, by eenre lyoedwirden, ieftit hem keth wirt mit boeda iefta bakena; iefta sexasum onzwarra dattet hym naet keth were, hor myt boda ner myt bakene.”

Artikel 17 legt iedere eigenaar van een dijkpand de verplichting op dit vóór St. Benedictusdag – 21 maart – in zulk een staat te hebben gebracht dat het zoute water niet kan binnendringen, op straffe van twee schellingen voor ieder etmaal dat het wanwerk voortduurt. Omdat de nalatigheid van één dijkplichtige tevens schade kon berokkenen aan de gehele gemeenschap werd deze boete tot twee pond verhoogd indien de schuldlige op midzomerdag nog altijd in gebreke mocht zijn gebleven het „grundieth” te dichten en de graanoogst van het land daarmede in gevaar bracht. Deze boete bleef van kracht tot aan de herfstevening, als de vruchten van het land waren gehaald:

„Dit is riucht, dat di fria Fresa schel dine ovir, deer hi bi banne wareth toienst dyne salta see, toe sinte Benedictus missa wrocht habba, iefta mith tuaem schillingen aldus wr nacht beta toienst dine scelta, alsoe langh als hit oen wanwirke is ont sumeris nacht; ende eefter sumeris nacht, ief dat grundiech dat saute wetter in leth, ende lyoedem schaede deth oen hyara noth, aldus wr nacht ont lettera evennacht mit tuaem pondem beta.”

Gelijkluidend zijn de maatregelen indien de sluizen of zijlen op 21 maart niet in behoorlijke staat mochten worden aangetroffen, blijkens artikel 18:

„Dit is riucht, dat di fria Fesa dyne syl, deer hi bi banne wareth, toe sinte Benedictus missa schel tyaende ende temande habba, iefta mit tuaem schillingen aldus wr nacht toiens dyn scelta beta.”

Mocht er verschil van mening rijzen of er al dan niet wanwerk geleverd was dan kwamen 's konings beëdigde getuigen of „orkenen” er aan te pas – iedere kluft

telde er twaalf – alsmede de opperrechter van het onderhavige deel – de „aesgha” – en stelden deze het wanwerk vast, zo gold het oordeel van de schout boven dat van de dijkplichtige, aldus artikel 19:

Dit is riucht, ieff di schelta deer wr dyn syl dae ban lath to wanwirke schowat dyn syl mit des koninges orkenen ende mitta aesgha ief da lyoed bisecka willet soe is dy schelta nyer mitta tiuge da lyoede to iechtane, so da lyoed to onswarene.”

Artikel 20 rept intussen van „meenwirk”, door de rechtstreeks belanghebbenden gezamenlijk aan de zijroede te verrichten, over een afstand van 63 voet. Over de reden daartoe komen wij nog te spreken:

„Dit is riucht, dat to der sylroda by da syle dat meenwirk schel wessa wr tria ende sextich fota.”

De berichten over het Friese dijkwezen, door ons aan de kronieken van Mariëndal en Bloemkamp ontleend, laten zich in het licht van het *Oude Schoutenrecht* duidelijk verklaren. De landvlucht der dijkplichtigen en de moeilijkheden, waarvoor dit verschijnsel het dijkherstel na iedere stormramp plaatste, mitsgaders de verplichtingen, waarvoor de abten als groot-grondbezitters zich inzake het dijkwezen zagen gesteld, naast de voordelen, welke de eigendom van aan de zeedijk palende landerijen met het oog op de aanwas kon inhouden. In dit beeld past niet minder een zinsnede uit de Vita van abt Siardus van Mariëngaarde (1194–1230), welke tussen 1265 en 1270 werd geschreven. De onbekende auteur vertelt ons namelijk dat de kloosterlingen van Mariëngaarde bij het dijkherstel getweën de aarde aandroegen en dat abt Siardus zich niet te voornaam voelde zich aan deze zeer zware arbeid te onderwerpen³⁰:

Quemadmodum iste bonus pater instabat operi aggesti cum fratribus, ita eciam in operibus gravioribus non defuit. Accidit itaque quodam tempore, ut fratres moie rusticorum aggerem contra fluctus maris magno labore deferendo terram et massas sursum cum gerulis bini et bini studiose repararent. Inter quos pius pater Siardus, tamquam unus ex illis, immo ceteris humilior, ad opus omnes animando, cum alio fratre ad aggeris reparationem terram comportabat et adeo sedulus et perseverans in opere extitit, ut fratres super eo quam plurimum mirarentur et inde in exemplum humilitatis traherentur.”

Gods welgevallen in het zo eensgezind door de kloosterlingen verrichte, harde werk viel af te leiden uit het feit dat hun dijkpand tot dusverre nimmer door de zee was aangetast:

„Quantum vero Dominus opus, quod fratres concorditer agunt, diligit, in prefato aggeris opere manifeste liquet. Nam referunt plurimi, quod a die illa, qua agger iam dictus a fratribus fuerat comportatus, usque in presentem diem a fluctibus maris nusquam fuit infractus.”

Het *jonge Schoutenrecht* laat vermoeden dat het dagelijks toezicht over dijken, zijlen en zijroeden door de schout was toevertrouwd aan bepaalde gezagsdragers, met

name „atten” of buurrechters, die men elders, zij het niet uitsluitend, de taak van dijkgraven ziet vervullen. Volgens artikel 16 dient degene, die wanwerk vaststelt, zulks de schout mede te delen opdat deze met de „orkenen” ter plaatse een onderzoek kan komen instellen³¹:

„Thit is riucht. Alder thi sil an wanwerce is, andma hit tha scelta clagat, so is that riucht, that ma hine ach ti scowiane mith tha afta orcunscipe.”

Vervolgens draagt de schout de gezworenen op vast te stellen of er inderdaad wanwerk geleverd is dan wel de sluis in staat is het binnenwater te laten afstromen en het buitenwater te keren:

„so aeg di schelta to moniane, hoder hise wanwerc so fulwerc, also tiande and also temande as hi ti riuchte scel.”

Stelt men vast dat de sluis zich niet in behoorlijke staat bevindt zo beveelt de schout de asegha, zijn oordeel te vellen:

„and jef dat wanwirc ther seid worth, so aegh di scelta dine aesghe to bannane dat hi ther riucht dele.”

Er is nu sprake van meerdere banplichtigen, die gehouden zijn in de sluislasten bij te dragen. Geven zij toe dat wanwerk geleverd is zo verbeuren zij de schout ieder twee schellingen, op de volgende zitting te betalen:

Ille riucht ist alle tha ther ther scotscildich send ti thisse bannena sile ther hia hilden mit banne ende mit dome ther havit allerlic wit thine scelta ovirberid tueer schillenghen, ende da nw to jowane ende eta nesta tinghe ti lastane, hit ne se that se bet thingia muge.”

Uitvoerig bepaalt het *Jonge Schoutenrecht* in de nu volgende paragrafen wat schout en districts-asegha hebben te doen indien de nalatigen het wanwerk niet bekennen en weigeren de boeten te betalen. Tot vier maal toe dient de asegha de schuldigen op te roepen en de boeten in te vorderen. Volharden zij, dan stelt de schout wederspanningheid jegens de graaf vast en verwijst de zaak naar het gougerecht, dat zitting houdt op de zeedijk bij de sluis, waarover het geschil bestond:

„jefse disse wrheriga banne eta nesta tinghe naut lasta nellet, so aegh di aesga dat fyfte tingh to wisane to ther seburgh, to tha men sile.”

De asegha wijst voorts één man aan uit alle in gebreke gebleven banplichtigen, tegen wie de schout een vervolging aanspant wegens ongehoorzaamheid, waarop een straf staat van 10 schellingen voor de schout en twee pond voor de graaf, van iedere banplichtige te beuren:

„Nu that afte tiuch genzen is, nu aeg di schelta dyne aesga to bannene to een riuchta dome. That hi ther an fara bigret is and alle sine landnatan ther ther scotscildich send to tha sile

nei tham, ther hia mit ovirherega bannem aldus fir bithingad send, en thing, and en other, and that thredde, and that fiarde, and nu that fifte, that se jowa scen et aller dorena liker tha scelta tian scillingen and tha grewa tua pund.”

Over de kring der banplichtigen licht het *Jonge Schoutenrecht* ons niet in doch het staat geenszins vast dat ieder hiertoe behoorde die landerijen bezat, afwaterende op de zijlroede welke naar de in het ongerede geraakte zijl voerde, al is dit wel waarschijnlijk te achten. De „atta” diende zijn klacht aan de schout in de volgende bewoordingen te stellen³²:

„Ic monie jo bi jowe ethe and bi jower sele, that j tha coninge to hilde suoren, that j this tha wirde sidzie hoder this bannena sil also wrocht se mit horda ende mit holte, mit eerda en mit eke, dat hi onbanplichtich se ende also tiaende ende temende als hi mit riuchta schil.”

Het gaat hier dus om tamelijk eenvoudige, uit rijshout, planken, palen en aarde samengestelde kunstwerken. Zou men nu op grond van al deze bepalingen nog kunnen aannemen dat het hier vrij primitieve dijken betrof, welke de hemrik van één, op zijn best enkele dorpen of buurtschappen omsloten, de thans volgende bepalingen bewijzen dat zulks geenszins het geval was en zeedijken in het geding waren welke zich over grote afstanden langs de kust uitstrekten. De wet stelt meteen al als eerste voorwaarde dat langs de binnenzijde van de zeedijk een weg dient te lopen, niet minder dan 26 voet breed³³:

„Dat is riucht dat eta bannena seburich een wei binna gaen schil XXVI fota breed.”

Tussen deze weg en de dijk moet bovendien een reep van 63 voet breedte worden uitgespaard opdat men hieruit de bij het onderhoud en herstel vereiste aarde kan betrekken:

„ende binna dae wei schil wessa dis dyckes hilde tria ende sextich fota, jefma him deer mei halda mei.”

Vreest men dat deze strook gronds niet voldoende is, dan dient deze dubbel zo breed te zijn:

„jefma naet mei, so selma deer toe habba andere lxiii fota toe dikes hilde.”

Het wordt ons nu ook duidelijk waarom volgens het *Oude Schoutenrecht* het onderhoud van de zijlroede bij de sluis over een lengte van 63 voet niet ten laste kwam van de eigenaren der aangrenzende landerijen: dit waren hier immers tevens de bezitters van de dijkshilde, die hiermede al zwaar genoeg waren belast zodat het slatten voor rekening kwam van de niet door dijkslasten geplaagde belanghebbers.

Zagen de banplichtige landeigenaren zich voor de noodzaak gesteld de dijk over een bepaalde afstand terug te nemen zo mochten zij daartoe slechts overgaan nadat zij op de relieken bezworen hadden de bestaande dijk met rijswerk noch planken, aarde noch paalwerk te kunnen houden³⁴:

„Dat is riucht dat da liod deer dine dyck haldet mit banne ende mit dome, jefse villet mitta dyc in fara ende dat land wt lidsa, dat hia dat mit riuchte nauu habba ne mugen, hit ne se datse dat uppe da helligum swerre an ene ede datse deer dine bannena dyck naet lan-gera ne halda ne moge mit horda ende mit holte, mit eerda ende mit eke.”

Nadat de eed is afgelegd staat de asegha het maken van de inlaag toe, met dien verstande dat deze niet breder dan andermaal 63 voet mag zijn. Een bepaling, welke niet zozeer rekening houdt met door stormvloeden vernielde dijkpanden of daarin geslagen kolken als wel met de strook gronds van 63 voet, uit welke men de aarde en de zoden voor het onderhoud en herstel moest delven. Was deze strook zo diep uitgegraven dat men hieruit geen deugdelijk materiaal meer kon betrekken, zo moest de dijk wel worden verlegd naar de weg, terwijl daarachter een andere strook gronds diende te worden vrijgehouden voor aardhaling met een daarnaast lopende, nieuwe weg, welke voor het onderhoud en herstel van de nieuwe dijk al even onontbeerlijk was. Mutatis mutandis kan uit dit gegeven weer worden afgeleid dat een breedte van 26 voet voor een dijkstaal blijkbaar voldoende werd geacht:

„so deelt di aesga dat se naet lengera in gaen ne mogen, nu di eed swerren is dan ba lettera lxiii fotan en aldeer wit staen schillet.”

Indien de banplichtigen een tweede eed zweren dat men de dijk ook daar niet houden kan staat de asegha toe een derde strook van 63 voet breedte op te offeren:

„jef tha liude this alle ane eth biadath dat hiane deer naet halda mogen mit horde en mit holte, mit eerda ende mit eke, nu di eed swerren is, nu deelt di aesga dat hia lingera in gaen ne mogen mitta diicke dan da tredda lxiii foten.”

Alle watergangen door de dijk dienen tussen 21 maart en 1 mei afsluitbaar te zijn gemaakt opdat men gedurende dit tijdperk kan gaan ploegen en het vee kan laten weiden³⁵:

„Dat is riucht datter scen wasan alle watergungan schet eta bannena dyck efter sinte Benedictus dei bi sinte Walburga missa to folla verke datmar muge under ara and under scara.”

Vervolgens is er, in overeenstemming met het *Oude Schoutenrecht*, sprake van de eigenaar van een dijkpand, die de schout twee schellingen heeft verbeurd en onmiddellijk aan de arbeid dient te gaan indien het zoute water door zijn dijk tussen 21 maart en 1 mei het land binnendringt en zijn mede-ingelanden schade toebrengt³⁶:

„Dat is riucht, aldeer dis salta wetiris ingung were an tha bannena dike tuisscha sinte Benedictus ende sinte Walburge dei, so huaso dine dyck ach ende dat salte wetter in let, ende da liodum schada deth, sa ist riucht that hit beta scel wit thine schelta mit tuam schillingen ende foerd an verke staen.”

Laat een dijkpand tussen midzomer en herfstevening zout water door zo verbeurd de eigenaar aan de schout twee schellingen en aan de graaf twee pond, onvermin-

derd de verplichting de dag volgende op die der vaststelling van het wanwerk het gat te dichten³⁷:

„Dat is riucht, deer mit riuchte des bithingad wert dat syn dyck dis salta vetters ingong deda tuisscha sumeris nacht ende lettera ewennacht, so haet hi ovirberid with thine schelta tuer schillingen, en wit thine grewa twa pond, and thus ovir nacht an werke stan.”

De hierop volgende bepalingen handelen over de gerechtelijke maatregelen indien de nalatige in gebreke blijft de dijk te herstellen, welke er toe kunnen leiden dat de schout op de vierde zitting van het deelsgerecht de zaak voor het gouwgerecht brengt en de opperrechter van de gouw verzoekt de schuldige voor de laatste maal te dagvaarden. Volhardt deze zo breekt men diens huis af en verklaart hem vogelvrij terwijl degene die hem verbergt twee pond aan de graaf verbeurt. Voldoet hij binnen jaar en dag alsnog niet aan zijn verplichtingen zo wacht hem eeuwige ballingschap terwijl de schout zijn bezittingen aantast, „to heerna hand ende dera liodena”. Dat dit laatste inderdaad kon voorkomen leerden ons reeds de beschrijvingen der noodlottige gevolgen, welke menige stormramp in de 13de eeuw met zich meebracht.

Zware boeten stonden ook op het graven in de berm van een dijk, het beploegen daarvan of het rijden met een wagen over de dijk heen³⁸:

„Hwaso des dikes helde delt, jefta decht jefta mit spada greft, jefta mit ploge erit, jefta mit vaine overweit, thine schil hi beta mit dis Koninges ban mit twam pondem, ende da schelta mit twam schillingen.”

Aan het slot van het *Jonge Schoutenrecht* is met zovele woorden van de „atthan” sprake, met wie de schout de opgelegde boeten moet delen, voortvloeiende uit het door hen aangegeven wanwerk. Is de zaak zo ver gekomen dat de schout zich noodzaak zag deze voor het gouwgerecht te brengen, zo kan de asegha, die haar in het deelsgerecht behandelde, op een derde der boeten aanspraak maken³⁹:

„So wherso di bannena dyck bischowat wert to vanwerck so hot soma ther et vint, so achen tha dic atthan thine halendeel, ende di schelta dine halen deel.

Is di aesga der mede, so hert hit an thria.”

De brede sporen, door de oude dijklegers allerwege door de terpengebieden getrokken en gedurende eeuwen van verwaarlozing, zelfs afgraving ten spijt op menige plaats nog herkenbaar gebleven, weerspiegelen de voorschriften van het *Jonge Schoutenrecht*. Veelal plaatst men de codificatie van dit recht in de 11de eeuw doch op grond van hetgeen wij in een vorig hoofdstuk over de datering van het *Oude* zowel als *Jonge Schoutenrecht* te berde brachten kunnen de toestanden ter zake van het dijkwezen, zoals deze uit beide vermelde rechten vallen op te maken, niet zonder meer van toepassing worden geacht op een tijdperk, verder terug reikende dan de tweede helft der 12de eeuw. Voor het overige wekt het stilzwijgen over de plicht tot dijkherstel gedurende het winterhalfjaar de indruk dat de zee-

weringen, waarop beide Schoutenrechten het oog hebben, in karakter overeenkwamen met de dorpsdijken, welke tot in een zeer nabij verleden dienst deden op de eilanden Ameland en Terschelling, waar men er zich des winters niet al te zeer over bekreunde indien het water over de velden streek en eerst bij het aanbreken van het voorjaar de nodige maatregelen getroffen plachten te worden, dijken en waterlossingen weer in het gereede te brengen.

In overeenstemming met deze opvatting schijnt ook de waarneming te zijn dat de grote zijlvestenijen eerst in de loop van de 13de eeuw of nog iets later tot stand kwamen, waarbij de grote kloosters een onontbeerlijke rol speelden. Sinds het wegvallen van het grafelijk bewind over de kuststreken tussen Vlie en Eems was ook op waterstaatkundig gebied een gezagsvacuum ontstaan dat een belemmering vormde tot het samenvoegen van de talrijke kleine zeeverende waterschappen tot veel grotere eenheden. Alleen abdijen als die te Ludingakerk, Lidlum, Bloemkamp, Mariëngaarde, Klaarkamp, Gerkesklooster, Aduard, Oldeklooster in de Marne, Rottum en Wittewierum beschikten over de vereiste middelen zowel als een sterk overwegende invloed op grond van een aanzienlijk landerijenbezit om ook als middelpunten van beleid op het stuk der rechtspleging en waterstaat, waarbuiten men het toch niet zonder grote nadelen stellen kon, te worden aanvaard.

Zodoende valt het te begrijpen dat Aduard in 1335 de leidende rol blijkt te spelen in een overeenkomst, gesloten tussen de abdij aldaar en de ingezetenen van Peize, Roden, Foxwolde en Lieuwerderwolde over de bouw van een „novus aqueductus” te Aduard⁴⁰. In een andere oorkonde, welke het jaartal 1313 draagt doch in werkelijkheid uit 1343 schijnt te dateren, wordt over dezelfde sluis met het daaraan lopende diep gehandeld, „in de steede, dhe heet de Arbere, ende oock van den diepe, dat to den sile gat”⁴¹. Aanvankelijk had deze sluis dieper landinwaarts gelegen en omdat de inwoners van het aangrenzende, afzonderlijk omdijkte Middag „dho men dat dyep eerste maekede ende grooff” onder borgstelling gedwongen waren geweest het graven van de oude zijlroede te gedogen, moest men op de mogelijkheid bedacht zijn dat deze lieden in het verplaatsen van de sluis een voorwendsel zagen „dat dyep van der Swachcluse al want to den sil an eneger steede” te „demmen of hinderen” dan wel de over de zijlroede geslagen „kerckbrugge ande de ander waegenbrugge” te „breeken om enegerhande sake”⁴² (Plaat XXX, 1).

Het bestaan van „silvestenen” is in de zojuist aangehaalde stukken al niets bijzonders meer. In de oorkonde van 1343 (of 1313) is zelfs sprake van oudere dijkbrieven, welke als vervallen zullen worden beschouwd: „Int eerste so wille wi, dat alle olre breve, dhe screven ende maket waren van den silen ende van den dyepe, dhe by Adewarder clostere leget waren, dat thebrooken si ende hirna negene macht en hebben.”

In het jaar 1323 wordt „Skilgaforwerch”, het aan de Cistercienser nonnen uit Essen bij Haren toebehorende voorwerk te Schilligeham in het Winsumer en

Schaphalster zijlvest, ingelaten terwijl uit omstreeks dezelfde tijd de oudste dijkbrief van dit zijlvest – ons in een 17de-eeuwse vertaling overgeleverd – dateert⁴³. Hier is het de „hoffmester van dat uutterhuus alias Rodeschole” – een bezitting van de Aduarder abdij, tussen Bedum en Westerwytwerd gelegen – die de voornaamste rol speelt in het zijlvest. In de oorkonden uit 1323 is sprake van een „novus aqueductus”, welke 20 voet breed zal zijn zodat hiermede geen sluis doch een zijlroede zal zijn bedoeld. Aangezien de oudste, ons bekende dijkbrief uit de Friese kuststreken, betrekking hebbende op het grondgebied van het amper een eeuw te voren op aangewassen grond in de Fivelmond ontstane dorp 't Zand – ook van deze dijkbrief kennen wij slechts een vertaling, opgemaakt in het midden van de 16de eeuw – van het jaar 1295 dateert, is door Fockema Andreae met recht de veronderstelling uitgesproken dat geen der Ommelander zijlvesten bogen kan op een inrichting, in vroegere eeuwen wortelende dan de 13de⁴⁴.

Uiteraard behoeft het tijdstip, waarop een dijkbrief geschreven werd, niet tevens de stichtingsdatum van het zijlvest in te houden. Dit blijkt wel duidelijk uit de bewoordingen van de oudste dijkbrief van het zeer uitgestrekte zijlvest der Drie Delfzijlen, daterende uit het jaar 1317⁴⁵. Hier is het de abt van Wittewierum die een straffer bewind voorstaat en daartoe de tekst opstelt van het reglement, dat daartoe voortaan dienen moet. Het onderhavige zijlvest waterde ter hoogte van Delfzijl op de Eems af en strekte zich aan weerszijden van de Delf uit doch de zeer heterogene opbouw van dit zeeverende waterschap bewijst meteen al dat aan het ontstaan een lange ontwikkelingsgeschiedenis vooraf was gegaan, aanvangende bij veel kleinere, afzonderlijk omdijkte eenheden. Een der oudste data uit de Friese waterschapshistorie kan worden geplaatst bij de sluis, gelijk wij ons herinneren in het jaar 1192 geplaatst in de Vismaar waar deze waterlossing in de Delf mondde. Aangezien de Witheren zich eerst ruim twintig jaren later vanuit Romerswerf te Wittewierum kwamen vestigen is het zonder meer duidelijk dat zij het niet zijn geweest die de stoot gaven tot de oprichting van de onder-zijlvestenij, waarin hun klooster gelegen was.

Alleen al het graven van de Delf – de naam duidt het kunstmatige karakter van deze waterloop reeds aan – bewijst waartoe men in – of vóór – 1192 in staat moet zijn geweest. De Delf beoogde het afstromen van de Boven-Fivel vanaf Muda bij Winneweer te verbeteren sinds de Fivel-mond was gaan dichtslibben en werd daartoe afgeleid naar Appingedam⁴⁶. Deze plaats ontleende haar naam aan de dam, gelegd in de Apt, een zich naar de Eemsmond geleidelijk verbredende getijgeul waarop te Appingedam mede de Kleine en Grote Heekt loosden. Toen de uitwateringssluis naderhand in verband met het afdammen van de zeeboezem beoorden Farmsum naar het huidige Delfzijl werd verlegd hechte de naam Delf zich eveneens aan het natuurlijke verlengde van dit water doch tot op heden tekent het gedeelte van Muda tot Appingedam zich in het terrein volkomen anders af dar

het gedeelte tussen Appingedam en Delfzyl, ook al kreeg hier de stroom, de eeuwen door, gelegenheid bochten in het verloop te veroorzaken. Bos heeft er destijds op gewezen, aan de hand van zijn fraaie kaart, hoe verscheidene wegen en waterlopen benoorden en bezuiden de Delf, wat het gedeelte tussen Muda en Appingedam betreft, juist in elkaars verlengde lopen en eerst door het graven van de Delf van elkaar werden gescheiden⁴⁷.

Bezuiden de Delf was een binnendijk opgeworpen, aansluitende op de zeewering langs de zuidelijke oever van de Aptmonding tussen Appingedam en Farmsum, welke na het leggen van de Delfzyl in haar volle uitgestrektheid als slaperdijk gehandhaafd bleef. Toen de novemberstorm van het jaar 1248 allerwege de zeedijken van Fivelgo doorbrak begaf de slaperdijk het tenslotte ook en raakten de ten zuiden daarvan gelegen Wolden eveneens met zout water overstroomd. Omdat de storm uit de oostelijke hoek waaide hadden de dijken van het Westerkwartier het minder zwaar te verduren en ontsprongen Langewold en Vredewold dit maal de dans⁴⁸:

„Sed cito rupto aggere mediterraneo iuxta fossatum effluxionis aquarum, quod dicitur delf, aque hinc inde sunt diffuse, maxime ad silvas australes, et maxima pars siliginis perit, et sic modicum imo nichil profuit agger mediterraneus, tanquam ex invidia factus, quia non est sapientia, non est consilium contra deum. Silve occidentales, cum non flaret ventus ab oriente, aggere suo conservato, ea vice evaserunt.”

Bos en Van Veen hebben er op gewezen dat de Delf een gelijknamige voortzetting kende in westelijke richting, waaraan de Delleweg, van Winneweer tot De Pomp, tussen Middelstum en Westerwytwerd, nog de herinnering heeft bewaard. Wij kunnen echter hun mening niet delen, volgens welke er omstreeks het jaar 900, eer er van bedijking nog sprake was, een waterweg tussen de zeeboezems van Lauwers- en Eemsmond zou zijn gegraven ten behoeve der scheepvaart, waarvan de beide Delven als het overblijfsel dienden te worden opgevat terwijl beider uiteinden – enerzijds het Reitdiep van Winsum tot Zoutkamp, anderzijds het Damsterdiep van Appingedam tot Delfzyl – op den duur tot wijde stroomgaten uitsloegen. Veeleer is het zo, dat de westelijke Delf eerst ter hoogte van De Weer bij Stedum op de bereids bij Westeremden afgedamde Fivel aansloot en vandaar het overtollige boezemwater afvoerde naar de Schaphalster zyl bewesten Winsum, waar het op de Hunse kon worden geloosd. Van Muda tot De Pomp waren Fivel en Delf aan de zuidzijde bedijkt – niet, zoals Bos en Van Veen het op hun kaart voorstellen aan de noordzijde – terwijl deze dijk ter hoogte van De Pomp de Delf kruiste om vandaar langs Onderdendam en Obergum op de rechter Hunsedijk aan te sluiten. Aldus verschaften de ten zuiden daarvan gelegen dorpen zich op dezelfde wijze een binnen-, tevens slaperdijk als de ingelanden bezuiden de Delfdijk tussen Winneweer en Farmsum zulks hadden bereikt.

Behield de oostelijke Delf onder de benaming Damsterdiep tot op heden haar betekenis voor de afstroming en de scheepvaart, de westelijke Delf verviel van

Muda tot De Pomp tot een laagte met onaanzienlijke sloten doch leeft ten westen van De Pomp voort onder de naam Boterdiep en Winsummerdiep. Zij wordt voor het eerst genoemd in de uit het jaar 1252 stammende *Hunsegoër Keuren* en blijkt bij deze gelegenheid de ambachten te scheiden waarin Hunsego destijds was verdeeld.

De westelijke Delf, van De Weer tot Schaphalster zijk, wordt hierbij als grens aangehouden tussen rechtsgebieden, welke „buta delve” dan wel „buppa delve” gelegen zijn. Tot de eerste groep behoorden de Marne, ressorterende onder Oldeklooster, het Ooster Ambacht, ressorterende onder het klooster te Rottum, en het Half Ambacht, dat zelf mocht uitmaken aan welke abt de handhaving der bestaande rechtsorde op te dragen. Tot de tweede groep het op Aduard georiënteerde Humsterland en Middag terwijl de inwoners van het door de Delf van het Ooster Ambacht gescheiden „Wold”, waarmede het door de Wolddijk omsloten Bedumerwold of Innersdijk zal zijn bedoeld, evenals de ingezetenen van laatst genoemd ambacht te Onderdendam het gerecht dienden te houden⁴⁹:

„Thi ebbete fon adawerth thi endie tha keran buppa delve. Thi ebbete fon there merne endie tha keran binna sine ombechte. And thi ebbete fon rottum hi endie tha keran inda aster ombechte. Thet halve ombecht buta delve thet hebbe thene kere, under hokne ebbete thet sine keran ledszie.

Tha waldmon and thet aster ombechte tha hebbat ate riuchte stenden et ulderna domme, and also due se forth.”

Moge het dus eerst in de loop der 13de en 14de eeuw gekomen zijn tot het ontstaan der drie voornaamste Ommelander zijlvesten, tot het uitvoeren en in stand houden van alle waterstaatkundige kunstwerken, welke ten grondslag lagen aan een algehele bedijking van het kustgebied was het 12de-eeuwse Friesland ongetwijfeld rijp, gelijk de beide Schoutenrechten en de ligging van menig Fries klooster bewijzen. In Westerlauwers Friesland vloeien de bronnen over het dijkwezen uit de 12de-14de eeuw weliswaar minder rijk dan in de Ommelanden doch een enkele mededeling, naast de berichten welke wij reeds in ander verband aanhaalden, toont aan dat over en weer de Lauwers de ontwikkeling gelijke tred hield. Wij doelen hier op een Hamburger oorkonde uit het jaar 1296, waarin sprake is van de „magna fossa”, welke door Hamburger bierschippers werd bevaren⁵⁰. Uit de samenhang van de deels in bedorven vorm tot ons gekomen tekst menen wij te mogen opmaken dat het hier de Westerwymerts betrof, een kennelijk gegraven waterweg, welke niet alleen de scheiding bepaalt tussen de dorpsgebieden van Heeg en Ypekolsga enerzijds, IJlst, Jutrijp en Hommerts anderzijds en als zodanig de taak van hemriks-maar vervulde, doch bovendien de indruk wekt bedoeld te zijn als waterlossing in de plaats te treden van een thans grotendeels verlande, natuurlijke wetering welke in de 16de-eeuwse bronnen „Olde Ee” wordt genoemd. Deze door zeer brede uiterwaarden gekenmerkte stroom stond ter hoogte van Sneek kennelijk in verbinding met de Middellzee en nam zijn loop een eindweegs evenwijdig aan de

Geeuw om vervolgens af te buigen in de richting van IJlst, dat er haar ontstaan, gedaante en naam aan dankt. Voorbij IJlst kan men de Ee langs Smallebrugge tot voorbij Woudsend nog gemakkelijk op de kaart zowel als in het landschap terugvinden doch in het door menselijk toedoen ontstane Slotermeer verliest men de draad. Wel heeft men reeds in de Middeleeuwen een verbinding tussen het Slotermeer en een andere natuurlijke wetering tot stand gebracht, de Kromme Ee, welke vanaf de Grote Brekken door de Brandemeer naar de (oude) Tacoziyl leidde⁵¹.

Strekt de Westerwymerts zich over een lengte van 6,5 km uit, aanzienlijk langer is de Oosterwymerts, welke in haar oorspronkelijke gedaante in een kaarsrechte lijn van de Geeuw bij Sneek naar het Tjeukemeer liep over een afstand van niet minder dan 32,5 km. Ook de Oosterwymerts kan als een hemriks-maar worden aangemerkt en scheidde IJlst, Jutrijp, Hommerts, Terhorne, Dijken, Legemeer en St. Nicolaasga van Sneek, Oppenhuizen, Uitwellingerga, Boornzwaag en Oldeouwer.

Aangezien de bronnen over het graven van beide indrukwekkende kanalen zwijgen en deze niettemin de ganse kadastrale indeling van zuidelijk Wymbritseradeel met het aangrenzende Doniawerstal bepalen moeten zij reeds vóór de 13de eeuw tot stand gekomen zijn. Anderzijds is het uitgesloten te achten dat men tot het uitvoeren van deze werken is overgegaan eer de zuidelijke oever van de Middelsee was bedijkt aangezien men hiermede het zoute water wetens en willens toegang zou hebben verschaft tot de merendeels uit veengrond bestaande landouwen bezuiden Sneek. Veeleer laten dergelijke gegraven weteringen zich verklaren als aanpassingsmaatregelen in betrekkelijk kort tevoren in cultuur gebrachte gebieden, waar een allengs gerezen behoefte tot afbakening der dorps-hemrikken werd gepaard aan de noodzaak, de afwatering te wijzigen sinds de natuurlijke afstroming door het dichtslibben en bedijken van de Middelsee steeds meer bemoeilijkt was geworden. Waaruit weer kan worden opgemaakt dat de zuidelijke oever van de Middelsee, in overeenstemming trouwens met de berichten over Scharnegoutum, in de 12de eeuw met dijken was omgeven⁵².

Tenslotte leidde de ontwikkeling er toe dat de dorpen en steden langs de zuidelijke Middelseedijken afwatering in zuidelijke, in stede van noordelijke richting zochten hetgeen onvermijdelijk aanleiding gaf tot het opwerpen van naar het zuiden gerichte binnendijken, aansluitende op de gaandeweg tot slaperdijken vervallen zeeeringen. Aan de oostelijke oever van de Middelsee traden dezelfde verschijnselen op en leidden tot het opwerpen van de Leppadijk, met het oogmerk het water van de Boorne, nu dit niet meer op de Middelsee kon worden gespuid, door de gegraven Wetering vanaf Oude Schouw op het Snekermeer te lozen⁵³. Het valt te begrijpen dat de ten zuiden van deze binnendijken gelegen dorpen door deze maatregelen ernstig werden geschaad en op hun beurt door het leggen van aansluitende binnendijken deze overlast van zich trachtten te schuiven.

Onwillekeurig zijn wij echter afgedwaald van de primaire zeeweringen in Westerlanders Friesland en dient de vraag gesteld in hoeverre zich het oudste dijkwezen aan de hand van de geschreven bronnen zowel als de overblijfselen in het veld laat aflezen. Wij merkten reeds op dat de oorkonden uit de tijd voor de 15de eeuw inzake de waterstaatkundige toestand zo overvloedig niet zijn als voor het gebied aan gene zijde van de Lauwers, doch terreinstudie laat het vermoeden toe dat de toestanden aan weerszijden van deze grensstroom in oorsprong gelijk waren en zich op overeenkomstige wijze ontplooiden⁵⁴. Ook in Westerlanders Friesland vallen geen zeeweringen aan te wijzen welke de hemrik van slechts één dorp omgaven, wel van enige dorpen tezamen. Welhaast klassiek is de zeewerende ringpolder van Oosterend, Itens, Rien, Lutkewierum, Hidaard en tussengelegen buurtschappen, waarnaast de zeepolders van Tjum en de Diepperder Hem, reikende van Bolsward tot Witmarsum, als de meest markante kunnen worden gesteld. Allengs groeiden de aanvankelijk door zeeboezems of kreken gescheiden eilanden door opslibbing en afdamming aaneen totdat Westergo in zijn geheel door één zeewering kon worden beschermd. De buiten gebruik geraakte binnendijken werden in vele gevallen evenwel niet opgeruimd en veranderden slechts van functie, om aldus een belangrijke rol te gaan spelen in de schier onoplosbare moeilijkheden welke het verwezenlijken van een meer doeltreffende inrichting van het dijkwezen belemmerden. Eerst het ingrijpen der opeenvolgende landsheren in de 16de eeuw heeft opruiming kunnen houden onder de overleefde en tot grove onbillijkheden aanleiding gevende toestanden, welke Westergo ook in waterstaatkundig opzicht tot een chaos hadden doen verkeren.

Oostergo heeft door zijn van Westergo afwijkende aardrijkskundige gesteldheid dergelijke verjaarde toestanden nimmer gekend en schijnt van oudsher door een en dezelfde „zeeburg” omgeven te zijn geweest, welke van de Boornedam bij Irnsum reikte tot aan de Lauwers.

Aan de totstandkoming van de geheel Westergo omvattende zeewering is het opwerpen der afzonderlijke ringdijken uiteraard vooraf gegaan. Een terminus ante quem voor deze ringdijken verschaft wellicht het jaartal 1170 aangezien in vermeld jaar melding wordt gemaakt van de verwoestingen welke de zee in de omgeving van Staveren veroorzaakte. Ware het land hier nog onbedijkt geweest en hadden de inwoners zich hierop door het bewonen van terpen ingesteld zo zou er toch minder aanleiding zijn geweest van de gevolgen der overstroming gewag te maken. De kuststreken bezuiden Hindelopen kan men echter al nauwelijks meer tot de terpengebieden rekenen en zijn van nature zo laag gelegen dat hun ontginning zonder het graven van waterlossingen en het aanleggen van zeeweringen moeilijk voorstelbaar is. De *Annales Colonienses* verhalen nu op het jaar 1170 het volgende⁵⁵:

„Mare vehementia ventorum limitibus suis excusum quarto Nonas Novembris terram Fresonum circa Stavern magna ex parte submersit.”

Staveren zelf lag weliswaar niet op een terp maar zal niet volkomen weerloos aan de vloed overgeleverd zijn geweest omdat het zich over de gaandeweg opgehoogde oever van een zich verder noord-westwaarts met het Vlie verenigende IJsselarm uitstreckte. Terloops zij er op gewezen dat Staveren reeds in de 9de eeuw een plaats van betekenis was, getuige het optreden van bisschop Frederik en de derwaarts uit Utrecht ontboden Odulf aldaar in het jaar 838. De oorspronkelijke aardrijkskundige gesteldheid valt intussen bezwaarlijk met zekerheid aan te geven omdat het oude Staveren merendeels door de zee verslonden werd⁵⁶. Wij houden het grachtje de Delf, dat het huidige Staveren overlans in twee helften verdeelt, althans voor de oostelijke begrenzing van het oudste Staveren, gelijk de Dolte te Workum nog altijd de oostelijke stadsgracht uitmaakt⁵⁷. Een lange reeks oorkonden stelt ons trouwens in staat, de strijd te volgen welke Staveren sinds 1170 tegen het water heeft moeten voeren en uiteindelijk de zo vooruitspringende ligging van Staveren – analoog aan de ontwikkeling te Hindelopen – ten gevolge had. De door St. Odulf gestichte abdij ging geheel te gronde en verrees eenmaal op een plek, bewesten de tegenwoordige haven gelegen aan de boorden van de stroom, welke de voorwaarden tot het ontstaan van Staveren geschapen had.

In 1238 spoort de elect Otto zijn onderhorigen aan het Staverse klooster, „*marinis frequenter (ledatum) impulsibus, ita quod ipsum monasterium tam gravibus subiaceat periculis, quod de ipsius ruina timeatur, nisi contrariis laboribus maris viribus viriliter obvietur*”, met hun aalmoezen bij te staan terwijl de abt wordt gemachtigd tot het verlenen van aflat aan de milde gevers⁵⁸. Over dijkherstel wordt in de onderhavige stukken niet gesproken doch het zou weinig baten indien men zich beperken mocht tot het aanbrengen van kist- of paalwerken voor de onmiddellijk bedreigde kloosterstede indien deze niet in verbinding werd gebracht met aansluitende dijken. De abdij schijnt bovendien landerijen te hebben bezeten op reeds eeuwen geleden volkomen verdwenen eilanden, welke ten zuidwesten van Staveren gelegen waren⁵⁹.

Een halve eeuw later wordt andermaal, blijkens het toekennen van aflaten in 1284 en 1285 door de wijbisschop van de elect Jan van Nassau en paus Honorius IV, de alarmklok voor St. Odulf geluid⁶⁰. In het stuk van 1284 is bovendien sprake van een in het klooster bewaard beeld van Maria, dat melk gaf en vele wonderen te weeg had gebracht. De jammerklachten houden nu voortdurend aan. In 1296 zijn de gebouwen binnen het bereik der golven gekomen, in 1298 kan bisschop Willem van Utrecht er zich met eigen ogen van overtuigen dat de beide westtorens en een deel der aangrenzende gebouwen waren ondermijnd of ingestort terwijl de afslag der naburige kloosterlijke bezittingen niet minder zorgwekkend mocht heten⁶¹. Tot overmaat van ramp werd het klooster wegens zijn vooruit geschoven ligging steeds weer het slachtoffer van de vijandelijkheden, welke gedurende de ganse 14de eeuw het bezit van Staveren voor de graven van Holland zowel als

Westergo zo belangrijk maakten hetgeen de bereidheid, het klooster bij te staan, ondanks de in 1301, 1307, 1318, 1323, 1370 en 1378 herhaalde vermaningen, niet ten goede kwam. In 1396 staken de Friezen het klooster zelfs in brand, opdat het de landingsvloot van Albrecht van Beieren niet van nut zou zijn⁶².

In 1414 viel Staveren weer in handen van Westergo doch men zag er geen heil in het oude klooster te herstellen en gaf aan een andere plaats in de „voorstad” van Staveren – het zuidelijke uiteinde van deze plaats – de voorkeur⁶³. In 1430 staat de kapel van de eerste abdij nog overeind doch eer er een eeuw verstreken is rest er van het klooster niet meer dan een aan zee gelegen puinhevel; aan de door de zee afgespoelde rand kan men bij ebbe losgewoelde stenen en doodsbeenderen vinden, zoals Worp van Thabor uit eigen aanschouwing kan getuigen⁶⁴.

Als aanhoudende oostenwind de waterstand niet alleen uitzonderlijk laag heeft gemaakt doch ook de Zuiderzee met ijs overdekt slaat men in 1608 bijten in het ijs en haalt boven de plaats, waar het klooster eenmaal stond, allerhande merkwaardige zaken op terwijl Winsemius ons in het jaar 1622 verzekert dat men de funderingen bij lage ebstanden nog altijd kan zien liggen⁶⁵:

„(Odulph) liet in zijn tyden dit Clooster bouwen by het Vlie, waer af men de fundamenten noch op eenighe tijden by leege ebbe can bekennen omtrent een quartier uyre gaens West buyten den Stadt.”

Uitvoeriger nog licht Schotanus ons over het in de golven verzonken klooster in⁶⁶:

„Voor 40. jaeren leefden noch menschen, die int Clooster Odulphi, staende opt zuyden vande Stadt de misse hadden gehoord ende inde Kercke op den outaer een Friesche Liefvrouwe hadden gesien met een Frieschen hooftdoek opt hooft. En hadden menschen gekent, die int Clooster noch staende opt West ter misse hadden geweest. Oock leefdender die gesien hadden 't outaer vande kercke, staende int westen vande Stadt, by 't afgeworpen Blockhuys. De Straet liggende aende huysen int noordwest wordt noch hedensdaegs de Kerckstraet ghenoeemt. Oock daer gesien hadden een dubbelbuyrt van huysen, jae aldaer gewoont. Dese zijn voor langhe afgespoelt gelijk oock den schoonen boomgaert des Casteleyns. Men konde voor eenighe jaeren met een ghemeene Ebbe so verre uyt loopen aen de west zijde als een grof geschut bereycken kan. Als de windt somtijds lang uyt den oosten waeyt, sietmen ophaelen oude fondamenten van putten, muyrwerck, straten etc.”

Het stadium der slechts op de rechtstreeks bij de kustverdediging betrokken dorpen rustende dijkplicht, dat eerst moeizaam, hier eerder, daar later, plaats zou maken voor de omslagstelsels der grote zijlvesten, weerspiegelt zich duidelijk in de beschrijving van het geschil, na de overstroming van het jaar 1219 over het herstel van de linker Eemsdijk ontstaan.

Abt Emo van Wittewierum vertelt hoe vele landeigenaren, op wie naar oude zede krachtens de aanwezigheid van een dijkpand op hun bezittingen persoonlijke dijkplicht drukte, uit onvermogen waren weggetrokken. Desondanks stelden de inwoners van zes dorpen, die de schade ondervonden van het uitblijvende dijkerherstel doch voor het merendeel geen dijkplichtig land bezaten de eis dat de over-

gebleven dijkplichtigen tot dit herstel werden gedwongen. Aangezien ook de landerijen van het nonnenklooster Rozenkamp te Romerswerf met dijkplicht waren bezwaard achtten de zes dorpen de abt van Bloemhof met enkele andere landeigenaren aansprakelijk⁶⁷:

„In illa maris inundatione accidit, cum hinc inde aggeres dissipasset et quasi irrecuperabiliter destruxisset secus emesam circa terminos fratrum, et multi depauperati recessissent de finibus illis, quorum erat reparare, mare crebro ascendit pristinos terminos reposcens, facta est querela ab incolis sex villarum, quorum plures immunes erant operis illius, ut fratres floridi orti ex parte sororum suarum et alii pauci ad reparationem compellerentur.”

Op de eerstvolgende landdag van Fivelgo kwam dit vraagstuk aan de orde waarbij de redgers de mening uitspraken dat de omvang van de doorbraken en de landvlucht van menige dijkplichtige het vasthouden aan de gebruikelijke gewoonte niet langer mogelijk maakte en de noodzaak meebracht het herstel door alle getroffen dorpen gezamenlijk ter hand te laten nemen, mede uit een oogpunt van barmhartigheid en algemeen belang:

„Et circumvenerunt consules illius anni. Et contra responsum est omnes ad onus teneri, quia quorum erat reparare urgente necessitate recesserant, et ideo agros fratrum et aliorum quorundam non debere immoderate onerari, vel etiam magis, quam singulos sex villarum, quod esset fraterne compassionis et publice utilitatis.”

De zes dorpen wensten zich niet bij dit besluit neer te leggen en uit het vervolg van de historie valt op te maken dat de wederspannige streken niet aan de kust grensden doch daarvan door zeven andere dorpen werden gescheiden, welker inwoners zich voorstanders van de door de redgers genomen beslissing toonden, gelijk te begrijpen valt. Het geschil nam weldra een verontrustend karakter aan toen de ingezetenen der zes dorpen handtastelijk werden jegens de kloosterbroeders van Wittewierum en Romerswerf en hun het verkeer over de openbare wegen trachtten te beletten. Nu kwamen de voornaamste inwoners der zeven andere dorpen bijeen en kozen gezworenen uit hun midden opdat deze, na partijen gedaagd te hebben, zouden uitmaken of aan de uitspraak der redgers al dan niet uitvoering gegeven diende te worden. De gezworenen kwamen tot de slotsom dat de eigenaren van alle landerijen gelijkelijk tot het dijkherstel hadden bij te dragen doch de zaak ontaardde tenslotte in een handgemeen tussen beide groepen van dorpen, waarbij een dode viel. De tijd was nog niet rijp voor de wijzigingen, welke abt Emo en de redgers van Fivelgo zo gaarne, in ieders belang, hadden willen doorvoeren⁶⁸:

„Unde factum est, cum viderunt per fratres impediri graviter minati sunt, et communitatem eundi et ducendi per vias etiam publicas auferre conati sunt. Cum igitur tanto periculo se fratres exposuissent factum est mirabiliter, quod maiores de VII villis mari conterminis statuerunt convenire, et convenientibus eis continue elegerunt iuratos qui pro utilitate et necessitate instantis periculi iustam dictarent sententiam. Nam iam consules anni dissimulabant negocium tale diffinire, et partibus citatis talem ediderunt sententiam: quod

omnes agri omnino equo onere propter necessitatem in reparatione aggerum respondere deberent. Qui volentes efficacem fore sententiam, quoniam pars altera nondum consensit, collecti in unum spoliarunt rebelles. Qui sequentes spoliium vulneraverunt unum letaliter, peccata cumulantes damno, et sic fratres per gratiam dei cum triumphantibus triumpharunt."

Eerst tegen het einde der 13de eeuw vermindert de weerstand tegen het inzicht dat heel het land diende bij te dragen tot het dijksonderhoud, waartoe het ontstaan der grote zijlvesten trouwens ook wel leidde. De gezindheid, welke uit een bekende bepaling van een der Riustringer rechtsverzamelingen spreekt, is derhalve eerder te verwachten in de 14de dan in de 13de eeuw⁶⁹:

„Thet is ac londriucht, thet wi frisa hagon ene se burch to stiftande, and to sterande, enne geldene hop, ther umbe al frislond lith.

Ther skil on wesa allera ierdik ivin har oron, ther thi salta se betha thes dis antes nachtes to swilith. Ther skil thi utrosta anti inrosta this wiges plichtich wesa, tha strete thes wintres, and thes umures, mith wegke and mith weine to farande, thet thi wein tha oron meta mugi."

Het voornemen wordt derhalve aangekondigd gezamenlijk een dijk langs de ganse Friese kust op te werpen en te onderhouden, een „gouden hoep" of „zeeburg", zoals de tekst het dichterlijk uitdrukt, waarvan de kosten, roede voor roede gelijk, zullen worden omgeslagen zowel over de naastbij als de verst-af wonenden, met de verplichting paard en wagen ter beschikking te stellen.

Teneinde deze werkzaamheden te begunstigen zal de dijksweg niet alleen breed genoeg moeten zijn om twee wagens naast elkaar te kunnen doen rijden doch ook bescherming moeten bieden aan degene, die de weg betreedt, op dezelfde wijze als dit geldt ten opzichte van het kerkhof en vrijthof. Bovendien is het de dijkwerker toegestaan de aarde en de zoden uit het voorland van de zeekering te halen. Treft de dijkplichtige daar aarde noch zoden aan dan mag hij deze delven of steken in de strook gronds, welke zich ter breedte van 60 voet achter de dijk bevindt. Vóór St. Vitusdag (15 juni) moet iedere dijkplichtige zijn pand schouwbaar hebben gemaakt:

„Alsa thi inrosta to tha dike cumth, sa hagere alsa grate ne fretho opa tha dike, alsare ova tha wilasa werpe, and alsare ova tha weida stherek hovi; heth there thenne buta dike alsa felo heles londes, and grenes turves, thet terne dik stathul mithi halda mugi. Ac nechthere nauwet sa felo buta dike, heles londes and grenes turves, thet terne dik mithi halda mugi. Sa hagere binna dike thritich fota turves and thritich fethma to gerse; thet skil wesa alla fennon anda fili, er sante Vites di."

Het eveneens uit de 14de eeuw daterende Humsterlander dijkrecht kent een dergelijke omslag intussen nog niet en geeft aan op welke wijze de dijkplichtige zijn voornemen kenbaar dient te maken wanneer hij geen kans ziet een in zijn dijk geslagen gat te dichten en daarmee afstand van zijn land moet doen⁷⁰:

„Weeso syn landt wyl op gheven end over gheven, so gae he op den dyck end sette of steke forka end loppa, end zwere dat al daer oppe dat (he) dyk end landt moghe neet hol-

den, so neme dat de sibbesten sesse end alle syn tilbar guet, ioff de sibbeste sesse hore land liteke als de dyk open sy."

Het zou niet moeilijk vallen aan de hand van een overvloedig bronnenmateriaal aan te tonen dat de strijd over het omslaan der dijklasten over werkelijk alle landeigenaren, gebaat bij de goede toestand der zeekeringen welke hun landerijen rechtstreeks beschermden, niet voor het einde der 16de eeuw kon worden gestaakt. Zo wisten de ingelanden der ambachten, welke een deel van de Schielandse zeedijk dienden te onderhouden, in het jaar 1281 geen oplossing te vinden voor de moeilijkheid dat sommige grondbezitters in het baljuwschap tussen Schie en Goude niet in staat waren gebleken op zulk een wijze voor het onderhoud hunner dijkpanden te zorgen als het heil des lands vereiste. Enige jaren tevoren had graaf Floris V de klagers toegestaan dat de ingezetenen der in verlegenheid geraakte ambachten hun dijkwerk voortaan gezamenlijk en op gemene kosten zouden verrichten, hoewel zij daartoe „naar recht en gebruik geenszins verplicht waren". Men ziet dat de toestand hier volkomen eender was als in Fivelgo.

Maar ook deze beschikking, die nu enige jaren was nagestreefd, had niet gebaat. De dijken waren in een steeds droeviger staat verkeerd zodat zij het hadden begeven en het land onder water werd gezet. Na uitvoerig overleg had de graaf tenslotte besloten de gezamenlijke bedijking weer op te heffen en ieder als vandoord weer met het onderhoud van zijn eigen dijkpand te belasten. Onder voorwaarde evenwel, dat, indien de eigenaar zijn verplichtingen niet kon nakomen en zijn eigendom opgaf, de overige eigenaren binnen het ambacht eigendom met dijkpand overnamen en dit voor gemeenschappelijke rekening zouden behouden⁷¹.

Nu het voorhanden zijn van zeekeringen en zijlen in de 12de eeuw overtuigend kon worden aangetoond ligt de vraag voor de hand of zich de aanvang van het dijkwezen in de kustgebieden tussen Vlie en Lauwers zich in nog vroeger eeuw laat vaststellen. Voor het gebied tussen Maas en Oude Rijn schijnt dit niet moeilijk te zijn indien wij ons slechts de bekende oorkonde uit het jaar 1106 herinneren waarin de aartsbisschop van Bremen zich van de diensten verzekert van „quidam cis Renum commanentes, qui dicuntur Hollandi", met het oogmerk een strook gronds langs de Neder-Wezer tot cultuurgrond te ontginnen. Weliswaar wordt van dijken niet gerept doch de tekst van het verdrag zwijgt over de wijze, waarop de „Hollandi" te werk dienden te gaan zodat evenmin sprake is van het graven van sloten of het aanleggen van wegen⁷². Men kan zich bovendien moeilijk voorstellen dat de pioniers, die over de nodige ervaring in hun geboorteland zullen hebben beschikt, zonder het opwerpen van waterkeringen in hun oogmerken slaagden.

Met zovele woorden is er trouwens van een dijk sprake in de *Miracula S. Adalberti Nova*, welke ten tijde van graaf Floris I (1092-1122) bestond en door de abdijs van Egmond was opgeworpen teneinde de omgeving te beschermen wanneer een nabijgelegen meer – vermoedelijk de Schermer – buiten zijn oevers trad⁷³. Door-

gaans wordt aangenomen dat deze „agger” de Zanddijk is geweest, welke ten zuiden van de abdij een dwarsverbinding schiep tussen de duinvoet bij Bakkum en de geestgronden van Limmen. Zulks, omdat het dorp Castricum nadeel onderdond van de dijk en de inwoners tot tweemaal toe tot handtastelijkheden jegens abt Adalhard (1105–1120) waren overgegaan⁷⁴.

Toch blijken bewijzen van dijkbouw in de 11de eeuw beiderzijds het Vlie zo moeilijk te vergaren te zijn en voor zulk een verschillende uitleg vatbaar dat reeds sinds het einde der 16de eeuw een nog altijd onbesliste gedachtenwisseling over de oudste bedijkingen gaande is.

Tot diep in de 18de eeuw doen de beweringen van Andreas Cornelius, Suffridus Petrus, Hamconius en Furmerius over de waterbouwkundige verdiensten van Friso en diens in het jaar 169 voor Chr. overleden zoon Gailo, Aldgisl en diens illustere bloedverwanten niet te na gesproken, opgeld – had Gailo volgens Suffridus zelfs niet verschillende werken geschreven als „De reficiendis aggeribus” en andere, „ad arcendas inundationes maris pertinentes”? Daarnaast werden de Kimbren als de oudst-bekende, Germaanse dijkenbouwers ten tonele gevoerd⁷⁵, op de voet gevolgd door de chauken, de naburen der Friezen⁷⁵.

Men ontleende deze wetenschap aan Strabo, die gewag maakt van een overlevering volgens welke genoemde volksstam aan het zwerven was geslagen nadat de zee de woonplaatsen der Kimbren bij herhaling overspoeld en talloze slachtoffers gemaakt had. Vertoordnd trokken de Kimbren de wapenen tegen de golven, hetgeen Strabo moeilijk kon geloven doch hetgeen overdrachtelijk opgevat vele kroniekschrijvers een bewijs scheen dat men met behulp van spaden getracht had de zee binnen de perken te houden.

Strabo had zijn wijsheid onttrokken aan een werk van Timagines, die op zijn beurt weer teruggreep op Posidonius; deze nu had het verhaal over de onfortuinlijke kustbewoners te pas gebracht in zijn beschouwing over de Kimbren, die hij zonder meer vereenzelvigde met de Kelten, waarvan Ephorus gewaagt in diens omstreeks het midden der 4de eeuw voor Chr. geschreven aardrijkskundig overzicht der de Grieken toenmaals bekende wereld. Het is van deze Kelten nu, meer in het bijzonder de door Ephorus tot de Kelten gerekende bewoners der zuidoostelijke Noordzeekust, dat ons het eerst het verhaal over de overstromingen en de strijd tegen de zee wordt verteld. Ephorus schijnt hierbij geput te hebben uit het werk van de Carthager Himilco dan wel een Griekse auteur uit Marseille. Al hetgeen Strabo de Kimbren in plaats van de Kelten toedicht en aan het oorspronkelijke gegeven van Ephorus toevoegt dient op naam van Posidonius te worden gesteld⁷⁶:

„Οὐκ εὔδ' οὐδὲ ὁ φήσας ἔπλα αἴρεσθαι πρὸς τὰς πλημμυρίδας τοὺς Κίμβρους, οὐδ' ὅτι ἀφοβίαν οἱ Κελτοὶ ἀσκοῦντες κατακλύζεσθαι τὰς οἰκίας ὑπομένουσιν, εἴτ' ἀνοικοδομοῦσι, καὶ ὅτι πλείων αὐτοῖς συμβαίνει φθόρος ἐξ ὕδατος ἢ πολέμου, ὅπερ Ἐφορός φησιν.”

Volgens een derde opvatting zouden de Romeinen de Batavieren de eerste beginselen van de dijkbouw hebben bijgebracht, nadat zij er bij de bezetting van de Rijndelta meteen al toe waren overgegaan dijkwegen en dammen aan te leggen. Beïnvloedde Drusus in het jaar 12 voor Chr. al niet de loop van de rivieren door op het splitsingspunt van Rijn en Waal een „moles” in de Waal te doen uitsteken en bedijkte hij de Neder-Rijn vanaf dit punt niet een eindwegs met een „agger”? Bewezen de Romeinen hun bedrevenheid op dit punt niet in het jaar 28, toen tot ontzet van „Castellum Flevum” eveneens „aggeres” zomede „pontes longi” door de naburige getijgeulen werden geslagen?⁷⁷ Een overtuiging, waarbij de vermaarde Romeinse grafsteen, in de kerktoeren van Dodewaard ingemetseld, lange tijd een rol heeft gespeeld⁷⁸.

Een vierde opvatting deed vooral in Zeeuwse kringen opgeld, volgens welke de Noormannen in Zeeland zo niet de eerste dijken hadden gelegd, dan toch door het bedijken van verscheidene eilanden de bevolking tot aansporing waren geweest de bedijkingen krachtiger ter hand te nemen. Men signaleert dit gevoelen het eerst in de kroniek van Cornelius Battus, geneesheer te Veere, volgens wie de „Deenen en Gotthen” in het jaar 758 sommige der Zeeuwse eilanden hadden bedijkt⁷⁹.

Picardt aarzelde niet dezelfde verdiensten aan de „Gottische Vriesen” toe te schrijven, „west-waerts uyt de Drenth af-gesackt” naar het „huydige Vrieslandt”, dat zij aanvankelijk op hun reis uit noordelijker streken links hadden laten liggen, „vermits dat selve wildt en woest was, bij hooge Vloeden het Zeewater onderworpen, onbedyckt, en dien volgens onbequaem om menschen de ontfanghen en te voeden”⁸⁰.

Niet zonder moeite heeft men zich in de loop der 19de eeuw van al dit zwaarwichtige gebazel weten los te maken. Een auteur als Arends stelde de oorsprong aanvankelijk vóór het Romeinse tijdperk, naderhand in de eerste eeuw der tijdrekening, waarbij de dijkbouw zich vanuit de Nederlanden geleidelijk in oostelijke en noordelijke richting zou hebben verbreid⁸¹. Ook tijdgenoten van Arends blijven zich nog aan de Romeinen vastklampen, tot in de zestiger jaren toe⁸². Niet minder taai handhaaft zich het geloof in Aldgisls dijkagien, waarnaast tezelfder tijd de Saksen en Franken een beschavende invloed wordt toegekend, welke het Friese dijkwezen ten goede was gekomen⁸³.

Intussen neigden de meer toonaangevende auteurs reeds naar het Karolingse tijdvak, zij het dat de meeste van hen de bevolking nog slechts tot het opwerpen van zomerdijken in staat achtten⁸⁴. In het voetspoor van Van Eikelenberg en Van Alkemade overheerste tenslotte het gevoelen dat behoorlijke zeekeringen eigenlijk eerst sinds de 13de eeuw tot stand gekomen waren⁸⁵.

Op heldere wijze werden deze denkbeelden, welke ook thans nog in grote trekken als juist gelden, in het jaar 1847 door Acker Stratingh uiteengezet⁸⁶. Bijna 20 jaar later verscheen evenwel de opzienbarende verhandeling – een ware „Fund-

grube” van gewestelijke bijzonderheden – van diens land- en vakgenoot Westerhoff, die op scherpe wijze stelling nam tegen Acker Stratinghs denkbeelden en aan de hand van een uitvoerige literatuur een pleidooi hield voor de ouderdom van het Friese dijkwezen, dat reeds in tijden zou wortelen vóór het begin der jaartelling⁸⁷.

Acker Stratingh bleef het antwoord niet schuldig en toonde de onhoudbaarheid van Westerhoffs stellingen duidelijk aan⁸⁸. In het bijzonder legde hij daarbij de nadruk op de geringe hoogte, de ondoelmatige vorm en onvoldoende zwaarte welke de Ommelander zeedijken over grote afstanden tot in de 18de eeuw bezaten, getuige de uitvoerige aantekeningen, gedurende en na de noodlottige overstromingen van het jaar 1717 gemaakt door de toenmalige Commies-Provinciaal Thomas van Seeratt⁸⁹. De afmetingen, door Van Seeratt medegedeeld illustreren maar al te duidelijk dat de oude zeekeringen het karakter van zomerdijken bezaten, gelijk ook landzaten zowel als dijkgraven over het algemeen genomen de mogelijkheid tot het keren van stormvloeden betwijfelden en geenszins Von Seeratts verontwaardiging over de deplorabele toestand van de Ommelander kustverdediging deelden.

Toch is Westerhoffs geschrift niet van iedere waarde ontbloot aangezien hierin een menigte veldwaarnemingen zijn verwerkt. Moge, gelijk Acker Stratingh reeds opmerkte, de toepassing daarvan vaak de nodige vragen doen rijzen – Westerhoff had nu eenmaal de neiging iedere afzijds gelegen, verlaten verhevenheid een heidense begraafplaats te achten, iedere hoeveelheid potscherven de resten van „aschurnen” of „lijkbussen” – hij vestigt toch de aandacht op menig verschijnsel dat onze belangstelling verdient.

Na deze geruchtmakende discussie bleef het geruime tijd stil – argumenten welke nieuwe gezichtspunten konden opleveren waren niet voorhanden terwijl tegen het betoog van Acker Stratingh moeilijk iets in te brengen viel. Toch was de geest van Westerhoff in de Groninger Ommelanden levendig gebleven, getuige een allerwege met instemming begroet opstel van de te Uithuizermeeden gevestigde arts Rietema⁹⁰. Deze ontwierp een fraaie kaart waarop de zeekeringen stonden aangegeven welke de Fivelmond steeds verder hadden ingeperkt totdat deze geheel werd afgedamd. Rietema grondde zijn beweringen vrijwel uitsluitend op veldonderzoek en hoewel er op zijn uitkomsten hier en daar wel iets valt aan te merken behield zijn eerste geschrift als specimen van terreinverkenning zeer zeker zijn waarde. Een vraagteken diende alsnog te worden gezet bij diens uitspraak dat de oudste zeedijken reeds vóór de bewindsjaren van Karel de Grote bestonden, waaronder de dijk, waarop het dorp 't Zand werd gebouwd.

In een volgende studie breidde Rietema het terreinonderzoek naar de oude zeekeringen tot over Hunsego en de Marne uit terwijl hij bovendien de wierden en de gesteldheid der opperste klei- en veenlagen in zijn betoog betrok⁹¹. Ook al kan men de schrijver wederom niet steeds volgen waar hij met zulk een vaste hand de dijken op zijn nieuwe kaart aangeeft, hij maakt het zijn lezers in ieder geval

mogelijk de beweegredenen ter plaatse na te gaan. Bepaald bedenkelijk komt ons zijn betoog voor waar hij in het hart van de Marne, tussen en rondom de wierden van Elens, Ulrum, Leens, Tuins en Wehe, terpdijken projecteert en deze als de begrenzing van een reeks zeepoldertjes beschouwt welke reeds omstreeks het jaar 200 na Chr. tot stand zouden zijn gekomen. De wel-versneden pen van Rietema had bovendien voedsel gevonden in een niet minder belangwekkende studie, welke de overtuiging van Westerhoff scheen te schragen en in het jaar 1907 door de beide Elema's, afkomstig uit Toornwerd bij Middelstum, was gepubliceerd. Deze onderzoekers kwamen namelijk tot de slotsom dat de grondslagen der oudste Ommelander wierden ongeveer 1000 jaar voor het begin der jaartelling moesten zijn gelegd terwijl zij de eerste bedijkingen in de 4de of 5de eeuw na Chr. stelden. In 1918 kwam Blaupot ten Cate, wat de laatste uitspraak betreft, langs andere weg tot een vrijwel gelijklopende conclusie: omstreeks 300 jaar na Chr.⁹².

Lang bleven deze opvattingen echter niet onweersproken want weldra bood de ontdekking van een op een afzonderlijke verhevenheid, ten zuidwesten van Godlinze gelegen en uit de 7de-9de eeuw daterend grafveld Van Giffen de gelegenheid, de ongerijmdheid van een en ander te laten uitkomen⁹³.

Enige jaren nadien vond Rietema aanleiding de hem toegeworpen handschoen op te nemen aan het einde van de derde verhandeling, door hem aan de oude zeedijken der Ommelanden gewijd⁹⁴. Hierin besprak hij het tot dusverre onbesproken gebleven Westerkwartier en gaf ook hier weer van een grote oorspronkelijkheid blijk, mogen zijn uitspraken op menig punt voor tegenspraak vatbaar zijn. Als eerste onderkende hij de ware aard van de zo hoogst merkwaardige, dijkachtige kleibeddingen in de venen bezuiden de gaast van Noord- en Zuidhorn welke tevoren ten onrechte voor dijken waren gehouden doch in werkelijkheid kreekopvullingen uitmaakten en hun tegenhangers kennen in het stroomgebied van de Lauwers alsmede de Boorne. Minder gelukkig is hij geweest in het vasthouden aan zijn oude opvattingen betreffende de aanvang der bedijkingen, welke hij niet meende te kunnen wijzigen.

Korte tijd later liet Fockema Andreae zijn licht schijnen over de geschiedenis van het Nederlandse dijkwezen en besprak daartoe onder meer een tekst, welke al sinds het begin de 17de eeuw de aandacht heeft getrokken, te weten twee paragrafen van de „*ewa, quae se ad Amorem habet*”⁹⁵. Zij betreffen het onderhoud van „sluizen” en bruggen, werken, welke een last van onderhoudsplichtigen tegenover de gemeenschap blijken te zijn en reeds op het tijdstip van codificatie – 802 – als zodanig worden omschreven⁹⁶:

„XXXVIII. Si quis scusam dimiserit, quando suus comes ei commendat facere, in fredo solidos 4 componere faciat. Quando rumpit et eam emendare noluerit, solidos 4 in dominico componere faciat.

XXXIX. Si quis ad pontem publicum bannitus fuerit et ibi non venerit, in fredo solidos.”

Aangezien de „ewa” betrekking had op een gedeelte van het Midden-Nederlandse rivierengebied zou men hierin aanwijzingen kunnen zien van bedijkingspogingen in het achterland der kuststreken tussen Maas- en Rijnmond, teruggrijpende tot in de 8ste eeuw⁹⁷.

In tegenstelling met deze bevinding maakt de eveneens in 802 te Aken te boek gestelde *Lex Frisonum* van waterbouwkundige werken geen gewag, afgezien van het op naam van Saxmundus gestelde verbod de vaart op een rivier te hinderen, hetgeen onder meer door het bouwen van een brug of het leggen van stuwen zou kunnen geschieden⁹⁸:

„Si quis in flumine viam publicam occluserit, XII solidos componat.”

Niermeyer bestreed naderhand op goede gronden de vertaling van het „sclusa” der „ewa” met „sluis”, zoals tot dusverre als iets vanzelfsprekends was geschied en toonde aan de hand van nog oudere bronnen aan dat hiermede in het algemeen een stuwdam werd bedoeld ten behoeve van een watermolen of visvijver, dan wel beide tegelijk⁹⁹. Anderzijds viel uit de tekst op te maken dat de bouw, het onderhoud of het herstel van de „sclusae” in het onderhavige rivierengebied tot de algemene banwerken behoorde, waartoe ieder door de graaf krachtens ’s konings ban kon worden opgeroepen, hetgeen niet te verwachten viel bij een louter particuliere oogmerken dienende inrichting. Niermeyer neigde derhalve tot de overtuiging dat het hier dammen gold, ter versperring van het stroomopwaarts komende water in weteringen en krekken aangebracht. Het bestaan van aansluitende rivierdijken, hoe primitief ook, achtte hij geenszins uitgesloten.

Fockema Andreae beroept zich vervolgens op Boeles en Braat waar hij het bestaan van een geregelde zeekering in de 10de eeuw voor de Friese kuststreken aannemelijk acht. Het komt ons evenwel voor dat hij een te groot vertrouwen stelde in de „exacte resultaten der archaeologie” omdat wij de door beide vermelde oudheidkundigen ter aangehaalde plaatse aangevoerde argumenten geenszins bevredigend achten¹⁰⁰. Boeles kon zich trouwens noch op onderzoekingen te velde beroepen, noch op toevallige bodemvondsten en heeft dit evenmin gedaan in de heruitgave van zijn werk, waarin hij slechts stelt dat de algemene bedijking zich in de 11de eeuw aarzelend begon te ontwikkelen en de terpentijd met het einde der 10de en het begin der 11de eeuw verliep¹⁰¹.

De datering van de door Braat als oudste in kaart gebrachte noordelijke zeekering van West-Friesland berust op een bereids als achterhaald beschouwde tijdsbepaling van aardewerkscherven en is zeker twee eeuwen te vroeg gesteld. Dit zelfde is eveneens van toepassing op de datering van het tijdstip, waarop men het opwerpen of verhogen van de terpen rond Schagen zou hebben gestaakt. Een nieuw onderzoek, in het najaar van 1959 door ons in de bijna 3 m hoge terp van Avendorp ten zuiden van Schagen verricht, leerde dat deze heuvel eerst in de 13de eeuw haar tegenwoordige hoogte en omvang bereikte en geenszins in één maal

slechts ten dele, door dijkbouw te stuiten. Het moerassige karakter van dit, vrijwel overwegend uit veengronden opgebouwde en met kleiafzettingen afgedekte landschap spreekt reeds uit enkele plaatsnamen, ons uit het Karolingse tijdperk overgeleverd en betrekking hebbende op het gebied dat ons thans bezig houdt. Wij doelen hier op de oudste schenkingsregisters van het klooster Fulda waar deze gewag maken van „wictulgingafurt in pago wironi”, „gotolfeim in texalmore”, „in pago Tyesle, in villis quarum vocabula sunt Langenmore, Witmuntheim, Kynlosen, Bretenheim et in Thyeslemore”, „in his septem villis, hoc est Lanthoy, et in Langenmore sive Ostmore, et in bretenmore, et in witmuntheim, et in Tyeslemore, et in Kintloson, et in gankchala”, „terram iuris mei iuxta fluvium Maresdeop”, „wictulgingefurt in pago waldahi”, „Brochenlar, in pago wirah”, „gotolfeim, in texalmore”, „Austmora in provincia Fresonum”, „in Austmora, et in Adingamora”¹⁰⁷.

Merkwaardigerwijs zijn met „more” of „mora” samengestelde plaatsnamen in de opsomming der Fuldase bezittingen ten oosten van het Vlie zeer schaars – wij herinneren aan „Longonmora”, te vereenzelvigen met het huidige Morra in Oost-Dongeradeel. Het vindt zijn tegenhanger in „Aspanmora”, het huidige Exmorra in Wonseradeel, vermeld in de schenkingsoorkonde van Folckerus uit het jaar 855, ten gunste van de abdij te Werden. Hierin worden achtereenvolgens als tot de „pagus Uuestrachi” (Westergo) behorende genoemd de „villae”: „Sceddanoorthei” (Schettens), „Coluuidum” (Koudum), „Aspanmora” (Exmorra), „Monicesloe” (Moneburen, een gehucht bij Parrega), „Keddingrip” (mogelijk te lezen als „Deddingrip” en dan te zoeken in de omgeving van Dedgum), „Hem” (Oosthem of Westhem), „Haslum” (Hieslum), „Sedlingi” (Senserhuizen), „Deddingiuuerbi” (Dedgum), „Imisualde” (Eemswoude), „Midningi” (onbekend)¹⁰⁸. Al deze oorden, voorzover aanwijsbaar, liggen evenwel op terpen zodat hun vermelding niets zegt over het al dan niet aanwezig zijn van dijken, in tegenstelling met de verhoudingen ten westen van het Vlie. Voor het overige voegt de onderhavige oorkonde nog weer enige met „mora” samengestelde plaatsnamen uit het gebied ten westen van het Vlie aan de reeks der registers van Fulda toe, blijkens de aanhef van het „commentariolum de hereditate Folckeri, quam habet in Frisia”: „In pago Kinhem. In villa Obbinghem, sortes XXX triginta. In Kinlesun, terra V quinque animalium. In Odigmore, terra V quinque animalium. In Nordmora, Odlef dimidium mansum”.

Een nog verder oostwaarts gelegen gebied, dat in aardrijkskundig zowel als oudheidkundig opzicht nauwe gelijkens vertoont met de streken, waarin wij aan de hand van 9de-eeuwse geschiedbronnen plaatsnamen signaleerden, met „mora” of „wald” samengesteld, is het ten noorden van de stad Groningen gelegen Innersdijk. Omgeven door de Wolddijk paradeert het onder de door Westerhoff opgesomde voorbeelden van een tot zeer vroege tijden terug te brengen dijkbouw¹⁰⁹.

Westerhoff beroept zich namelijk op de Vita van de te Bedum woonachtige Walfried, die zich met het opwerpen van dijken bezig zou hebben gehouden eer hij, evenals zijn zoon Radfried, onder de hand der Noormannen bezweek. Tot staving van zijn betoog wees Westerhoff ten overvloede op een uit 1564 daterende, eertijds in de kerk te Bedum ingemetselde gedenksteen, waarop Walfried met een spade staat afgebeeld alsmede een destijds in de pastorie te Bedum bewaarde, thans naar het Museum van Oudheden te Groningen overgebrachte, beschilderde kist, waarop Walfridus in vroeg-17de-eeuwse trant als een met de spade blootvoets voortgaande man prijkt¹¹⁰. De Wolddijk zou bovendien oorspronkelijk Walfridusdijk geheten hebben, naar de man die deze dijk tot stand had helpen brengen, zoals ook de Walfridusbrug – thans Noorder Hoge Brug – zijn naam dankte aan deze, in menig opzicht zo verdienstelijke martelaar. Tenslotte achtte Westerhoff de afwezigheid van wierden of woonheuvels binnen de Wolddijk niet minder een belangrijk argument voor de ouderdom van deze waterkering, zonder welke Innersdijk, zo meende hij, onbewoonbaar ware geweest (Plaat XXX, 2).

Nu heeft Westerhoff, wat deze laatste bewering betreft, naar het schijnt de kunstmatige verhevenheden over het hoofd gezien waarop eertijds de kapel van Ellerhuizen alsmede de kloosters te Thesinge, St. Annen en Ten Boer verzezen (Plan XXIV en XXV).

Anderzijds zij toegegeven dat geen der andere dorpen of gehuchten van Innersdijk, Bedum, de hoofdplaats, niet uitgezonderd, op wierden liggen. Acker Stratingh heeft er nochtans op gewezen dat Walfridus' levensbeschrijving nergens van dijken rept¹¹¹. Slaat men de tekst op zo leest men slechts dat Walfried in een moerassig oord woonde, wegens de menigvuldigheid van de wilde dieren in de naaste omgeving schier niet te genaken. In korte tijd had hij echter kans gezien de wildernis tot begaanbaar land te herscheppen, dat de bewerker vruchten opleverde¹¹²:

„Habitabat ille famulus Dei in locis palustribus insuperque bestiarum feritate inaccessibilibus. Sed vir Dei in brevi tempore locum prius inutilem magna sagacitate colendo fructuosum accessibilemque fecit et omnem ferarum rabiem verbo fidei, ne ibidem habitantibus nocerent, bene providendó mitigavit.”

Wellicht volstond Walfried met het doen graven van sloten en het rooien van kreupelhout terwijl de noodzaak tot bedijking zich eerst voordeed nadat de dichter bij de kust gelegen terpdorpen tot het opwerpen van zeekeringen waren overgegaan en daarmee de natuurlijke afloop van het oppervlaktewater zeewaarts hinderpalen in de weg gelegd, de gevolgen waarvan zich in het onmiddellijke achterland van de terpengebieden ogenblikkelijk lieten gevoelen. Westerhoff heeft het secundaire karakter van de Wolddijk trouwens reeds onderkend en deze als een binnendijk opgevat, in tegenstelling met Van Halsema en sommigen na hem, die de Wolddijk veeleer ouder achtten dan de verder buitenwaarts liggende, het grondgebied der wierdedorpen beschermende waterkeringen, gelijk ook de „Wolden” eerder in

cultuur zouden zijn gebracht dan de terpengebieden¹¹³. Daartegen hield Westershoff staande dat de perceelscheidingen der het verst binnenwaarts gelegen terpengebieden met hun grillig, volkomen aan de natuurlijke kwelderstromen aangepaste beloop, een veel primitievere indruk maakten dan de rechtlijnige verkaveling, zo kenmerkend voor de „Wolden”, met inbegrip van Innersdijk.

Nog in 1939 keerde Kooper in de voetsporen van Van Halsema terug, waar hij op grond van maaiveldwaterpassingen in verband met dijkstelsels tot de overtuiging geraakte dat de Ommelander Wolddijken in beginsel reeds vóór de oudste terpen aanwezig moesten zijn geweest aangezien hij geen andere steekhoudende verklaring wist voor de, ten opzichte van de terpengebieden inderdaad bijzonder lage ligging der door deze dijken omringde gebieden¹¹⁴. Waren deze streken, zo betoogde Kooper, niet sinds overoude tijden omdijkt geweest zo zouden zij niet uit veengrond hebben bestaan, afgedekt met een betrekkelijk dunne laag zeeklei doch moesten tot een veel hoger peil zijn opgeslibd, overeenkomstig de zijns inziens veel later bedijkte terpengebieden. Hiermede zou tevens de afwezigheid van terpen binnen de Wolddijken duidelijk worden en indien de geschiedbronnen de aanleg van de Wolddijk aan Walfried toeschreven, zo kon dit slechts een verzwaring van een reeds lang bestaande waterkering betreffen.

Nu is Kooper blijkbaar ontgaan hetgeen Rietema in 1918 reeds ter verklaring van de lage ligging van Innersdijk aanvoerde, ter weerlegging van de op het veronderstelde bestaan van horsten en slenken gebaseerde theorie, ontwikkeld in het bereids aangehaalde opstel van Blaupot ten Cate¹¹⁵. Rietema was namelijk het gevoelen toegedaan dat het thans aanmerkelijk grote verschil in maaiveldhoogte tussen het door de Wolddijk omvatte Innersdijk en de omgeving der terpreksen aanvankelijk onbetekenend was geweest, doch eerst ontstond toen de veenlagen onder de zware, vaak humeuze klei welke binnen de Wolddijk in uiteenlopende dikte aan de oppervlakte ligt, ten gevolge van kunstmatige ontwatering gingen inklinken. Deze veenlagen ontbraken weliswaar ook buiten de Wolddijk niet doch namen zeewaarts snel in betekenis af, voorzover zij al niet geheel door de zee waren opgeruimd aleeer de huidige oppervlaktelagen waren afgezet¹¹⁶.

Zo gezien behoefde de mogelijkheid van bewoning in een nog onbedijkt Innersdijk geen twijfel op te wekken al zal het verschil in de bodemgesteldheid en het daaruit voortvloeiende onderscheid in percelering zowel als gebruik ten opzichte van de terpengebieden ook in Walfrieds dagen aan de dag getreden zijn. Een onderscheid, dat zich duidelijk afspiegelt in de plaatsnamen over en weer aangezien Innersdijk kan bogen op een groot aantal met „wold” samengestelde plaatsnamen. Allereerst de drie dorpen Noordwolde, Zuidwolde en Garmerwolde, waarnaast de gehuchten Lutkenwolde, Emmerwolde en Steerwolde kunnen worden gesteld. In een inkomstenlijst van het klooster Werden, daterende uit de 10de of 11de eeuw, is vermoedelijk Emmerwolde bedoeld waar men „Amuthariowalda”

leest¹¹⁷. In een tweede, iets later register heet het „Emuthero walda”¹¹⁸. In hetzelfde register komt Steerwolde voor – „Stedarawalda”. Hoewel het door Thesinge en Lutkenwolde van Stedum wordt gescheiden, is men toch wel geneigd verband te zoeken tussen „Stedarawalda” en „Sted(i)on”, zoals het wierdedorp Stedum in de Werdense registers heet¹¹⁹. Hetzij omdat de dorpsgerechtigheid van Stedum oudtijds zo ver in de wildernissen reikte, hetgeen niet waarschijnlijk te achten is, gezien de ouderdom van Thesinge, hetzij omdat de ontginning van Steerwolde door inwoners van Stedum werd ondernomen.

In laatst vermeld register stuit men tevens op de naam „Bedarawalda”, in het oudere „Bedoro walda” geschreven. Hier zal het de oorspronkelijke naam van Lutkenwolde gelden, dat vanuit het naburige Bedum ontgonnen werd. Eenzelfde verband wordt verraden door het namenpaar „Hemvurd” of „Hemvurth” en „Heurthrowalda”. Met het eerste is het op een wierde gelegen gehucht Hemert bij Lellens, ten zuiden van Stedum bedoeld, in de omgeving waarvan men ook Hemerderwolde zal dienen te zoeken. De reeks valt nog te vermeerderen met het in dezelfde lijst vermelde „Liuverd”, het huidige Hoogkerk bij Groningen, en „Liuvurthrowalda”, het omliggende Lieuwerderwolde.

In vergelijking tot de met „hem” of „werd” samengestelde plaatsnamen zijn de „wald”-namen in de Werdense registers schaars vertegenwoordigd, en zulks des te meer indien men zich tot de Friese kuststreken beperkt. Voorzover terecht te brengen horen alle „wald”-namen bovendien thuis in de „wolden” achter de terpengebieden. Behalve de reeds opgesomde voorbeelden wijzen wij op „Redi in Walda”, het aan de Dollard ten offer gevallen Reiderwolde; „Sceldwalda” – Schildwolde; „Waldhuson” – Woltersum; „Vurthurowalda” (onbekend); „Frodowalda” – Vredewold; „Hevunorowalda” – Leegkerk?

Op zichzelf staat „Diurardasrip” of „Diuridasrip”, gewoonlijk vereenzelvigd met de streeknaam Duurswold. Ten onrechte is het wel versleten voor Jutrijp ten zuiden van Sneek, al behoren beide namen tot een zelfde groep, welke op een langgerekte, langs een water geschaarde reeks hoeven wijst. Hoewel met „rijp” samengestelde plaatsnamen in de terpengebieden niet geheel ontbreken – Voorrijp bij Wynaldum, Saltrijp bij Midlum, Dronrijp, Holprijp bij Tjum, Welsrijp, Zeerijp – zijn zij toch bij uitstek kenmerkend voor een bepaalde categorie nederzettingen in de achter de terpengordels gelegen, sinds het Karolingse tijdvak ontgonnen „wolden” van Westerlauwers Friesland. De samenstelling geeft somtijds aan uit welke richting de ontginning was voortgeschreden: Akkrum–Akmarijp, Goënga–Goëngarijp, Oudega–Oudegasterrijp, Sandfirden–Sandfirderrijp, gelijk zulks elders het geval is met „wold”- of „gaast”-namen: Waltheim–Wouterswoude, Rinsum–Rinsumageest; met „huizen”: Hantum–Hantumhuizen, Saaksum–Saaksumhuizen; met „meeden”: Uithuizen–Uithuizermeeden; met „zwaag”: Sneek–Snikzwaag. De reeks is voor uitbreiding vatbaar.

Een gebied, dat in het bijzonder vergelijkbaar schijnt met Innersdijk is Wagenbrugge, het uitgestrekte „Weynbritzera auld deel”, dat van Sneek tot Stavereen reikte en welks naam, gelijk wij in onze meergemelde studie hebben trachten aan te tonen, de aardrijkskundige gesteldheid op het tijdstip der eerste ontginningen – vanuit de omringende kleistreken ondernomen – schildert: met laag geboomte overdekt broekland. Ook hier blijkt de veeboer, vergezeld dan wel voorafgegaan door de moerbrander, sinds de wende der 8ste en 9de eeuw zijn geluk te hebben beproefd en steeds dieper in de wildernissen te zijn opgedrongen, totdat in de loop der 13de eeuw de toestand intrad welke in grote lijnen tot in deze eeuw gehandhaafd bleef (Plaat XV, 2).

Zeerijp in Fivelgo is, zowel wat de naam en de ligging als de rangschikking der hoeven betreft, een vreemde eend in de bijt der nabuurdorpen. Het ligt niet op een wierde doch strekt zich uit over een zavelige rug, door de zee langs de zuidelijke oever van de Fivelmond opgeworpen. Het bestond reeds in de 11de eeuw, getuige de vermelding in de oudste Werdense goederenregisters, waarin nog voluit geschreven staat „Fan theru Ripon”. Veldonderzoek leert dat de bevolking plaatselijk kleinere verhevenheden opwierp op de kruin van de van nature reeds hoog-gelegen oerverwal teneinde iedere hoeve – nadien ook kerk met kerkhof – afzonderlijk tegen overstromingen te beveiligen. Een argument voor bedijking in de loop der 10de eeuw houdt de vermelding in de registers derhalve geenszins in.

Zeerijp deelt de afwijkende plaats temidden der omringende terpdorpen met Den Andel – „Andledon”, „Andladon” – en Uithuizen – „Uthuson”. Dorpen, welke evenzeer het kenmerk van op wierden samengedrongen nederzettingen missen en in aanleg overeenkomen met Zeerijp.

In de schenkingsoorkonde van Folckerus aan Werden uit het jaar 855 wordt de „villa Andleda” vermeld doch aangezien deze „in pago Humerki” gezegd wordt te liggen kan hiermede niet Den Andel bij Baflo in Hunsego zijn bedoeld. Wellicht was het Antum bij Garnwerd, dat goed in het verband der opsomming past. Dezelfde terpbuurt geldt ook de vermelding in het 9de-eeuwse register van Werden: „Antlida”¹²⁰. Voor het overige herinneren wij aan het niet met zekerheid aan te wijzen „Kedingrip” uit het stuk van 855, welke naam wederom in verband gebracht zou kunnen worden met de in Karolingse tijden aanvangende ontginning der Friese „wolden”. Bodemvondsten ondersteunen deze veronderstelling doch een reeks overslibde nederzettingen uit de 9de eeuw, de laatste tijd ontdekt tussen Oude Haske en Haskerdijken, bewijst dat men de bescherming van dijken aanvankelijk moest ontberen en het welslagen niet altijd verzekerd was. Hoe moeizaam de arbeid vaak was, en hoe traag de ontginning voortschreed blijkt uit de bijzonderheden welke juist over de omgeving van Haskerdijken vallen op te maken uit de Vita van de heremiet Dodo, overleden in 1231, boven wiens kluis een klooster werd gebouwd temidden van een destijds nog deels voor woest liggend gebied¹²¹.

Een veel te berde gebracht bericht, dat een latere aanvang der bedijkingen inhoudt dan men op grond van de „*ewa, quae se ad Amorem habet*” wellicht geneigd zou zijn aan te nemen, is het bekende verhaal over het opwerpen van de kerkheuvel te Dokkum, kort na het jaar 754¹²². Wij behoeven ons niet wederom in deze beschrijving te verdiepen en merken slechts op dat hier met zovele woorden gesproken wordt over een terp of „*tumulus*”, waarvan de noodzaak bestond omdat het omringende land bij tijden aan geweldige overstromingen was blootgesteld indien de vloed de wateren stuwde¹²³:

„*structura cuiusdam tumuli propter immensas ledonis ac malinae iruptiones, quae diverso inter se ordine maris aestum oceanique cursum, sed et aquarum diminutiones infusionesque commovent, ab imo in excelsum usque construeretur, super quem denique ecclesiam, sicut postea gestum est, exstruere cogitabant ac servorum Dei habitationem in loco eodem collocare.*”

In overeenstemming met de voorstelling van een onbedijkt, zij het hoogopgewassen en slechts bij hoge uitzondering overstroomd kwelderlandschap is ook de indruk, welke Willibald schept van het land der Friezen waar hij gewag maakt van de „*aquosa Fresonum arva*”, welk volk „*interiacentibus quis in multos agrorum dividitur pagos, ita ut, diversis appellati nominibus, unius tamen gentis proprietatem portendunt*”¹²⁴.

Wij herhalen bovendien hetgeen de Anonymus in zijn bewerking van Bonifatius' Vita, waartoe hij een reis naar Dokkum ondernam, van het Friese kustlandschap en zijn bewoners vertelt, die als vissen temidden der wateren leven waardoor zij aan alle kanten worden omgeven zodat men hen slechts per schip kan bereiken¹²⁵:

„*Ac primum Fresonibus, quibus iam antea predicaverat, navigio revector est, qui fere, quemadmodum et pisces, morantur in aquis, quibus ita undique concluduntur, ut raro ad exteras regiones accessum habeant, nisi navibus subvehantur.*”

Nu is het aan de andere kant weer zo dat men de toestanden op het gebied van het waterstaatswezen in de Friese kuststreken enerzijds, het Midden-Nederlandse rivierengebied anderzijds niet zonder meer over een kam mag scheren, alleen al niet omdat de omstandigheden over en weer sterk uiteenliepen. Zo kan men in de 8ste eeuw al reeds kans hebben gezien bepaalde hoger gelegen opwassen, welke niet aan het onmiddellijk geweld van de hoofdstromen waren blootgesteld zodra deze hun zomerbedding overliepen, met dijken te beschermen welke aan de kust volstrekt ondeugdelijk gebleken zouden zijn. Evenmin kan men veel aanvangen met het woord waterschap, dat men, verlatijnt tot „*watrisc(h)afium*”, reeds aantreft in de opsomming van bezittingen en rechten, in het jaar 709 en 710 aan Willibrord geschonken¹²⁶. In het eerste geval betreft het een schenking van elf hoeven te Alfen in de gouw Taxandrië alsmede één hoeve te Bern in de gouw Teisterbant, in het tweede geval verschillende landerijen en bossen te „*Hoccascaute*” aan de Dommel, te Hulsel en te Hapert, alle in Taxandrië. Nu volgt de vermelding „*cum watri-*

sc(h)afio" in beide gevallen op algemene omschrijvingen als „aquis aquarumque decursibus, mobili et immobili, egressu vel ingressu" en aangezien aan deze term in het stuk uit 710 nog wordt toegevoegd „farinarius", waarmee een door waterkracht gedreven korenmolen kan zijn bedoeld, krijgt men de indruk dat het „watrisc(h)afium" het recht behelst, vrij te beschikken over beek, kreek of rivier welke langs de gerechtigheid mocht vlieten.

Indien men kennis neemt van de uitkomsten van het terpenonderzoek kan men de „terminus post quem" voor het ogenblik, dat het wonen op wierden in de Friese kuststreken niet langer een zaak van lijfsbehoud was, gerust nog twee eeuwen later stellen dan het midden der 8ste eeuw, zo niet nog later. Van Giffen heeft hierop nog eens uitdrukkelijk gewezen in zijn relaas over de afgraving van de westelijke der beide Tuinster wierden bij Leens in de Marne – het „Tiudingi" der Werdense registers¹²⁷. De onderhavige terp bleek namelijk tussen het midden der 7de, mogelijk eerst het einde der 7de, en het begin der 11de eeuw zijn uiteindelijke hoogte en omvang te hebben verkregen, waaraan sindsdien weinig of niets werd toegegaan. Van Giffen benutte deze slotsom dan ook als uitgangspunt van een beschouwing, waarin hij nogmaals uiteenzette dat aan een „meer collectieve bedijking, gepaard aan overheidszorg, vóór 1000 nauwelijks te denken viel"¹²⁸.

Overeenkomstige ervaringen deden wij op tijdens een onderzoek in de terp van Firdgum aan de uiterste noorderzoom van Westergo, het „Fardinheim" der Fuldase registers¹²⁹. Hier stieten wij zelfs, niet ver van het middelpunt, ter diepte van 80 cm op een ophogingslaag, waarin zich baksteenpuin bevond. Aangezien deze waarneming ook elders in terpen tussen Vlie en Eems is gedaan, zij het niet zozeer op de kruin als wel in de randpartijen, dient men terdege met de mogelijkheid rekening te houden dat aan het verhogen dan wel vergroten van menige woonheuvel tot aan de 13de eeuw is voortgewerkt. Moge dit niet bij ontstentenis van dijken noodzakelijk zijn geweest, dan toch uit vrees voor doorbraken. De meer dan vier meter hoge zodenheuvel, te Dokkum in het jaar 1954 nagespoord, bewijst dat men 12 eeuwen voordien ook al geen halve maatregelen nam, de nog te bouwen gedachteniskerk met priesterhuis en dodenakker tegen overstromingen te vrijwaren.

Volkomen past in dit beeld hetgeen Haarnagel mededeelt over de ouderdom en samenstelling van de Emders stadsterp. De geschiedenis van deze, thans meer dan 6 meter hoge wierde, vangt aan met een kernterp, tegen het einde der 8ste eeuw aangelegd aan de rechteroever van de Eems. Deze bezat reeds dadelijk een langgerekte vorm, met een lengte van ongeveer 250 meter en een breedte van 70 meter¹³⁰. Over de lengte van de terp liep, in de richting oost-west, één straat, aan het westelijk uiteinde waarvan nog ten tijde van Karel de Grote een houten kerkje kwam te verrijzen.

Weliswaar vertoont de Emders stadsterp een afwijkende vorm en indeling ten

opzichte van de plattelandswierden – wij wezen hierop reeds in het vorige hoofdstuk bij de beschrijving der „koopmansterpen” – doch deze omstandigheid doet niets af aan het feit dat ook aan de Emders terp nadien regelmatig werd voortgewerkt. Mogen de ophogingen uit de late Middeleeuwen minder uit een bepaalde opzet zijn voortgevloeid dan wel uit het geleidelijk aan gewijzigde straat- en woonniveau, opzet is wel degelijk voorhanden geweest bij de uitleg uit het begin der rode eeuw, waarbij ten noorden van de gehandhaafde, doch opgehoogde hoofdstraat een parallelstraat tot stand kwam.

Andermaal belanden wij in zuidelijker dreven dan de Friese terpengebieden bij het speuren naar de oudst gedateerde bescheiden, waaruit het bestaan van waterkeringen kan worden afgeleid. Maakten wij reeds gewag van de binnendijk, welke abt Adalhard van Egmond (1105–1120) zovele moeilijkheden bezorgde, in 1122 blijken er ook reeds dijken, „aggeres”, te bestaan in het gebied tussen Lek en Hollandse IJssel – „in pago Isla et Lake”¹³¹. In vermeld jaar bevestigt keizer Hendrik V de kerken van St. Maarten en St. Marie te Utrecht namelijk in de goederen en rechten welke de keizer in deze gouw, evenals diens voorgangers, toekwamen doch welke graaf Willem I van Holland en sommige zijner voorzaten zich hadden aangematigd¹³². De oorkonde omschrijft deze goederen en rechten nader en stelt vast dat zij niet alleen de grond, de horigen en de daaruit te verkrijgen inkomsten omvatten doch ook de gehele rechtsmacht, inzonderheid die met betrekking tot diefstallen, dijken en te water te verrichten heervaart: „*omnis iusticia, sive in furtis sive in aggeribus sive in bellicis navibus, que vulgo silinc vocantur, vel quibuscumque aliis negociis ad seculare placitum pertinentibus*”.

Een oorkonde uit het jaar 1155 staft het voorhanden zijn van dijken en sluisen in het onderhavige rivierengebied terwijl er bovendien van heemraden melding wordt gemaakt, van hogerhand bevoegd verklaard op de waterlossing toe te zien¹³³. Wij worden hierover ingelicht wanneer bisschop Herman van Utrecht de parochianen van Lopik in de eigendom bevestigt van „*duas quartas partes mansi, quas virtele vocant*”, welke zij „in Pulsebroch” – Polsbroek – hadden gekocht teneinde een „wetteringa” te kunnen graven „in flumen Islam”. Deze nieuwe waterlossing kwam in de plaats van een oudere en langere „aqueductus” terwijl de bisschop de landzaten toestond aan het uiteinde daarvan in de IJsseldijk een nieuwe sluis te leggen: „*in aggere fluminis Isle fodere et construere novum exitum aquarum, quem sluse vocant*”. Het zou voorts niemand vrij staan de „aqueductus” te versperren, op welk punt dan ook, met een „vallum” of dam dan wel met enigerlei visgerei, „*aliquo modo piscationis vel sportulis*”, tenzij met toestemming der heemraden, „*preter conjuratos, quos heimrat vocant*”.

Bedrijvigheid op het gebied van het dijkwezen vóór de 11de eeuw in het stroomgebied van de Oude Rijn veronderstelden wij reeds naar aanleiding van de oorkonde uit het jaar 1106, welke een verdrag behelsde tussen de aartsbisschop van

Bremen en „quidem cis Renum commanentes, qui dicuntur Hollandi”¹³⁴. Tot de 11de-eeuwse, waterkerende werken rekent Fockema Andreae de Zwammerdam, de „obstructio Rheni, quam comes Hollandie in loco, qui dicitur Stechede sive Svadeburg, iniuste et violenter erexerat et fecerat”, gelijk het in de bekende oorkonde uit 1165 heet, waarin keizer Frederik I gelastte, de dam op te ruimen aangezien zij in het Sticht bij herhaling watersnood had veroorzaakt ten gevolge waarvan grote schade was geleden en vele mensenlevens te betreuren vielen¹³⁵. Uiteraard zou deze dam zonder aansluitende kaden of dijken waardeloos zijn geweest terwijl ook de inwoners der dorpen en streken, bovenstrooms de versper-ring gelegen, zich tegen de gevolgen van ’s graven eigenmachtige daad zullen hebben moeten verweren¹³⁶. Daarnaast schrijft Fockema Andreae de Ommedijken bij Leiden van Leidschendam tot omtrent Sassenheim alsmede een groep waterkeringen rondom Vlaarding en eenzelfde hoge ouderdom toe.

Wij betreden hiermede een reeds sinds de 18de eeuw druk betreden overgangsterrein, waarover Niermeyer laatstelijk nog weer eens zijn licht heeft laten schijnen¹³⁷. Terecht wees hij op het feit dat noch de beschrijving van Utrechts omgeving, gelijk deze tussen 973 en 1024 door Ibrâhîm van Tortosa werd gegeven, noch de schildering van het Friese kustlandschap, vervat in de IJslandse sage van Egil Skallagrîmson en betrekking hebbende op een inval, welke in het jaar 956 of kort daarna plaatsgreep, van toepassing zijn op een bedijkte streek. Anderzijds vaardigt Lodewijk de Vrome reeds in 821 voorschriften uit over het aanleggen van dijken langs de Loire¹³⁸: „De aggeribus juxta Ligerim faciendis, ut bonus missus eidem operi praeponatur, et hoc Pippino per nostrum missum mandetur ut et ille ad hoc missum ordinet, quatenus praedictum opus perficiatur.”

Naar de 10de eeuw verplaatst ons een bedijkingsbericht van Helmold in diens *Cronica Slavorum*¹³⁹. Hij vertelt ons hoe Albrecht de Beer in de jaren 1159–1160 boodschappers uitzond naar „Traiectum et ad loca Reno contigua, insuper ad eos qui habitant iuxta oceanum et patiebantur vim maris, videlicet Hollandros, Selandos, Flandros”, met het oogmerk landverhuizers aan te trekken die zich konden vestigen „in urbibus et oppidis Slavorum” – het door hem op de Slaven veroverde en goeddeels ontvolkt geraakte gebied aan weerszijden van de Elbe¹⁴⁰. Als gevolg van deze oproep begonnen de „Hollandrenses advenae” toe te stromen en verspreidden zich allengs vanuit de stad Salzwedel in de Altmark, benoorden Maagdenburg, over een uitgestrekt, deels moerassig gebied, dat een belangrijk deel van het bisdom Halberstadt besloeg en zelfs reikte tot het grenswoud tussen Beieren en Bohemen. Aangezien Helmold deze mededelingen neerschreef nadat er nog geen tien jaar waren verstreken sinds de eerste landverhuizers waren komen opdagen moeten hier wel indrukwekkende prestaties zijn verricht.

Hoe dan ook, Helmold vertelt vervolgens dat er langs de zuidelijke Elbeoever oudtijds reeds dijken hadden gelegen, opgeworpen door de Saksen, die hier aan-

vankelijk woonachtig geweest waren eer zij door de Slaven onder de voet waren gelopen, dat wil zeggen ten tijde der Ottonen (936–1002):

„Siquidem has terras Saxones olim inhabitasse feruntur, tempore scilicet Ottonum, ut videri potest in antiquis aggeribus, qui congesti fuerant super ripas Albiae in terra palustri Balsamorum, sed prevalentibus postmodum Slavis Saxones occisi, et terra a Slavis usque ad nostra tempora possessa.”

Weliswaar geeft Helmold zelf toe dat het bericht uitsluitend op de mondelinge overlevering ter plaatse berust doch dit neemt niet weg dat de rivierdijken er al lagen eer de Hollandse kolonisten de her-ontginning ter hand namen.

Wij willen ons tot besluit bezig houden met het veelbesproken Merwedewoud, de „silva Meriwido”. Westerhoff betoogde namelijk reeds in 1865 dat dit gebied, waarover in 1018 de bekende strijd geleverd werd tussen graaf Dirk III van Holland en zijn mannen enerzijds, een keizerlijk leger, aangevoerd door hertog Godfried van Lotharingen en bisschop Adelbold van Utrecht anderzijds, bedijkt moest zijn geweest¹⁴¹.

De historie was eigenlijk al aangevangen, aldus Alpertus van Metz, die door zijn nauwe verbindingen met het eveneens partij zijnde Tiel uitmuntend was ingelicht, toen een groep Friezen hun oude woonsteden hadden verlaten en hun geluk beproefden op de maagdelijke gronden van vermelde „silva”, een „wold” in de ons onderhand nu wel vertrouwd geworden zin, waaraan de Merwedestroom zijn naam had ontleend, welke het aan de noord- en oostzijde bespoelde, gelijk aan de zuid- en westzijde Waal en Maas. Het bestond uit een aaneenschakeling van door killen gescheiden, met kleilagen van afwisselende dikte afgedekte veenmoeren, welke tezamen, voorzover niet afzonderlijk omdijkt, de latere Riederwaard uitmaakten¹⁴².

De eerste kolonisten schijnen er zich reeds eigenmachtig te hebben gevestigd toen graaf Dirk III van Holland zich met de ontginningen kwam bemoeien, de aangeslijkte gorzen tot grafelijk domein verklaarde en dienstmannen zond, die de Friezen tot betaling van tijns dwongen. Zij legden de ontginningen tevens in geregelder banen en paalden de nieuwe hoeven volgens een bepaald stelsel af¹⁴³:

„Antequam hoc prodigium in celo appareret, circa litus oceani bellum coortuum est. Hujus belli hec causa fuit. Pars Frisiorum, sedibus suis relictis, in silva Meriwido, de qua supra diximus, habitacula construentes consederunt, et adjunctis sibi predonibus magna mercatoribus dampna intulerunt. Predones vero, eis postea subjugatis, singulis ad modum uniuscujusque culture ad extirpanda novalia terram diviserunt, eamque colere jusserunt, et sibi vectigales fecerunt.”

De „predones” of schurken, gelijk Alpertus ’s graven dienstmannen betitelt, maakten het derhalve ook de kooplieden lastig die met hun schepen Merwede, Waal of Maasmond moeilijk konden vermijden, in het bijzonder de „mercatores Tielenses”. Afgezien van de vraag of graaf Dirk zich wel met de langsvarende

schepen mocht bemoeien kon men hem het recht ontzeggen zich iets gelegen te laten liggen aan de „silva Meriwido” omdat hij hier niets te maken had. Tot de erfenis, welke graaf Arnulf zijn zoon had nagelaten behoorde weliswaar hetgeen koning Otto III in het jaar 985 Dirk II had toegekend doch de rechten en bezittingen, bij deze gelegenheid ontvangen, reikten niet verder zuidelijk dan het gebied tussen de Lier en de Hollandse IJssel, „inter duo flumina, que vocantur Liora et Hista”. Wat aan de overzijde van Maas en Merwede lag, „que usque nomine communi vocantur Inferior Maselant et Beininge”, was in hetzelfde jaar 985 overgedragen aan graaf Ansfried die, in 995 tot bisschop van Utrecht gewijd, zijn keizerlijke geschenk aan het bisdom overdroeg¹⁴⁴.

Nu kan het zijn dat de „silva Meriwido” tussen wal en schip gevallen was en graaf Dirk III wel degelijk van oordeel was dat dit gebied hem als een gewezen domein tussen Lek- en Waalmond toekwam. Bisschop Adelbold, tredende in de rechten van Ansfried, was nochtans de tegenovergestelde mening toegedaan en beklagde er zich bij de keizer over dat graaf Dirk zich niet had ontzien zich aan 's bisschops dienstmannen te vergrijpen en bij herhaling sommige van hen had gedood¹⁴⁵.

Er waren derhalve voldoende termen aanwezig de graaf, nu deze niet voor rede vatbaar bleek, een afstraffing te geven en deze te stuiten in diens ongebreidelde veroveringszucht. De bondgenoten spraken af dat men de onwettige landverhuizers zou verdrijven en tevens de „predones” dwingen, het veld te ruimen. Men maakte echter de fout over het zeer grote leger, dat 's keizers besluit diende uit te voeren, bevelhebbers aan te stellen die wel de nodige ervaring hadden opgedaan in ruitergevechten doch van schepen niet het minste verstand hadden. Zodra de afzonderlijke eenheden van het keizerlijke leger bijeen waren gebracht deelde men deze in over de vloot en zette aanstonds koers naar de plaats waar men vernomen had dat de Friezen zich ter verdediging van het Merwedewoud hadden verzameld. Door verspieters ingelicht over de komst van de vijand wachtten de Friezen deze niet langer af doch vluchtten over de rivier naar hun stamgenoten, in wier gebied de grafelijke dienstmannen een sterkte hadden gebouwd¹⁴⁶:

„Cumque in unum convenissent, omnem exercitum in navibus collocant, eoque ubi Frisios cum coactis copiis audierant esse contendunt. At illi qui silvam occupabant ut compererunt per exploratores de adventu exercitus, reliquerunt domos, et ad eos, inter quos predones municionculam construxerant, fuga se receperunt.”

De keizerlijke vloot voer derhalve verder en bereikte Vlaardingen, gelijk deze aan de overzijde van de rivier gelegen Friese landstreek heette, toen de vloed op het hoogste was. Het leger werd ontscheept, waarna de vloot naar dieper water werd geboegseerd opdat zij bij het invallen van de eb niet op het droge zou raken en tot bewegingsloosheid worden gedoemd:

„At nostri cum tota classe pleno estu accesserunt ad Flaridingun; sic enim hec regio Frisiorum vocatur. In cuius litus cum exponerentur milites, dux ceteram omnem multitudinem egredi jussit, paucis relictis qui naves in altum reducerent, ne iterum commutato estu in arido consistentent, ut si quod opus esset eis liberi uti potuissent.”

De Friese strijdkrachten waren echter niet binnen de grafelijke sterkte gelaten en aangezien de bezetting geen aanstalten maakte hen bij te staan zagen zij geen heil in een gevecht tegen zulk een overmacht zodat het hun verstandiger toescheen zich op „*editoribus locis*” terug te trekken en vandaar uit de oogmerken van de vijand gade te slaan:

„Frisii ubi eos campum audaciter suis agminibus complere cernerent, et neque ab his qui in munitione erant ullum presidium sperarent, eo quod et illi circumjecta tanta multitudine nullum effugium haberent, *editoribus locis* in stationibus Frisii coadunati, quid consilii hostes caperent, expectabant.”

De „hoger gelegen plaatsen”, welke in het vlakke land rond Vlaardingen slechts terpen of dijken geweest kunnen zijn, zouden een belangrijke rol spelen in het vervolg van de onderneming. Toen de Friezen namelijk gezien hadden dat er geen paarden werden ontscheept en zij derhalve geen vrees behoeften te koesteren ingehaald of omsingeld te worden, besloten zij voorlopig stand te houden, op hun door dagelijkse arbeid en veldleven gehard lichaam vertrouwend, mocht de snelheid hunner voeten de laatste uitredding blijken. De vijand zou namelijk een geduchte hindernis dienen te overwinnen eer hij met de Friezen slaags kon raken, te weten de „*fossae*”, welke het land aan alle zijden omringden, hetzij ter verdediging tegen de springvloeden, hetzij tegen een menselijke tegenstander:

„Hec tamen res in loco eos continuerat, eo quod illos sine equis advenisse cognoverant, se autem labore cotidiano et rustica exercitatione pedibus plurimum posse confidebant; et si ab hostibus premantur, stabant ad fugam preparati atque expediti. Una res erat illis magno usui, quod campum omnem fossis prefoderant, sive ad defendendum majorem estum maris, qui in plenilunio validior solet fieri, sive ad impediendum iter hostium.”

De hertog achtte het niet raadzaam de opstelling van zijn leger in gevaar te brengen door dit op ongeordende wijze de „*fossae*” te laten passeren en gaf de vaandragers bevel op hun schreden terug te keren, opdat men zich bezinnen kon op een mogelijkheid, de hindernissen te omtrekken en alsnog gelegenheid te bekomen, op open veld de Friezen tot een treffen te verleiden. Deze order werkte echter averechts want ten gevolge hiervan verspreidde zich in de achterhoede het gerucht dat men reeds slaags was geraakt en de hertog gesneuveld. Een paniek was het gevolg en zo kon het geschieden dat heel het leger hals over kop naar de rivier vluchtte, zonder enige noodzaak:

„Quas cum duci videretur difficile cum multitudine transeundas, jussit, ut signa ferebant redirent, et circuitis fossis in locis planis consistentent, ut si Frisii dimicare vellent, eos expiendi expeditior facultas esset. Et cum exercitus ducis signa referre cepissent, ortus est

inter novissimos eorum clamor a quodam scelestissimo, propinquo predonum, dicens, ut quisque vite sue consuleret, ducem in prima acie impetu Frisiorum pressum fuga prelio cessisse. Hac falsa fama per exercitum perlata, omnes in fugam versi sunt, et tanto timore sunt perterriti, ut nemine urgente in flumen se precipitarent."

De aard van het landschap, waarin het landingsleger trachtte zich te ontplooien, moet het gros van de uitheemse krijgers wel zeer hebben mishaaagd dat er zo weinig voor nodig was zich als een troep blindelings voortrennende schapen te gedragen. Nog altijd was de vijand niet van zijn plaats gekomen toen de vluchtenden reeds de waterkant hadden bereikt en al wadend of zwemmend de op stroom liggende schepen trachtten te benaderen, slechts op het blote lijfsbehoud bedacht. De onbeschrijfelijke verwarring bereikte haar hoogtepunt toen vele schepen kapseiden onder het gewicht der ontelbaren die zich in doodsnoed aan de boorden op wilden trekken. De bemanning van andere schepen grepen haastig naar de riemen en lieten de drenkelingen aan hun lot over, uit vrees dat hetzelfde ook hun zou overkomen:

„Multi confisi viribus ad naves transnatare cupiebant. Quas cumprehendissent et in eas summo studio ascendere conarentur, multitudine circumstipate naves dimerse sunt. Et eo modo plures perierunt, quod quisque carum suum et propinquum in mortis natatu periclitasse conspiciens, dum subvenire illi vellet, circumfunditur innumerabile vulgus, navesque in profundum trahunt, et sic pariter omnes suffocati sunt. Pauci videntes hec et timentes periculum submersionis, et ut solet fieri, quod plerique in tali perturbatione non recipiunt miserationem, ne simili modo perirent incitatis remis fugam accelerant."

Vele vluchtelingen kwamen echter niet eens zo ver meer en bezweken reeds, uitgeput door vrees of het gewicht hunner wapenrusting, zodra het water zich over hun hoofden gesloten had. De Friezen hadden tot dusverre hun afwachtende houding niet laten varen doch nu spoorde de bezetting van de burcht hen door het geven van tekenen en uitroepen aan, de achtervolging in te zetten. Verlamd van ontzetting stond de hertog toe te kijken en zelfs de dappersten uit zijn omgeving schenen tot beelden te zijn versteend. Geen zwaard werd getrokken, geen schild geheven om de aanstormende Friezen te weerstaan.

Vervolgens renden de Friezen naar de rivieroever en bedolven degenen, die op handen en voeten in het water langs de wal poogden weg te komen onder hun werpschichten. Andere vluchtelingen kwamen nochtans hun aanvoerder te hulp zodra zij hem alleen zagen staan en toen deze hierdoor weer enige moed vatte en een vijand, die hem in de rug aanviel, met een lans buiten gevecht stelde, aarzelden de Friezen een ogenblik. Plotseling opende zich nu de poort van de burcht voor een uitval van een groep ruiters, welke dwars over de lichamen der gesneuvelden heen op de drom af galoppeerde, temidden waarvan de hertog zich bevond:

„Quibus peremptis, celeri cursu pervenerunt ad litus, et complures, qui per crepidinem littoris in aqua manibus reptabant, jaculis confodiunt. Alii namque, dum ducem solum

stare conspicerent, circumstant; set ille, consumpto spiritu, fortiter restitit, et missa pila excipit, unum tantum a tergo se inpetentem aversa hasta traicit. Quo exanimato, reliquorum impetum paululum repressit. Interim predones, ex oppido jam leti de victoria subito erumpunt, omnia cadavera mortuorum perequitant, illuc ubi ducem a multitudine circumdatum cernebant contendunt."

De ruiters ontzetten de hertog, reeds aan het achterhoofd gewond en in een wanhopige toestand verkerende, en voerden hem met enkele andere overlevenden uit zijn omgeving naar de burcht. Men scheen daar zelf enigszins verbijsterd te zijn nu het krijgsrumoer was verstild en besepte wat de gevolgen van deze slachting zouden kunnen zijn. Godfried werd in ieder geval met onderscheiding behandeld, teneinde diens bemiddeling te kunnen verkrijgen bij de afhandeling van het geschil tussen de graaf enerzijds, de keizer en de bisschop anderzijds. De hertog was bereid de voorstellen van de vijand aan de tegenpartij over te brengen, mits men ook de andere gevangenen ongedeerd liet gaan. De „predones" beloofden dit, indien de verwanten der gesneuvelden van iedere wraakneming afzagen. Nadat plaats en tijd waren afgesproken voor een nader beraad over en weer vertrok de hertog; zijn lotgenoten bleven echter geboeid achter teneinde als gijzelaars te dienen.

Vervolgens speelde zich een onverkwikkelijk schouwspel op het gevechtsterrein af doordat de overwinnaars zich als aasgieren over de doden verspreidden en deze van al hun bezittingen beroofden, tot hun kledij toe. De lijken wierp men zonder meer in de rivier, om hiervan op de gemakkelijkste wijze verlost te worden eer men er hinder van ondervond. De vloed voerde de lichamen echter weer terug zodat de oever over een lengte van wel twee mijlen met lijken was bezaaid, welke de indruk gaven van een daarlangs gespannen, wit lint. Merkwaardigerwijs lieten de vogels, roofdieren en zeemonsters de cadavers ongemoeid en nog vijf maanden later dreven er negen lijken aan welke amper sporen van ontbinding vertoonden:

„Quo abeunte, irruerunt super occisos, et oblii omnis humanitatis, omnia corpora vestimentis exuerunt, ut nec pannum quidem relinquerent quo verenda tegerentur. De his quoque hec feruntur, quod quedam corpora horum longe in altum ab incolis propter fetorem expulsa, ab avibus et bestiis et marinis feris, que cupidissime humanorum cadaverum sunt, illesa et intacta permanserint. Et dum iterum ad litus per estum proicerentur, per duo miliaria aut eo amplius candor eorum visus est, quasi litus candidissimis linteis esset expansum. Hoc quoque in ejus rei testimonium dicatur, quod novem corpora illorum Kalendis Decembris, simul adhuc conligata, in quadam ripa sunt reperta, ita integra ut pene nulla putredo in eis investigari posset, quamvis cedes IV Kalendis Augusti facta fuisset."

Wij hebben Alpertus in alle uitvoerigheid van zijn gruwelijke beschrijving gevolgd teneinde een inzicht te bekomen in de aardrijkskundige gesteldheid van het oorlogsterrein. Het lag in ieder geval aan een rivier, onderhevig aan de invloeden van de getijden. Hij noemt trouwens ook Vlaardingen, waar de „municipiuncula", „munitio", tenslotte als „opidum" en „castellum" betiteld, lag, in de onmiddellijke nabijheid waarvan de ontscheping had plaatsgevonden en van waaruit de bezetting zich in

de strijd had gemengd toen deze eigenlijk al was beslecht. Het moet een tamelijk ruime sterkte zijn geweest want al liet men de Friese hulpkrachten niet binnen, er is sprake van een uitval, door ruitery ondernomen hetgeen toch wijst op gelegenheid binnen de vesten, een flink aantal paarden te stallen. Ter gelegenheid van de keizerlijke veldtocht tegen graaf Dirk IV in het jaar 1047 wordt Vlaardingen trouwens een „munitissima urbs” genoemd¹⁴⁷.

Wij houden het er voor dat men deze burcht te zoeken heeft ter plaatse van de oudtijds onmiddellijk aan de samenvloeiing van Merwede en Vlaarding gelegen kerkheuvel, aan het oostelijke uiteinde van Vlaardings binnenstad¹⁴⁸. Deze heuvel bevat, gelijk bij herstelwerkzaamheden aan de huidige kerk in het jaar 1941 bleek, op 5 meter diepte de grondslagen van een, naar het schijnt ringvormig uit tufsteen opgetrokken, zeer solied bouwwerk dat men bezwaarlijk voor een oudere kerk kan verslijten. De *Enquete* uit het jaar 1494 gewaagt trouwens van landverlies voor Vlaardingen terwijl zelfs huizen en straten waren weggespoeld. Bovendien waren hierbij doodkisten opgewoeld, bestaande uit uitgeholde boomstammen, welke onmiskenbaar op een ouder kerkhof wijzen en een oudere kerkstede dan die, welke sinds de late Middeleeuwen als zodanig dienst heeft gedaan¹⁴⁹:

„Ende oock noch te houden hebben 15 roeden steenen dijck, daer men geen laste mede plach te hebben, daer zij gheen lant toe en hebben, wantet noch veel luyden heugen dattet al landt was voor desen voorscr. dijck, want die straten ende huysen van der voorscr. stede al meest daer stonden, als men wel bevonden heeft ende noch wel bevindt an die dooden, die daer hiervoortijts begraven zijn in uytgehouden boomen, ende dat nu al tsamen metten water vergaen is, zoedat alsnu grooten last hebben mitten voorscr. dijck, als die heemraden wel weten, want de slach van den water aldaer zoe groot es, datter wel 6 roeden steenen muys gestort es...”

Men zal dus de „basilica”, door een zekere Heribald, „clericali dignitate functus”, aan Willibrord geschonken en gelegen „in pago Marsum dicto, in ostio Mose”, ten zuiden van de huidige kerkheuvel dienen te zoeken, in het sedert 1494 weer aangeslijkte nieuwland, de in 1018 aangevallen burcht daarentegen ter plaatse van deze heuvel¹⁵⁰. Aard, omvang en indeling van deze, eertijds met een ringgracht omgeven verhevenheid vertonen voorts zulk een overeenkomst met de burchtheuvels, welke de plattegrond bepalen van Middelburg, Souburg en Domburg op Walcheren, Burg op Schouwen mitsgaders Burg op Texel dat men geneigd is de Vlaardingse heuvel ook op grond der uiterlijke kentekenen tot dezelfde groep te rekenen. De bijzondere ligging van Vlaardingen, aan de monding van de Vlaarding in Maas, juist tegenover het punt waar Merwede, Waal en Maas hun wateren verenigden, lokte ook wel zeer tot het bouwen van een sterkte uit. Hopelijk stellen opgravingen ons nog eens in de gelegenheid, de juistheid van het vermoeden over de plaats van het „castellum” te bevestigen¹⁵¹.

In het voorbijgaan wezen wij reeds op de „editiores loci”, waarop de Friese hulptroepen zich aanvankelijk hadden teruggetrokken. Gosses hield deze voor

vluchtheuvels maar hoewel men in de weidestrecken tussen Vlaardingen en Schiedam, in het bijzonder op de kleiboorden aan weerszijden van de Harg bij Kethel, inderdaad terpen aantreft, dan wel tot voor kort aantrof, is hun aantal zo gering, hun omvang zo onbetekenend en hun afstand tot de kerkheuvel te Vlaardingen zo groot dat zij bezwaarlijk een rol hebben kunnen spelen in de gebeurtenissen, zoals Alpertus deze beschreef. Afgezien hiervan is het zeer de vraag of deze terpen reeds in het jaar 1018 bestonden. Van Liere, die vrijwel alle in 1948 nog bestaande woonheuvels in het Westland in kaart bracht, achtte deze in de 9de eeuw te zijn opgeworpen doch de beoordeling van de oudheidkundige vondsten, welke aan zijn datering ten grondslag lagen, is bepaald onjuist en drie eeuwen te vroeg gesteld¹⁵². Mede op grond van onze bevindingen, opgedaan bij het terpenonderzoek in het stroomgebied van Merwede, Waal en Maas zijn wij de overtuiging toegedaan dat de woonheuvels in deze streken veeleer te beschouwen zijn als noodmaatregelen in een tijdperk, gedurende hetwelk de aanvankelijke aardrijkskundige omstandigheden ingrijpend werden verstoord en er geruime tijd verstreek eer men door nieuwe bedijkingen kans zag het water de baas te blijven. Nieuwe bedijkingen, aangezien men zich moeilijk kan indenken dat het in de 10de eeuw, in de loop waarvan de ontginning der „silvae” in de delta van IJssel, Lek, Waal en Maas een aanvang nam, enige zin zou hebben gehad sloten te graven, erfscheidingen te plaatsen en huizen te bouwen indien men niet allereerst zorgde de waterstand te wijzigen door de kreken af te dammen en de cultuurlanden te omkaden. Temeer niet omdat hier geen beschermende duingordel of een breed voorland van hoog-opgeslibde kwelders zijn matigende invloed gelden liet en het oppervlak bestond uit slikvelden, welke zich vanuit de landinwaarts dringende killen over de onderliggende veengronden hadden afgezet, nog juist brak genoeg om rietvelden met wilgenbossen om de voorhand te kunnen laten strijden.

Wij kennen trouwens het beloop van sommige dezer alleroudste bedijkingen – benoorden de Merwede hoofzergewijs de oeverlanden tussen Lier, Vlaarding, Harg, Schie en Rotte omklemmende, bezuiden het eilandenrijk tot aan Waal, Maas en Dubbel in afzonderlijke, allengs tezamengroeiende polders verdelende¹⁵³.

In hetzelfde tijdvak, gedurende hetwelk bisschop Abelbold (1010–1026) zich niet meer wenst neer te leggen bij de voorgedij, welke graaf Dirk III zich heeft aangematigd over de Riederwaard, blijkt hij zelf betrokken te zijn bij de stichting van een kerk in de zich ten zuidoosten daarvan bevindende, door Dubbel en Maas ingevatte Tiesselinswaard. Uit twee oorkonden, gedateerd 1057 en 1058, valt namelijk op te maken dat Adelbold zich met de bisschop van Luik had verstaan over de bouw van een kerk op een „predium”, dat het Domkapittel van Luik toebehoorde en naderhand „Leinderkirca” zou heten¹⁵⁴.

De vermelding van een kerk in het dorp „Thiedradeskerke” aan de Dubbel in het jaar 1101 bewijst dat ook de Zwijndrechtsewaard in de 11de eeuw reeds lang

geen wildernis meer was¹⁵⁵. Verder oostwaarts, aan de zuidelijke oever van de Merwede, wordt in 1105 gewag gemaakt van de kerk van „Hougninke”, afzonderlijk „Botteskerke” geheten en een dochter van „Schlidreht”¹⁵⁶. Geen van deze dorpen lag op een terp: Thiedradeskerke verdrong in het jaar 1322, Leinderkerke in het jaar 1421, bij welke ramp Oud-Sliedrecht en Houweningen geheel onderliepen¹⁵⁷.

Gosses achtte het bestaan van dijken rond Vlaardingen – waaronder Alpertus zowel de plaats als het omliggende gebied verstond – weliswaar geenszins uitgesloten doch hield de „fossae”, „ad defendendum maiorem estum maris”, nochtans voor sloten, de „editiora loca”, waarop de Friezen standhielden, voor terpen. Recht bevredigend is deze vertaling toch niet want men kan zich moeilijk voorstellen op welke wijze men met behulp van sloten het land tegen de vloed zou moeten verdedigen – veeleer werkte zulks averechts en kon men er hoogstens op bedacht zijn geweest de afwatering te verbeteren. Hetgeen zonder het voorhanden zijn van kaden en zijlen intussen ook al weinig baat gaf, zeker niet aan een zo aan de getijden blootgestelde kustzoom als die ter hoogte van Vlaardingen.

Niermeyer heeft echter aangetoond dat in verscheidene 12de-13de-eeuwse bronnen de begrippen „fossa”, „fossatum” of „fossata” in de zin van gegraven waterloop dooreenlopen met dijk of wal, in overeenstemming met het Germaanse „dik”, dat eveneens beide betekenissen bezat¹⁵⁸. Hij bant op grond hiervan iedere taalkundige twijfel uit dat Alpertus met de „fossae” inderdaad dijken bedoelde, en geen sloten. Vervolgens verwijst hij naar een bijdrage van Edelman die, naar aanleiding van een terloops door Van Liere gemaakte opmerking, de aandacht heeft gevestigd op bepaalde verkavelingsstelsels in de Babberspolder bij Vlaardingen enerzijds, een graslandgebied bij Surich in het zuiden van Westergo anderzijds¹⁵⁹. In beide gevallen geldt het ontwateringsstelsels van nauwelijks boven de gemiddelde grondwaterspiegel opgewassen kleigronden, waarbij zo veel mogelijk partij getrokken is van bestaande waterloopjes, voorzover nodig met elkaar in verbinding gebracht en uitgediept – primitief doch voor een veeteelt beoefenende bevolking doelmatig genoeg dat dergelijke verkavelingen zich tot op heden over grote delen der oudste Friese weidestrecken hebben weten te handhaven.

De door Edelman opgemerkte, zo treffende overeenkomst houdt natuurlijk nog niet in dat de Friezen, die zich omstreeks het jaar 1000 in de „silvae” langs Merwede, Maas en Waal gevestigd hadden, nu juist uit het Friesland tussen Vlie en Lauwers derwaarts getrokken waren. Misschien is het geoorloofd in dit verband te wijzen op de naam „Haragan”, „Hargon” etc., het in de Egmonder registers herhaaldelijk genoemde Hargen bij Schoorl, en „Harga”, „Hargan” etc., de oorspronkelijke naam voor het dorpje Kethel bij Schiedam, welke zich eveneens hechtte aan het in de Merwede uitmondende stroompje, oudtijds „Thurlede” geheten, waaraan Kethel gelegen was¹⁶⁰.

Tenslotte een enkel woord over de met -dijk samengestelde plaatsnamen, welke reeds sinds de dagen van Dousa hun rol hebben gespeeld in het getwist over de ouderdom van de bedijkingen en Westerhoff tot zeer koene uitspraken verleidden¹⁶¹. Niermeyer wees op het gevaar dat in deze werkwijze schuilt indien men niet bedacht is op de onderscheidene betekenissen welke het woord „dijk”, zoals ook het woord „dehi” in het Sanskrit, inhoudt¹⁶². In het Engels zijn deze betekenissen tot op heden blijven spreken aangezien de vrouwelijke component van „dic” overgeleverd bleef in „ditch” = sloot, de mannelijke in „dike” = dijk. De eerste schuilt in een naam als Diksmuiden, in 1089 „Dicasmutha” geheten¹⁶³. Evenzo in Lodijk bij Broekburg, wederom in Vlaanderen, in 1102 „Lodic” genoemd¹⁶⁴.

Als de oudst-overgeleverde plaatsnaam met het bestanddeel „dic” in de zin van „dijk” geldt steeds IJzendijke bij Oostburg in Zeeuws-Vlaanderen, dat als „Isendic” zou zijn vermeld in een oorkonde uit het jaar 984¹⁶⁵. Het onderhavige stuk is evenwel onvindbaar gebleken terwijl een andere oorkonde, gedateerd 1046, waarin van „Isendike” gewag wordt gemaakt, een falsum uit de 12de eeuw moet zijn¹⁶⁶. Volgt eerst een vermelding uit het jaar 1127, luidende „Isandica”, gevolgd door „Isendichem” in een stuk uit het jaar 1150¹⁶⁷.

Meer houvast, zo merkt Niermeyer op, geeft „Tubinisdic”, ook weer in de omgeving van Oostburg te zoeken, genoemd in een ongetwijfeld echte oorkonde uit het jaar 1038¹⁶⁸. Het wordt daarbij opgesomd in één adem met drie andere landerijen: „Acclesiam vero in Ostburgh quam predictus comes dedit pro anima patris sui; ibidemque terram Merena et Cumbescura, terramque Uulgangi et Tubinis dic et reliqua terra, medietatemque fisci qui vocatur Snellinghem.”

Het geldt hier een bevestigingsoorkonde, op verzoek van graaf Boudewijn V van Vlaanderen en de abt van St. Pieter te Gent uitgevaardigd door koning Hendrik I, welke teruggrijpt op een oudere bevestiging, in 964 door koning Lotharius op verzoek van graaf Arnulf I van Vlaanderen ten gunste van dezelfde abdij op schrift gesteld. Hierin vernemen wij wederom van „Merona et Cumbescura et terra Uulgangi”, doch niet van „Tubinis dic”¹⁶⁹. Op grond hiervan vermoedt Niermeyer dat „Tubinis dic” op een bedijking betrekking heeft, welke tussen 964 en 1038 tot stand kwam.

Overzien wij de uitkomsten van onze onderzoekingen zo heeft het er toch wel alle schijn van dat de bedijkingen in de Friese kuststreken vóór de 10de eeuw, zo zij reeds bestonden, moeilijk iets te betekenen kunnen hebben gehad doch dat men hun aanwezigheid sinds het einde van dezelfde eeuw wel degelijk moet aannemen, zij het wellicht nog slechts plaatselijk en in gebrekkige vorm, om eerst in de loop van de 13de eeuw gaandeweg, hier vroeger, daar later, hand in hand met een op breder leest geschoeid stelsel van zeeverende waterschappen, hoogte en breedte te verkrijgen welke boven de aard van zomerkaden uitgingen.

NOTEN

1. *Kronijken van Emo en Menko, abten van het klooster te Wittewierum, met het vervolg van een ongenoemde*, ed. H. O. Feith en G. Acker Stratingh; Utrecht 1866, p. 59: „Anno inquam gratie MCCXIX. Anno diluvii noctu beate Juliane LV...”; id., p. 171: „Anno igitur domini MCCXXXVII. A diluvio sancte Juliane LXXXIII. Nicolai XLII. Marcelli XIX...” Over het tijdstip en de gevolgen van alle belangrijke waterfloeden in de Nederlandse kuststrekten sinds de Middeleeuwen, vgl. P. Schotel, *Historisch overzicht van de hooge vloeden en overstromingen tot het jaar 1868*; Bijlage behorende bij het Verslag van de Staatscommissie, benoemd bij Koninklijk Besluit van 20 maart 1916, no. 23, met opdracht een onderzoek in te stellen omtrent de oorzaken van de buitengewoon hooge waterstanden, tijdens den stormvloed van 13-14 januari 1916 voorgekomen op de in Zuidholland gelegen benedenrivieren, meer bepaaldelijk op den Rotterdamschen Waterweg; 's-Gravenhage 1922.

2. L.c., p. 64-65. Emo beschrijft hoe bij deze overstroming zelfs het op de Romerswerf gelegen nonnenklooster Rozenkamp bij Jukwerd onderliep en deels werd weggeslagen. Caesarius van Heisterbach deelt mede hoe de abt van Heisterbach hetzelfde jaar de Friese kloosters visiteerde en met eigen ogen de sporen aanschouwde welke de ramp had achtergelaten. Er zouden zelfs gehele dorpen zijn weggevaagd en stenen kerken vernield terwijl men het aantal omgekomenen op meer dan 100.000 schatte — in welk getal stellig overdrijving schuilt. Vgl. *Caesarii Heisterbacensis monachi ordinis Cisterciensis dialogus miraculorum*, Dist. VII, c. III, ed. J. Strange; Coloniae 1851, II, p. 3-5. Caesarius bezigde de Paasstijl zodat hij de gebeurtenis niet op het jaar 1219, doch 1218 stelt.

3. L.c., p. 76-77. De „Keltenheuvels”, welke zich langs de weg van 't Zand naar Zijldijk in Fivelgo rijen, komen ons voor de herinnering te hebben bewaard aan de moeilijkheden en gevaren, waarmede men ten tijde van abt Emo in de nieuwe polders te kampen had. Men heeft hier blijkbaar met opzettelijk verhoogde huissteden te doen, uit het begin van de 13de, mogelijk reeds eind van de 12de eeuw daterende, welker bewoners op dijkdoorbraken bedacht moesten zijn. Van Giffen onderzocht een dergelijke heuvel, gelegen aan de Korrel, en stiet op de resten van een uit kloostermoppen opgemetseld bouwwerk terwijl hij aan de voet van het verhoogde, door een rechthoekige gracht omgeven terrein, slikafzettingen vaststelde, door overstromingen veroorzaakt. Vgl. 5de-6de Jaarverslag Ver. voor Terpenonderz., 1922, p. 9 ss.

4. Idem, p. 77.

5. L.c., p. 77-78.

6. L.c., p. 78.

7. L.c., p. 78.

8. *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*; II, ed. K. Heeringa, 's-Gravenhage 1940, no. 550. Vgl. tevens R. R. Post, *Eigenkerken en bisschoppelijk gezag in de diocees Utrecht tot de 13de eeuw*; Utrecht 1928, p. 139, 151.

9. *Akten en bescheiden betreffende de Cistercienserabdij Bloemkamp of Oldeklooster*, ed. M. Schoengen; Archief Aartsbisdom Utrecht, XXIX, 1910, overdruk p. 22-24. De kroniek werd geschreven door abt Thomas van Groningen (1572-1580).

J. J. Spahr van der Hoek, *Rjochtskiednis*; Baerderadiel, Drachten 1957, p. 174-176, heeft er op gewezen dat Bozum het enige der langs de westelijke zoom van de voormalige Middelsee gelegen dorpen in Baarderadeel is waar, blijkens het *Register van den Aanbreng* uit 1511, het kloosterlijk aandeel aan het Nieuwland groter was dan op grond der bezitsverhoudingen op het oude land mocht worden verwacht. Men houde hierbij nochtans in het oog dat de parochie Bozum tijdens het abbatiaat van Hoyto (1256-1275) bij de Witherenabdij Mariëndal te Lidlum was geïncorporeerd. Thetingawier lag bovendien op een te grote afstand van de Middelseedijk dat de landerijen, welke abt Wichard mocht inpolderen, op het Nieuwland tussen Bozum en Oosterwierum gezocht zouden moeten worden. Over de invloed van Mariëndal in Westergo, vgl. H. Halbertsma, *Baarderadeel's Oudste Historie*; Baerderadiel, p. 84 ss.

Aangezien de landerijen, behorende bij de door Bloemkamp, Ludingakerk of Mariëndal geïncorporeerde parochiekerken in het *Register van den Aanbreng* uit 1511 zowel als in de *Beneficial-Boeken* uit 1543 tot de patroonslanden worden gerekend en niet als kloosterbezit zijn aangegeven verschaffen deze registers geen inlichtingen over omvang en ligging der in 1199 en latere jaren overgedragen kerkelanden. Daarbuiten vallen slechts, om ons tot de bezittingen van Bloemkamp in de dorpen aan de westelijke oever van de Middellzee te bepalen, enige landerijen te Bozum en Oosterwierum. Vgl. *Register van den Aanbreng der Vijf Delen*, ed. J.C. Tjessinga; V, Baerderadiel, Assen 1954, p. 13 en 30 ss. Uit de *Beneficial-Boeken*, ed. J. van Leeuwen; Leeuwarden 1850, p. 382, blijkt het te Oosterwierum de eigendom van „Vogelsang-State” te betreffen. „Oldecloesters landsaeten to Woglesangh”.

10. *Chroniike ende waragtige beschrywinghe van Vrieslant* etc.; Leeuwarden 1597, 2de druk 1742, p. 107. Vgl. over Cornelius' bronnen inzake Ludingakerk H. Halbertsma, *De kroniek van de Witherenabdij Mariëndal te Lidlum*; Berichten R.O.B., V, 1954, aantekening 156, p. 131-132.

De bouwtrant der uit gele kloostermoppen opgetrokken dorpskerk te Weidum wijst inderdaad op de wende der 12de en 13de eeuw, evenals de kerk van Jorwerd. Beide dorpskerken bezitten evenwel een tufstenen toren welke van oudere datum is zodat Cornelius' berichten slechts op herbouw betrekking kunnen hebben gehad.

11. L.c., p. 108.

12. *Worperi Thaboritae Chronicon Frisiae*, ed. J. G. Ottema; Leeuwarden 1847, p. 128-129. De kloosterkapel bleef als parochiekerkje tot aan het einde der vorige eeuw in stand, toren en kerkhof vindt men er tot op heden, de uit het jaar 1284 daterende torenklok in het Fries Museum. Het kerkeland wordt in 1511 en 1543 opgegeven als de patrones „Ons Lieve Vrouwe” toebehorende.

13. *Sibrandus Leo's Abtenlevens der Friesche kloosters Mariëngaard en Lidlum*, ed. D. A. Wumkes; Bolsward 1929, p. 34.

Sibrandus trad als vijftienjarige jongeling in het klooster Mariëngaarde en stierf in 1583 als balling in de proosdij Mariënpoot te Cusemer bij Oldekerk. Voor de oudste hoofdstukken uit de geschiedenis van Mariëndal kon hij gebruik maken van een handschrift, opgesteld door de kanunnik Liudolphus, „veterum historiarum Lidlomensium exarator studiosissimus”. Deze Liudolphus stamde uit een vermogend Fries geslacht, dat in 1256 de stichting van een Regulierenklooster te Anjum in Menaldumadeel had bevorderd. Hij ontving in 1268 de wijding tot acolyth en trad onder het bewind van abt Ids Hermans (1269-1309) als prior te Lidlum op; vgl. Wumkes, p. 38 en 44 benevens p. 56, waar Sibrandus rept van de „patrum scripta”.

14. Wumkes, p. 34.

15. L.c., p. 34-35.

16. H. Halbertsma, *Barradeel's Oudste Historie*; Barradeel, Drachten 1955, p. 79 ss. De Lidlumer kloosterterp is reeds lang afgegraven doch in 1961 kwamen bij het verwijderen van de voormalige spoorbaan aan de noordelijke rand van het klooster, tussen binnen- en buitengracht, de funderingen van een uit kloostermoppen gemetselde muur en waterput te voorschijn.

17. L.c., p. 35.

18. L.c., p. 41-42.

19. L.c., p. 123-124. A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*; XII, Gorinchem 1849, p. 354-355, citeert een andere, voor ons onvindbare aantekening van Andreas Cornelius: „Daar verdronken in een bagijne kloosterke thoe Westrid in het Noord-oost van Thaewerd, over de 30 personen, 't water steeg zo hoog dat het in heur Dormpter quam.”

20. L.c., p. 255-266.

21. L.c., p. 42-43.

22. L.c., p. 42.

23. L.c., p. 44.

24. L.c., p. 38-39.

25. *Kroniek van het klooster Aduard*, ed. H. Brugmans; Bijdr. en Meded. Hist. Gen., XXIII, 1902, p. 1 ss. Vgl. bovendien R. R. Post, *Het St. Bernardsklooster te Aduard - Een bijdrage tot de geschiedenis der kloosters in de provincie Groningen*; Nijmegen 1921.

Over de stichting van Oldeklooster in de Marne, vgl. *Vita Fretherici*, ed. Aem. W. Wybrands; *Gesta Abbatum Orti Sancte Marie*, Leeuwarden 1879, XXXII, p. 37-38: „... congregationem instituit, que postmodum, in se divisæ, in duas est distincta, quarum una translaticam in Merne se recepit, altera vero modo Dockinge ad sanctum Bonifacium est translata.” Over de persoon van de auteur der Vita, abt Sibrand, vgl. J. Romein, *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche Geschiedschrijving in de Middeleeuwen*; Haarlem 1932, p. 66-69.

De stichting van Oldeklooster wordt eveneens aangeroerd in *Kronijken van Emo en Menko*, l.c., p. 4: „Circa idem tempus (scil. 1204) cepit cenobium sancti Johannis evangeliste in merna et cenobium sororum in parochia skeldensi a quodam heinrico canonico capenburgensi preposito in merna.”

26. *Vita Fretherici*, l.c., XXIX, p. 32.

27. L.c., p. 171.

28. L.c., p. 217-218.

29. Naar het hs. *Ius Municipale Frisonum*; ed. K. Freiherr von Richthofen, *Friesische Rechtsquellen*, Berlin 1840, p. 387 ss.

Volgens de Friese tekst van het Eerste der *Vierentwintig Landrechten*, vervat in de *Eerste Hunsegöer Codex*, alsmede de *Eerste Emsegoër Codex*, gold als een der „nedskine” of „impedimenta legitima”, het gerecht ongestraft te mogen verzuimen, de noodzaak een gat in de dijk te dichten: „ief tha weter breema and sin iet ditzia scolde wither tha salta se and thawildaheve”; „,thet hi sin iet ditzia skolde wither thene salta se, and wither thene wilde hef”.

De onderhavige „nedskine”, welke derhalve slechts twee der handschriften vermelden welke de tekst der *Vierentwintig Landrechten* mededelen, wekken de indruk als laatste te zijn toegevoegd aan de reeks andere „impedimenta” en behoren derhalve geenszins tot de oorspronkelijke inhoud van het landrecht.

Vgl. *Friesische Rechtsquellen*, p. 40-42. Vgl. tevens *De Eerste en de Tweede Hunsinger Codex*, ed. J. Hoekstra; 's-Gravenhage 1950, p. 134, XI-1 alsmede *De Eerste Emsinger Codex*, ed. P. Sipma; 's-Gravenhage 1943, p. 93, VIII-34.

30. *Vita Siardi*, ed. Aem. W. Wybrands, l.c., IX, p. 102-103. Vgl. tevens Romein, l.c., p. 69-70. De uitdrukking „cum gerulis bini et bini” wijst op de gewoonte, de voor de dijkbouw verlangde aarde in draagberries aan te voeren - kruiwægens waren nog onbekend. Het *Riustringer Landrecht* noemt deze berries bij name als het de drie soorten gereedschap opsomt waarmede de Friezen hun land tegen de zee verdedigen: „Uta skilu wi frisa use lond halda, mith thrium tauwon, mith tha spada, and mith there bera, and mith there forke.” Vgl. W. J. Buma, *De Eerste Riustringer Codex*; 's-Gravenhage 1961, X, p. 121; *Friesische Rechtsquellen*, p. 122-123.

31. Naar het hs. *Unia*; ed. B. W. van Klarbergen, *Das altwestfriesische jüngere Schulzenrecht*; Drachten 1947, XVI, p. 54 ss.

Over de rechtskundige kanten van het middeleeuwse dijkwezen in de Friese kuststreken en de zeer omvangrijke literatuur, aan dit onderwerp gewijd, raadplege men J. P. Winsemius, *De historische ontwikkeling van het waterstaatsrecht in Friesland*; Franeker 1947.

32. Het hs. *Unia* vertoont de vorm „horda” = gevlochten tenen of rijswerk, in tegenstelling met het hs. *Ius Municipale Frisonum* en de *Oude Druk*, welke beide het woord „hore” = slik bezigen. De eerste vorm komt ons voor de juiste te zijn. De alliteratieve omschrijving springt in het oog.

33. L.c., XVII, p. 58. R. Westerhoff, *Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen*; Groningen 1865, p. 416, aantekening 861, beschrijft een oud dijkleger tussen War-

fum en Uskwerd, waar hij de naast de dijk zich bevindende „hilde” en „wei” nog had gekend eer een en ander werd vergraven en tot bouwland bestemd.

Op p. 415, aantekening 842, maakt hij gewag van een uit kloostermoppen opgetrokken sluis, waarvan de overblijfselen in de oude zeedijk bij Warfum nog voorhanden waren. Hij houdt deze sluis voor de Oude Oosternijezijl welke in 1458 buiten gebruik werd gesteld.

34. L.c., XVIII, p. 58-61. Het *Ius Municipale Frisonum* en de *Oude Druk* lezen in stede van „horda”, „hore”.

35. L.c., XIX, p. 60-61.

36. L.c., XX, p. 60-61. Het *Ius Municipale Frisonum* en de *Oude Druk* stellen de termijn van „sinte benedictus” tot „sinte urbanus” (21 maart-25 mei).

37. L.c., XXI, p. 60-65.

38. L.c., XXII, p. 64-65.

39. L.c., XLI, p. 82-83.

40. *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, ed. P. J. Blok, J. A. Feith etc.; II, Groningen 1896, no. 1231. Over het dijkwezen tussen Lauwers en Eems gedurende de Middeleeuwen, vgl. W. J. Wieringa, *Het Aduarder zijlvest in het Ommelander waterschapswezen*; Groningen 1946, p. 5 ss.

41. *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, I, no. 241. De inhoud is in een 17de-eeuws afschrift tot ons gekomen. Over het beloop der middeleeuwse zeekeringen en de begrenzing der zijlvesten raadplege men - zij het niet met blindelings vertrouwen - J. Kooper, *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen*; Groningen 1939. Belangwekkend zijn de correcties, bepleit door D. Kloppenburg, *De waterstaatkundige ontwikkeling van het Westerkwartier*; Tijdschr. K.N.A.G., 2de Serie, LXI, 1943, p. 329 ss., 429 ss., 548 ss.

Voor het gebied aan de oostzijde van de stad Groningen is van belang P. Boeles, *Het tweehonderd vijftig jarig bestaan der Hervormde Gemeente te Noorddijk*; Groningen 1846.

42. Het zal één der in of voor 1313 (1343?) buiten gebruik gestelde sluisjes zijn geweest welke Van Giffen in het jaar 1940 op korte afstand ten westen van het bruggetje over het zuidelijke uiteinde van de dorpsgracht te Aduard opgroef, waar deze afbuigt naar de Lint. Het betrof hier een zeer hecht gemetselde, uit kloostermoppen opgetrokken, door vleugels geschoorde constructie, waarin een zwaar eikehouten raamwerk met slagdorpel ter bevestiging van één valdeur was geplaatst.

R. Westerhoff, *Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen*, aantekening 387, maakt melding van een geheel uit eikehout vervaardigd keersluisje, in 1857 ontdekt in het Karringemaar bij Onderdendam, waar dit water eertijds een oude dijk kruiste. Een dergelijk sluisje werd teruggevonden op de plaats, waar de Oude A eenmaal een oude dijk doorsneed alvorens verbinding te maken met het Winsumer Zijldiep, aldus Westerhoff.

In aantekening 507 deelt hij mede dat in 1861 een gedeelte van de oude Bedumerzijl in de Wolddijk werd vrijgegraven, welk kunstwerk eveneens slechts een houten keersluisje uitmaakte.

43. *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, I, nrs. 276-277; II, no. 1230.

44. S. J. Fockema Andreae, *Het Hoogheemraadschap van Rijnland*, Leiden 1934, p. 23. De verwijzingen naar het Groninger Oorkondenboek, vervat in aantekening 6, zijn onjuist. De dijkbrief van 1295 vindt men afgedrukt *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, I, no. 195.

45. *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, I, no. 255.

46. Abt Menko deelt op het jaar 1238, ter gelegenheid zijner beschrijving van de bouw der nieuwe abdijkerk, mede dat de grondslagen in het westen van de kerk veel dieper moesten worden gelegd dan in het oosten. Zulks, omdat zich in het westen een Fivelbocht bevonden had welke in verband met het verzanden en afdammen van de Fivelmond ter hoogte van Westeremden van lieverlede met mest en stroo opgevuld was geraakt; l.c., p. 176: „Pre-terea ad occidentem, ubi est maior pars edificii olim decurrebat amnis, cui nomen erat Fiv-vele, ita ut esset ibi portus navium. Qui cum in Emetha esset obstructus et desiccatus, pau-

latim fimo sterquilinii et straminibus fuit replētus, et ideo necesse fuit in profundum fodere, ut ad fundum solidum posset perveniri" etc.

47. P. M. Bos, *De Fivel en hare verzanding*. Bewerkt uit nagelaten aanteekeningen door Joh. van Veen; Tijdschr. K.N.A.G., 2de Serie, XLVII, 1930, p. 673 ss., 773 ss.

48. *Kronijken van Emo en Menko*, l.c., p. 195-196. Bij deze vloed kwam ook het terrein van Rozenkamp blank te staan: „facta est elevatio maris et irrupit sunt aggeres oceani, et operuerunt aque superficiem terre, ita ut in campo rosarum aggerem plurimis locis super-grediens totam curiam impleret, et sic dolores et gemitus non modicos suscitavit.”

49. Hoekstra, l.c.; Codex H₂, XXIII, 18, p. 106; 43-44, p. 108. Over de grenzen der gouwen en ambachten in de Ommelanden vgl. J. G. C. Joosting, *De oude indeeling der provincie Groningen*; Groningsche Volksalmanak 1915, p. 185 ss., met kaart. Over de rechtskundige betekenis van de tekst, welke aan de drie vermelde prelaten het toezicht op de naleving der onderscheidene landrechten opdraagt, vgl. S. Kalifa, *Linguistique et Droit*; I, Vieux-frison „endia”, Us Werk, XII, 1963, p. 1 ss.

50. *Hamburgisches Urkundenbuch*, ed. J. M. Lappenberg; I, Hamburg 1842, p. 745. De inhoud schijnt een klacht van de stad Hamburg aan het adres van Westergo te behelzen over het heffen van tol op de „magna fossa” hoewel de „homines Hamburgenses” deze ook reeds bij het binnenvallen van Staveren hadden betaald. Het zijn ingezetenen van Sneek, welke plaats bij deze gelegenheid voor de eerste maal in de historie wordt genoemd, die zich hieraan schuldig hadden gemaakt.

51. Vgl. O. Santema, *Toponymen fan 'e Hommerts en de Jutryp*; Fryske Plaknammen, XII, 1959, p. 63 ss.; Id., *De Olde Ee en de Sudermude*; Tijdschr. Kon. Ned. Aardrijksk. Gen., 2de Reeks, LXXIX, 1962, p. 9 ss. Het kunstmatige karakter van de door Santema ten onrechte als één natuurlijke waterloop beschouwde Ee tussen Slotermeer en Kromme Ee is door deze auteur niet onderkend. Mede om deze reden menen wij Santema's veronderstelling, dat de „Suthermuthe”, waarvan de aanhef van het Oude Schoutenrecht gewaagt als de plaats, waar de graaf van Westerlauwers Friesland het land diende binnen te varen, ter hoogte van Tacozijl gezocht zou moeten worden, vooralsnog niet te kunnen delen. Afgezien daarvan doet deze mening geen recht wedervaren aan Staveren, dat bij de inhuulding der graven steeds zulk een belangrijke rol heeft gespeeld.

52. De opkomst van Sneek hangt nauw met het opwerpen van de zuidelijke Middellzee samen. Vgl. H. Halbertsma, *Weynbritzera auld deel; Fryske Stúdzjes, oanbean oan Prof. Dr. f. H. Brouwer*, Assen 1960, p. 425 ss.

53. M. P. van Buytenen, *De Leppa*; Dokkum 1941.

54. K. A. Rienks en G. L. Walther, *Binnendijken en Sliepdijken yn Fryslân*; I, Tekst; II, Atlas, Bolsward 1954. Aan te vullen met M. P. van Buytenen en H. T. Obreen, *Westergo's Ijsselmeerdijken*; Bolsward 1956. Topografische waarde bezit nog slechts P. Brouwer en W. Eekhoff, *Nasporingen betrekkelijk de geschiedenis der voormalige Middellzee*; Leeuwarden 1834. De aanvechtbaarheid van L. Loric, *Middellzee en Westergoo*; T.K.N.A.G., 2de Serie, XXXIX, 1922, p. 419 ss., werd reeds aangetoond door A. A. Beekman, l.c., p. 717 ss., XL, p. 54 ss. Vgl. bovendien H. Halbertsma, *Enkele oudheidkundige aanteekeningen over het ontstaan en de toeslijking van de Middellzee*; T.K.N.A.G., 2de Reeks, LXXII, 1955, p. 93 ss.

55. *Annales Colonienses Maximi*, ed. G. H. Pertz; M. G. H., SS, XVII, Hannoverae 1861, p. 783. Dezelfde vloed liet zich tot aan Utrecht gelden; vgl. *Annales Egmundenses*, ed. O. Opperman, l.c., p. 180: „Eodem anno (1170) circa festum omnium sanctorum ventus maximus erat, quem inundatio maxima secuta est, adeo ut usque ad muros civitatis Traiectensis fluxerit mare et refluxerit, et piscis ille tantum marinus quem büllek vocant circa muros eiusdem civitatis captus sit.”

56. Meermalen is men bij het verrichten van graafwerk onder of naast de huizen aan weerszijden van de Delf te Staveren op neergevlijde planken of gekloofde elze- en berke-stammetjes gestuit, welke ter bestrijding der drassigheid als straatvloer dienden. Vgl. W. Pleyte, *Nederlandsche Oudheden*, I, Tekst, Leiden 1877, p. 50; II, Platen, no. XIII. Belang-

rijke, door mensenhand tot stand gekomen ophogingen konden door ons in 1951 en 1961 op verschillende plaatsen in het stadje worden waargenomen.

57. Wij achten het niet uitgesloten dat de Staverse Delf reeds in de 11de of 12de eeuw als een verbinding tussen twee natuurlijke waterwegen werd gegraven. Vgl. tevens Chr. Schotanus, *Beschryvinge van de Heerlyckheydt van Frieslandt tusschen 't Flie end de Lauwers* etc.; (Franeker 1664), fol. 263: „d'Opgravinge vanden Delft int jaer 1612 vertoonde selsaeme dingen.”

58. *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, II, nrs. 925 en 926.

59. *Westergo's IJsselmeerdijken*, p. 2-3.

60. *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, IV, ed. F. Ketner; Utrecht 1954, no. 1284. Vgl. voorts G. Colmjon, *Register van oorkonden die in het Charterboek van Vriesland ontbreken*; Leeuwarden 1883, nrs. 63-64.

61. Colmjon, nrs. 127 en 139.

62. K. Heeringa, *Het oude Staveren*; Groningen 1893, p. 1 ss.

63. Colmjon, no. 33. Vgl. tevens *Worperi Thaboritae Chronicon Frisiae*, ed. J. G. Ottema; Leovardiae 1847, p. 102: „Anno Domini XIV^CXIX, tempore Algeri abbatis Stavriae praedictum monasterium sancti Odulphi ex antiquo loco, iam paene vi aquarum absumpto, translatum est ad meridionalem partem civitatis Stavriae.”

64. L.c., p. 102.

65. P. Winsemius, *Chronique ofte Historische geschiedenisse van Vrieslandt*; Franeker 1622, Beschrijvinghe van Vrieslandt, Stavoren.

66. L.c., fol. 263.

67. L.c., p. 65-66.

68. Waarom abt Emo de bloedige afloop als een overwinning voor zijn klooster voorstelt is ons niet recht duidelijk, tenzij hij zijn tevredenheid heeft willen uitdrukken over het feit dat de kosten van het dijkherstel over alle landeigenaren van tenminste zeven dorpen werden omgeslagen.

N. Westendorp, *Jaarboek van en voor de provincie Groningen*; I, Groningen 1829, p. 240 ss., meende de onderhavige tekst in diër voege te moeten verklaren dat de zes dorpen wel dijkplichtig waren doch geen schade aan hun dijken hadden opgelopen en zich niet gehouden achten bij te dragen in het herstel der dijken van de andere zeven dorpen. Emo schrijft echter duidelijk van de inwoners der eerste groep dorpen dat zij „plures immunes erant operis illius”.

Winsemius, l.c., p. 64-65, meent dat het geschil niet tussen zes dorpen enerzijds, zeven dorpen anderzijds bestond doch tussen zes dorpen en een zevende, tot de hemrik waarvan de landerijen van Rozenkamp behoorden. Alleen al uit de gewelddadige afloop van het geschil blijkt dat deze lezing niet de juiste kan zijn. R. P. Driessen, *Monumenta Groningana veteris aevi inedita*; IV, Groningen 1830, p. 864, heeft de dorpen der beide groepen trouwens reeds afzonderlijk opgesomd en er op gewezen dat die der zeven nog altijd de „dijkvestige” werd genoemd.

69. *De Eerste Riustringer Codex*, X, p. 121; *Friesische Rechtsquellen*, p. 122. De uitdrukking „zeeburg” was tot bewesten het Vlie verbreid. Vgl. *Informacie up den Staet, Facultheyt ende Gelegentheyte van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslandt om daerna te reguleren de nyewe schiltale. Gedaen in den jaere MDXIV*, ed. R. Fruin; Leiden 1866, p. 205 (Purmerlant ende Ypendamme): „ende hebben wel te houden 60 roeden caeldijcx tot Udam, daarzy up 1 jaer wel 700 gl. te coste gehadt hebben; by Monickedam omtrent 25 roeden caeldijcx, ende noch die oude zeeburch 1 mijle lanck, ende upten hoogen zeedijck omtrent 100 roeden, die oock bijna cael es; up Knollendam 20 roeden.”

70. *Friesische Rechtsquellen*, p. 363.

71. R. J. Fruin, *Over de opkomst van het hoogheemraadschap van Rijnland*; Verspreide Geschriften, VI, Leiden 1902, p. 23-24.

S. Muller Hzn., *Over de oudste geschiedenis van Schieland*; Verh. Kon. Akad. Wet., Afd. Letterk., Nieuwe Reeks, XIV, 3, Amsterdam 1914, p. 16-17.

- J.P. Winsemius, *De Zeven Ambachten en het Hoogheemraadschap van Delfland*; Delft 1962, p. 15 ss.
72. *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, ed. H.G.A. Obreen; I, 's-Gravenhage 1937, no. 97. Aan deze oorkonde werd in verband met de geschiedenis van het dijkwezen reeds uitvoerig aandacht geschonken door Balthazar Huydecoper, *De Rijkroniek van Melis Stoke*; II, Leyden 1772, *Toegift wegens het woord mansus*, p. 605 ss.
73. *Fontes Egmundenses*, ed. O. Oppermann; Utrecht 1933, p. 26-29.
74. W. de Vries, *De kaart van Holland's Noorderkwartier in 1288*; Amsterdam 1864, p. 79 ss. Vgl. tevens A.A. Beekman, *Holland, Zeeland en Westfriesland in 1300*; Geschiedkundige Atlas van Nederland, 's-Gravenhage 1916, Blad I.
75. Andreas Cornelius Stavriensis, *Chroniicke ende waarachtige beschryvinge van Vriesland etc.*; Leeuwarden 1597, 2de druk 1742, p. 36, 59 en 62.
- Suffridus Petrus, *De Scriptoribus Frisiae etc.*; Franekeruae 1699, p. 3.
- Bernardus Furmerius, *Annalium Phrisicorum Libri Tres etc.*; Franecarae 1609, p. 18-19, 113-114.
- M. Hamconius, *Frisia seu de viris rebusque Frisiae illustribus*; Franekeruae 1620, p. 30.
- Jacobus Eyndius, *Chronica Zelandie*; Middelburch 1634, IX, p. 52 ss.
- Joh. van Beverwijck, *'t Begin van Hollant in Dordrecht etc.*; Dordrecht 1640, p. 34.
- Matth. van der Houve, *Hantvest of Charte Chronijck van de Landen van Oud-Batavien, Oud-Vriesland etc.*; II, Leyden 1646, III, p. 18.
- H. Soet(eboom), *Op- en nederganck van de oude koninklycke en loffelycke Anzee-stadt Stavoren etc.*; Haerlem 1647, III, p. 80.
- Idem, *Oudheden van Zaand-Land, Stavoren, Vronen en Waterland etc.*; II, Op-Gank van Stavoren onder haar Princen, Amsterdam 1702, p. 51.
- M. Schoockius, *Tractatus de Inundationibus, iis maxime, quae Belgium concernunt*; Groningae 1652, Disp. IV, Th. XIV ss., XXIII ss.
- Joh. Hilarides, *It aade Friesche Terp*; Leeuwarden 1677, ed. J. van Leeuwen, Leeuwarden 1834, p. 6.
- S. van Leeuwen, *Batavia Illustrata, ofte Verhandeling van den Oorspronk, Voortgank, Zeden, Eere, Staat en Godsdienst van Oud-Batavien etc.*; 's-Gravenhage 1685, I, p. 3.
- M. Smallegange, *Nieuwe Cronyk van Zeeland, vervattende de voor desen uitgegeven Cronyken van de Heeren Jacobus Eyndius en Johan Reygersberg etc.*; Middelburg 1696, I, p. 25.
- Simon Abbes Gabbema, *Nederlandse Watervloeden etc.*, ed. Tobias Gutberleth; Gouda 1703, p. 9 ss.
- G. Outhof, *Verhaal van alle hooge watervloeden etc.*; Embden 1720, p. 107-108.
- Jakobus Isebrandus Harkenroht, *Oostfriesche Oorsprongkelykheden etc.*; Tweede druk, Groningen 1731, I, p. 430-432; II, p. 890.
- M. von Wicht, *Das Ostfriesische Land-Recht, nebst dem Deich- und Syhlrechte etc.*; Aurich 1746, Vorbericht, p. 11 aantekening p.
- Corn. Velsen, *Rivierkundige Verhandeling etc.*; Amsterdam 1749, 2de druk, Harlingen 1768, p. 109.
- H. Cannegieterus, *De mutata Romanorum nominum sub principibus ratione etc.*; Trajectum ad Rhenum 1758, p. 260 ss., Monumentum Dodenwerdense.
- H. van Wijn, *Dissertatio historico-juridica inauguralis quaedam circa jus aggerum*; Lugdunum Batavorum 1764, p. 9 ss.
- D.F.J. van Halsema, *Oordeelkundige Verhandeling over den Staat en Regerings-vorm der Ommelanden tusschen den Eems en de Lauwers van derzelver allereerste, en vroegste, opkomst tot op deze tijden etc.*; Verh. Pro Excolendo Iure Patrio, II, Groningen 1778, p. 495 ss.
- L. van Bolhuis, *Tweetal van plegtige Redevoeringen etc.*; Groningen 1778, p. 56-57.
- E.M. Engelberts, *De aloude Staat en Geschiedenissen der verenigde Nederlanden*; Amsterdam 1784, I, p. 215.
- Tegenwoordige Staat van Friesland*; I, Amsterdam 1785, p. 40; IV, 1789, p. 273-274.

76. Ephorus, *Fragmenta*, 132; *Excerpta Romana*, ed. A. W. Byvanck; I, 1, 's-Gravenhage 1931, p. 13-14. Vgl. voorts L. Nozeman, *Bedenkingen over den zoogenaamden Cimbrischen vloed*; Verh. Mij. Ned. Letterk., II, 1, 1804, p. 187 ss., alsmede N. Westendorp, *Verhandeling ter beantwoording der vrage: welke volkeren hebben de zoogenaemde hunebedden gesticht? In welke tijden kan men onderstellen dat zij deze oorden hebben bewoond?* Groningen, 2de druk 1822, p. 224-226. Vgl. bovendien G. Acker Stratingh en R. Westerhoff, *Natuurlijke Historie der provincie Groningen*; I, 1, Groningen 1839, p. 46.

A. Smit, *Geschiedenis der Provincie Groningen*; Groningen 1849, p. 1 ss., 36, beweert dat de „Kimbren of Celten” de voorgangers der Friezen waren en de eerste terpen in Hunsego en Fivelgo opwierpen.

77. Tacitus, *Annales*, XIII, 53; *Historiae*, V, 19; *Excerpta Romana*, I, 1, p. 278, 246; *Annales*, IV, 72-74, l.c., p. 273.

78. *Excerpta Romana*, II, 2, 1935, no. 281, p. 170-171.

Janus Dousa, *Bataviae Hollandiaeque Annales*; Lugdunum Batavorum 1601; P. Cluverius, *Germania Antiqua*; Lugdunum Batavorum 1616; Id., *Batavische Oudheden etc.*, 's-Gravenhage 1709, p. 96 ss.

Jod. Hachmannus, *Tractatus Iuridicus de Jure Aggerum etc.*; Stadae 1690, III, De origine, antiquitate et progressu aggerum, p. 37 ss.

L. Smids, *Schatkamer der Nederlandsche Oudheden etc.*; Amsterdam 1711, p. 62.

G. Outhof, l.c., p. 92.

Th. Velius, *Chroniick van Hoorn etc.*; Hoorn 1617, 4de druk 1740, p. 5, aantekening 8.

Adr. Pars, *Catti aborigines Batavorum*; Leiden en Amsteldam 1745, voorreden, p. 27.

F. Sjoerds, *Algemeene Beschrijvinge van Oud- en Nieuw Friesland etc.*; I, Leeuwarden 1765, Afl. I, p. 102 ss.

78. *Excerpta Romana*, II, 2, 1935, no. 281, p. 170-171.

79. Cornelius Battus, *Beschrijvinghe van Veere etc.*; afgedrukt bij Jan Jansz. Reygersberch van Cortgene, *Cronycke van Zeelandt*, Antwerpen 1551; ed. Marcus Zucrius van Boxhorn, Middelburch 1644, I, p. 25. Vgl. tevens M. Gargon, *Walchersch Arkadia*; Leyden 1705, I, p. 31, aantekening. Voorts Dousa, l.c., p. 272; Smallegange, p. 59; Hachmannus, p. 53 ss.; Smids, p. 8-9; Von Wicht, p. 871 ss., aantekening a; Van Halsema, p. 496. Bovendien N. van der Schatte, *Tegenwoordige Staat van Zeeland*; Amsterdam 1753, p. 345.

80. J. Picardt, *Korte Beschrijvinge van eenige Vergetene en Verborgene Antiquiteten der Provincien en Landen, gelegen tusschen de Noordzee, de IJssel, Emse en Lippe etc.*; 2de druk, Groningen 1731, p. 21, 29 ss.

81. F. Arends, *Ostfriesland und Iever in geografischer, statistischer und besonders landwirthschaftlicher Hinsicht*; Hannover 1822, I, p. 78.

Idem, *Natuurkundige geschiedenis van de kusten der Noordzee, en van de veranderingen welke zij, sedert den Cymbrischen Vloed tot op heden, door watervloeden ondergaan hebben*; Met eene voorrede en aantekeningen vermeerderd door Dr. R. Westerhoff; I, Groningen 1835, p. 190 ss.

82. M. Dewez, *Histoire générale de la Belgique*; Bruxelles 1826, I, p. 274 ss.

J. Scheltema, *Proeve eener geschiedenis der Zuiderzee*; Geschied- en Letterkundig Mengelwerk, VI, Utrecht 1836, p. 67 ss.

J. Ab Utrecht Dresselhuys, *De Provincie Zeeland, in hare aloude gesteldheid en geregelde vorming beschouwd*; Middelburgh 1836, p. 52-53.

G. A. Snouck Hurgronje, *Specimen historico iuridicem inaugurale de Jure circa Aggerum aquarumque curam in insula Walacriae constituto*; Trajectum ad Rhenum 1837, p. 7 ss.

Onno Klopp, *Geschichte Ostfrieslands bis 1570*; Hannover 1854, p. 62.

D. Buddingh, *Wandelingen door de Betuwe ter opsporing van Germaansch-Bataafsche en Romeinsche Oudheden*; Tiel 1861, p. 18 ss.

83. J. van Leeuwen, in diens Bijvoegsels en Aantekeningen op *It aade Friesche Terp*, l.c. 1834, p. 335.

P. Brouwer en W. Eckhoff, *Nasporingen betrekkelijk de Geschiedenis der Middellzee*; Leeuwarden 1834, p. 64.

A. Smith, *Geschiedenis der provincie Groningen*; Groningen 1849, p. 37.

W. Eckhoff, *Beknopte Geschiedenis van Friesland, in hoofdtrekken*; Leeuwarden 1851, p. 56, 489. Vgl. echter tevens p. 39.

84. Matthys Balen, *Beschrijvinge der Stad Dordrecht*; Dordrecht 1677, II, p. 59.

T. Speeleveld, *Brieven over het eiland Walcheren*; In den Hage 1808, p. 59.

N. Westendorp, *Eerste Leerrede gehouden in de nieuwe kerk te Sebaldeburen, benevens eene Oudheidkundige verhandeling*; Groningen 1809, p. 88, 93.

J. Smits, *Verhandelingen over den alouden staat, de eerste bevolking en vroegste geschiedenis van Zuid-Holland etc.*; Dordrecht 1824, Aanteekeningen p. 108.

D. Swarts, *Geschied- en Natuurkundige Verhandeling over het Y, deszelfs vroeg besaai, als sprank van den Rijn, en gemeenschap met de rivieren, meren en wateren in Zuid- en Noord-holland*; 's-Gravenhage en Amsterdam 1828, p. 8.

J. M. Brillenburg, *Dissertatio de collegio aggerum Schielandiae*; Lugdunum Batavorum 1830, p. 6-7.

F. Koppius, *De Duizendjarige Vestiging der Christelijke Godsdienst in deze landstreek, Godsdienstig herdacht in eene Geschiedkundige Leerrede, en met aanteekeningen opgehelderd*; Groningen 1841, p. 27.

C. Schiffer, *Memorie betrekkelijk het ontworpen kanaal van uitwatering der boven-Maaspolders en de landen in de omstreken van 's-Hertogenbosch etc.*; 's-Gravenhage 1848, p. 70.

Idem, *De verbetering onzer Rivieren en Bedijkingen etc.*; 's-Gravenhage 1851, p. 104.

H. Dijkema, *Proeve van eene Geschiedenis der Landhuishouding en Beschaving, in de provincie Groningen etc.*; Groningen 1851, I, p. 148 ss.

J. Minnema Buma, *Bijdrage tot de geschiedenis van het Dijkregt in Friesland*; Leijden 1853, p. 23.

R. C. H. Römer, *Geschiedkundig Overzicht van de Kloosters en Abdijen in de voormalige Graafschappen van Holland en Zeeland*; Leiden 1854, p. 3.

G. Weigelt, *Die Nordfriesische Inseln vormals und jetzt*; Hannover 1855, p. 169.

A. G. B. Schayes, *La Belgique et les Pays-Bas avant et pendant la domination Romaine etc.*; II, Bruxelles 1858, p. 168.

85. Simon van Eikelenberg, *Gedaante en Gesteldheid van Westfriesland voor den jare 1300 etc.*; Alkmaar 1714, p. 8.

Idem, *Vervolg op de Chronyk van Medenblik*; Hoorn 1736, p. 156.

Kornelis van Alkemade, *Rotterdamse Heldendaden onder de stadvoogdij van den jongen heer Frans van Brederode, genaamt Jonker Franses Oorlog etc.*; Rotterdam 1724, p. 56 ss.

Beknopte Verhandeling over het oeffenen der Regts-plegingen, zo als dezelve voor en onder de Graven is in gebruik geweest etc., Door een liefhebber der Vaderlandsche Oudheden; Leiden 1750, p. 116.

A. A. J. Meylink, *Geschiedenis van het Hoogheemraadschap en der lagere Waterbesturen van Delfland*; 's-Gravenhage 1847, II, p. 64.

W. C. H. Staring, *Voormaals en thans. Opstellen over Neêrlands grondgesteldheid*; Haarlem 1858, II, p. 123 ss.; III, p. 228, 236 ss.

Ph. van Blom, *De âlde Friske wetten oer de Sediken, in 't liacht der skiednis biskôge*; Liowerd 1863, p. 25 ss.

De Vries, *De kaart van Holland's Noorderkwartier, l.c.*, p. 79 ss.

86. G. Acker Stratingh, *Aloude Staat en Geschiedenis des Vaderlands*; I, Groningen 1847, p. 43 ss.

87. R. Westerhoff, *Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen*; Groningen 1865.

88. G. Acker Stratingh, *Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen herzien*; Groningen 1865.

89. T. van Secratt, *Journal of memorie der publieke provinciale werken, van dijken en dijkbreuken, van den jare 1716-1731*; Rijksarchief Groningen.
90. S.P. Rietema, *De voormalige Fivelboezem en de geschiedenis zijner bedijkingen*; Bijdragen tot de kennis van de provincie Groningen en omgelegen streken, II, 2, 1903, p. 129 ss.
91. S.P. Rietema, *Over wierden en dijken. Schets eener geschiedenis van de Noordzeekust tusschen Lauwers en Eems*; Tijdschr. K.N.A.G., 2de Serie, XXXI, 1914, p. 161 ss., 301 ss.
92. J. Oost Elema en J. Elema, *Beschrijving der wierde van Toornwerd*; Bijdragen tot de kennis der provincie Groningen, II, 3, 1907, p. 189 ss., in het bijzonder p. 215-216.
- D.H.S. Blaupot ten Cate, *Het ontstaan der wierden of terpen en de daling van den bodem*; Bijdr. kennis prov. Gr., II, 5, 1918, p. 307 ss., in het bijzonder p. 328-330.
93. A.E. van Giffen, *Een karolingisch grafveld bij Godlinze*; 3de-4de Jaarverslag Ver. voor Terpenonderzoek, 1920, p. 39 ss., in het bijzonder p. 82-90.
94. S.P. Rietema, *Het Westerkwartier van de provincie Groningen*; T.K.N.A.G., 3de Serie, XLII, 1925, p. 189 ss., in het bijzonder p. 219-221.
95. *Het hoogheemraadschap van Rijnland*, p. 10 ss.
96. *Notitia vel commemoratio de illa ewa quae se ad Amorem habet; Lex Ribuarica et Lex Francorum Chamavorum*, ed. R. Sohm; *Fontes juris Germanici antiqui in usum schol. ex mon. Germ. hist. separatim editi, Hannoverae 1883*, p. 111 ss.
97. Over de datering van de „ewa”, mitsgaders de ligging en uitgestrektheid van het vermoedelijk naar de Amer genoemde district, vgl. laatstelijk J.F. Niermeyer, *Het Midden-Nederlands riviereengebied in de Frankische tijd*; Tijdschr. Gesch., LXVI, 1953, p. 145 ss.
98. *Lex Frisonum*, ed. K. Freiherr von Richthofen; Leeuwarden 1866, p. 36.
99. J.F. Niermeyer, *Dammen en dijken in Frankisch Nederland; Weerklank op het werk van Jan Romein*, Amsterdam 1953, p. 109 ss.
100. P.C.J.A. Boeie, *Friesland tot de elfde eeuw*; Leeuwarden 1927, p. 238.
- W.C. Braat, *De archaeologie van de Wieringermeer*; Leiden 1932, p. 37.
101. Leeuwarden 1951, p. 474.
102. Braat, l.c., p. 36. Plaat VIII geeft een overzicht van de ligging der in het geding gebrachte nederzettingen, terpen en dijken. In een later verschenen studie heeft Braat zich behoedzamer over de datering van het in de overspoelde nederzettingen aangetroffen aardewerk uitgedrukt en juist omgekeerd de wens uitgesproken dat schriftelijke bescheiden nog eens opheldering zouden komen geven over de ouderdom der opeenvolgende dijken, en daarmee tevens over het tijdstip waarop de daardoor beschermde woonplaatsen moesten worden opgegeven. Vgl. *Funde mittelalterlicher Keramik in Holland und ihre Datierung*; Bonner Jahrbücher, CXLII, 1937, p. 166.
103. De Vries, l.c., p. 5 ss.
104. F. du Burck, *Oudheidkundige vondsten en waarnemingen tijdens een bodemkartering en hun betekenis voor de bewonings- en ontginningsgeschiedenis van de Kop van Noordholland*; Westerheem, VIII, 1960, p. 90 ss. (met een zeer nauwkeurige kaart).
105. R. Paludanus, *Oudheid- en natuurkundige verhandelingen, meestal betrekkelijk tot West-Vriesland of het Noorderkwartier*; I, Leyden 1776.
106. *Weynbritzera auld deel*, l.c., p. 438-440.
107. *Traditiones et Antiquitates Fuldenses*, ed. E.F.J. Dronke; Fulda 1844, p. 42 ss.
108. *Die Urbare der Abtei Werden a. d. Ruhr*, ed. R. Köttschke; Rheinische Urbare, II, Bonn 1906, p. 13-15.
109. *Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen*, p. 122 ss.
110. Vgl. tevens *Jaarboek van en voor de provincie Groningen*, p. 102 ss., Plaat I.
111. *Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen herzien*, p. 27 ss.
112. *Passio sanctorum martyrum Walfridi et Radfridi filii eius*, ed. Hagiographi Bollandiani; *Anecdota ex codicibus Iohanni Gielemans canonici regularis in rubea valle prope Bruxelles*, Bruxelles 1895, I, p. 41.
113. *Oordeelkundige Verhandeling over den Staat en Regerings-vorm der Ommelanden*, l.c.,

p. 490: „De strecken van 't Westerkwartier, en die van een gedeelte van 't Oosteramt in Hunsingo, wiens inwoneren ouwlings zelfs den naam van Wouwdmannen dragen, zijn de eerste zitplaatsen der uit 't noorden afgekomen ingezetenen geweest.”

Blijkens p. 23 verstaat Van Halsema onder de inwoners van het Oosteramt de ingezetenen van Innersdijk, in het Hunsegoër Landrecht „tha Waldmon” genoemd.

114. *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen*, p. 35 ss., in het bijzonder p. 47-48.

115. S.P. Rietema, *Wierdenbouw en daling van den bodem*; Bijdr. kennis prov. Groningen, II, 5, 1918, p. 453 ss., in het bijzonder p. 354-355.

116. De grens tussen oude en jonge zeeklei, gelijk deze door Rietema werd aangegeven op de kaart, behorende bij zijn bovenvermeld artikel, doet hier weinig ter zake aangezien Rietema geen rekening hield met het feit dat de afzetting van zeeklei, diep het binnenland in, tot na het Karolingse tijdvak aanhield. De overslibde nederzettingen uit de Romeinse Keizertijd, in de omgeving van Zuidwolde, Onderdendam en Overschild aangetroffen, spreken hier een duidelijke taal.

117. Kötzsckhe, l.c., p. 110 ss. Over de samenhang tussen -woudnamen en aardrijkskundige gesteldheid meer in het algemeen, vgl. C. H. Edelman en W. J. van Liere, *Over woudgronden op de zeeklei van westelijk en noordelijk Nederland*; Boor en Spade, IV, 1951, p. 14 ss., alsmede C. H. Edelman, *Over de plaatsnamen met het bestanddeel woud en hun betrekking tot de bodemgesteldheid*; Bijdr. en Meded. Naamk. Comm. Kon. Ned. Akad. Wet., VII, Amsterdam 1955.

118. Kötzsckhe, l.c., p. 125 ss.

119. W. de Vries, *Groninger Plaatsnamen*; Groningen 1946, p. 221-222. In zijn *Toponymische Bijdragen*; Nomina Geographica Neerlandica, XI, 1938, p. 91 ss., zoekt De Vries ook het „Bavasa” en „Hurun” der Werdense registers, beide op moerassige omstandigheden wijzende namen, binnen de Wolddijk. Zij volgen namelijk op „Winkhem” - Winsum - doch gaan vooraf aan „Middichi” - Middelbert? - en „Juxta Groningi Sahser”.

In de plaatsnamen Onderwierum en Onderdendam, op korte afstand ten noorden van Bedum, maar buiten de Wolddijk gelegen, heeft De Vries het bestanddeel „onland”, in de zin van drassig, moeilijk toegankelijk terrein menen te kunnen aantonen.

120. Kötzsckhe, l.c., p. 14. Over de gissing „Antlida” = Antum, vgl. Westerhoff, *Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen*, aantekening 549, gevolgd door W. de Vries, *De oudste plaatsnamen in 't Westerkwartier*; Nomina Geographica Neerlandica, VIII, 1932, p. 38 ss.

121. *Vita B. Dodonis de Hascha*, ed. J. Bollandus; Acta Sanctorum, XXX Martii, Antverpiae 1668, p. 850 ss. Vgl. tevens M. P. van Buijtenen, *Kerkhistorische gegevens voor de geschiedenis van Haskerland*; Archief Gesch. Kath. Kerk in Ned., III, 1961, p. 90 ss.

122. *Vita Bonifatii auctore Willibaldo*, ed. W. Levison; SS Rer. Germ. in usum schol., Hannoverae et Lipsiae 1905, p. 56-57.

123. Over de begrippen „ledo” en „malina”, vgl. G. Acker Stratingh, *Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen herzien*, p. 45 ss. Acker Stratingh acht het geenszins uitgesloten dat Willibald, die de Friese kuststreken niet uit eigen aanschouwing kende, te rade is gegaan bij Plinius, waar deze het leven der Chaukische kustbewoners beschrijft; *Historia Naturalis*, XVI, 1: „... vasto ibi meatu perpetuis bis dierum noctiumque singularum intervallis effusus in immensum agitur oceanus.”

Over de aard van de Dokkumer kerkterp, vgl. H. Halbertsma, *Bonifatius' levenseinde in het licht der opgravingen*; Berichten R.O.B., X-XI, 1960-1961, p. 395 ss.

124. L.c., p. 47.

125. *Vita Altera Bonifatii*, ed. W. Levison; l.c., p. 68.

126. *Oorkondenboek van hei Sticht Utrecht*, ed. S. Muller Fz. en A. C. Bouman; I, Utrecht 1920-1924, nrs. 18 en 20.

127. A. E. van Giffen, *Een systematisch onderzoek in een der Tuinster wierden te Leens*; 20ste-24ste Jaarverslag Ver. Terpenonderzoek, 1940, p. 26 ss.

128. L.c., p. 75 ss.

129. H. Halbertsma, *Barradeel's oudste historie*; Barradeel, Drachten 1955, p. 64 ss.
130. W. Haarnagel, *Die frühgeschichtliche Handels-Siedlung Emden und ihre Entwicklung bis ins Mittelalter*; Emdener Jahrbuch, XXXV, 1955, p. 9 ss.
131. *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, no. 112.
132. De bevestiging van 1122 houdt dezelfde bezittingen en rechten in als de oorkonde, in het jaar 1046 door koning Hendrik III ten gunste van beide kloosters te Utrecht uitgevaardigd. Op zijn beurt grijpt het stuk van 1046 weer terug op de schenkingsbrief van 944, waarin koning Otto I de kerken van St. Maarten en St. Marie overdraagt „totum, quod in pago Lake et Isla hactenus habuimus, quod Waldgerus et postea filius eius Ratbotus ex nostra parte in beneficium habuerunt.” In tegenstelling met het stuk uit 1122 is noch in de oorkonde van 1046, noch in die van 944 van dijken sprake, wel van wateren en waterlossingen – „aquis aquarumque decursibus” –, waaraan in 1046 wordt toegevoegd het recht molens en molenvijvers in bedrijf te stellen – „molinis, molendinis”. L.c., nrs. 25 en 79.
133. *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, I, no. 411.
134. *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, no. 97.
135. Idem, no. 179. Vermoedelijk waren deze overstromingen vooral ontstaan tijdens de St. Julianavloed van het jaar 1164.
136. S. J. Fockema Andreae, *Rechtsbronnen der vier hoofdwaterschappen van het vasteland van Zuid-Holland*; Utrecht 1951, Inleiding, p. X ss.
137. J. F. Niermeyer, *De vroegste berichten omtrent bedijking in Nederland*; Tijdschr. Econ. en Soc. Geografie, XLIX, 1958, p. 226 ss.
138. *Capitularia regum Francorum*, ed. A. Boretius; M.G.H., Legum sectio II, 1, Hannoverae 1883, no. 148, p. 300 ss., c. 10.
139. *Helmoldi presbyteri Bozoviensis Cronica Slavorum*, ed. B. Schmeidler; SS Rer. Germ. in usum schol., Hannoverae 1937, I, 89, p. 174-175.
140. Dousa, l.c., VI, p. 265, door andere auteurs gevolgd, beschouwde de onderhavige tekst als een bewijs, dat Friezen en Vlamingen inzake de kunst van het dijken bij de Franken of Saksen in de leer waren geweest. Een opvatting, welke uitvoerig werd bestreden door Balthazar Huydecoper in diens *Toegift wegens het woord mansus*, afgedrukt achter zijn uitgave van Melis Stoke's Rijkroniek, l.c., II, p. 605 ss.
141. *Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen*, p. 77-78.
- Kappeyne van de Coppello, *Hecmundensia*; Bijdr. Vad. Gesch. en Oudheidk., Derde Reeks, V, 1889, p. 36, aantekening 1, hield er zich eveneens van overtuigd dat de gevechten zich in bedijkt polderland afspeelden.
142. H. A. Poelman, *De verovering van het Merwedegebied door graaf Dirk III*; Bijdr. Vad. Gesch. en Oudheidk., Vierde Reeks, VIII, 1910, p. 349 ss.
- D. Th. Enklaar, *De verovering van het Merwedegebied door graaf Dirk III*; Tijdschr. Gesch., XXXIX, 1924, p. 189 ss.
- I. H. Gosses, *Welgeborenen en Huislieden*; Verspreide Geschriften, Groningen 1946, p. 305 ss.
- J. A. J. Jousma, *Oudheid van Vlaardingen*; Vlaardingen 1947, p. 115 ss.
143. *Alperti Mettensis De Diversitate Temporum*, ed. A. Hulshof; Amsterdam 1916, XX, p. 49-50.
- Over de betekenis van de naam Merwede – „meer-woud” – vgl. M. Schönfeld, *Nederlandse Waternamen*; Bijdr. en Meded. Naamk. Comm. Kon. Akad. Wet., VI, Amsterdam 1955, p. 39-40.
144. *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, nrs. 58 en 59.
145. *Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon*, ed. R. Holzmann; M.G.H., SS Rer. Germ., Nova Series, IX, Berolini 1935, p. 287. Ook de bisschoppen van Trier, Keulen, Luik en mogelijk de abt van Echternach lieten rechten op de waard gelden. Vgl. *Gesta episcoporum Cameracensium*, ed. G. H. Pertz; M.G.H., SS, VII, Hannoverae 1846, p. 393 ss.: „Nullusque ibi praeter venatores ac piscatores habitare antea consueverat, eratque episco-

porum Trevirensis videlicet ac Coloniensis, sed et aliquot abbatum in piscatione et venatione communis possessio" ... „maior partio de ipsa communi possessione cedebat... Albaldo Episcopo."

146. Alpertus Mettensis, XXI, p. 51 ss.

147. *Lamberti Hersfeldensis Annales*, ed. L.F.Hesse; M.G.H., SS, V, Hannoverae 1844, p. 154: „Deinde exercitum navalem per Renum duxit in Fresiam contra Gotefridum eiusque adiutorem Diotericum, ibique duas urbes munitissimas cepit, Rinesburg et Fleerdingen."

148. *Enquete ende Informatie*, l.c., p. 243-244.

149. Het betoog van Jousma, l.c., p. 128 ss., volgens hetwelk de berichten over belangrijke afslag van het oude Vlaardingen slechts op verzinsels berusten, heeft ons niet overtuigd.

150. *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, no. 1. Ten onrechte schreef Gosses, l.c., p. 306, dat graaf Arnulf de kerk van Vlaardingen met de tiend van het land tussen de Matlinge en de Thurlede aan het klooster te Egmond had geschonken. O. Oppermann, *Fontes Egmondenses*, p. 36*-38*, bewees dat de onderhavige aantekeningen in het Egmondse evangelieboek niet in de 10de of 11de eeuw werden bijgeschreven doch toevoegselen behelzen uit het begin der 13de eeuw. In 1148 beschouwt de abdij te Echternach de kerk te Vlaardingen met inbegrip van de dochterkerken te Kethel en Overschie – in 1063 nog slechts kapellen – als haar eigendom terwijl de abt er eerst bij het verdrag van 1156 ten gunste van graaf Dirk VI afstand van doet. De oorkonde uit 1162, welke de schenking van graaf Arnulf heet te bevestigen, is in werkelijkheid een falsum uit omstreeks 1215, waarvan de vervaardiging ten nauwste verband houdt met de corresponderende aantekeningen in het evangelieboek mitsgaders hetgeen in een der teksten van de *Annales Egmondenses* op het jaar 1162 over dezelfde gift wordt beweerd. Vgl. *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, nrs. 85, 145, 156 en 174.

151. Bezuiden Vlaardingen verenigden zich oudtijds Merwede, Waal en Maas in een wijde stroom, welke eerst bewesten Vlaardingen de naam Maas droeg. Nog in de 13de eeuw heet de rivier tussen Schiedam en Pernis Merwede. Vgl. *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, ed. L.Ph.C. van den Bergh: I, 's-Gravenhage 1866, no. 501.

Over de loop de rivieren ter hoogte van Vlaardingen in de Middeleeuwen, J.C. Ramaer, *Geographische Geschiedenis van Holland bezuiden de Lek en de Nieuwe Maas in de Middeleeuwen*; Verh. Kon. Akad. Wet., Afd. Letterk., Nieuwe Reeks, II, 3, A'dam 1899, p. 207 ss., alsmede *Het graafschap, later Holland, de Rijn- en Maasdelta en de stichting van Dordrecht in de 11de eeuw*; Bijdr. Vad. Gesch. en Oudheidk., 7de Reeks, II, 1932, p. 1 ss. Voorts Beekman, l.c., Bladen IV en V.

De talloze gegevens, welke in het bijzonder de bodemkartering ons verschaft hebben de geschriften van Ramaer en Beekman op menig punt achterhaald zodat de behoefte aan een samenvattende, nieuwe benadering der historische geografie van het gebied der Rijn- en Maasmondingen wel zeer groot is geworden.

152. W.J. van Liere, *De bodemgesteldheid van het Westland*; 's-Gravenhage, 1948, p. 16, Bijlage, Kaart 1. Voor de kritiek, vgl. P.J.R. Modderman, *Enkele aantekeningen over de bewoningsgeschiedenis van het Westland*; Boor en Spade, III, 1949, p. 201, in het bijz. p. 209-210. Over de oudste bedijkingen in de omgeving van Vlaardingen, vgl. Winsemius, l.c., 15 ss.

153. S. Muller Hzn., *Over de oudste geschiedenis van Schieland*; Verh. Kon. Akad. Wet., Afd. Letterk., Nieuwe Reeks, XIV, 3, A'dam 1914. Vgl. tevens Gosses, l.c., p. 305 ss., alsmede Beekman, l.c., Blad IV; Van Liere, l.c., I, p. 16-19.

154. *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, nrs. 82 en 83.

155. Idem, no. 92.

156. Idem, no. 94.

157. *Geschiedkundige Atlas van Nederland*; De Bourgondische Tijd, Blad IV, 2de druk, 's-Gravenhage 1938.

158. *De oudste dijken en verkaveling in het kustgebied van Vlaanderen tot aan de Elbe*, p. 229-230.

159. C.H. Edelman, *Iets over veldnamen en perceleringen*; Landbouwkundig Tijdschrift, LIX, 1947, p. 92.

160. *Fontes Egmundenses*, p. 62: „In Haragan mansas undecim et quartam partem manse” (Hargen bij Schoorl); p. 63: „Ecclesiam etiam super ripam fluminis quod vocatur Flardinghe cum decimatione sua. Similiter Hargan et Sche cum decimatione sua.”; p. 70: „ecclesiam Flardinga cum decimacione terre inter fluvium Matlinge et rivulum Thurlede qui vocatur Harga.”

Wij houden het evenmin uitgesloten dat „Claes de Vriese”, die in de 13de eeuw de gors „Schoonrelo” bedijkte – het latere dorp Schoonderlo, tussen Delfshaven en Rotterdam – van Schorel afkomstig was. Vgl. Muller, l.c., p. 37–39.

161. *Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen*, p. 80. Aldaar verwijzingen naar oudere literatuur. Acker Stratingh, *Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen herzien*, p. 38 ss., toonde de ondeugdelijkheid van Westerhoffs uitgangspunten afdoende aan.

162. L.c., p. 228–229.

163. Oorkonden van graaf Robrecht II van Vlaanderen ten gunste van St. Donaas te Brugge; afgedrukt bij M. Gysseling en A. C. F. Koch, *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*; Tongeren 1950, I, no. 170, p. 229. Vgl. tevens M. Gysseling, *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*; Tongeren 1960, I, p. 271–272. Hoewel „dijk” in West-Vlaanderen en Frans-Vlaanderen volgens Gysseling inderdaad „gracht” kan betekenen verwerpt hij deze mogelijkheid inzake Diksmuiden aangezien dit oord aan de mond van een natuurlijke waterloop lag, de Zarre geheten, niet aan een gegraven wetering. Nochtans komt ons de door Gysseling voorgestelde verklaring „monding van de dijk” weinig waarschijnlijk voor.

164. F. Vercauteren, *Actes des comtes de Flandre 1071–1128; Recueil des actes des princes belges*, Bruxelles 1938, no. 28, p. 85.

Gysseling, l.c., p. 627, neemt hier wel de betekenis „dika” = „fossé” aan, samengesteld met Germaans „lauha” = „petit bois espace sur terrain élevé sablonneux”.

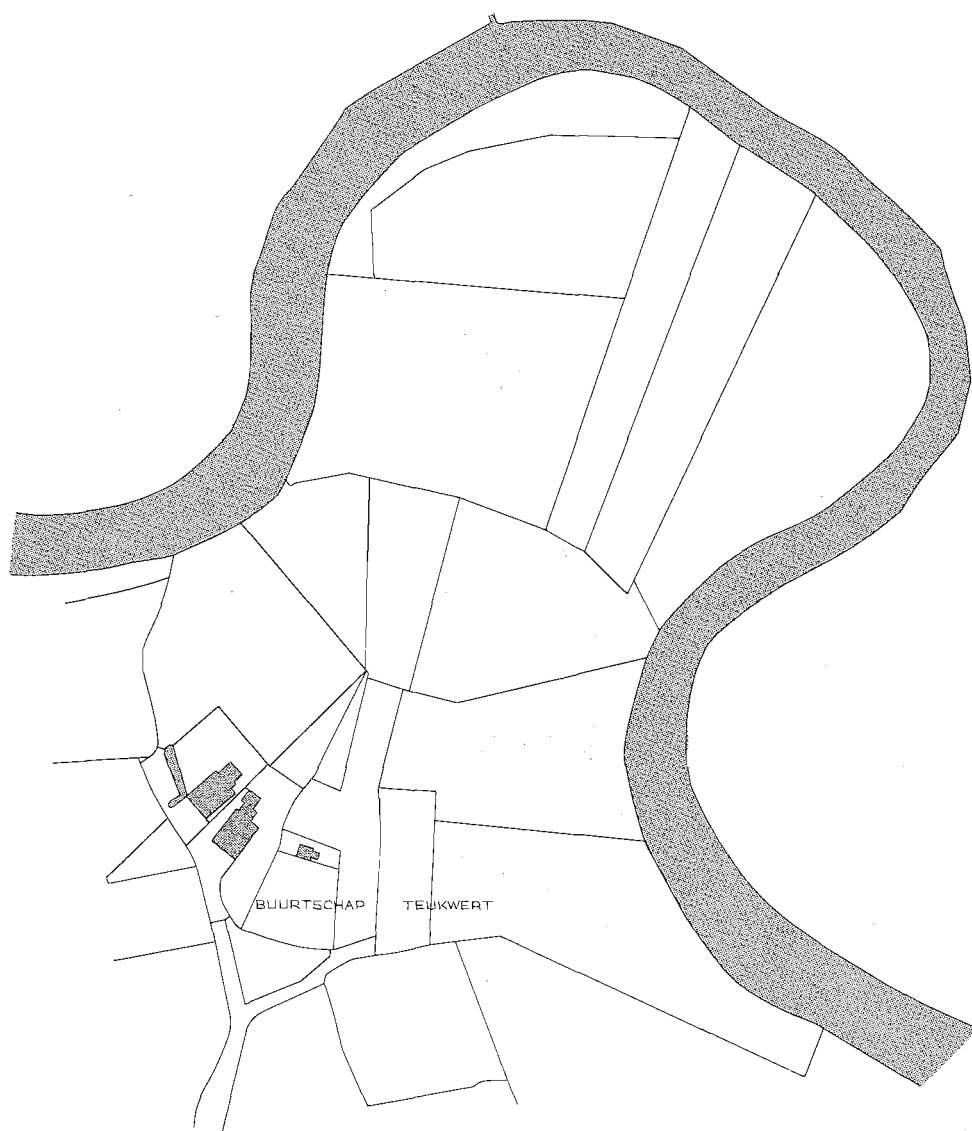
165. Jean-Baptiste Gramaye, *Antiquitates illustrissimi comitatus Flandriae*; Lovanae et Bruxellae 1708, p. 114: „Diplomata ecclesiae Traiectensis meminerunt villae Isendic in pago Gasterna super fluvium Beverna, unde colligis loca haec tum anno 984 non Oceano, ut nunc, sed flumini, Bevernensi incubuisse.”

166. A. van Lokeren, *Chartes et documents de l'abbaye de Saint-Pierre à Gand*; I, Gand 1868, no. 125. Vgl. O. Oppermann, *Die älteren Urkunden des Klosters Blandinium und die Anfänge der Stadt Gent*; Bijdr. Inst. Midd. Gesch. Utrecht, XI, 1928, p. 147 ss., 248 ss.

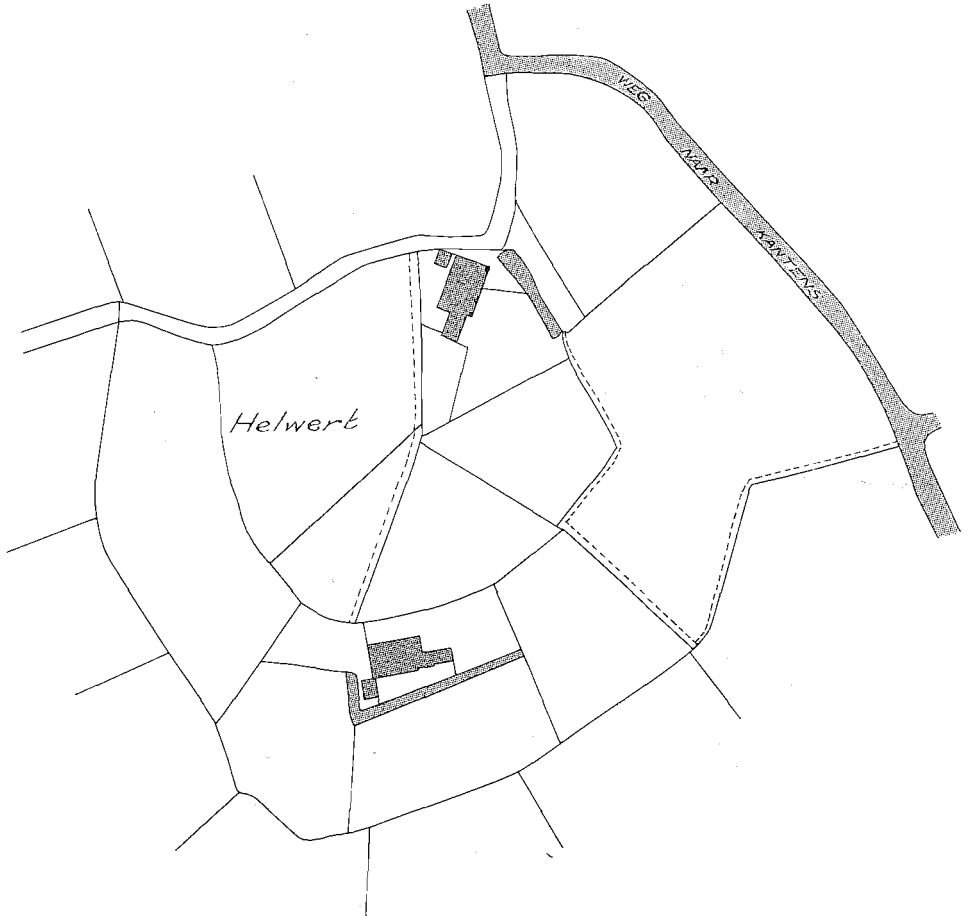
167. Gysseling, l.c., p. 532.

168. Gysseling en Koch, l.c., no. 92, p. 197.

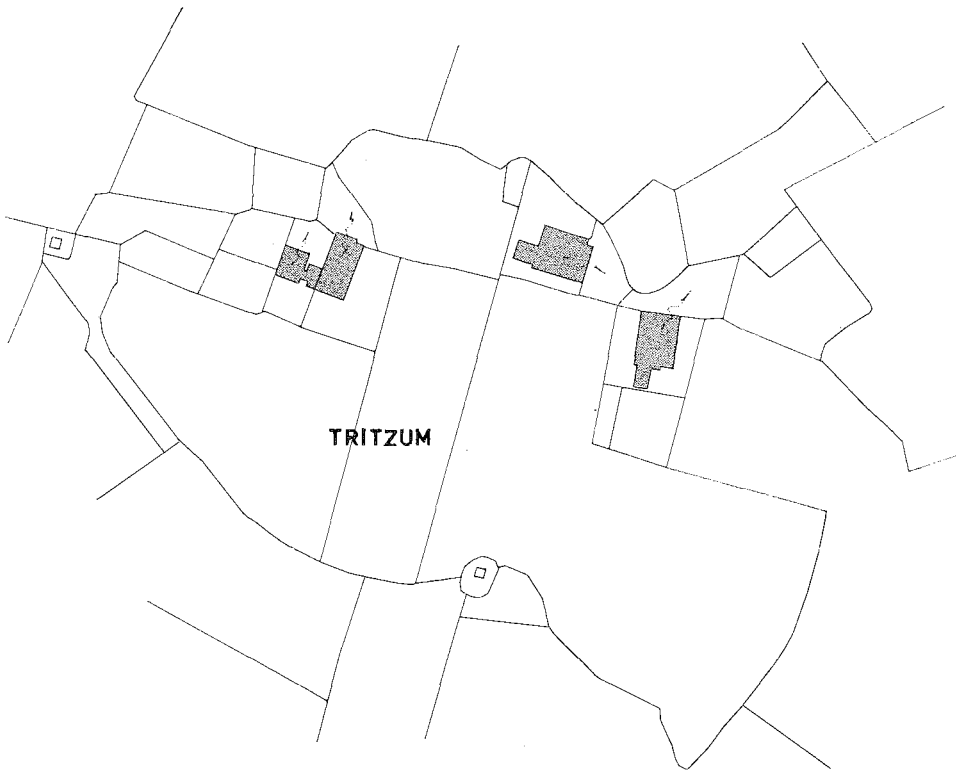
169. Idem, no. 60, p. 156.

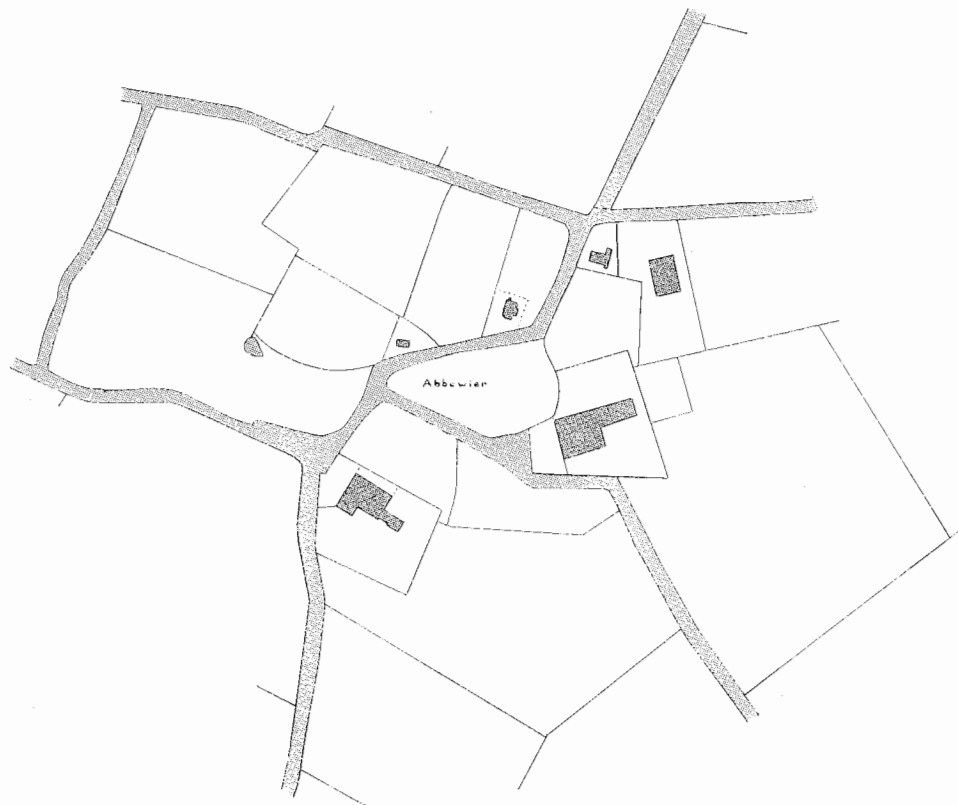
PLAN I. *Tuikwerd* bij Appingedam (Gr.). Buurtschap op zuidelijke helling van radiaal ingedeelde wierde, in een kniebocht van het Damster Diep. Oorspronkelijke bebouwing tot twee hoeven tezamen geschrompeld. Thans, met de wierde, geheel verdwenen (1 : 4725).

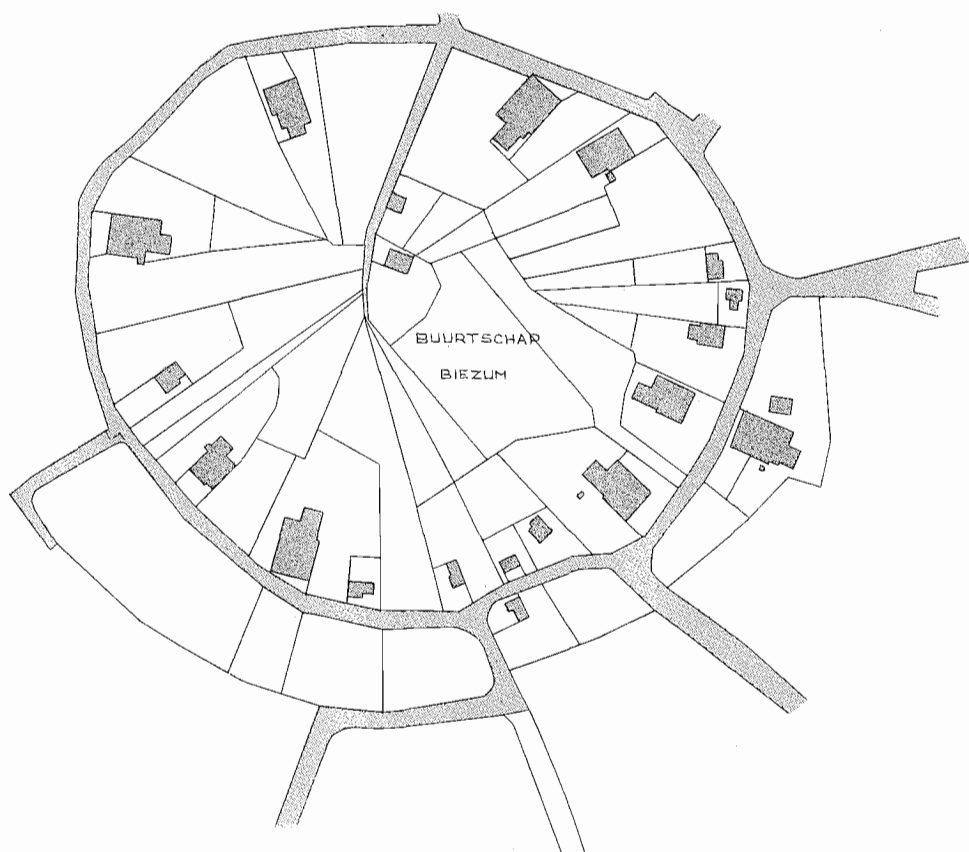
PLAN II. *Helwert* bij Kantens (Gr.). Buurtschap op noordelijke en zuidelijke flank van radi-
 air ingedeelde wierde, oudtijds aan zuidelijke zijde door vloedkreek omsloten. Oorspronke-
 lijke bebouwing tot twee hoeven verminderd (1 : 3925).

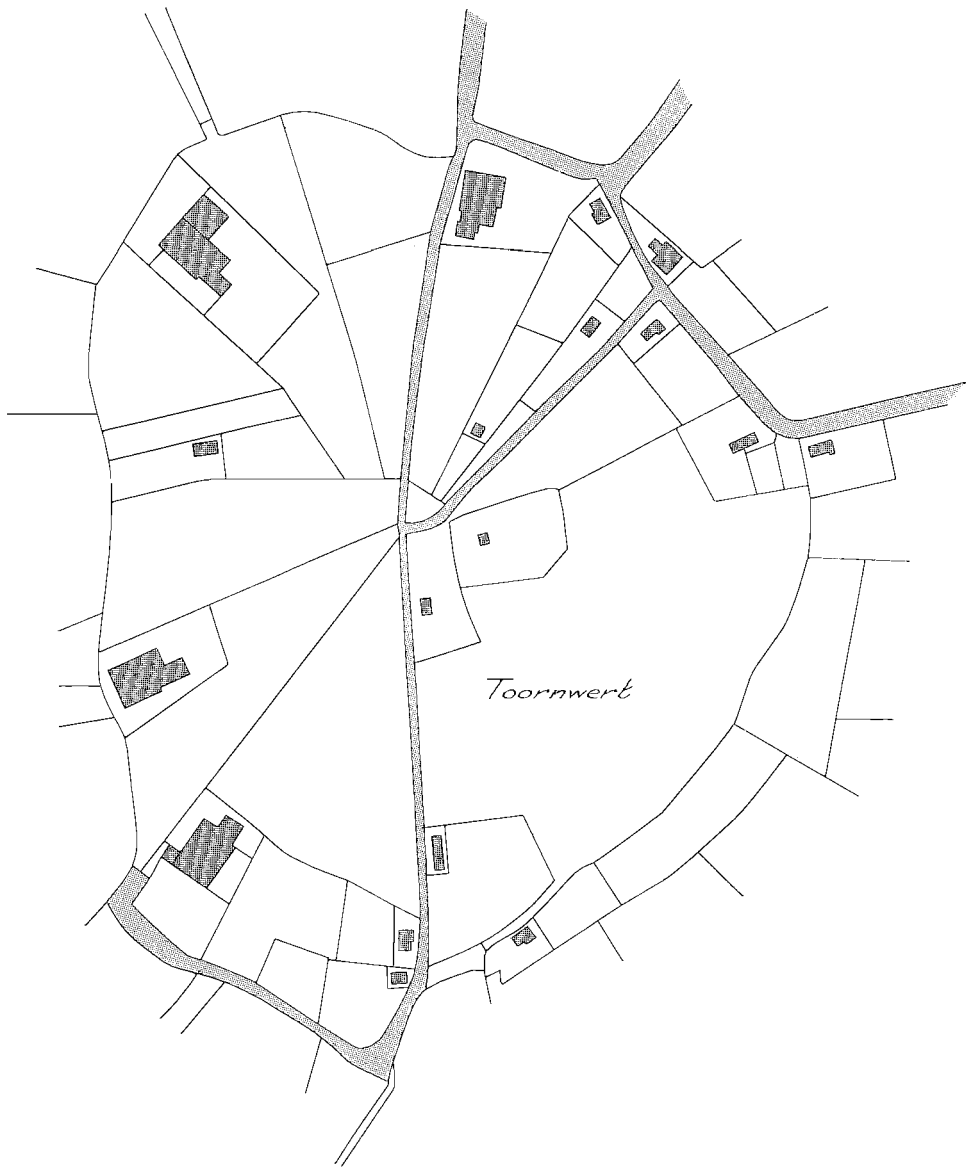
PLAN III. *Tritsum* bij Tjum (Fr.). Drie hoeven op noordelijke en oostelijke flank van terp. Ten noorden en ten zuiden tekenen zich sporen van getijwateren in het terrein af, welke deels de omtrek van de terp bepalen (1 : 3265).

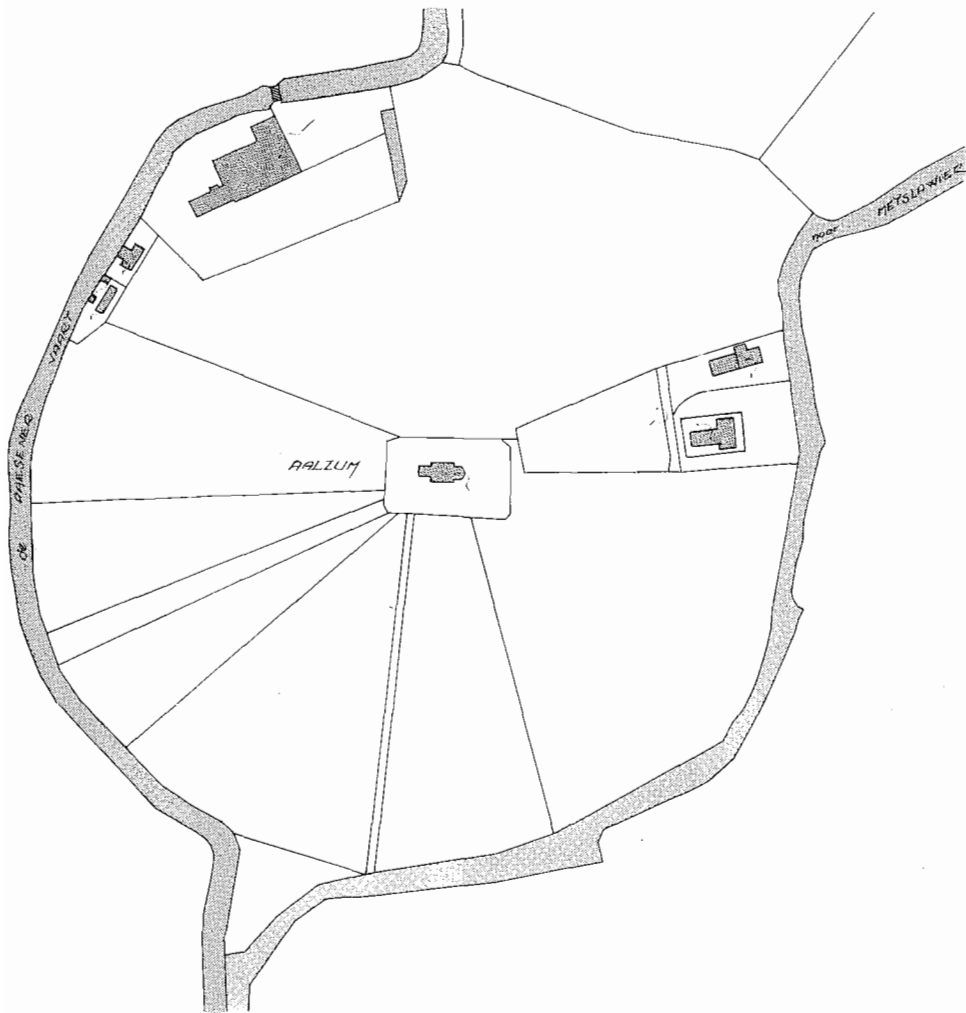
PLAN IV. *Abbewier* bij Anjum (Fr.). Buurtschap op oostelijke flank van onregelmatig ingedeelde terp. Op het rechthoekige terrein ten oosten van Innia-State bevond zich een inmiddels afgegraven stinswier (1 : 4500).

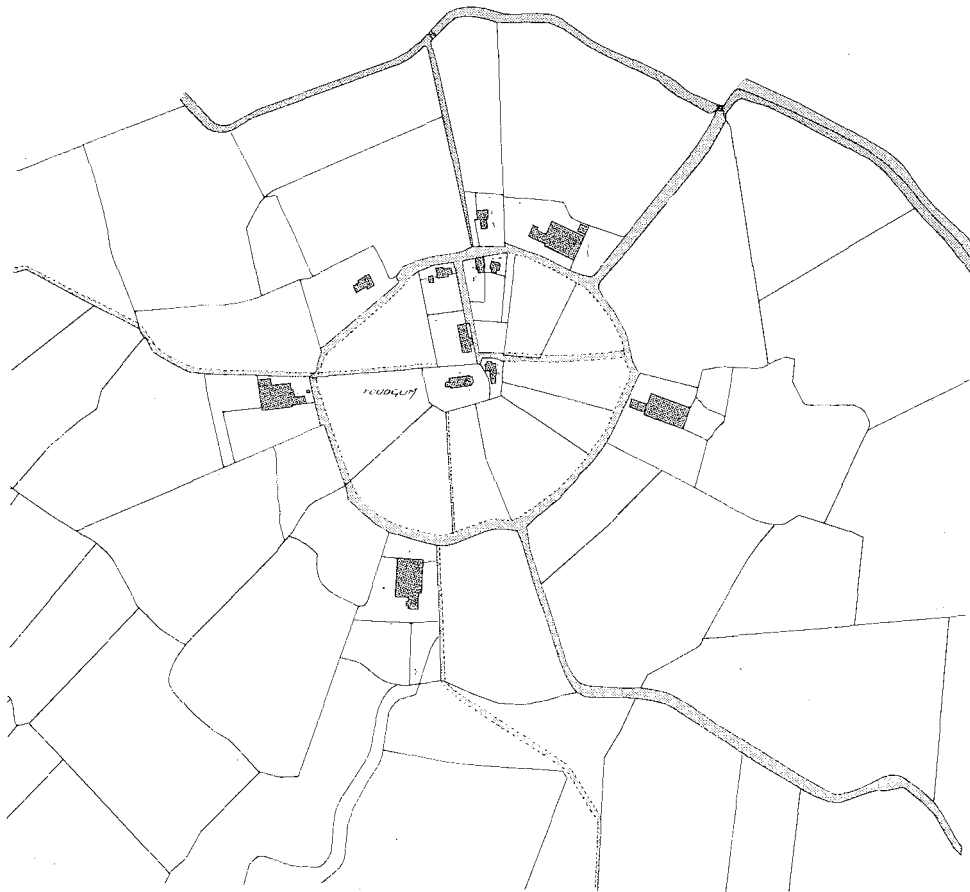
PLAN V. *Biezum* bij Appingedam (Gr.). Ongerept voorbeeld van nederzetting op flanken van radiaal ingedeelde wierde. In het midden oudtijds een vijver. Rondom de ringweg, waarheen de boerderijen met de schuurdeuren gericht staan. Kerk of kapel schijnt het oord nimmer te hebben bezeten (1 : 3850).

PLAN VI. *Toornwert* bij Middelstum (Gr.). Dorp op radiaal ingedeelde wierde. Het driehoekige terrein in het middelpunt draagt de benaming „fait”. Ten oosten het kerkhof met toren van de afgebroken kerk. Ringweg deels nog aanwezig, staldeuren rondom geschaarde hoeven alle buitenwaarts gekeerd (1 : 3400).

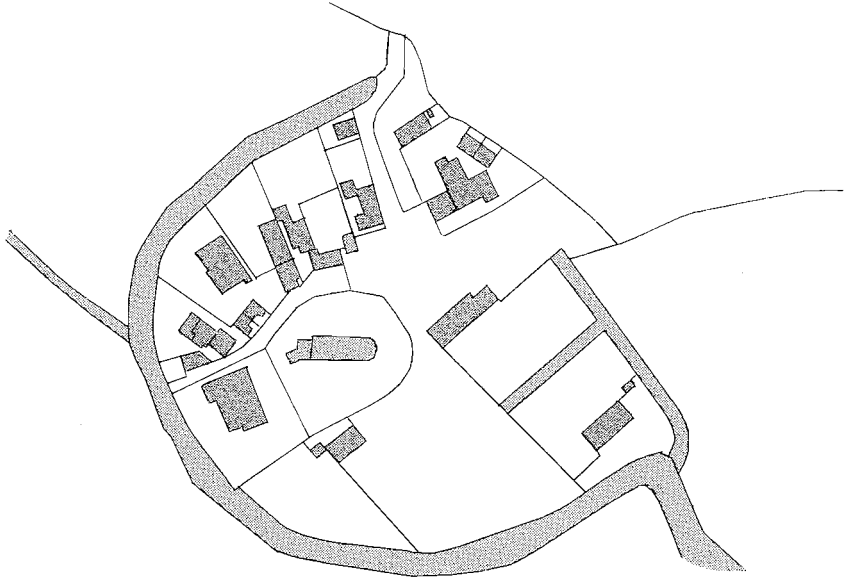
PLAN VII. *Aalsum* bij Dokkum (Fr.). Tot drie hoeven vervallen dorp op radiaal ingedeelde terp. Kerk en kerkhof in het middelpunt. Omtrek deels bepaald door getijdestroom, deels aangegeven door ringweg (1 : 3150).

PLAN VIII. *Foudgum* bij Dokkum (Fr.). Dorp op radiair ingedeelde terp. Kerk en kerkhof in het middelpunt. Ringweg te halver hoogte rond de terp aangelegd, waarbuiten de hoeven binnenwaarts gericht staan. Ten noorden van de terp een getijdewater (1 : 5655).

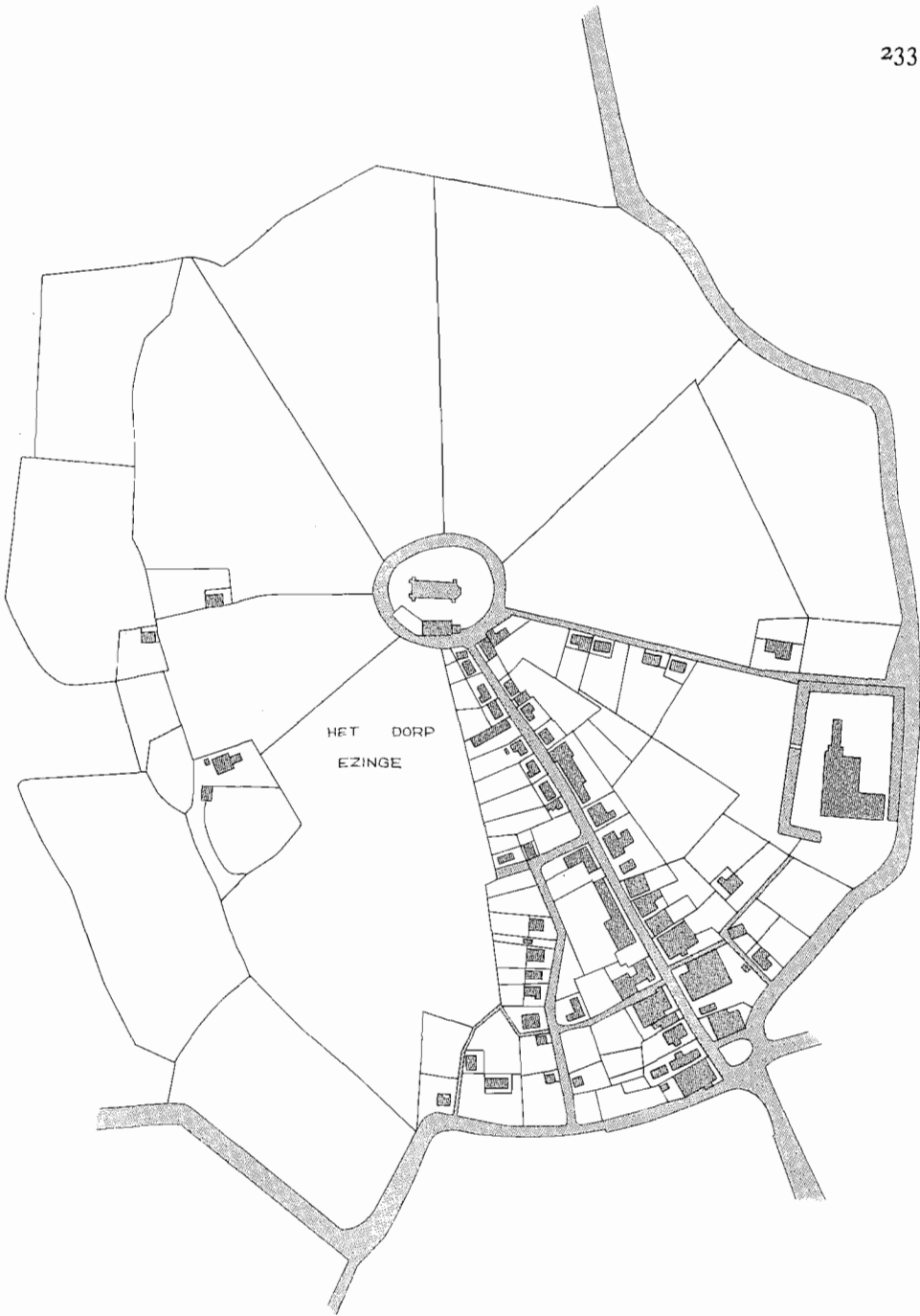

PLAN IX. *Hogebeintum* bij Ferwerd (Fr.). Dorp op radiaal ingedeelde terp. Kerk en kerkhof op afzonderlijke heuvel ten westen van het middelpunt. Ringweg te halver hoogte rond de terp aangelegd, waarbuiten de hoeven kransvormig verrijzen. Ten westen van de terp een vloedkreek (1 : 5950).

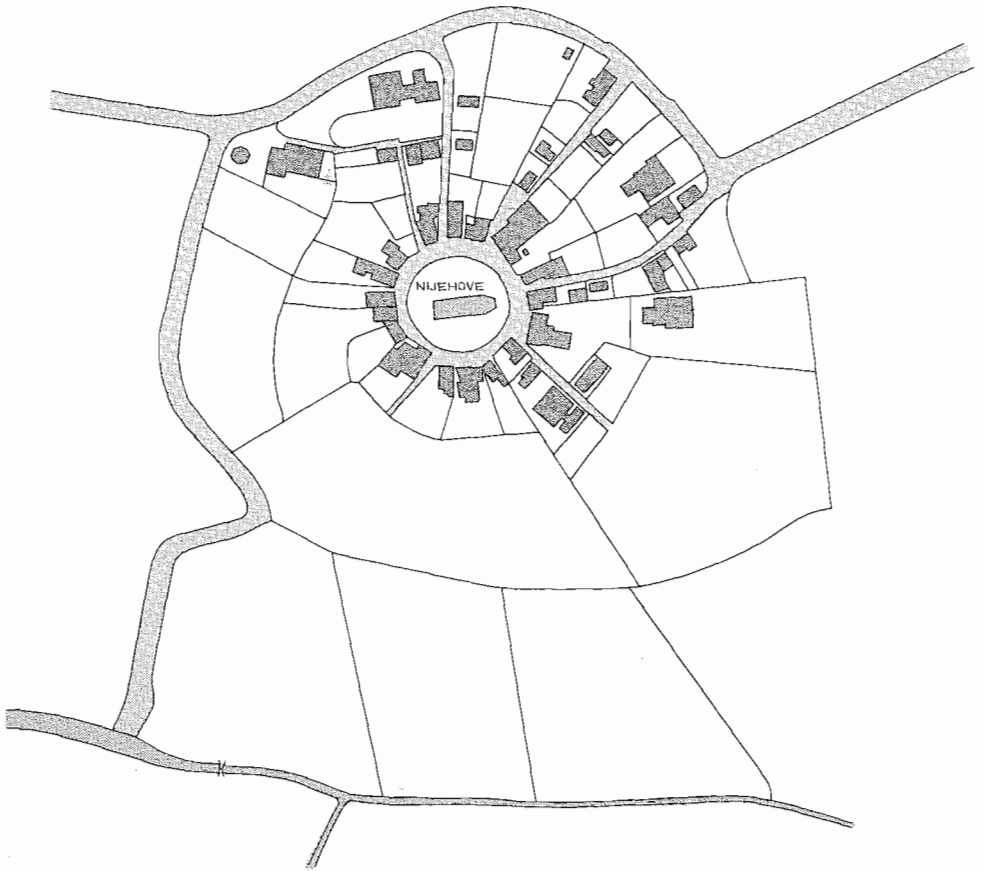

Ruigelollum

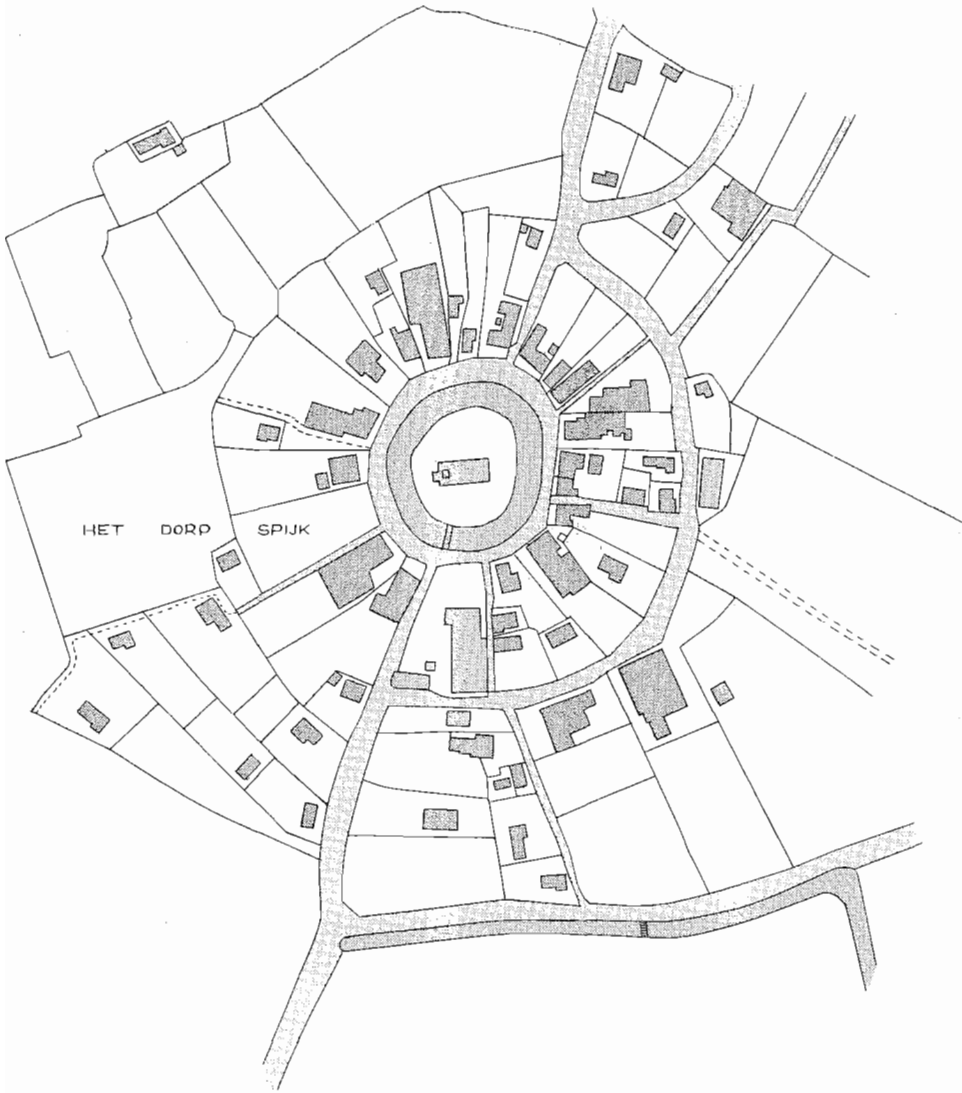
PLAN X. *Ruigelollum* bij Arum (Fr.). Dorp op onregelmatig ingedeelde terp. Kerk en kerkhof op afzonderlijke, rond-omgrachte verhevenheid. Omtrek grotendeels bepaald door getijdewater (1 : 2500).

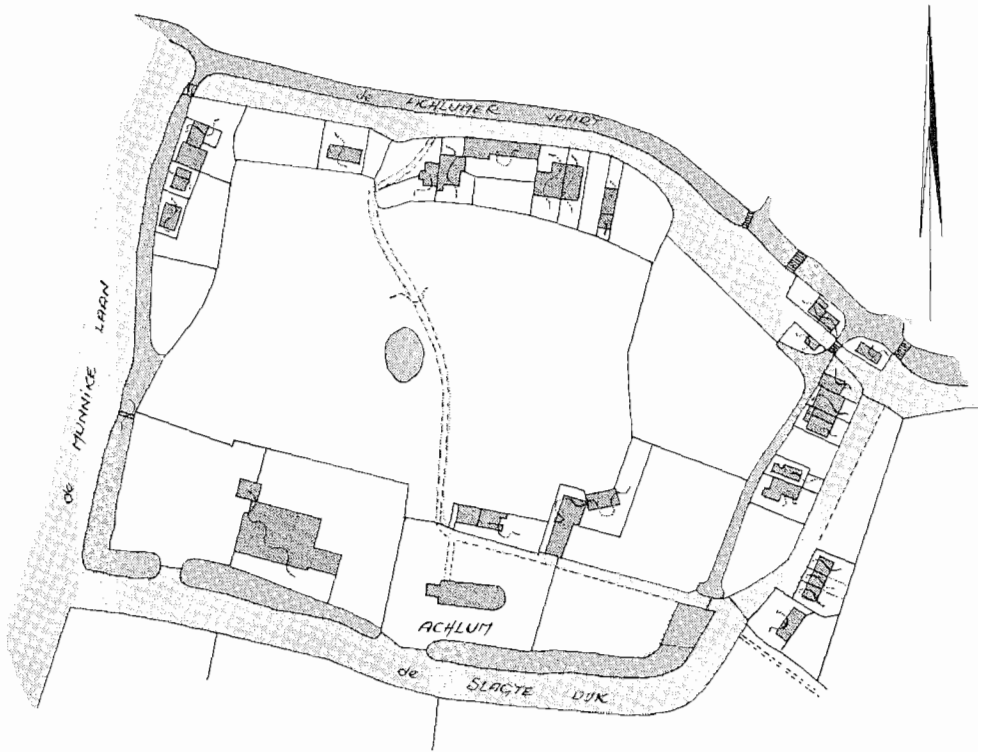
PLAN XI. *Ezinge* bij Oldehove (Gr.). Dorp op ovale, radiaal ingedeelde wierde. In het brandpunt kerk en kerkhof binnen afzonderlijke ringweg. Tweede ringweg rond voet van de wierde deels nog aanwezig. Zwaartepunt der bebouwing is verschoven naar toegangsweg van zuidoostelijk verkeerskruispunt tot kerkhof. Op de oostelijke uitloper van de wierde het ruime erf van een edele heerd. Op korte afstand ten noorden van de wierde bevindt zich het Reitdiep (1 : 3775).

PLAN XIII. *Niehove* – voorheen *Suxwort* – bij *Oldehove* (Gr.). Dorp op radiair ingedeelde wierde. In het middelpunt kerk en kerkhof binnen afzonderlijke ringweg. Tweede ringweg rond voet van de wierde grotendeels aanwezig. Bebouwing tussen beide wegen straalsgewijs gericht. Op korte afstand ten zuiden van de wierde een vloedkreek (1 : 3450).

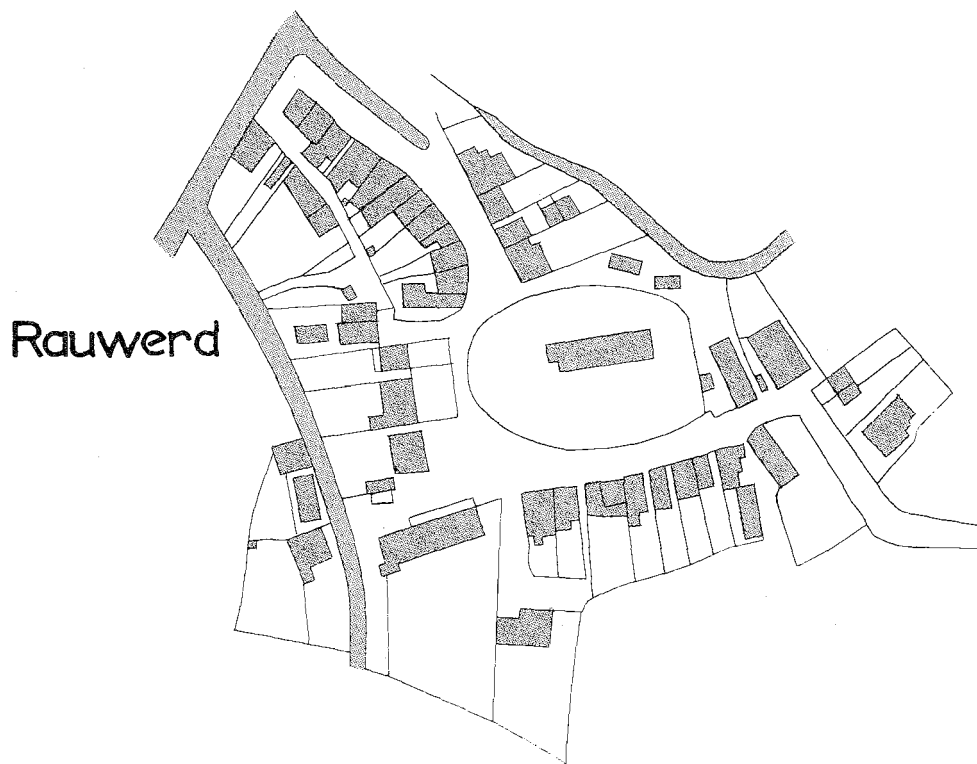
PLAN XIII. *Spijk* bij Bierum (Gr.). Dorp op radiaal ingedeelde wierde. In het middelpunt kerk en kerkhof binnen afzonderlijke ringweg met ringsloot. Tweede ringweg rond voet van de wierde grotendeels aanwezig. Bebouwing tussen beide wegen straalsgewijs gericht. Ten zuiden van de wierde overblijfselen van een getijwater (1 : 2850).

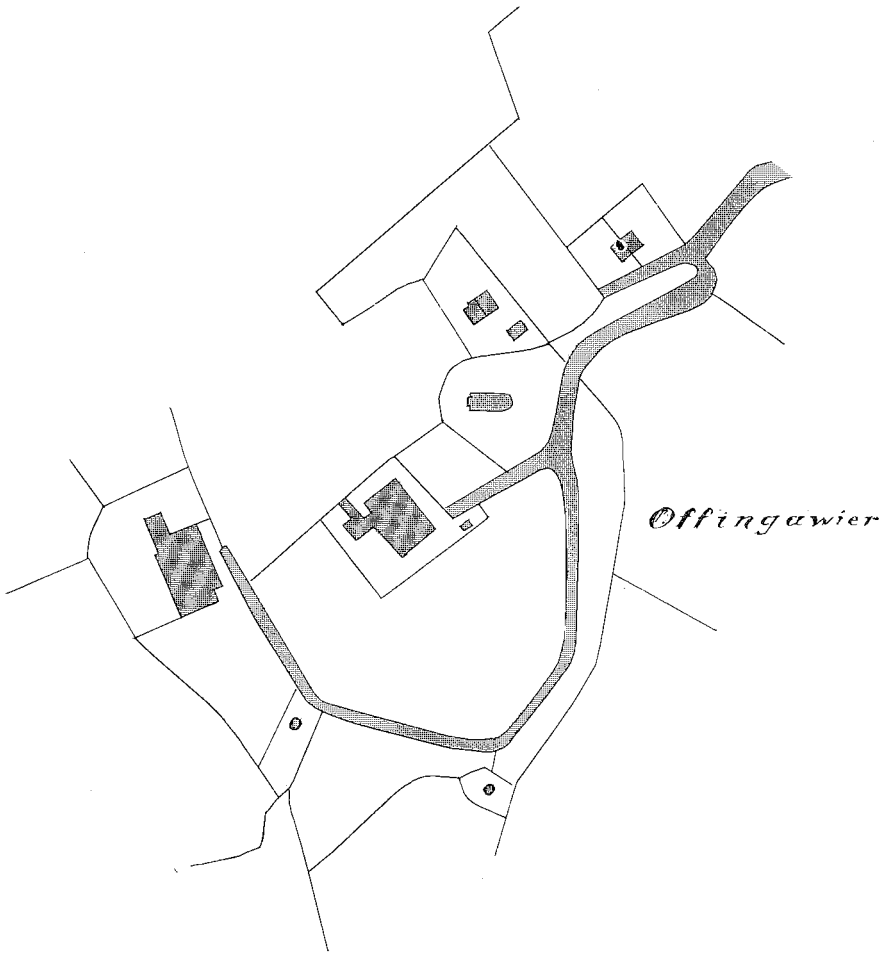
PLAN XIV. *Achlum* (Fr.). Dorp op rechthoekig ingedeelde terp. Kerk en kerkhof op de zuidelijke helling. Slachtedijk sluit aan op zuidelijke en oostelijke omgrachting. In het midden een „dobbe” of drinkwatervijver (1 : 3050).

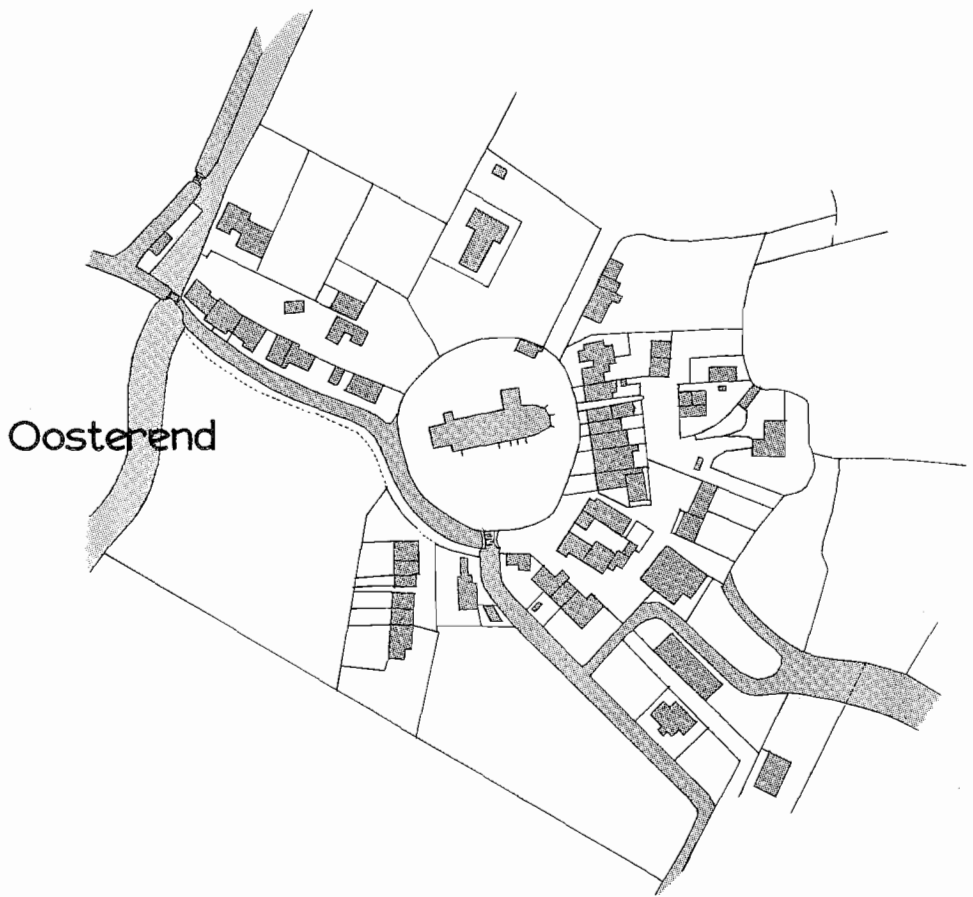
PLAN XV. *Holwerd* (Fr.). Dorp op een in eerste aanleg ronde terp met bebouwing van stedelijk karakter, waarop de eerst naderhand opgeworpen, aan weerszijden aansluitende zeedijk geen invloed meer heeft uitgeoefend. Kerk en kerkhof liggen op afzonderlijke, met ringweg omgeven terp in buitendijks gebied. Door samensmelting van beide heuvels verkreeg het dorp zijn langgerekte gedaante. Merkwaardig zijn de drinkwatervijvers, over het dorp verspreid. In het zuidoosten het omgrachte Bonga-state (1 : 4170).

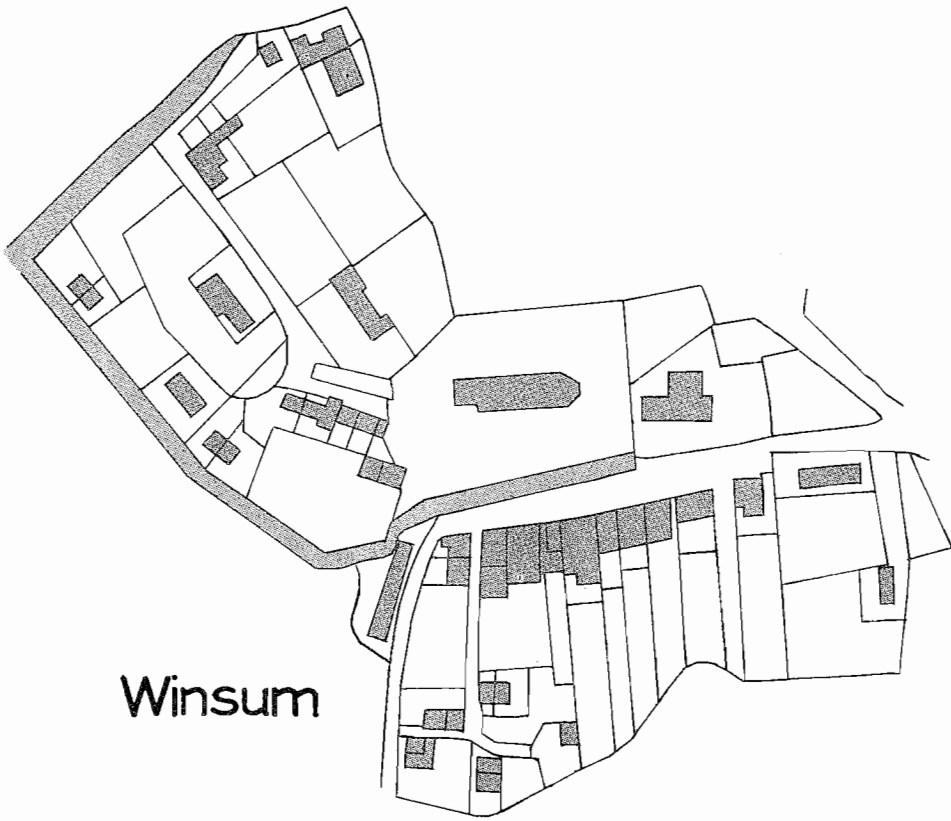
PLAN XVI. *Rauwerd* (Fr.). Kerk en kerkhof op een opzettelijk daartoe opgeworpen en binnen een ringsloot gevatte heuvel, aan de noordrand van de dorpsterp. Sindsdien heeft de bebouwing zich geleidelijk aan de nieuwe toestand aangepast. Ten noorden een vloedkreek (1 : 2500).

PLAN XVII. *Offingawier* (Fr.). Kerk en kerkhof op een afzonderlijk omgracht, bij benadering cirkelvormig terrein, afgescheiden van het amper opgehoogde, bebouwde dorpsgebied (1 : 2500).

PLAN XVIII. *Oosterend* (Fr.). Kerk en kerkhof op een binnen ringsloot gevat heuveltje, op betrekkelijk flinke afstand gelegen van een reeks rondom gelegen, op terpen gelegen en afzonderlijk benaamde buurtschappen, tezamen het kerspel *Oosterend* uitmakende. De ligging afgestemd op het verkeer te water (1 : 2975).

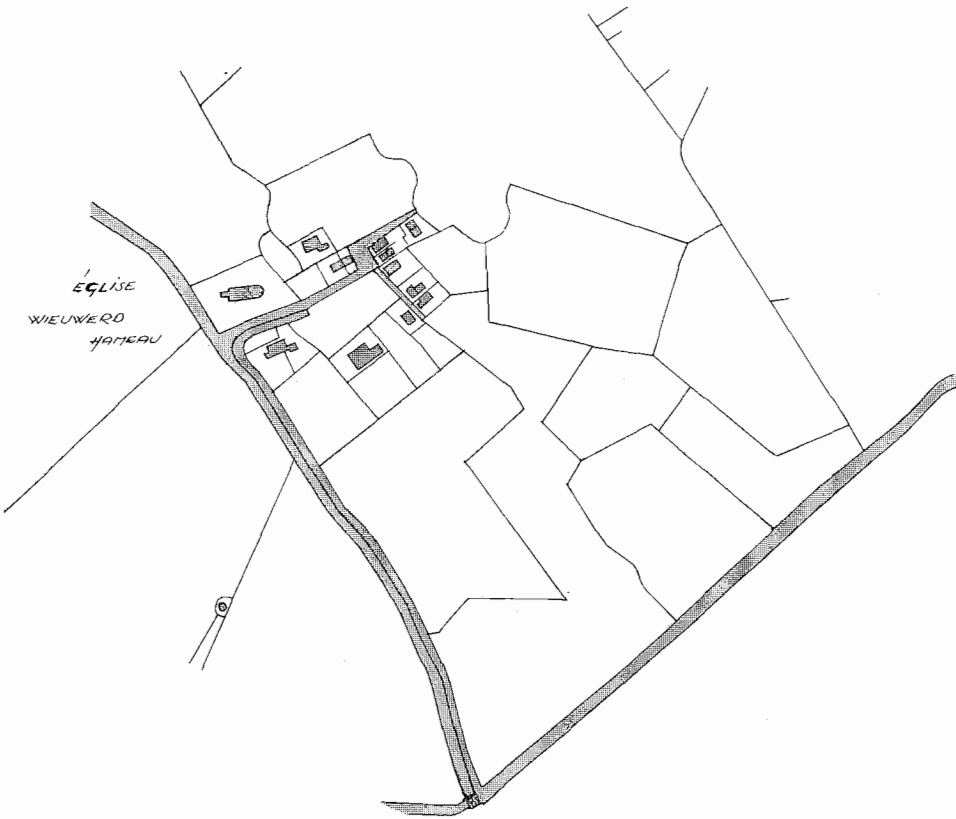

Winsum

PLAN XIX. *Winsum* (Fr.). Ten noorden van de eigenlijke dorpsterp te Bruggeburen is rondom de op een afzonderlijke verhevenheid gebouwde kerk een nieuwe buurt ontstaan waarbij de terreinscheidingen zich hebben aangepast aan het beloop van weg en vaart (1 : 2390).

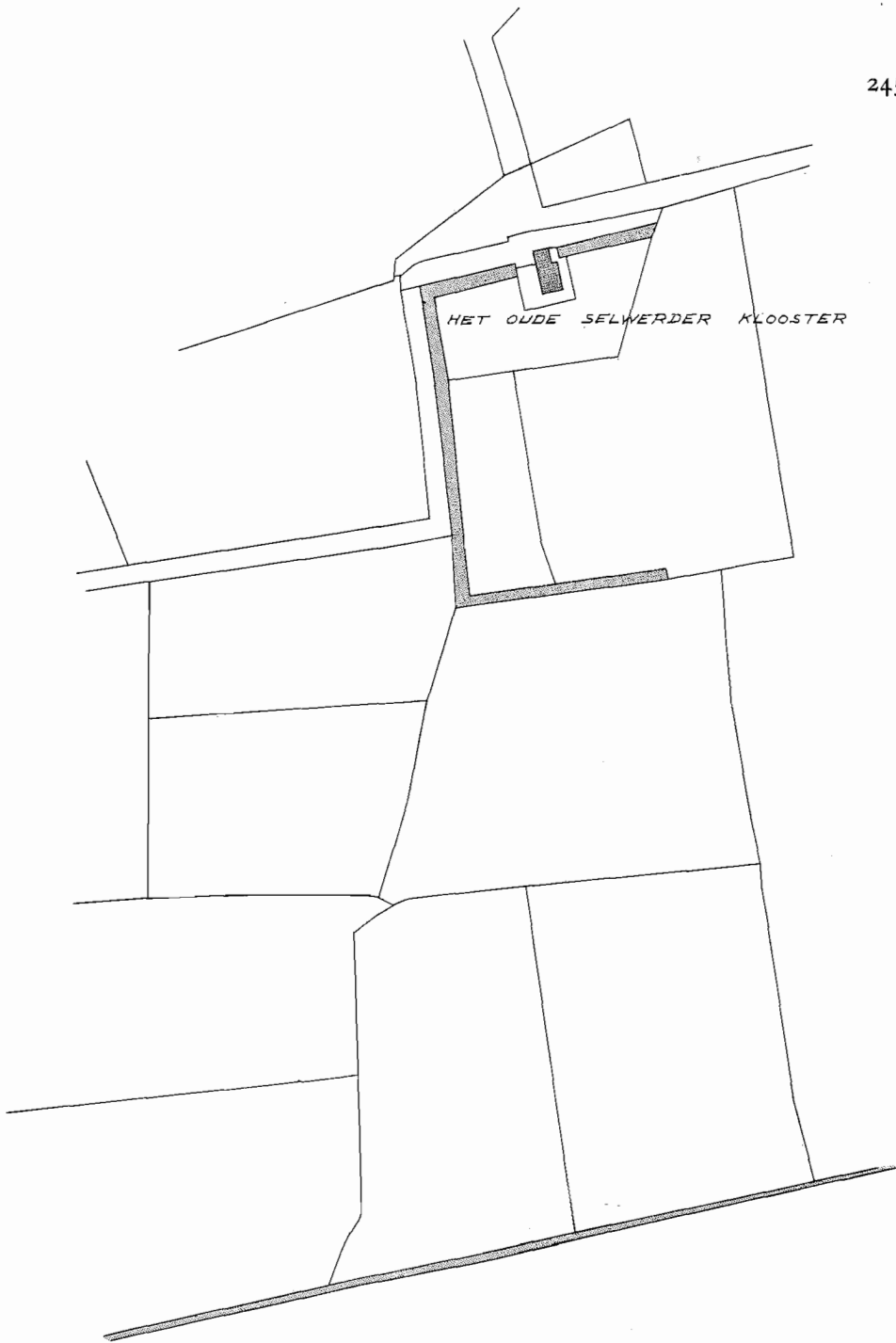
PLAN XX. *Huins* bij Jorwerd (Fr.). Tweelingterp, door waterloop gescheiden. De oostelijke en grootste terp vertoont een bij benadering rechthoekige vorm en indeling. Door de ver-eiste oriëntering verstoren kerk en kerkhof de hoofdlijnen der verkaveling. Het grillige pa-troon der wateren in dit nog niet door wegen ontsloten gebied is kenmerkend voor de oudst-bewoonde delen van Westergo (1 : 5000).

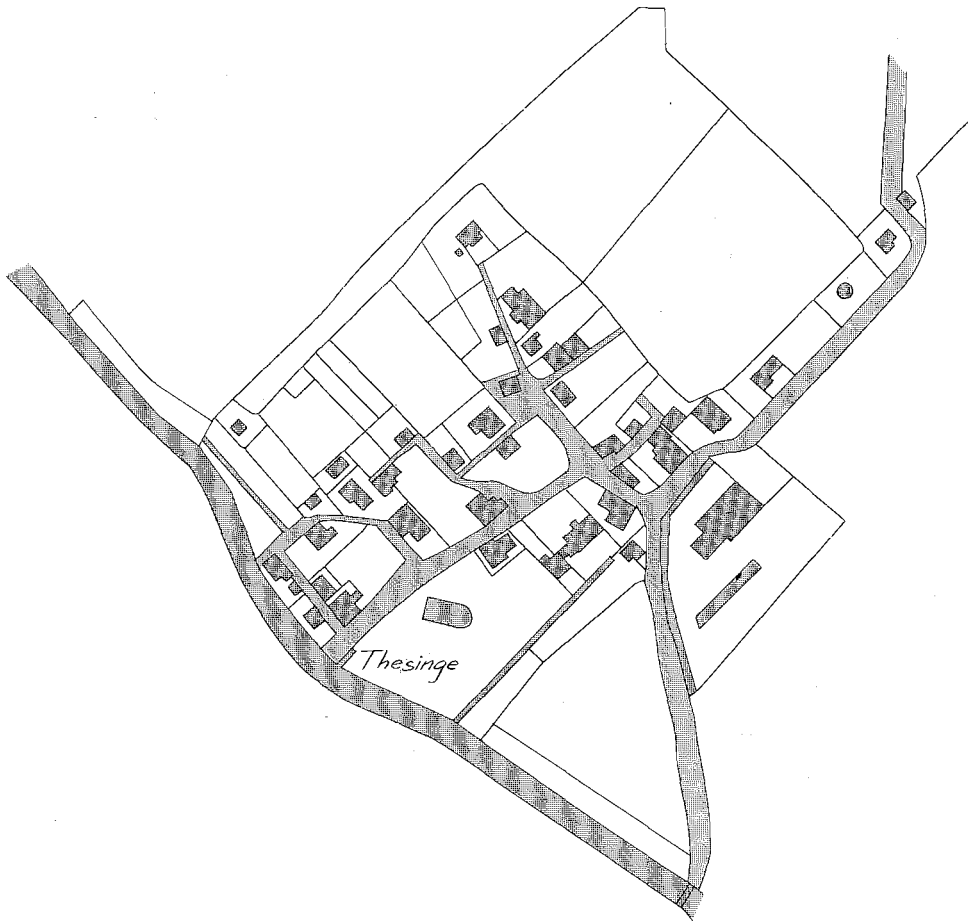
PLAN XXI. *Wieuwerd* (Fr.). Bij benadering rechthoekig ingedeelde, aan oostelijke zijde door getijgeul bespoelde terp. Aan de westelijke zijde, buiten de eigenlijke terp, de dorpskerk welke, in tegenstelling met het omliggende kerkhof en in afwijking van de algemene strekking, georiënteerd staat (1 : 6150).

PLAN XXII. *Rottum* (Gr.). Aan de hoogst wonderlijke indeling van deze wierde is de vóór 1226 gestichte Benedictijnerabdij St. Juliana debet, waarvan de laatste overblijfselen in 1889 werden gesloopt. Het klooster strekte zich met zijn hoven en tuinen over de ganze kruin van de wierde uit en geleek met zijn muren, poorten en grachten op een veste (1 : 4800).

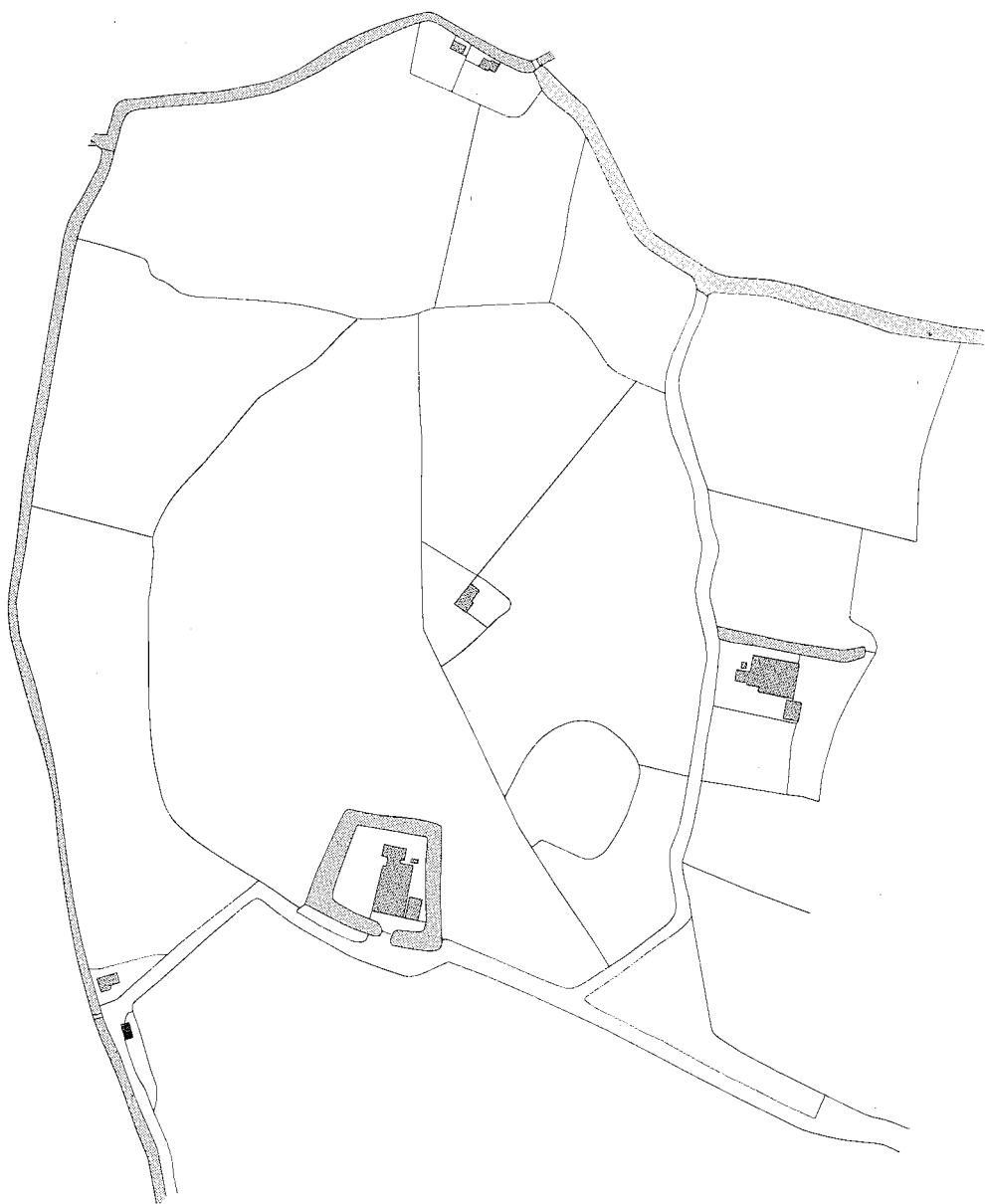
PLAN XXIII. *Selwerd* (Gr.). Het rechthoekige terrein van de in 1216 gestichte Benedictijnerabdij St. Catharina is afgeperkt op de noordelijke flank van de wierde. Ten zuiden van het klooster verrees de Selwerderborg (1 : 3650).

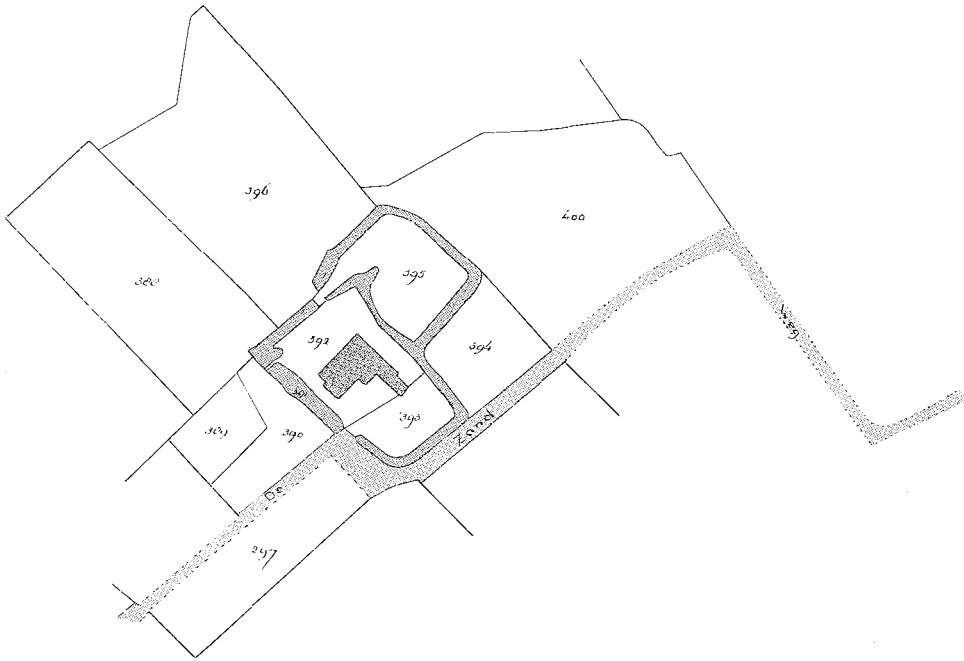
PLAN XXIV. *Thesinge* (Gr.). De rechthoekige indeling en omtrek van dit terpdorp is toe te schrijven aan de verdedigingswerken, aangelegd ter bescherming van de in 1825 afgebroken, vóór 1198 gestichte Benedictinessenabdij St. Germania (1 : 3475).

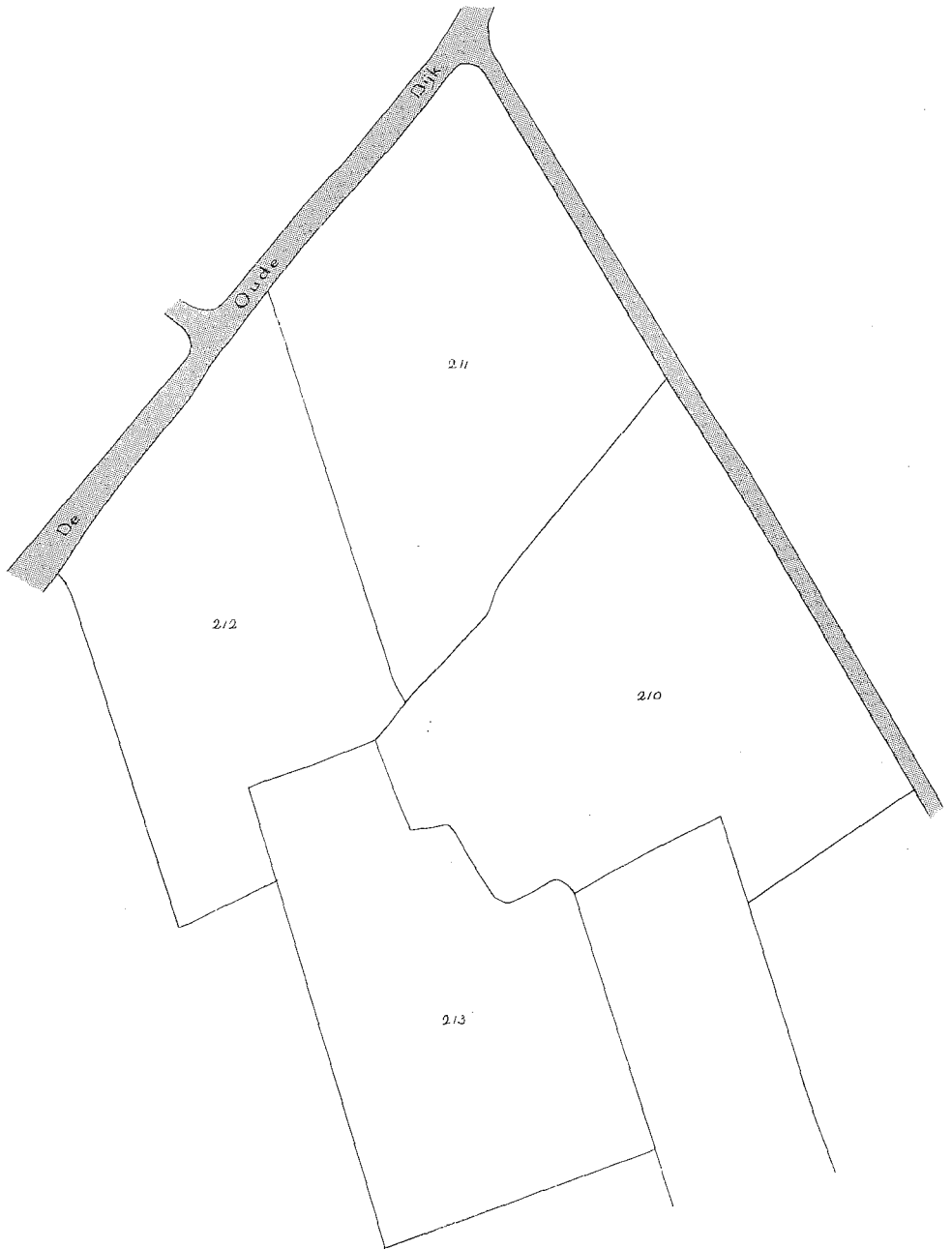
PLAN XXV. *St. Annen* (Gr.). Het landgoed „Inrahus” diende in 1340 tot kiem van het Benedictinessenklooster *St. Anna*. In 1342 als dochterklooster geïncorporeerd bij de Cistercienser abdij *St. Bernhard* te Aduard, werd het van muren, poorten en grachten voorzien, welke tot op heden indeling en omtrek van het dorp bepalen (1 : 3950).

PLAN XXVI. *Westerwytwerd* bij Middelstum (Gr.). Op de zuidoostelijke flank van de wierde tekenen zich de sporen af van het „Rondeel”, een afzonderlijk omgrachte burchtheuvel of „chateau à motte” (1 : 4675).

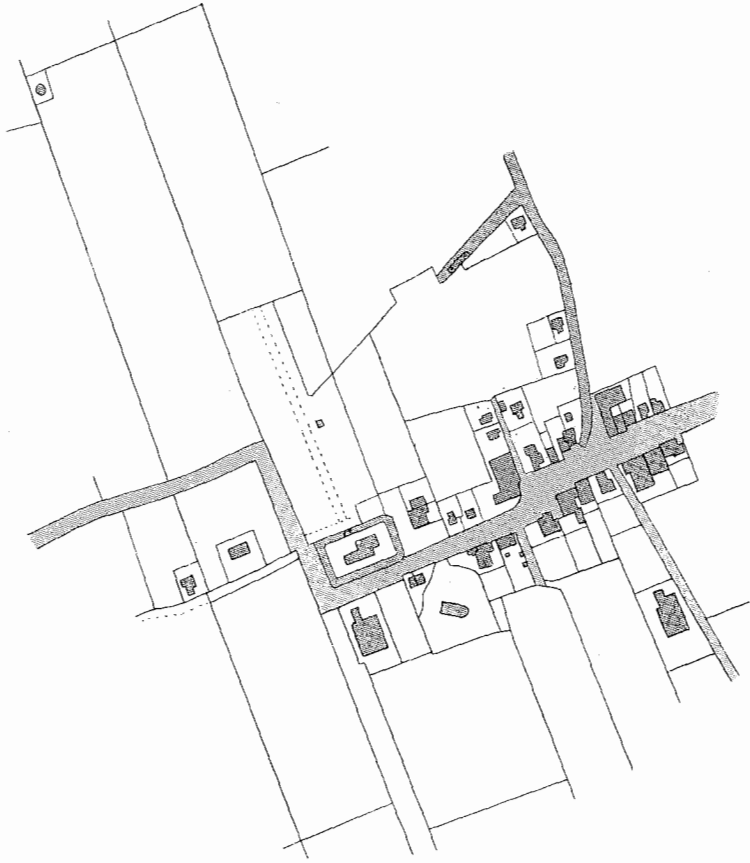
PLAN XXVII. *Menaldum* (Fr.). Binnen de omgrachting ten noorden van de eveneens omgrachte boerderij bevindt zich nog altijd een „hege wier” als overblijfsel van een stinsheuveltje. Kad. Beetgum A, no. 395 (1 : 3750).

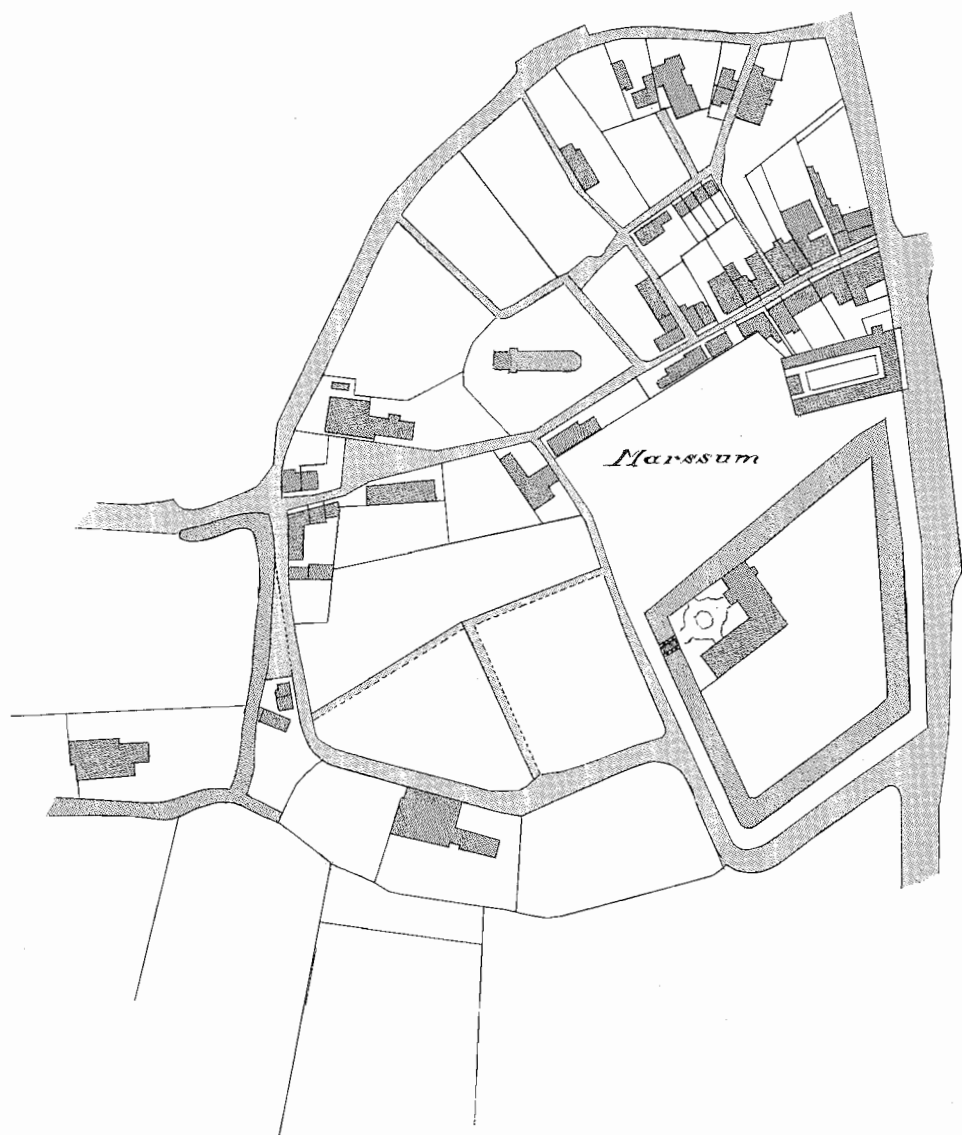
PLAN XXVIII. *Hornestreek* tussen Sexbierum en Oosterbierum (Fr.). In de zuidwestelijke hoek van het perceel, kad. Sexbierum, C, no. 210, bevindt zich nog altijd de „hege wier”, naast de inmiddels verdwenen Ottema-State gelegen (1 : 3050).

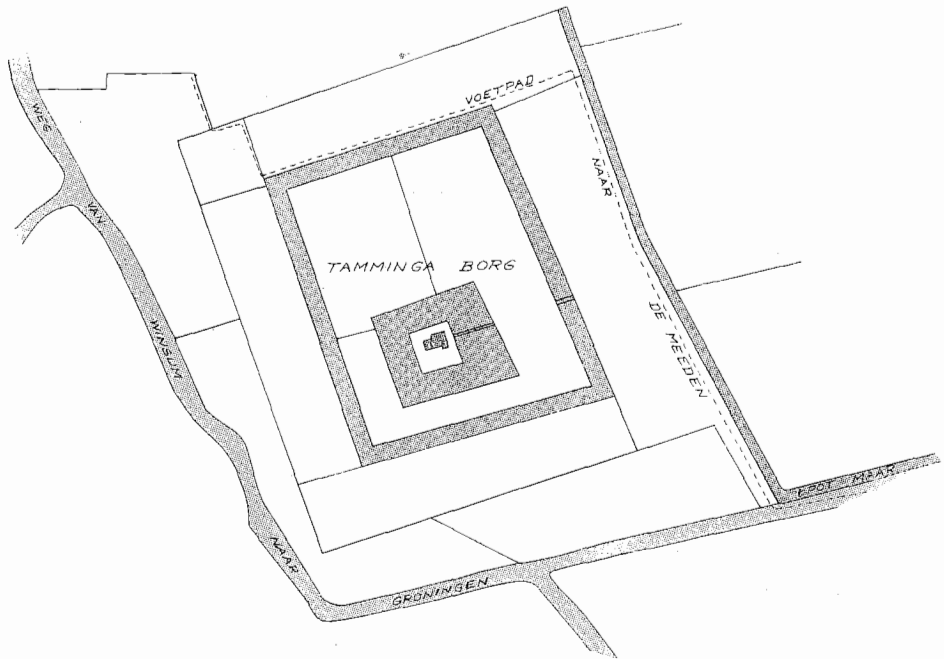
PLAN XXIX. *Noordburen* bij Jellum (Fr.). Ten noordwesten van het omgrachte erf met naastliggende boerderij verrijst tot op heden een „hege wier”, ter herinnering aan een „château à motte”. Kad. Jorwerd D, no. 225 (1 : 5000).

PLAN XXX. *Veenwouden* (Fr.). Binnen de rechthoekige omgrachting treft men de 14de-
 eeuwse „Schierstins” aan. De aarden mantel, welke de onderbouw oudtijds aan het oog
 onttrok, is niet meer aanwezig hetgeen afbreuk doet aan de oorspronkelijke opzet, de toren
 slechts via een voetheuvel toegankelijk te maken (1 : 5000).

PLAN XXXI. *Marsum* (Fr.). Het uit de jaren 1500–1525 stammende, doch in 1631 eerst in de huidige toestand gebrachte Heringa-State, sinds 1687 herdoopt tot Popta-Slot, neemt een buitensporig groot deel van de dorpsterp in beslag (1 : 2975).

PLAN XXXII. *Bellingeweester* bij Winsum (Gr.). Verheven ligging van stinsen en borgen is in de 15de eeuw geen noodzaak meer. Tammingaborg – in 1820 afgebroken – rees loodrecht uit de slotgracht op en werd omgeven door een zeer ruim uitgezet, zich deels nog over de zuidoostelijke uitlopers van de Bellingeweester wierde uitstrekkende aanleg van buitengrachten, door singels en tuinen van elkaar gescheiden (1 : 4275).

SUMMARY

In prehistoric times the geographic conditions in the coastal area south of the North Sea caused the formation of a flat, yet richly varied landscape.

Although the sea from time to time claimed back the fertile alluvial deposits which the floods had left behind on the vast peat bogs and lower diluvial sands, man ventured into those parts ever and ever again. From the very beginning of the newer stone age he left traces of habitation there.

Early in our era moreover, he began to make a habit of settling on artificial mounds wherever that was advisable and possible. Not until the building of dikes was started – which was as late as the 11th century – and the population no longer had to confine themselves to those heights which until then had been the only protection for life and stock when storm-swept tides threatened to wipe away all human activity, would there be any communal life to such an extent that all the available soil could be cultivated.

The present study deals especially with the littoral between the Vlie and the Eems, inasmuch as it is part of the region covered with marine clay, in the north of the Netherlands provinces of Groningen and Friesland. It is meant as a geographic approach to its history during the first twelve centuries of our era and is based on those sheets of the Netherlands Topographical Map which, to a scale of 1 : 50,000, show the above mentioned coastal area.

Details material to our subject have been marked in red. First of all the dwelling mounds, whether still in use, deserted or levelled. Secondly the former seadikes and other mediaeval dams, most of them no longer there, but still traceable. Finally the sites of deserted churches and religious houses, in so far as they can be expected to give us a better insight into the changes which have affected the sociographic aspect since the late middle ages.

Apart from this a distinction has been made between the genuine dwelling mounds and the comparatively numerous castle mounds from the 12th and 13th centuries, reminiscent of the 'châteaux à motte' of those days, which are often wrongly classed together with the dwelling mounds, though the latter, in most cases, are much older.

Great care has been bestowed on the retrieval of toponyms – of quite unimportant settlements even – which have fallen into disuse. Place-names alone set out the littoral between the Vlie and the Eems as a region which of old has been completely homogeneous.

It is the very region which, ever since the raids of Drusus and Germanicus, has

been known as Friesland, and it is here, if anywhere, that one can find elucidative material in connection with the anthropologic as well as the linguistic peculiarities of the Frisian people. As it is, the Frisian language has only held its own in the littoral between the Vlie and the Lauwers, whereas in the adjacent part of the country to the east, as also in the closely related regions along the German coast, between the estuaries of the Eems, the Weser and the Elbe, it was ousted by Low Saxon from the late middle ages onward. It may be assumed that the linguistic difference was much smaller in the period before the 12th or 13th century than it is now. Topographic names and the character of the present population, for that matter, make it appear likely that the marked differences in language and way of living which nowadays strike us, are not so much the result of anthropological divergences as of long isolation. Which, it should at once be added, does not at all imply that the present anthropological condition of the autochthonous population, from east to west, does not show any variation. Neither does it mean that one should not ascribe such variation as does occur to influences from the first inhabitants, which continued to affect the people who afterwards came flocking in from the hinterland.

Toponyms betray the fact that the denomination 'wierde' which in the coastal area east of the Lauwers is still the usual name for artificial dwelling mounds, at one time was a common word in the language of the regions to the west of it. We are now thinking of the hundreds of hamlets, villages and even cities, whose names still designate mounds all over the country, from the Elbe to the Vlie. These names end on -werd, -ward, -wierde, -wurt, -aard and suchlike suffixes. In this connection one might also mention the 'wierd'-names which occur more to the south, especially in the estuary of the Old Rhine. Inherent to all these appellations seems to be the notion of separation.

In principle a '-werd' name need not imply that the place in question was situated on a man-made mound, but in the coastal area this is nearly always the case. The 'woerd'-names of some places in Drente, however, where they refer to certain fenced-in sites, make us once more aware of the original meaning.

Another name, however, has come to prevail over 'wier' and 'wierde', viz 'terp', a word that developed in New-Frisian and has also enriched the Dutch vocabulary. In the meaning of man-made dwelling mound it does not occur in any historical writing from the region between Vlie and Lauwers earlier than the 15th century. In West-Friesland, beyond the Vlie, where 'terp' was likewise adopted, and 'wierde' was also dropped, documentation is scantier still. It would seem that 'terp' is another word for 'dorp', which means a confined area, in general a dwelling place, hamlet or settlement, the Old Frisian 'thorpe'.

While this 'thorpe' in the part of Friesland between Vlie and Lauwers gradually acquired the meaning 'church village', a derivation 'terp' came into being, which

at first kept the original meaning of fenced-in area or hamlet. Later on, however, it came to denote 'arable land', because in the days before there were dikes this was all but exclusively found on and about the dwelling mounds.

In West-Friesland, it seems, there was a similar development. Some names of mere hamlets built on 'terpen', such as Avendorp, Tjaarsdorp and De Dorpen, all of them in the vicinity of Schagen, still remind us of an earlier stage in the meaning of the word 'terp'. They have their counterparts in the province of Groningen, in the district of Fivelgo: names like Losdorp and Oldorp. In the region between Vlie and Lauwers, on the other hand, only '-terp' names occur, the southwestern corner of Westergo showing the densest distribution.

The dwelling mounds – nearly 1200 of them – on the clay grounds of Friesland and Groningen, begin to appeal to historians and archaeologists in the second half of the sixteenth century. Although from the outset they were connected with the earliest inhabitants of the Frisian coastal area, and classical authors were soon adduced in support, all this remained mere guesswork until, in the first quarter of the 19th century, the time grew ripe for purely archaeological spadework in the literal sense of the word.

The results could hardly satisfy the curiosity of the general public. If, in spite of this, the collections of finds from the Frisian 'terpen' have rapidly grown bigger and more important this is due to the fact that since the eighteen-forties most of the 'terpen' have been levelled, either partly or entirely, in order to use the extremely fertile and phosphorous soil they contained for agricultural purposes. Soon there was a flourishing trade in this excellent fertilizer, and whole 'terpen' were bought and sold. This terp trade lasted until the third decade of our century, when for various reasons it fell off.

The archaeological museums of Leiden, Groningen and Leeuwarden owe their important collections of terp finds for the greater part to this wholesale levelling, which, it is sad to say, has spoilt for ever some of the characteristic beauty of the landscape.

A new chapter in the historical exploration of the 'terpen' started in 1916, when the 'Vereniging voor Terpenonderzoek' was founded. It was A. E. van Giffen who, from the outset, put his stamp on it. The highly interesting results gained by Van Giffen through systematic digging, and described in the annals of this association, culminated in the 'campaigns' of Ezinge, one of the biggest 'village wierden' between the Vlie and the Eems, only a few miles north of Groningen, on the lower course of the Hunse.

Van Giffen, moreover, found many followers in the German terp regions, where able men such as W. Haarnagel and A. Bantelmann are building on the foundations laid by him. And it is fair to say that the Dutch are no longer ahead.

A man of equal merit with regard to our knowledge of the Frisian terp culture was P. C. J. A. Boeles, who displayed his extensive knowledge of museum collections, and especially of Roman and mediaeval coins (of which so many were found in the 'terpen') in his book 'Friesland tot de elfde eeuw', which appeared on the occasion of the centenary of the 'Fries Genootschap', in 1927. In 1957 a second edition, with a 40-page English summary, appeared, entirely revised and much enlarged, which may be considered a standard work.

Many questions remain for those who are interested in 'terpen' as the best source of information about the most ancient Frisian history. The exploration is therefore carried on with great zeal, stimulated by the 'Vereniging voor Terpenonderzoek'. Nowadays it is generally agreed that from about 400 B.C. there has been a continuous, though perpetually threatened occupation of the clay region between the Vlie and the Eems, and also, that in these parts the emphasis has always been on cattle-raising. Preferably people would settle on high alluvial grounds, on banks of sandy clay along tidal streams and bays, covered with so called 'kweldergras' and separated from the open sea by shoals and mud flats.

Amazingly well-preserved remains of terp farms have been found. Big buildings in many cases, providing ample living room and shelter for herds of cattle and divided into three aisles by the two rows of posts which, in pairs, supported the roof, their walls were made of wattle, daubed with loam or cow dung. The ground plan corresponds entirely with that of the Frisian farms from the 15th and 16th centuries. The characteristic placing of the cattle in two rows, facing the outer walls, is still typical of the Frisian cow sheds, as also of those in the adjoining regions which formerly belonged to Friesland, i.e. from Holland 'proper' to beyond the German East Friesland.

The partial occupation of the later Netherlands by the Roman legions, up to the Old Rhine, which runs from Wijk bij Duurstede past Utrecht and Woerden to Katwijk, has caused a caesura in so far that many terp finds bear witness to a strong Gallo-Roman cultural influence. It was in this period of the Roman domination that many terpen approximately reached their final extent, height and plan.

This plan is a most remarkable one. In many cases it is characterized by a circular road and ditch, and a radial arrangement of the farms. The farmyards converge towards the centre of the wierde, where in most cases a big pond is found, the so-called 'dobbe' or 'feit'. If the terp is very big and has a large population, the centre of the wierde is also the meeting place of the judges. A fighting ring is also there, for settling conflicts by single combat, under the law, so to speak.

If such a village was deemed worthy of the status of 'kerkdorp' (church village) so that room had to be found for a parish church and a house for the priest, there is again a marked tendency to put this in the centre of the terp ring, which is marked by the 'ossenweg'.

One is tempted to believe that this name 'ossenweg' is derived from 'axenwei' of 'eswei', Old Frisian for 'axe road', which, according to an old Frisian legend, encircled the 'axenhove' with a magical ring within which justice had to be administered close to a well. It was this ringroad which in the past was also followed by processions.

The abundance of terp finds gives us a vivid idea of the surroundings in which the terp dwellers lived their by no means carefree lives, what implements they used, how they dressed to protect themselves against the harsh and windy climate, by what trinkets and ornaments the rich distinguished themselves from the poor.

An indispensable complement to all this are the old Frisian laws that have reached us from the turn of the 12th century. They show us that private property was fully developed with regard to both live and dead stock, but all the same restricted by the insecurity of the 'kwelders', the alluvial grounds beyond the edges of the 'terpen'.

Here were the 'hemrikken' of various communities, separated by a network of tidal streams and flooded more than once a year. Nearest to the sides of the 'terpen', which were used for agricultural purposes, were the meadows or 'fennen'; further away were the hayfields or 'meden'. Not until these were protected by dikes could the right to use them be turned into proprietary right. In practice this probably made little difference in a community founded on a division into farms, and not on personal property.

On the eve of the first dike building there appear the liberal donors who gave so many Frisian estates – even whole farms complete with serfs – to abbeys and monasteries at Fulda, Werden, Corvey, Echternach and other places. Next to the classical authors, and the hagiographers who came after them, we owe to those institutions the oldest Frisian patronymics and place-names. The patronymics do not differ much from those of the kindred German tribesmen. Apart from the place-names on -wurt and suchlike endings, names on -heim and -ingen also occur, and a few on -huson or -wald. The endings -wurt, -heim and -ingen are often confused. It seems they had not yet been fixed, at least not in comparison with present forms.

Apart from their linguistic importance the monastic records are excellent sources of knowledge about everyday life on the Frisian 'kwelders', from the 8th up to the 11th century. They make us understand that the 'terpen', the largest of which rose to a height of 25 feet, and which often covered several hundred acres, were considered a sufficient adaptation to the hydrographic situation, and supported a community able to yield regular annual contributions, both in kind and money, even though at times no doubt catastrophes like floods, cattle diseases and crop failures levied a heavy toll in lives and property.

To what extent variations of the average height of flood tides, whether or not

in connection with climatic alterations, affected the habitableness of the 'kwelders' is a question to which the most diverse answers have been given, and on which the last word has not been spoken yet.

One thing is certain: it stood or fell with the growth of 'kweldergras', the natural vegetation on alluvial land. On this the cattle pastured in summer, and during the long bleak winters they had it as hay.

Favourable and unfavourable years alternated in the course of times, and the catastrophic influence of high floods was often felt for years after. All the same, what has been brought to light by the historic exploration of the 'terpen' does not seem to support the conception which pins down the history of the terp dwellers to transgressions and regressions which involved the annihilation of entire populations, followed by repopulation. It is most likely that the very fact that they were comparatively primitive enabled the kwelder communities to recover ever again from their many losses. Undoubtedly to such an extent, that we may speak of a continuity, strengthened from the hinterland.

AANVULLINGEN EN VERBETERINGEN

Het karakter van de terpenkaart sloot van te voren reeds de mogelijkheid in dat hierop naderhand de nodige aanvullingen en verbeteringen zouden kunnen worden aangebracht, als vrucht van voortgezet terrein- en archiefonderzoek. Wij menen derhalve goed te doen reeds nu datgene mede te delen wat ons na het afdrukken van de kaartbladen ter kennis kwam en hierop niet meer kon worden aangegeven. Voor het juiste begrip diene voorts dat wel de kloosters, doch niet de kloosterlijke uthoven of voorwerken met afzonderlijke tekens zijn aangeduid. Voorts beperkten wij ons, wat de verlaten kerkplaatsen betreft, tot die gevallen waarbij alle zichtbare sporen in het terrein vervaagden en men met een algehele opschuiving of verdwijning van het onderhavige dorp te doen heeft. Waren de hiertoe gebezigde tekens tevens van toepassing verklaard op de eenzame kerktorens of van hun voormalige bebouwing beroofde kerkhoven, over de van ouds bevolkte kleistreken verspreid, zo zou het kenmerkende onderscheid in dezen tussen de woldstreken met hun aan verschuivingen onderhevige bewoningspatroon enerzijds, de terpengebieden met hun vastgewortelde bewoningskernen anderzijds, niet naar voren zijn gekomen. Een uitzondering werd gemaakt voor het op zichzelf staande geval der St. Radfriedskapel te Bedum. Daarnaast houde men in het oog dat de terpenkaart tevens voorbij is gegaan aan de bidkapellen langs de wegen alsmede de kapellen, aan de belangrijkste kloosterlijke voorwerken verbonden en de huiskapellen, door vermogende hoofdelingen gesticht. Wij meenden namelijk dat de vermelding van dergelijke gegevens slechts zin kon verkrijgen indien volledigheid werd nagestreefd, hetgeen anderzijds evenwel een niet met de opzet van atlas en tekst strokende kerk-historische overwoekering inhield.

Bijzondere moeilijkheden leverden de gevallen op, waarbij twijfel bleef bestaan over de vraag of men te doen had met eigenlijke terpen dan wel verhoogde heem- of huissteden, eerst tot stand gekomen in het tijdperk der vroegste bedijkingen, gedurende hetwelk de kans op doorbraken hier, de hoogst gebrekkige afwatering daar, de noodzaak tot het opwerpen van woonheuvels ook in de nieuwe polders deed voortbestaan, zij het dat deze heuvels ten opzichte van de oudere terpen bescheiden van hoogte en omvang bleven. Met name in de van nature al hoog-opgeslibde kustzoom van gebieden als Barradeel, De Marne en de voormalige Fivelboezem viel ons de beslissing wel eens zwaar en huldigden wij de spreuk „in dubiis abstine”. Men houde het ons wel ten goede indien anderen het gevoelen mochten zijn toegedaan juist hier terpen te kunnen aanwijzen welke zij

vergeefs op de terpenkaart zochten. Met de thans volgende toevoegingen is in het register van terpen en wierden bereids rekening gehouden.

PROVINCIE FRIESLAND

Gemeente Baarderadeel

Arsum, te hechten aan terp kaartblad No. 10-Oost, 572/177, 1.1/0.7.
 Fellum, idem, 573/171, 1.5/0.9.
 Harlingen, idem, 574/171, 1.5/0.1.
 Makkum, te voorzien van terpteken, idem, 567/174, 1.5/0.6.
 Schipens, te hechten aan terp kaartblad No. 10-Oost, 573/170, 1.8/0.7.
 Tjilswerd, idem, 573/169, 1.7/1.9.

Gemeente Dantumadeel

Onbenaamde terp, kaartblad No. 6-West, 591/192, 1.8/0.8.

Gemeente West-Dongeradeel

Spriens, te hechten aan terp kaartblad No. 6-West, 594/191, 0.6/0.6.
 Onbenaamde terp, kaartblad No. 6-West, 593/193, 0.0/1.6.

Gemeente Franekeradeel

Blyns, te hechten aan terp kaartblad No. 5-West, 577/158, 0.7/0.6.

Gemeente Hennaarderadeel

Gaast, te hechten aan terp kaartblad No. 10-Oost, 569/167, 1.7/1.6.
 Onbenaamde terp, kaartblad No. 10-Oost, 570/169, 0.1/0.2.
 Onbenaamde terp, idem, 570/168, 0.8/0.8.

Gemeente Idaarderadeel

Warstiens, te voorzien van terpteken, kaartblad No. 6-West, 575/186, 1.5/0.0.

Gemeente Leeuwarderadeel

Wilaard, te hechten aan terp kaartblad No. 6-West, 580/184, 1.1/0.1.

Gemeente Wonseradeel

Dor iawier, te hechten aan terp kaartblad No. 10-West, 565/158, 0.2/0.9.
 Lutkepingjum, idem, 569/158, 1.3/1.0.
 Rytseterp, te voorzien van terpteken, kaartblad No. 10-Oost, 561/161, 1.8/0.5.
 Sillaard, te hechten aan niet aangegeven terp kaartblad No. 10-West, 565/156, 1.3/1.9.
 Onbenaamde terp, kaartblad No. 10-Oost 572/160, 0.9/1.8.
 Onbenaamde terp, kaartblad No. 10-West, 568/156, 1.4/1.9.
 Onbenaamde terp, idem, 564/158, 0.4/1.6.

PROVINCIE GRONINGEN

Gemeente Adorp

Arwerd, te hechten aan wierde kaartblad No. 7-West, 590/232, 0.6/0.3.
 Onbenaamde terp, kaartblad No. 10-West, 591/231, 0.4/1.4.

Gemeente Appingedam

Laskwerd, te voorzien van terpteken, kaartblad No. 7-Oost, 590/252, 0.2/1.2.

Gemeente Delfzijl

Heveskesklooster, alias Oosterwierum, te voorzien van kloosterteken, kaartblad No. 8, 591/260, 1.3/1.3.

Ring(en)um, te hechten aan niet aangegeven wierde, kaartblad No. 7-Oost, 594/256, 1.2/0.4.

Gemeente Ezinge

Antum, te hechten aan wierde, kaartblad No. 7-West, 592/227, 1.5/0.9.

Gemeente Leens

Douwen, te hechten aan niet aangegeven wierde, kaartblad No. 7-West, 597/222, 0.9/0.8.

Gemeente Middelstum

Engeweer, te voorzien van terpteken, kaartblad No. 7-West, 594/238, 0.6/1.2.

Gemeente Stedum

Krangeweer, te hechten aan niet aangegeven wierde, kaartblad No. 7-Oost, 592/241, 1.1/1.4.

Gemeente Termunten

Grijze Monnikenklooster, te voorzien van kloosterteken, kaartblad No. 8, 590/264, 1.5/0.2.

Lesterhuis, te voorzien van terpteken, idem, 589/264, 0.3/1.3.

Onbenaamde terp, idem, 591/265, 0.6/0.9.

Gemeente Ulrum

Bezum, te voorzien van terpteken, kaartblad No. 6-Oost, 596/215, 1.0/1.8.

Menneweer, te voorzien van terpteken, idem, 597/216, 0.6/1.3.

Robersum, te voorzien van terpteken, idem, 596/216, 0.5/0.4.

Onbenaamde terp, idem, 597/216, 1.5/1.5.

Onbenaamde terp, idem, 595/217, 0.7/0.9.

Gemeente Winsum

Lutjehuizen, te hechten aan niet aangegeven wierde, kaartblad No. 7-West, 594/227, 0.3/0.9.

Onbenaamde terp, idem, 594/228, 0.2/1.3.

Dijkwezen

Kaartbladen No. 7-West en No. 3-West. Bij nader inzien menen wij het bestaan van een zeekering te mogen aannemen, voorafgaande aan die welke op onze kaarten staat aangegeven en haar beloop nemende vanaf Rongelweer bewesten Mensingeweer en Eenrum, vervolgens benoorden Saaksumhuizen, Den Andel en Warfum tot Oostervalge. Deze oudere zeekering laat zich in het terrein vervolgen vanaf Rongelweer over Mensingeweer, Ernstheem, Lutke Saaksum tot aan Baflo. Vandaar buigt de dijk met een haakse bocht over Raskwerd af naar Breede om benoorden Warfum ter hoogte van Oostervalge aansluiting met de latere zeekering te vinden.

BIJLAGE

Alfabetisch, volgens gemeenten gerangschikt register van terpen en wierden.

Het aantal door ons in kaart gebrachte, door menselijk toedoen in de kuststreken tussen Vlie en Eems ontstane woonheuvels bedraagt 1190, waarvan er 955 binnen de provincie Friesland gelegen zijn of tot voor een eeuw waren, 235 binnen de provincie Groningen. De verlaten en vervolgens overslibde nederzettingen zijn buiten beschouwing gelaten, hoewel deze in de meeste gevallen eveneens het karakter van een lichte verhevenheid droegen en onder gunstiger omstandigheden tot normale terpen uit hadden kunnen groeien.

De Nederlandse schrijfwijze der namen van binnen het huidige Friese taalgebied gelegen dorpen en buurten leverde de nodige moeilijkheden op waar deze geen recht liet wedervaren aan de Friese klanken „ei”, „y”, „tsj” en „s”, althans geen blijk van beginselvastheid vertoonde in de vertolking daarvan. Teneinde hierin een grotere getrouwheid en regelmaat te bereiken, zonder aan de bruikbaarheid van het register voor ambtelijke doeleinden afbreuk te doen, handhaafden wij enerzijds weliswaar de schrijfwijze „tj” aan het begin van plaatsnamen, ook al spreekt men deze tweeklank in Friesland als „tsj” uit, doch spelden anderzijds alle beginletters van plaatsnamen, aanvangende met „s”, overeenkomstig het spraakgebruik, met deze letter, al dan niet in afwijking met de geijkte Nederlandse schrijfwijze, die op dit punt tussen „s” en „z” weifelt. Tenslotte volgden wij de Friese schrijftaal waar deze in gesloten lettergrepen duidelijk onderscheid maakt tussen „ei” en „y”, terwijl in open lettergrepen, al naar gelang de uitspraak, „ei” en „i” gebezigd zijn.

Wellicht ten overvloede zij er op gewezen dat de door ons als onbenaamd opgegeven woonheuvels in werkelijkheid geenszins naamloos geweest behoeven te zijn doch hun benamingen ten gevolge van ontvolking of andere oorzaken reeds zovele eeuwen geleden verloren dat daaraan ook in de geschreven geschiedbronnen geen herinnering meer beklifde.

PROVINCIE FRIESLAND

Gemeente Baarderadeel.

Aantal 60

Arsum	Makkum
Baard	Mantgum
Battens	Memerd
Bessens	Monnikebajum,
Bongier	vgl. St. Michaelsberg
Bozum	Oosterlittens
Britswerd	Oosterwierum
Bruggeburen	Saaksum
Fâldens	Schelum
Fellum	Schildum, vgl. Schelum
Fons	Schillaard
Geleburen	Schipens
Harlingen	Schrins
Hesens	St. Michaelsberg
Hesenser Oerd	Tjeintgum
Hilaard	Tjilswerd
Hokwerd	Wammerd
Huins	Weakens
Jellum	Weidum
Jet	Westerhuis
Jetster Oerd	Wieuwens
Jorwerd	Wieuwerd
Kleiterp	Winsum
Langwerd	Onbenaamd 15
Lions	

Gemeente Barradeel.

Aantal 40

Almenum	Pietersbierum
Biniaterp	Ropens
Firdgum	Sexbierum
Harlingen	Swaardeburen
Lidlum	Tjummarum
Minnertsga	Voorrijp
Monnikenterp	Wynaldum
Oetsum	Onbenaamd 24
Oosterbierum	

Gemeente Dantumadeel.

Aantal 12

Birdaard	Drie Terpen
Driesumerterp	Janum

Keimpewier	Marienberg
Klaarkamp,	vgl. Waltheim
vgl. Rinsum	Rinsum
Lillewier	Waltheim
	Onbenaamd 4

Gemeente Oost-Dongeradeel.

Aantal 52

Aalsum	Metslawier
Abbewier	Morra
Angahuizen	Niawier
Anjum	Oostrum
Barwegen	Oudterp
Bollingwier	Sionsberg
Dokkum	Sjukmahuis
Ee	Stiem
Engwierum	Sybrandahuis
Ezumburen	Teerd
't Heech	Tibma
Jouswier	Weerd
Lioessens	Wetsens
Lytsewier	Onbenaamd 24
Medhuizen	

Gemeente West-Dongeradeel.

Aantal 35

Bauwerd	Kleffens
Betterwird	Lutjelaard
Bierum	Medwerd
Bornwerd	Nes
Bornwerderhuizen	Raard
Brantgum	Roorderterp
Dieuwerd	Spriens
Fiskersburen	Ternaard
Foudgum	Tjessens
Hantum	Waaksens
Hantumhuizen	Wie
Hiaure	Wierum
Holwerd	Onbenaamd 10

Gemeente Ferwerderadeel.

Aantal 39

De Beer	Ferwerd
Blija	Foswerd
Boteburen	Genum
Doniaterp	Gernaard

Hallum	Marrum
Hikaard	Oosterbeintum
Hogebeintum	Reitsum
Jislum	Staniahuis
Jousumburen	Vaardeburen
Kornwerd	Wanswerd
Lichtaard	Wirdsterterp
Mariëngaarde	Onbenaamd 16

Gemeente Franekeradeel.

Aantal 124

Achlum	Ludum
Arkens	Lutjelollum
Barrum	Midlum
Blyns	Miedum
Boer	Molswerd
De Bril	Monnikenbildt
Deersum	Oerdum
Doijum	Offingahuis
Dongjum	Peins
Dongjumer Oerd	Ried
Erkens, vgl. Arkens	Saltrijp
Fatum	Salwerd
Fatum	Schalsum
Franeker	Sidlum
Geltep	Sopsum
Getswerd	Sweins
Grote Vleeren, vgl. Sidlum	Tamterp
Herbaijum	Teetlum
Herum	Tinum
Hitsum	Tjallum
Holprijp	Tjum
Kie	Tolsum
Kingum	Tonkum
Kitselum	Tritsum
Kleine Vleeren	Truurd
Koüm	Ungaburen
Laakwerd	Westerhitsum
Langaard	Wetsens
Lankum	Witsens
Ludingakerk	Yslum
	Onbenaamd 66

Gemeente Haskerland.

Aantal 1

Sythuisen

Gemeente Hemelumer Oldeferd.

Aantal 4

Algeraburen	Molkwerum
Hindelopen	Westerend

Gemeente Hennaarderadeel.

Aantal 73

Anskwerd	Lopens
Baijum	Lutkewierum
Barkwerd	Meilahuus
Bongahuis	Mollum
Bonkwerd	Montsamaburen
Braard	Oudehuis
Britsaard	Rien
Doniahuis	Rispens
Doniaterp	Schrok
Edens	Sions
Ee	Sippens
Eeskwerd	Spannum
Feins	Stapert
Felsum	Stettens
Gaast	Swachtum
Gaasterterp	Swichum
Geins	Swinggaard
Gietens	Swyns
Grotewierum	Tellens
Harns	Tjeppenboer
Hattingahuis	Tornwerd
Hennaard	Tywerd
Hidaard	Waaksens
Hoekens	Walperd
Honsboot	Warntille
Itens	Welsrijp
Jorum	Westerlittens
Kubaard	Wommels
Laakwerd	Wyns
Laard	Zonderland
Laasterp	Onbenaamd 12

Gemeente Idaarderadeel.

Aantal 54

Abmawier	Domwier
Aegum	Engeburen
Allingawier	Friens

Gottum	Roordahuizum
Grouw	Sydeburen
Hettingawier	Tjesmawier
Idaard	Tjinserburen
Jornahuis	Twiksel
Koldaard	Warstiens
Meinersburen	Wartena
Modderwier	Wilaard
Naarderburen	Onbenaamd 31

Gemeente Kollumerland.

Aantal 21

Burum	Weerdeburen
Scharneburen	Onbenaamd 17
Vrouwenklooster	

Gemeente Leeuwarderadeel.

Aantal 71

Barrahuis	Noordend
Bilgaard	Pytkwier
Blitsaard	Rizens
Braard	Skierhûs
Britsum	Stiens
Finkum	Swaard
Fiskwerd	Swichum
Goutum	Swynserhûs
Harmswerd	Taniaburg
Hempens	Techum
Hoogterp,	Teerns
vgl. Harmswerd	Tjaard
Huizum	Truurd
Hijjum	De Werp
Jelsum	Widrum
Kammingabuor	Wilaard
Kornjum	Wirdum
Leeuwarden	De Wurge
Lekkum	Wytgaard
Marwerd	Zuiderburen
Miedum	Onbenaamd 32

Gemeente Menaldumadeel.

Aantal 62

Anjum	Besseburen
Beetgum	Blessum
Berlikum	Boksum

Deinum	Menaldum
Dronrijp	Ritsumaburen
Engelum	Slappeterp
Franjum	Wanserburen
Glins	Westerwird
Hatsum	Wier
Marsum	Onbenaamd 43

Gemeente Rauwerderhem.

Aantal 36

Abbingawier	Krins
Bernsterburen	Laard
Berwerd	Poppingawier
Deersum	Rauwerd
Engwerd	Speers
Flansum	Sybrandaburen
Fouteburen	Yntahûs
Harstaburen	Onbenaamd 20
Irnsun	

Gemeente Smallingerland.

Aantal 9

Goëngahuizen	Kloesewier
Grote Vleeren	Okes
Kleine Vleeren	Onbenaamd 4

Gemeente Tietjerksteradeel.

Aantal 12

Bartelehiem	Wyns
Wrans	Onbenaamd 9
Wryns	

Gemeente Utingeradeel.

Aantal 22

Aalsum	Meskenwier
Akkrum	Nes
Birstum	Oldeboorn
Bokkum	Poppenhuizen
Dijkhuizen	Warniahuizen
Henshuizen	Wiardahuizum
Lekkerterp	Onbenaamd 9
Longersum, vgl. Nes	

Gemeente Wonseradeel.

Aantal 170

Aaksens	Hiddum
Aamburen	Hieslum
Abbingawier, vgl. Engwier	Hisaard
Allingawier	Houw
Andlahuis	Idsegahuizen
Angterp	Idserdaburen
Arkum	Idskenhuizen
Arum	Indijk
Atseburen	Jonkershuizen
Baarderburen	Jorlum
Baburen	Jousterp
Bamburen	Keppens
Barsum	Kie
Beijum	Kimswerd
Bittens	Kluurd
Bloemkamp	Knossens
Bolsward	Kornwerd
Bongaterp	Loerd
Bonjeterp	Lollum
Bootgum	Longerhouw
Bruindeer	Lunjier
Dedgum	Lutkepingjum
Doniaburen	Makkum
Doniawier	Marwerd
Eekwerd	Moneburen
Eemswoude	Monnikeburen
Eesterburen	Oegeklooster
Engwier	Oorns
Exmorra	Oosthem
Fallingaburen	Otteburen
Ferwoude	Parrega
Filens	Piaam
Freollum	Pingjum
Gerns	Rewerd
Goijum	Rillaard
Golkematerp	Rytseterp
Govertterp	Saard
Greonterp	Schettens
Grons	Schraard
Haijum	Senserhuizen
Hartwerd	Sillaard
Hemert	Sions
Hichtum	Sotterum
	Sotterum

Surich	Wons
Syswerd	Wonser Weeren
Tjerkwerd	Wonser Weerstal
Vierhuizen	Ysgum
Vliet	Yskeburen
Witmarsum	Onbenaamd 71
Wonneburen	

Gemeente Wymbritseradeel.

Aantal 58

Abbega	Olijfberg,
Abwerd	vgl. Sytsingawier
Anneburen	Oosterburen
Banwerd	Oosthem
Barrewier	De Pölle
Blanksens	Remswerd
Bons	Rennertsterp
Duinterpen	Scharnegoutum
Friezenterp	Scharnum
Gauw	St. Jansberg
Goënga	Sneek
Hegewier	Sytsingawier
Hemelum	Thabor, vgl. Abwerd
't Inga	Tinga, vgl. 't Inga
Jouswerd	Tirns
Jutrijp	Vijfhuis
Kilewier	Westerburen
Laard	Wolsum
Loënga	Ijsbrechtum
Nijklooster	Ytsum
Offingawier	Onbenaamd 20

PROVINCIE GRONINGEN

Gemeente Adorp.

Aantal 17

Adorp	Sauwerd
Arwerd	Selwerd
Harsens	Wetsinge
Heksum	Wierum
Paddepoel	Onbenaamd 8

Gemeente Aduard.

Aantal 7

Aduard	Den Ham
Fransum	Langeweer
Fransumer Voorwerk	Onbenaamd 2

Gemeente Appingedam.

Aantal 20

Eelwerd	Oling
Garreweer	Opwierde
Hogewerf	Solwerd
Jukwerd	Tjamsweer
Laskwerd	De Wierde
Lutke Oling	De Wierhuizen
Marsum	Onbenaamd 7

Gemeente Baflo.

Aantal 6

Abbweer	Raskwerd
Baflo	Tinallinge
Lutke Saaksum	Onbenaamd 1

Gemeente Bedum.

Aantal 4

Menkeweer	Onbenaamd 2
Onderwierum	

Gemeente Bierum.

Aantal 16

Arwerd	Nijklooster,
Bansum	vgl. Romerswerf
Bierum	Oldeklooster,
Feldwerd	vgl. Feldwerd
Godlinze	Romerswerf
Holwierde	Rozenkamp,
Katmis	vgl. Romerswerf
Krewerd	Spijk
Losdorp	Wierum
Lutjeburen	Onbenaamd 2
Nansum	

Gemeente Ten Boer.

Aantal 13

Bloemhof,	Oldersum
vgl. Wittewierum	Thesinge
Ten Boer	Tuwingahuis
Hemert	Wittewierum
Huisburen	Woltersum
Lellens	Onbenaamd 4

Gemeente Delfzijl.

Aantal 20

Amsweer	Oosterwierum
Biezum	Ringenum
Farmsum	Tuikwerd
Geefsweer	Uitwierde
Gommelburg	Weiwerd
Heveskes	Onbenaamd 9
Hevekesklooster,	
vgl. Oosterwierum	

Gemeente Eenrum.

Aantal 1

Eenrum

Gemeente Ezinge.

Aantal 18

Antum	Hardeweer
Bauwerd	Joeswerd
Beswerd	Krassum
De Brilllerij	Oostum
Ezinge	Suttum
Feerwerd	Onbenaamd 6
Garnwerd	

Gemeente Hoogkerk.

Aantal 4

Dorkwerd	Onbenaamd 2
Kleiwerd	

Gemeente Kantens.

Aantal 8

Eelswerd	Rottum
Eppenhuisen	Stitswerd
Helwerd	Onbenaamd 2
Kantens	

Gemeente Leens.

Aantal 13

Douwen	Schouwen
De Eewer	Tuins
Groot Maarslag	Warfhuizen
De Houw	Wehe
Klein Maarslag	Onbenaamd 3
Leens	

Gemeente Loppersum.

Aantal 11

Drewerd	Nienhuis
Duursum	Sjuksum
Eekwerd	De Wier,
Enzelens	vgl. Duursum
Loppersum	Wirdum
Meerum	Onbenaamd 2

Gemeente Middelstum.

Aantal 6

Engeweer	De Palen
Huizinge	Toornwerd
Middelstum	Westerwytwerd

Gemeente Oldehove.

Aantal 16

Aalsum	Lammerbult
Barwerd	Nichove
Engelum	Oldeheem
Enum	Roetsum
Fritum	Saaksum
Gaaikeuweeer	Selwerd
Kenwerd	Onbenaamd 3

Gemeente Stedum.

Aantal 9

Barnheem	Ol Fort
Garsthuizen	Stedum
Krangeweer	Westeremden
Lutjewytwerd	Onbenaamd 1
Nittersum	

Gemeente Termunten.

Aantal 11

Borgsweer	Termunten
Dallingeweer	De Wierde
Lalleweeer	Woldendorp
Lesterhuis	Onbenaamd 3
Reide	

Gemeente Uithuizen.

Aantal 1

Oldorp

Gemeente Ulrum.

Aantal 11

Bezum	Oosterhallum
Elens	Robersum
De Hoogte	Vliedorp
Menneweer	Westerhuis
Midhallum	Onbenaamd 2

Gemeente Uskwerd.

Aantal 4

Uskwerd	Wytwerd
Watwerd	Onbenaamd 1

Gemeente Warfum.

Aantal 5

Groot Zeewijk	Warfumerklooster
Klein Zeewijk	Onbenaamd 1
Warfum	

Gemeente Winsum.

Aantal 10

Bellingeweer	Tijum
Lutjehuisen	Valkum
Maarhuizen	Winsum
Obergum	Onbenaamd 2
Ranum	

Gemeente 't Zand.

Aantal 4

Enum	Leermens
Enumerhoogte	Oosterwytwerd

AARDRIJKSKUNDIG REGISTER

A

- Aaksens 103, 269
 Aalsmeer 125
 Aalsum (Fr.) 25, 34, 76, 118, 229, 266, 268
 Aalsum (Gr.) 85, 271
 Aamburen 269
 Abbega 103, 124, 131, 269
 Abbeweer 270
 Abbewier 226, 266
 Abbingawier 268, 269
 Abmawier 267
 Abwerd 269
 Achlum 267
 Adorp 120-121, 262, 269
 Aduard 45, 93, 118, 129, 152, 155, 165, 173-174, 176, 210, 211, 247, 269
 Aduarder Voorwerk 152
 Aegum 267
 Aken 188
 Akkrum 193, 268
 Akmarijp 193
 Alfén (N.Br.) 195
 Alfén (Z.H.) 46
 Algeraburen 267
 Alingturp 122, 154
 Alkmaar 122
 Allingawier 96, 120, 131, 267, 269
 Almenum 26-27, 92, 97, 266
 Altmark 198
 Ameland 113, 117, 123, 173
 Amer 217
 Amsweer 20-22, 270
 Andel, Den 115, 117, 146, 194, 263
 Andlahuis 269
 Angahuizen 266
 Angterp 121, 269
 Anjum 118, 161, 209, 226, 266, 268
 Anneburen 269
 Anskwerd 267
 Antum 145, 147, 194, 263, 270
 Appingedam 24, 127, 129, 146, 152, 166, 174-175, 223-224, 227, 263, 270
 Apt 129, 174-175
 Arbere 173
 Arkens 27, 267
 Arkum 103, 269
 Arkumer Hem 103
 Arsum 262, 266
 Arum 42, 232, 269
 Arwerd 69, 147, 262, 269 270
 Assen 45
 Atseburen 103, 269
 Aucterp 120
 Avendorp 122, 126, 154, 188

B

- Baard 48, 266
 Baarderadeel 123, 137, 142, 150, 208-209, 262, 266
 Baarderburen 53, 269
 Babberspolder 206
 Baburen 269
 Baenterp 124
 Baflo 56, 119, 146, 194, 263, 270
 Baijum 98, 162, 165, 267
 Bakkum 184
 Bamburen 269
 Bangaterp 120
 Bansum 270
 Banwerd 269
 Barkwerd 267
 Barnegat 143
 Barnheem 147, 271
 Barradeel 137, 155, 266
 Barrahuis 268
 Barrewier 102-103, 269
 Barrewierster Hem 102-103
 Barrum 42, 267
 Barsum 269
 Bartelehiem 268
 Barwegen 266
 Barwerd 271
 Battens 118, 266
 Baucketerp 120
 Bauwerd (Fr.) 266
 Bauwerd (Gr.) 270
 Bayeux 135, 156
 Bebbingaterp 120
 Bedum 22, 82, 146, 174, 191, 193, 261, 270
 Bedumerwold 58, 176
 Bedumerzijk 211
 Beer, De 266
 Beers 128
 Beerta 127
 Beetgum 67, 98, 268
 Beieren 198
 Beijum (Fr.) 118, 269
 Bellingweer 254, 271
 Bennekom 189
 Berg van Troje 136, 157
 Berlikum 26, 92, 97, 148, 268
 Bern 195
 Bernsterburen 268
 Berwerd 268
 Besseburen 85, 268
 Bessens 33, 142, 266
 Beswerd 145, 147, 270
 Bethlehem 163
 Betterwird 266
 Betuwe 45, 115
 Bezum 263, 271
 Bierum (Fr.) 266
 Bierum (Gr.) 156, 235, 270
 Biezum 106, 147, 227, 270
 Bildtpolders 57
 Bilgaard 268
 Biniaterp 266

Birdaard 118, 266
 Birstum 268
 Biskupin 52, 80
 Bittens 269
 Blanksens 269
 Blauwhuis 120
 Blessum 118, 268
 Blitsaard 103, 268
 Blitsaarder Hemrik 103
 Bloemhof 127, 164, 181, 270
 Bloemkamp 137, 158, 160, 161, 168, 173, 208, 269
 Blija 266
 Blyns 118, 262, 267
 Boer 267
 Boer, Ten 22, 147, 191, 270
 Bohemen 198
 Bokkum 268
 Boksum 27, 268
 Bollingwier 118, 266
 Bologna 34
 Bolsward 28, 31-32, 103, 116, 120-121, 133, 161, 164, 178, 269
 Bommelerwaard 99
 Bongahuis 267
 Bongaterp 269
 Bongier 266
 Bonjeterp 269
 Bonkwerd 261
 Bons 103, 118, 269
 Bonser Hem 103
 Bonterp 120
 Boorne 98, 100, 120, 137, 177-178, 187
 Boornzwaag 177
 Bootgum 269
 Borgsweer 271
 Borkulo 17
 Bornwerd 55, 117-118, 266
 Bornwerderhuizen 266
 Borssele 136, 157
 Boston 90
 Boteburen 266
 Boterdiep 176
 Bozum 5, 98, 107, 137, 208-209, 266

Braard 267, 268
 Brandemeer 177, 189
 Brandesloot 189
 Brantgum 117-118, 266
 Breede 263
 Bremen 129, 183, 198
 Bril, De 267
 Brillierij, De 51, 270
 Britsaard 267
 Britsum 27, 118, 268
 Britswerd 96, 98, 123, 149-150, 266
 Broekburg 207
 Brugge 221
 Bruggeburen 33, 241, 266
 Bruindeer 269
 Brunwerd 120, 146
 Burg (Schouwen) 204
 Burg (Texel) 204
 Burgwerd 96
 Burmaniaterp 39, 85
 Burum 268
 Butjadingenerland 16
 Buttinge 135, 157
 Buwaterp 121
 Byniaterp 120

C

Castricum 184
 Coesfeld 17
 Cornelissenwerf 126
 Cusemer 209

D

Dallingeweer 271
 Damsterdiep 129, 152, 175, 223
 Dantumadeel 262, 266
 Dedgum 126, 145, 190, 269
 Deersum 53, 107, 267, 268
 Deinum 4, 49, 80, 105, 268
 Delf (Fr.) 179, 212-213
 Delf (Gr.) 166, 174-176
 Delfdijk 175
 Delfland 213
 Delfshaven 221
 Delft 10
 Delfzijl 57, 174-175, 263, 270
 Delleweg 175
 Denemarken 134
 Diefdijk 99
 Diepperder Hem 178
 Dieuwerd 266
 Diksmuiden 207, 221
 Dithmarschen 34
 Dodewaard 185
 Dodingaterp 120
 Does, Ter 136
 Doijum 267
 Dokkum 15, 34, 42, 59, 70, 90-91, 107, 117-118, 129, 195-196, 210, 218, 229-230, 266
 Dokkumer Diep 42
 Dollard 193
 Dolte 179
 Domburg 204
 Dommel 195
 Domp, De 102
 Domwier 267
 Dongjum 267
 Dongjumer Oerd 267
 Doniaburen 269
 Doniaga 125
 Doniahuis 267
 Doniaterp 266, 267
 Doniawerstal 197
 Doniawier 262, 269
 Dorkwerd 40, 121, 270
 Dorpen, De 122, 126
 Douwen 263, 270
 Doytijeterp 120
 Drente 47, 55-57, 63, 128, 142
 Dwerd 271
 Drie Delfzijlen 174
 Drie Terpen 42, 84, 266
 Driesumerterp 121, 266
 Dronrijp 26, 32, 92, 97, 193, 268

Dubbel 205
 Duinterp 121, 125, 269
 Duivendijke 134, 156
 Duursum 271
 Duurswold 193
 Dijken 177
 Dijkhuizen 268
 Dijkshorn 147

E

Echternach 115, 154, 219-220
 Edens 267
 Ee 117, 266, 267
 Ee (flumen) 176-177, 212
 Eekwerd (Fr.) 269
 Eekwerd (Gr.) 271
 Eelde 142
 Eelder Diep 100
 Eelswerd 270
 Eelwerd 270
 Eem 99
 Eems 1, 8, 15-16, 19, 25, 37, 46, 48, 50, 54-57, 60, 64, 67, 71, 73, 93, 115-116, 126, 130, 137, 142, 145, 149, 164, 173-175, 196, 211, 265
 Eemsdijk 17, 21, 180
 Eemswoude 103, 116, 145, 190, 269
 Eenrum 22, 42, 143, 146, 263, 270
 Eeskwerd 118, 267
 Eesterburen 269
 Eestrum 147
 Eewer, De 270
 Egmond 136, 183, 197, 220
 Eider 99
 Eiffel 69
 Einswarden 46
 Ekenstein 152
 Elahuizen 133
 Elbe 15, 67, 71, 128, 198
 Elens 146, 187, 271
 Elisenhof 46
 Ellerhuizen 191

Elswerd 146
 Emden 15, 46, 59, 93, 104, 196-197
 Emmerwolde 146, 192
 Emsego 210
 Engeburen 267
 Engeland 33, 67
 Engelum (Fr.) 84, 127, 268
 Engelum (Gr.) 271
 Engeweer 263, 271
 Engwerd 268
 Engwier 269
 Engwierum 118, 266
 Enum 42, 105, 145-147, 271
 Enumerhoogte 25, 69, 147, 171
 Enzelens 119, 147, 271
 Eppenhuisen 270
 Erkens 27, 267
 Ernstheem 263
 Essen (Dr.) 173
 Exmorra 145, 190, 269
 Ezinge 24-25, 42-45, 49, 59, 68, 77, 84-85, 107, 233, 263, 270
 Ezum(buren) 118, 266

F

Fâldens 266
 Fallingaburen 269
 Farmsum 20, 58, 147, 174-175, 270
 Fatum 267
 Feddersen Wierde 46, 55, 59, 78-79
 Feerwerd 115, 117, 119, 145, 147, 270
 Feins 267
 Feldwerd 20-21, 74, 151, 270
 Fellum 262, 266
 Felsum 267
 Ferwerd 39, 42, 67, 77, 96-97, 107-108, 117-118, 149, 231, 266
 Ferwerderadeel 266-267

Ferwoude 269
 Filens 269
 Fimel 146
 Finkum 123, 268
 Firdgum 117-118, 196, 266
 Fiskersburen 266
 Fiskwerd 30, 118, 196, 268
 Fivel 100, 129, 174-175, 186, 194, 211-212
 Fivelgo 52, 107, 120, 152, 159-160, 175, 181, 183, 194, 208
 Flansum 268
 Flieterpen, De 93, 148
 Fluesen, De 98, 133
 Folsgare 118, 121
 Fons 266
 Foswerd 163, 266
 Foudgum 118, 230, 266
 Fouteburen 268
 Foxwolde 173
 Franeker 23-24, 98, 118, 267
 Franekeradeel 127, 262, 267
 Franjum 118, 165, 268
 Fransum 269
 Fransumer Voorwerk 152, 269
 Freollum 269
 Friens 267
 Friezenterp 120, 269
 Fritum 145, 271
 Fulda 114-115, 121, 196, 190

G

Gaaikemaweer 271
 Gaast 262, 267
 Gaasterland 31-32, 109
 Gaasterterp 121, 267
 Gaastmeer 131
 Garmerwolde 192
 Garnwerd 147, 194, 270
 Garrelswaer 129
 Garreweer 129, 146, 270
 Garsthuizen 271

Gauw 103, 131, 269
 Geefsweer 177, 270
 Geeuw 177
 Geins 267
 Geleburen 266
 Gelterp 267
 Gent 207
 Genum 118, 148, 266
 Gerkesklooster 154, 173
 Gernaard 266
 Gerns 269
 Getswerd 267
 Gietens 118, 267
 Glins 268
 Glückstadt 15
 Godlinze 21, 42, 85, 120, 147,
 187, 270
 Goënga 103, 193, 269
 Goëngahuizen 268
 Goëngarijp 193
 Goijum 269
 Golkematerp 269
 Gommelburg 270
 Gottum 117, 268
 Goutum 84, 117, 121, 268
 Greate Wierren 131
 Greonterp 95, 121, 269
 Grewinge olde fenne 121
 Groene Dijk 102
 Gronenborg 142
 Groningen 13-16, 18, 20, 22-
 23, 26, 31, 35-37, 39-42, 46,
 48, 59, 68-70, 94, 134, 137,
 153, 190-191, 193, 218
 Grons 269
 Groot Maarslag 270
 Groot Zeewijk 63, 271
 Grootebroek 81, 84
 Grote Brekken 177
 Grote Heekt 100, 174
 Grote Vleeren 267, 268
 Grotewerf 126
 Grotewierum 130, 267
 Grouw 268
 Govertterp 269
 Grijskerke 135
 Grije Monnikenklooster 263

H

Haijum 269
 Halberstadt 198
 Half Ambacht 176
 Halligen 63, 99, 113, 152
 Hallstatt 48, 52-53, 80
 Hallum 67, 107, 162, 267
 Haltern 80
 Ham, Den 269
 Hamburg 176, 212
 Hantum 118, 193, 266
 Hantumhuizen 91, 193, 266
 Hapert 195
 Hardeweer 270
 Haren 173
 Harg 205, 221
 Hargen 206, 221
 Harich 109, 151
 Harkstede 129
 Harlingen 26, 57, 121, 262,
 266
 Harlingerland 164
 Harmswerd 103, 121, 153,
 268
 Harmswerder Hemrik 103
 Harns 267
 Harpstedt 53
 Harsens 146, 269
 Harstaburen 268
 Hartenturp 122, 154
 Hartwerd 137, 160, 269
 Haskerdijken 194
 Haskerland 267
 Hastings 156
 Hatsum 42, 45, 84, 268
 Hattingahuis 267
 Haukesterp 120
 Hauwerd 124
 Haytienterp 120
 Hederum 118, 261
 Hedwigspolder 63, 157
 Heech, 't 266
 Heeg 116, 124, 131-132, 176
 Heemskerk 136
 Hegewier 269
 Heisterbach 208

Hekelingen 81
 Heksum 269
 Hellingaterp 120
 Hellum 22
 Helwerd 127, 146, 224, 270
 Hemelum 269
 Hemelumer Oldeferd 148,
 267
 Hemerderwolde 147, 193
 Hemert (Fr.) 118, 269
 Hemert (Gr.) 147, 193, 270
 Hemkewerf 126
 Hempens 55, 268
 Hennaard 267
 Hennaarderadeel 262, 267
 Henshuizen 268
 Herbaijum 26, 92, 127, 267
 Herum 267
 Hesens 128, 266
 Hesenser Oerd 266
 Hessens 46, 78, 85
 Hettingawier 268
 Heveskes 20, 270
 Heveskesklooster 263, 270
 Hiaure 118, 266
 Hichtum 49, 55, 118, 269
 Hidaard 32, 178, 267
 Hiddum 269
 Hieslum 115, 117-118, 121,
 145, 190, 269
 Hikaard 267
 Hilaard 128, 142, 163, 266
 Hillematerp 120
 Hindelopen 117-118, 178-
 179, 267
 Hinte 17
 Hisaard 269
 Hitsum 26, 92, 97, 267
 Hodorf 46, 78
 Hoek 153
 Hoekens 118, 267
 Hofland 124
 Hoge Warf 127
 Hoge Wurft 126
 Hogebeintum 25, 38-39, 49,
 67, 77, 84-85, 117-118, 231,
 267

Hogewerf 127, 146, 270
 Hohe Lieth 55
 Hokwerd 266
 Holland 179, 199
 Hollandse IJssel 197, 200, 205
 Holprijp 42, 84, 193, 267
 Holwerd 96-98, 107, 237, 266
 Holwierde 107, 129, 151, 270
 Holwierder Klooster 22
 Hommerts 24, 131-132, 176-177
 Hommertser Oud Hof 132
 Hongarije 34
 Honsboot 267
 Hoogkarspel 81
 Hoogkerk 147, 153, 193, 270
 Hoogte, De 271
 Hoogterp 103, 121, 153, 268
 Hoorn 124
 Hornestreek 250
 Hornhuizen 145
 Hottingaterp 120
 Hottingawier 262
 Houw (Fr.) 269
 Houw, De (Gr.) 146, 270
 Houweningen 206
 Hoxwier 98, 137
 Huins 266
 Huisburen 270
 Huizinge 271
 Huizum 268
 Hulsel 195
 Humsterland 107, 115, 145, 176, 182, 194
 Hunse 100, 142-143, 145, 175, 216-217
 Hunsego 35, 81, 117-118, 120, 129, 145, 153, 176, 186, 194
 Hynxteterp 121
 Hijjum 35, 268

I

Idaard 268
 Idaarderadeel 262, 267-268

Idsegahuizen 269
 Idserdahuizen 269
 Idskenuizen 269
 IJpendam 213
 Indijk 23, 131, 269
 Indijk (flumen) 117
 Inga, 't 269
 Innersdijk 176, 190-192, 218
 Irnsum 123, 178, 268
 Itens 178, 267

J

Jansterp 120
 Janum 42, 266
 Jarrelt 85
 Jastorf 52-53, 55
 Jellum 251, 266
 Jellumer Noorburen 132, 251
 Jelsum 268
 Jemgum, zie Jemmingen
 Jemmingen 55-56, 58, 80, 116
 Jennelt 83, 85
 Jet 123, 266
 Jetster Oerd 266
 Jislum 84, 118, 267
 Joeswerd 51, 145, 270
 Jonkershuizen 269
 Jorlum 269
 Jornahuis 268
 Jorum 267
 Jorummaterp 121
 Jorwerd 123, 128, 161, 209, 242, 266
 Jorwerderaterp 121
 Joure 125
 Jousterp 120, 269
 Jousumburen 91, 267
 Jouswerd 103, 269
 Jouswier 96, 266
 Jukwerd 20-21, 41, 104, 208, 270
 Jutrijp 121, 125, 131, 176-177, 193, 269

K

Kaagterpen, De 122
 Kamingabuur 153, 268
 Kamper Eiland 7, 99, 155
 Kantens 70, 224, 270
 Kapelleterp 162
 Karringemaar 211
 Katmis 270
 Keimpewier 266
 Keltenheuveld 208
 Kenwerd 115, 147, 152, 271
 Keppel 157
 Keppens 269
 Kessel 157
 Kethel 83, 205-206, 220
 Keulen 219
 Kie 267, 269
 Kilewier 269
 Kimswerd 30, 65, 84, 269
 Kingum 27, 267
 Kitselum 267
 Klaarkamp 27, 45, 117-118, 173, 266
 Kleffens 266
 Klein Maarslag 270
 Klein Zeewijk 63, 271
 Kleine Heekt 100, 174
 Kleine Vleeren 267, 268
 Kleine Wurft 126
 Kleiterp 121, 266
 Kleiwerd 121, 270
 Kloesewier 268
 Kloosterburen 165
 Kloosterterp 67
 Kluurd 269
 Knollendam 213
 Knossens 103, 269
 Köln-Lindenthal 49
 Koevorden 93, 142
 Koldaard 268
 Kollum 26, 117-118
 Kollumerland 268
 Kooifenne 27
 Kornjum 63, 268
 Kornwerd 117-118, 267, 269
 Korrel, De 208

Kortezwaag 153
 Koudum 92, 97-98, 125, 145, 190
 Koum 267
 Krangeweer 77, 263, 271
 Krassum 68, 114-115, 117, 145-147, 270
 Krewerd 20-21, 270
 Krins 268
 Kromhörn 104
 Kromme Ee 177, 212
 Krommenie 82-83, 125
 Kubaard 55, 84, 121, 267
 Kuinre 142

L

Laakwerd 267
 Laard 103, 117, 267, 268, 269
 Laasterp 120, 267
 Lalleweer 271
 Lammerbult 271
 Langaard 267
 Langeweer 129, 269
 Langewold 109, 175
 Langezwaag 153
 Langwerd 266
 Lankum 267
 Larrelt 17-18, 83
 Laskwerd 263, 270
 Lauwers 11, 23, 25, 37, 100, 119-120, 126, 130, 137, 142, 154, 163-164, 175-176, 178, 183, 206, 210-211
 Leegkerk 147, 193
 Leens 15, 20, 25, 42, 45, 73-74, 84, 93, 187, 196, 263, 270
 Leermens 84, 105, 147, 271
 Leeuwarden 3, 30, 31, 33, 37, 39, 46, 48-49, 53, 63, 67, 69-70, 91, 102, 117-118, 121, 153, 268
 Leeuwarderadeel 262, 268
 Legemeer 177
 Leiden 20, 31-34, 37-38, 63, 136, 157, 198
 Leidschendam 198

Leinderkerke 206
 Lek 197, 200, 205
 Lekkerterp 268
 Lekkum 103, 118, 268
 Lellens 193, 270
 Leppadijk 177
 Lesterhuis 263, 271
 Lichtaard 118, 148-149, 267
 Lidlum 148, 161-165, 173, 208-209, 266
 Lier 200, 205
 Lieuwerd 153
 Lieuwerderwolde 147, 153, 173, 193
 Lillewier 266
 Limmen 184
 Lincoln 90
 Lint 211
 Lioessens 266
 Lions 266
 Lodijk 207
 Loënga 103, 107, 269
 Loerd 269
 Logumer Voorwerk 17
 Loire 198
 Lollum 118, 269
 Lombardije 34
 Longerhouw 269
 Longersum 268
 Lopens 118, 267
 Lopik 197
 Loppersum 119, 147, 151, 271
 Losdorp 16, 20, 120-121, 143, 270
 Ludingakerk 161, 163, 173, 209, 267
 Ludum 267
 Ludumerterp 121
 Luik 205, 219
 Lukaswolde 109, 151
 Lunjier 269
 Lutjeburen 270
 Lutjegast 123
 Lutjehuizen 120, 146, 263, 271
 Lutjekampen 147

Lutjelaard 266
 Lutjelollum 84, 267
 Lutjewytwerd 271
 Lutke Oling 270
 Lutke Pingjum 262, 269
 Lutke Saaksum 58, 81, 117, 119, 263, 270
 Lutkenwolde 147, 192-193
 Lutkewierum 98, 130, 178, 267
 Lytse Wierren 131
 Lytsewier 266

M

Maarhuizen 120, 271
 Maarslag 118, 146, 270
 Maas 99, 183, 188, 200, 204-206, 220
 Makkum 28, 119, 120, 262, 266, 269
 Mantgum 98, 137, 161, 266
 Maria Magdalena 164
 Mariënakker 127
 Mariëenberg 117, 118, 266
 Mariëndal 160-163, 165, 168, 208-209
 Mariëngaarde 148, 162, 164-165, 168, 173, 209, 267
 Mariëngenade 164
 Mariënkamp 129
 Mariënpoot 209
 Mark 99
 Marken 99, 126, 154
 Marne (Fr.) 100
 Marne (Gr.) 100, 126, 129, 165, 173, 176, 186-187, 196, 210
 Marrum 117-118, 267
 Marseille 184
 Marsum (Fr.) 165, 253, 268
 Marsum (Gr.) 68, 270
 Marwerd 268, 269
 Medemblik 150
 Medhuizen 266
 Medwerd 117-118, 266
 Meerhusen 83

Meerum 271
 Mehren 49
 Meilahuis 267
 Meinersburen 268
 Mellingaterp 120
 Memerd 266
 Menaldum 132, 249, 268
 Menaldumadeel 4, 209, 268
 Menkeweer 257, 270
 Menneweer 129, 146, 263, 271
 Mensingeweer 263
 Merwede 199-200, 204-206, 219-220
 Merwedewoud 199-200
 Meskenwier 268
 Metslawier 96, 118, 127, 266
 Middag, zie Midgo
 Middelbert 218
 Middelburg 204
 Middelstum 118-119, 146, 175, 187, 228, 263, 271
 Middelzee 48, 137, 165, 176-177, 208-209, 212
 Middelzeedijk 102, 208
 Midgo 51-52, 114-115, 117, 146, 152, 173, 176
 Midhallum 271
 Midlum 24, 97, 118, 133, 145, 193, 267
 Midwolde 22
 Miedum 164, 267, 268
 Minnertsga 107, 266
 Mirck Evertsson terp 120
 Modderwier 268
 Moenischerf 126
 Molkwerum 98, 267
 Mollum 267
 Molswerd 267
 Moneburen 145, 269
 Monnikebajum 266
 Monnikeburen 269
 Monnikenbildt 267
 Monnikendam 213
 Monnikenterp 266
 Monnikhuis 155
 Montsamaburen 267

Morra 117, 190, 266
 Morra (Iacus) 98
 Muda 166, 174-176

N

Naarderburen 268
 Nansum 270
 Nes 266, 268
 Nesser Convent 32
 Nesserzyl 32
 Niawier 96, 127, 129, 266
 Niehove 107, 145, 153, 234, 271

Niekerk 109, 143, 151
 Nienburg 52-53
 Nienhuis 271
 Nittersum 271
 Noordburen 251
 Noordend 268
 Noorder Hoge Brug 191
 Noord-Friesland 122, 148
 Noordhorn 187
 Noordpolder 63
 Noordwolde (Fr.) 148
 Noordwolde (Gr.) 192
 Noordzee 15, 55-56, 71, 184
 Noorwegen 11
 Nijehuisum 124, 131
 Nijklooster (Fr.) 269
 Nijklooster (Gr.) 20-22, 104, 109, 270
 Nijl 13
 Nijland 141
 Nijmegen 52, 80

O

Obergum 146, 175, 271
 Oegklooster 161, 269
 Oerd, Hesenser 260
 Oerd, Jetster 260
 Oerdum 267
 Oetsum 266
 Offingahuis 267

Offingawier 103, 131-132, 239, 269
 Okes 268
 Okswerd 128, 153
 Ol Fort 271
 Oldambt 120, 123, 126, 146
 Olde Ee 176-177, 212
 Oldeboorn 268
 Oldeheem 271
 Oldehove 115, 145-147, 153, 233-234, 271
 Oldekerk 209
 Oldeklooster (Fr.) 158, 208-209
 Oldeklooster (Gr.) 20-21, 165, 173-176, 210, 270
 Oldeouwer 177
 Oldersum 83, 147, 270
 Oldorp 120, 123, 126, 146, 271
 Ole Warf 127
 Oling 270
 Olterterp 96, 120
 Olijfberg 269
 Onderdendam 24, 42, 82, 175-176, 211, 218
 Onderwierum 218, 270
 Onstwedde 146
 Oorns 269
 Oost-Dongeradeel 126, 140, 266
 Ooster Ambacht 176, 217-218
 Oosterbeintum 118, 267
 Oosterbierum 250, 266
 Oosterburen 103, 118, 269
 Oosterend 26-27, 32, 107, 118, 120, 123, 178, 240
 Oostergo 12, 52, 55, 103, 107-108, 110, 117-118, 137, 178
 Oosterhallum 271
 Oosterlittens 266
 Oostervalge 263
 Oosterwierum (Fr.) 98, 123, 130, 208-209, 266
 Oosterwierum (Gr.) 263, 270

Oosterwymerts 177
 Oosterwytwerd 271
 Oost-Friesland 15, 40, 100,
 114, 134, 142, 149
 Oosthem 103, 121, 124-125,
 145, 190, 269
 Oosthuizen 124
 Oostrum 35, 70, 117, 266
 Oostum 48, 117, 147, 270
 Oost-Voorne 136
 Oostwoud 81
 Oppenhuizen 125, 131, 177
 Opwierde 104, 270
 Orkney-eilanden 144
 Osingahuizen 116
 Ostermoor 46, 78
 Ostringen 164
 Oterdum 20, 126, 147
 Otteburen 269
 Oud Hof 132
 Ouddorp 122, 154
 Oude A 211
 Oude Dal 162-163
 Oude Haske 194
 Oude Oosternijezijl 211
 Oude Rijn 45, 183, 197
 Oude Schouw 177
 Oudega 124, 131, 193
 Oudegasterrijp 193
 Oudehuis 267
 Oudemirdum 109, 151
 Oud-Sliedrecht 206
 Oudterp 266
 Oudvaart 102
 Overschie 220
 Overschild 147, 218
 Overijsselse Vecht 99

P

Paddepoel 269
 Palen, De 271
 Parrega 120-121, 190, 269
 Peasens (flumen) 126
 Peins 120, 267
 Peizer Diep 100
 Pernis 220

Perzië 96
 Philipsland 157
 Piaam 269
 Pietersbierum 266
 Pingjum 269
 Pölle, De 269
 Polsbroek 197
 Pomp, De 175-176
 Poppenhuizen 268
 Poppingawier 131, 268
 Post, Ten 37, 147
 Prémontré 164
 Purmerland 213
 Pylkwier 268

Q

Quellerborch 63

R

Raard 90, 118, 266
 Raarderterp 121
 Ransdorp 122, 154
 Ranum 146, 271
 Raskwerd 45, 69-70, 146,
 263, 270
 Rauwerd 96, 98, 107, 123,
 137, 238, 268
 Rauwerderhem 102-103, 268
 Reide 146-147, 271
 Reiderwolde 146, 193
 Reitdiep 175, 233
 Reitsum 117-118, 148, 267
 Remswerd 103, 269
 Rennerts teerp wal 124
 Rennertsterp 269
 Ressen 45
 Rewerd 269
 Rhenen 115
 Ried 100, 267
 Riederwaard 199, 205
 Rien 178, 267
 Rillaard 118, 269
 Ringenum 263, 270
 Ringpolder 154

Rinum 266
 Rinsumageest 117, 123, 129,
 193
 Rispens 267
 Ritsumaburen 268
 Ritthem 156-157
 Rizens 268
 Robersum 143, 263, 271
 Rode Klif 26
 Roden 173
 Rodeschool 174
 Roekoe 132
 Roepensterp 121
 Roetsum 145, 271
 Rokesweer 129
 Rolde 155
 Romerswerf 20-21, 74, 104,
 109, 126-127, 174, 181, 208,
 212, 270
 Rondenburg 13, 22, 143-145
 Rongelweer 263
 Roordahuizum 268
 Roorderterp 266
 Ropens 266
 Rotte 205
 Rotterdam 221
 Rottum (Gr.) 39-40, 59, 70,
 146, 173, 176, 244, 270
 Rozenkamp 127, 181, 208,
 212-213, 270
 Rozenwerf 126
 Ruigelollum 232
 Ruinen 53-55, 63-65
 Rijn 49, 52, 71, 99, 185, 188
 Rijnland (Z.H.) 74, 211, 213
 Rijnsburg 220
 Rijs 31
 Rytseterp 120, 262, 269

S

Saaftinge 63, 157
 Saaksum (Fr.) 266
 Saaksum (Gr.) 117-119, 146,
 153, 193, 271
 Saaksumhuizen 35, 193, 263
 Saard 103, 269

- Saltrijp 193, 267
 Salwerd 23, 267
 Salzwedel 198
 Sandfirden 124, 131, 193
 Sandfirderrijp 193
 Santpoort 55, 80
 Sassenheim 198
 Sauwerd 269
 Schagen 122, 154, 188
 Schalsum 121, 267
 Schaphalster zijl 175-176
 Schaphalster zijlvest 173-174
 Scharneburen 268
 Scharnegoutum 5, 103, 128,
 137, 160, 177, 269
 Scharnum 137, 269
 Schelum 266
 Schermer 183
 Scherwolderhem 103
 Schettens 61, 118, 145, 190,
 269
 Schie 183, 205, 221
 Schiedam 81-82, 205-206,
 220-221
 Schieland 183, 213
 Schildum, zie Schelum
 Schildwolde 147, 164, 193
 Schillaard 161, 266
 Schilligeham 173
 Schipens 262, 266
 Schokland 99, 154-155
 Schoonderlo 221
 Schoorl 206, 221
 Schotland 33
 Schouwen (Gr.) 270
 Schouwen (Zeeland) 156
 Schouwerzijl 120
 Schraard 120, 269
 Schraarder Hemdijk 126
 Schrins 266
 Schrok 267
 Selwerd 145, 245, 269, 271
 Senserhuizen 145, 190, 269
 Sexbierum 118, 132, 138,
 250, 266
 Siddeburen 109
 Sidlum 267
 Sier 75
 Sillaard 262, 269
 St. Anna ter Muiden 151
 St. Annen 191, 247
 St. Bernhard 165, 247
 St. Catharina 245
 St. Germania 246
 St. Jan Evangelist 165
 St. Jansberg 116, 269
 St. Janshospitaal 152
 St. Juliana 244
 St. Laurensterp 123
 St. Michaelsberg 162, 266
 St. Nicolaas 161
 St. Nicolaasga 177
 St. Odulf 179
 St. Pieter 207
 Sion 127
 Sions 123, 267, 269
 Sionsberg 42, 266
 Sippens 267
 Sjukmahuis 266
 Sjuksum 147, 271
 Skierhûs 268
 Slappeterp 84, 95, 121, 268
 Sleeswijk Holstein 58, 99
 Slochteren 149
 Slotermeer 177, 212
 Smallebrugge 132, 177
 Smallingerland 268
 Sneek 5, 49, 58, 82, 88-89,
 98, 102, 116, 118, 121, 125,
 132, 148, 152, 156, 176-177,
 193-194, 212, 269
 Sneker Oud-Kerkhof 132, 156
 Snekermeer 177
 Snikzwaag 193
 Snitser Fufgea 103
 Soenmansterp 120, 133
 Solwerd 270
 Sopsom 267
 Sotterum 118, 269
 Souburg 204
 Spanjaardsberg 55
 Spannum 27, 32, 107, 133,
 162, 267
 Speers 268
 Spriens 262, 266
 Spijk 63, 107, 235, 270
 Stadland 16
 Staniahuis 267
 Stapert 267
 Staveren 26, 92, 96, 98, 113,
 148, 178-180, 194, 212-213
 Stedum 77, 129, 142, 147,
 185, 193, 263, 271
 Steerwolde 147, 192-193
 Steinfurt 116
 Stellingwerf 47-48
 Stettens 267
 Stiem 266
 Stiens 97, 107, 129, 268
 Stitswerd 119, 146, 270
 Strikwerd 128
 Sudermude 212
 Surich 120, 206, 269
 Suttum 270
 Suxwort 153, 234
 Swaard 268
 Swaardeburen 266
 Swachcluse 173
 Swachtum 267
 Sweins 118, 267
 Swichum 52, 121, 267, 268
 Swingaard 267
 Swyns 267
 Swynserhûs 268
 Sybrandaburen 268
 Sybrandahuis 266
 Syswerd 269
 Syteburen 268
 Sythuizen 267
 Sytsingawier 102, 131, 269
 Sytsingawierster Hem 102
 Syurdt Ens terp 120

T

- Tacozijl 177, 212
 Tallum 27
 Tamterp 120, 267
 Taniaburg 268
 Taxandrië 195
 Techmaterp 121

Techum 48, 118, 268
 Teerd 266
 Teerns 268
 Teetlum 267
 Teisterbant 195
 Tellens 267
 Terhorne 177
 Termunten 18-19, 85, 263, 271
 Termunterzijl 18-19, 22, 74
 Ternaard 17, 117-118, 266
 Terschelling 113
 Terzool 131
 Tettingawier 137, 142, 161, 208
 Texel 204
 Teylingen 136
 Thabor 27, 152, 191, 193, 246, 269
 Thesinge 74, 152, 191, 193, 246, 270
 Thetingawier, zie Tettingawier
 Thiedradeskerke 205-206
 Tibma 118, 266
 Tiel 199
 Tiesselinswaard 205
 Tietjerk 118
 Tietjerksteradeel 268
 Tijum 146, 271
 Tinallinge 146, 270
 Tinga 269
 Tinsum 267
 Tirns 27, 88, 131, 269
 Tjaard 268
 Tjaardaterp 120
 Tjaarddijk 141
 Tjaarsdorp 122, 126, 154
 Tjalhuizum 131
 Tjallum 118, 162, 267
 Tjamsweer 104, 126, 129, 270
 Tjeintgum 123, 266
 Tjeppenboer 267
 Tjerkgaast 109, 151
 Tjerkwerd 103, 269
 Tjesmawier 268

Tjessens 266
 Tjeukemeer 177
 Tjilswerd 262, 266
 Tjinserburen 268
 Tjum 26-27, 65-66, 92, 97, 118, 164, 178, 193, 225, 267
 Tjummarum 266
 Tönningen 15
 Tofting 46
 Tolsum 118, 267
 Tonkum 267
 Toornwerd 37, 39, 77, 105, 146, 187, 228, 271
 Tornwerd 267
 Torp, Het 122, 154
 Tortosa 198
 Trekvaart 102
 Trier 219
 Tritsum 52, 55-56, 59, 65, 70-71, 80, 84-85, 225, 267
 Truurd 267, 268
 Tuikwerd 89, 223, 270
 Tuins 187, 270
 Tuinster wierden 45, 146, 196
 Tutingum 148
 Tuwingahuis 270
 Twiksel 268
 Tywerd 267
 Tzum, zie Tjum

U

Uitgong 26, 92, 97, 148
 Uithuizen 120, 123, 147, 193-194, 215, 271
 Uithuizermeeden 63, 120, 186, 193
 Uitwellingerge 131-132, 177
 Uitwierde 129, 270
 Ulrum 129, 146, 187, 194, 263, 271
 Ungaburen 66, 267
 Upga 176
 Ureterp 95, 120, 123
 Uskwerd 14, 74, 127, 146, 271

Utingeradeel 268
 Utrecht 46, 164, 179, 189, 197-199, 212, 219

V

Vaardeburen 84, 117, 267
 Valkenburg (Z.H.) 46, 52
 Valkum 146, 271
 Vechten 46, 51
 Veenhuizen (N.H.) 124
 Veenwouden 132, 252
 Veere 133, 185
 Veluwe 115
 Vierhuizen 63, 84, 143, 145, 269
 Vismaar 166, 174
 Visvliet 47-48
 Vlaanderen 133, 207, 221
 Vlaarding (flumen) 204-205, 221
 Vlaardingen 81-82, 198, 200 ss., 220
 Vlie 1, 8, 11, 23, 25, 48, 50, 54, 56, 60, 64, 67, 99-100, 115-116, 119-120, 122, 125-126, 128, 130, 137, 142, 145, 163, 173, 179, 183, 189-190, 196, 206, 213, 265
 Vliedorp 120-121, 143, 271
 Vliet 269
 Vlieterpen, De, zie Flieterpen
 Vollenhove 142
 Voorrijp 193, 266
 Vreden 17
 Vredewold 109, 147, 175, 193
 Vroomshoop 79
 Vrouwenklooster 268
 Vijfhuis 131, 269

W

Waaksens 35, 117-118, 266, 267
 Waal 99, 185, 199-200, 205-206, 220
 Wad 57

- Wagenbrugge 194
 Walcheren 133, 135-136,
 156-157
 Walfridusbrug 191
 Walfridusdijk 191
 Walperd 51, 267
 Walthheim 117-118, 193, 266
 Wammerd 266
 Wanserburen 268
 Wanswerd 121, 267
 Warfhuizen 126, 152, 270
 Warfum 16, 29, 51, 61, 63,
 70, 74-75, 89, 94, 116, 119,
 126, 137, 146, 210-211, 263,
 271
 Warfumer Klooster 69, 94,
 271
 Warga 118, 120
 Warmenhuizen 122
 Warniahuizen 268
 Warns 98, 148
 Warntille 267
 Warstiens 262, 268
 Wartena 268
 Warven, De 125
 Wassenaar 136
 Waterland 122, 154
 Watniaterp 124
 Wattingaterp 120
 Watwerd 34, 146, 271
 Weakens 266
 Weer, De 129, 142, 147, 175-
 176
 Weerd 118, 126, 129, 266
 Weerdeburen 268
 Wehe 25, 146, 187, 270
 Weidum 161, 209, 266
 Weiwerd 270
 Welsrijp 118, 193, 267
 Weningaterp 153
 Weningawalde 153
 Werden 114-116, 120-121,
 126-127, 142, 145-147, 158,
 190, 192, 194, 196
 Werdum 83
 Werp, De 268
 Wervershoof 81
 West-Dongeradeel 262, 266
 Westerburen 117-118, 145,
 269
 Westeremden 37, 45, 147,
 175, 211, 271
 Westerend 27, 267
 Westergo 12, 48, 52, 55, 57,
 59, 66, 100, 103, 107-108,
 110, 117-118, 120, 145, 178,
 180, 189-190, 196, 206, 208,
 212
 Westerhitsum 267
 Westershuis (Fr.) 266
 Westershuis (Gr.) 271
 Westerkwartier 22, 47-48,
 153, 175, 187, 211, 213
 Westerlittens 84, 267
 Westernieland 89
 Westerschelde 63, 157
 Westewird 84, 127-128,
 163, 268
 Westerwolde 146
 Westerymerts 176-177
 Westerytwerd 22, 109, 132,
 142, 146, 151, 174-175, 248,
 271
 Westfalen 17
 West-Friesland 10, 55, 99,
 114-115, 120, 122, 124, 126,
 154
 Westhem 103, 145, 190
 Westland 205
 Wetering 177
 Wetsens 118, 266, 267
 Wetsinge 146, 269
 Wezer 15-16, 52, 67, 71, 183
 Wiardahuizum 268
 Widrum 268
 Wie 266
 Wier 268
 Wier, De 271
 Wierde, De 270, 271
 Wierden 79
 Wierhuizen 41-42, 84, 130,
 270
 Wieringermeer 99, 154, 217
 Wierum (Fr.) 130, 156, 266
 Wierum (Gr.) 68, 130, 145,
 156, 269, 270
 Wieuwens 266
 Wieuwerd 33, 98, 107, 121,
 161, 266
 Wigerathorp 154
 Wilaard 262, 268
 Winneweer 166, 174-175
 Winsum (Fr.) 26, 32-33, 92,
 97-98, 241, 266
 Winsum (Gr.) 81-82, 107,
 119, 142, 146, 175, 218, 241,
 254, 263, 271
 Winsumer Zijldiep 211
 Winsumer Zijlvest 173-174
 Winsumerdiep 176
 Winsumerterp (Fr.) 121
 Wirdsterterp 121, 267
 Wirdum (Fr.) 30, 130, 156,
 268
 Wirdum (Gr.) 88, 107, 130,
 147, 152, 156, 271
 Witmarsum 120, 123, 178,
 269
 Witsens 123, 267
 Wittewerf 126
 Wittewierum 20, 126, 164,
 166, 173-174, 181, 208, 270
 Woerd, De 155
 Woerden 127
 Wolddijk 176, 190-192, 211,
 218
 Woldendorp 109, 120, 151,
 271
 Wolfsbarge 142
 Wolsum 103, 124, 131, 269
 Woltersum 119, 147, 193,
 270
 Wommels 32, 51, 53-55, 80,
 118, 267
 Wonneburen 269
 Wons 269
 Wonser Weeren 269
 Wonser Weerstal 126, 269
 Wonser Werfstal, zie Wonser
 Weerstal
 Wonseradeel 190, 262, 269

Workum 27, 113, 124, 129,
179
Wormer 125
Woudsend 23, 131, 177
Wouterswoude 117, 193
Wrans 268
Wremen 109
Wryns 268
Wulpenturp 122, 154
Wurge, De 268
Wursten 109
Wyardematerp 120
Wybrandsterp 120
Wijk bij Duurstede 31
Wymbritseradeel 124, 131,
177, 269
Wynaldum 193, 266
Wijngaard des Heren 164
Wynjeterp 95, 120
Wyns 118, 267, 268
Wijster 71
Wytgaard 268
Wytsummaterp 121
Wytwerd 146, 271

Y

IJlst 75, 120, 176-177
Yntahús 268
IJSbrechtum 269
Ysgum 269
Yskeburen 269
IJSland 198
Yslum 267
Yslumburen 47, 65, 84
IJssel 179
IJsseldijk 197
Ytsum 103, 124, 269
Ytyanaterp 120
IJzendijke 207

Z

Zand, 't (Fr.) 164
Zand, 't (Gr.) 20, 174, 186,
208, 271
Zanddijk (N.H.) 184
Zandwerven 81
Zarre 221

Zeeland 22, 93, 134, 156, 185
Zeerijp 146, 150, 193-194
Zevenwolden 11, 47
Zeijen 53, 80
Zonderland 267
Zoutgracht 189
Zoutkamp 22, 72, 175
Zoutpoel 189
Zoutpotten 189
Zoutsloot 189
Zouderburen 268
Zuiderdorp 122, 154
Zuiderzee 180
Zuidhorn 20, 128, 187
Zuidlaren 142
Zuidwolde 192, 218
Zuurdijk 13-14, 143-144
Zwaagdijk 80-81
Zwammerdam 198
Zwin 99
Zwitserland 34
Zwijndrechtsewaard 205
Zijldijk 208

FIG. 1. Vuurstenen sikkels, met drie andere tezamen gevonden te Oegeklooster bij Bolsward (Westergo). Lengte 15,1-18,9 cm. (Fries Museum).

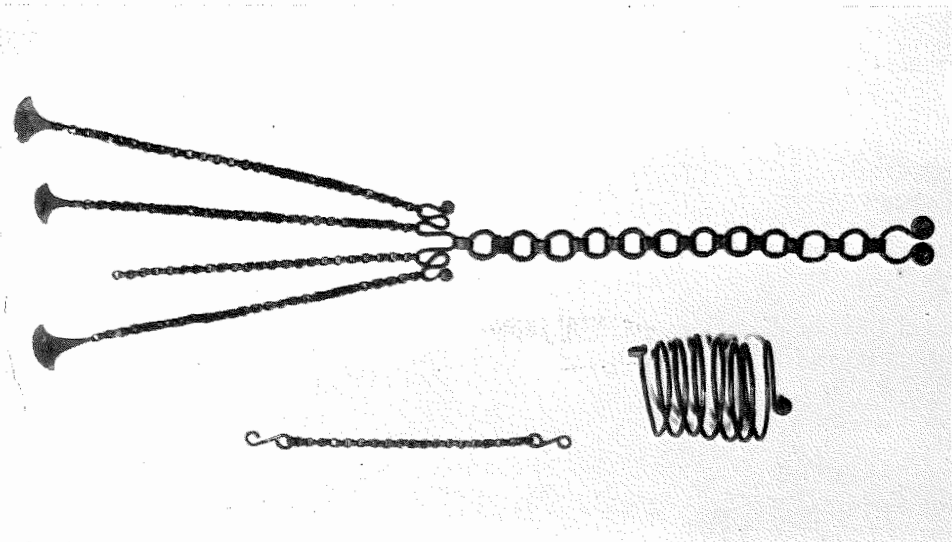

FIG. 2. Bronzen sieraden uit Swichum (Oostergo). Lengte hanger 82 cm, middellijn arm-band 9,3 cm. (Fries Museum).

PLAAT II

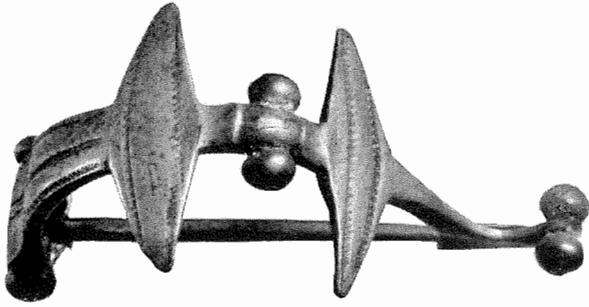

FIG. 1.
Bronzen fibula uit Huizum
(Feitsma State) (Oostergo).
Lengte 5,2 cm.
(Fries Museum).

FIG. 2. Bronzen fibula uit Tuikwerd
(Fivelgo). Lengte 14,26 cm.
(Groninger Museum).

FIG. 3. Bronzen fibula uit Ezinge (Midgo).
Lengte 10,9 cm. (Groninger Museum).

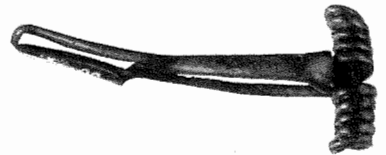

FIG. 4. Bronzen fibula uit Hitsum
(Westergo). Lengte 5,9 cm. (Fries
Museum).

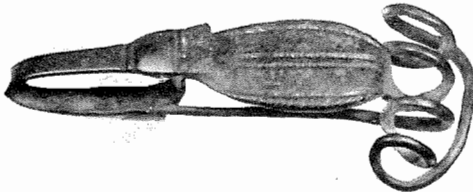

FIG. 5. Bronzen fibula uit Antum (Midgo).
Lengte 11 cm. (Groninger Museum).

FIG. 6. Bronzen fibula uit Westerwyt-
werd (Oosterambt). Lengte 6,4 cm.
(Groninger Museum).

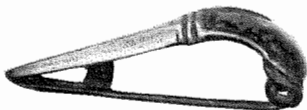

FIG. 7. Bronzen fibula uit Westerwytwerd (Oosterambt).
Lengte 5,8 cm. (Groninger Museum).

FIG. 1. Aarden pot uit Joeswerd (Midgo).
Hoogte 12,6 cm. (Groninger Museum).

FIG. 2. Aarden pot uit Vaardeburen (Oos-
tergo). Hoogte 19 cm. (Fries Museum).

FIG. 3. Aarden pot uit Wommels (Westergo).
Hoogte 17,8 cm. (Fries Museum).

FIG. 4. Aarden pot uit Wommels (Westergo).
Hoogte 16,9 cm. (Fries Museum).

FIG. 5. Aarden pot uit Bittens (Westergo).
Hoogte 20,5 cm. (Fries Museum).

FIG. 6. Aarden pot uit Bolsward (Westergo).
Hoogte 20 cm. (Fries Museum).

PLAAT IV

FIG. 1. Terpenaardewerk uit omgeving Sneek (Westergo). (Fries Scheepvaart Museum).

FIG. 2. Terpenaardewerk uit Teerns (Oostergo) en Barkwerd (Westergo); voetbeker tezamen gevonden met rechtse vaas. Hoogte 29, 11,4 en 31,3 cm. (Fries Museum).

FIG. 1. Voorzijde middenstuk Romeins schrijftafeltje uit Tolsum (Westergo).
11,6 × 13,8 cm, zilverspar. (Fries Museum).

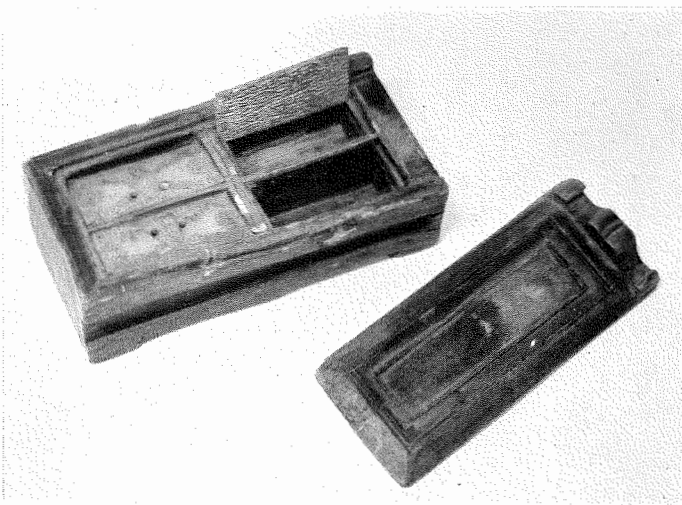

FIG. 2.
Doosje van een Gallo-
Romeins zelfkastje uit
Enum (Fivelgo).
14,1 × 7,3 × 4 cm,
cederhout en been.
(Groninger Museum).

PLAAT VI

FIG. I.
Aarden pot uit de
Wierhuizen (Fivelgo).
Hoogte 21 cm.
(Groninger Museum).

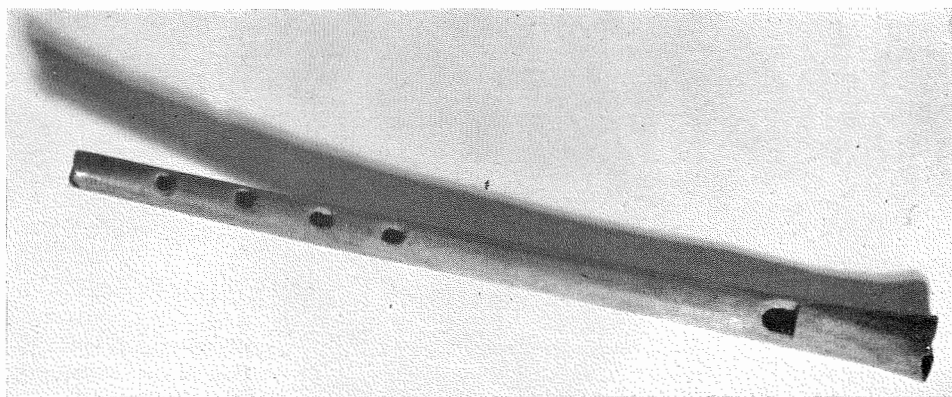

FIG. 2. Benen fluit uit onbekende wierde. Lengte 21,15 cm. (Groninger Museum).

FIG. 1.
Aarden lamp uit
Loppersum (Fivelgo).
Hoogte 13,9 cm.
(Groninger Museum).

FIG. 2.
Aarden pot uit Fransum
(Midgo). Hoogte 12,5 cm.
(Groninger Museum).

PLAAT VIII

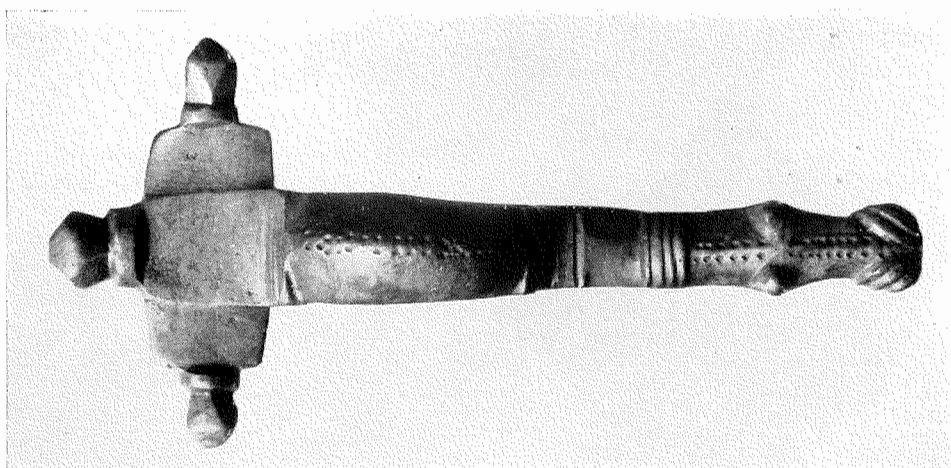

FIG. 1. Bronzen fibula uit Hogebeintum (Oostergo). Lengte 7,4 cm. (Fries Museum).

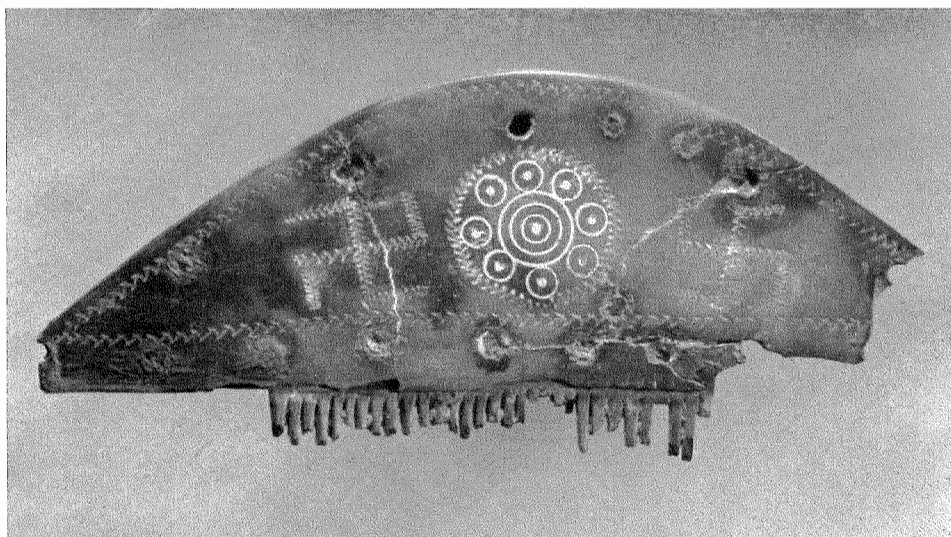

FIG. 2. Benen haarkam uit Enum (Fivelgo). Lengte 11,7 cm. (Groninger Museum).

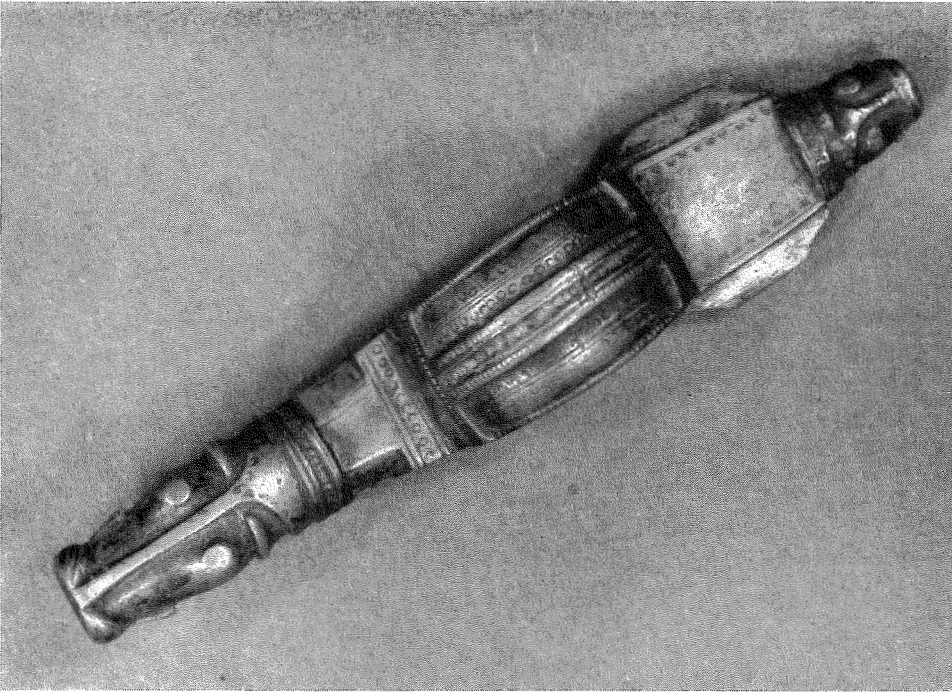

FIG. 1. Bronzen fibula uit Westerwytwerd (Oosterambt). Lengte 13 cm.
(Groninger Museum).

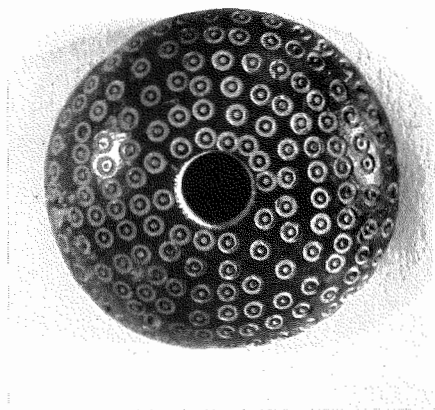

FIG. 2. Benen spinklosje uit Maarhuizen
(Halfambt). Middellijn 4,5 cm.
(Groninger Museum).

PLAAT X

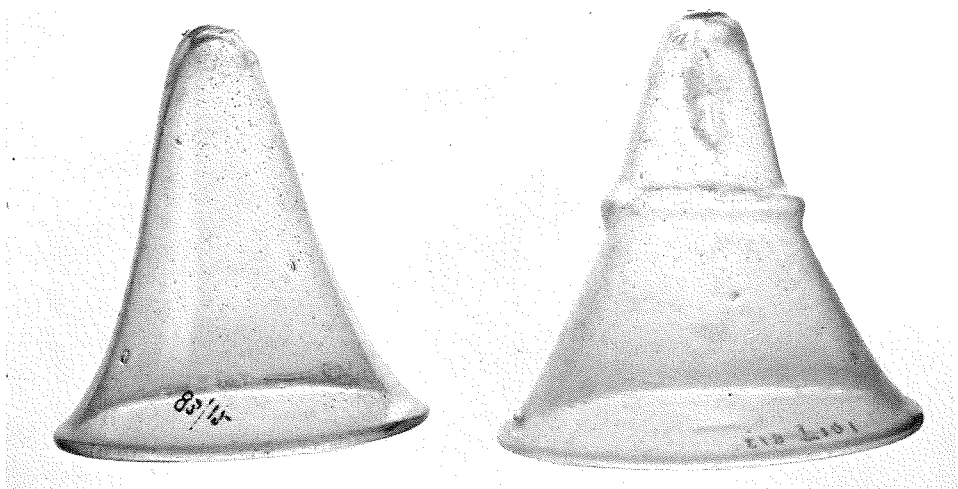

FIG. 1. Glazen drinkbekertjes uit Hayumertille (Westergo) en Fernwerd (Oostergo).
Hoogte 10,9 en 10,1 cm. (Fries Museum).

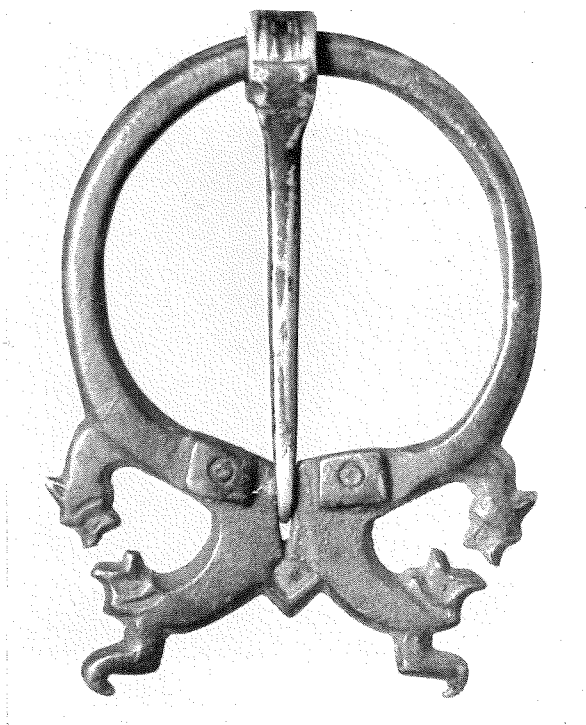

FIG. 2.
Bronzen fibula uit onbekende
terp. Middellijn 4,3-5,7 cm.
(Fries Museum).

FIG. 1. Gouden fibula
met almandineversiering
uit Wynaldum (Westergo).
Lengte 9,7 cm.
(Fries Museum).

FIG. 2. Gouden gordelknoop met almandineversie-
ring uit Ezinge (Midgo). Lengte 2,75 cm.
(Groninger Museum).

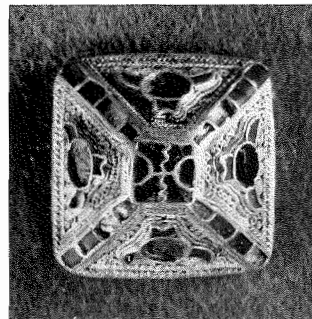

FIG. 1. Gouden fibula met almandineversiering uit Kornjum (Dekema State) (Oostergo). Middellijn 3,25 cm. (Fries Museum).

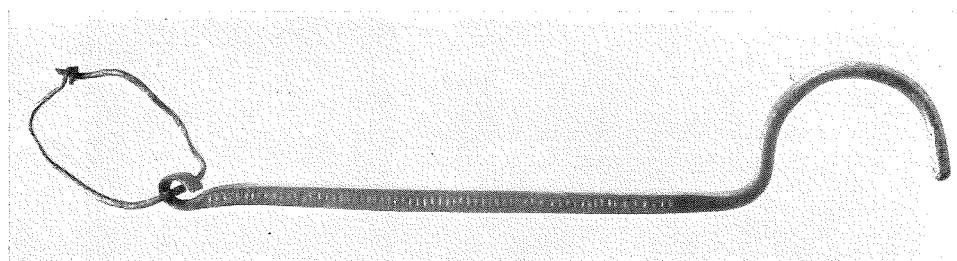

FIG. 2. Bronzen sleutel uit Raskwerd (Halfambt). Lengte 20,8 cm. (Verzameling Mensonides).

FIG. 1. Gouden fibula uit Bessens (Westergo).
Lengte 8 cm. (Rijksmuseum van Oudheden).

FIG. 2. Gouden fibula uit Hogebeintum (Oostergo).
Lengte 13,2 cm. (Fries Museum).

PLAAT XIV

FIG. 1.
Gouden broche met bergkristal uit
onbekende terp. Middellijn 2,3 cm.
(Fries Museum).

FIG. 2. Gouden bracteaten uit Franeker (Westergo) en Ferwerd (Oostergo). (Fries Museum).

FIG. 1. Wierde van Biezum (Fivelgo). (Foto K.L.M. Aerocarto N.V.).

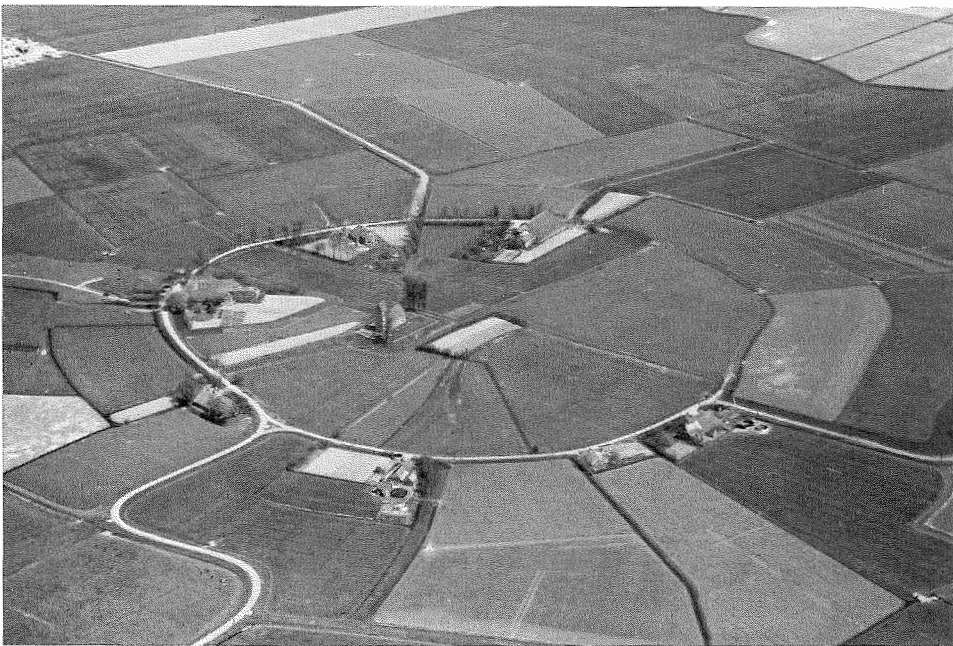

FIG. 2. Wierde van Marsum (Fivelgo). (Foto K.L.M. Aerocarto N.V.).

PLAAT XVI

FIG. 1. Terpdorp Hallum (Oostergo). (Foto K.L.M. Aerocarto N.V.).

FIG. 2. Sinds de 9de eeuw ontgonnen „Wold”, met door moerdelven ontstane meren (Westergo, van Sneek tot Staveren). (Foto K.L.M. Aerocarto N.V.).

FIG. 1. Onbewoonde wierde aan de Hunze bij Adorp (Hunsego). (Foto L. Biegstraaten).

FIG. 2. Dorpswierde van Adorp (Hunsego). (Foto L. Biegstraaten).

PLAAT XVIII

FIG. 1. Dorpswierde van Enum (Fivelgo) in het jaar 1903. (Foto W. Pastoor).

FIG. 2. Dorpswierde van Enum (Fivelgo), in het jaar 1903; op de voorgrond de „ossenweg”. (Foto W. Pastoor).

FIG. 1.
Wierdedorp Krewerd (Fivelgo)
in het jaar 1903.
(Foto W. Pastoor).

FIG. 2. Terpdorp Janum (Oostergo), met door afgraving ontstane hellingen.
(Foto L. Biegstraaten).

PLAAT XX

FIG. 1. Driesumerterp (Oostergo) in het jaar 1941. (Foto J. Kamminga).

FIG. 2. Terpdorp Edens (Westergo). (Foto L. Biegstraaten).

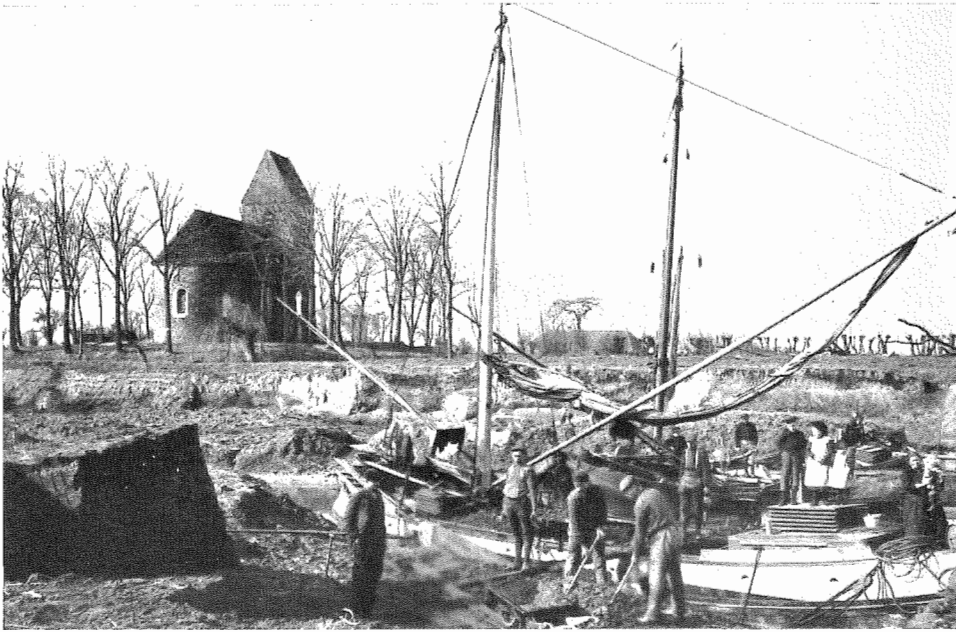

FIG. 1. Terpafgraving te Marsum (Fivelgo) in 1903. (Foto W.Pastoor).

FIG. 2. Terpafgraving te Marsum (Fivelgo) in 1903. (Foto W.Pastoor).

PLAAT XXII

FIG. 1. Terpafgraving te Wirdum (Fivelgo) in 1903. (Foto W. Pastoor).

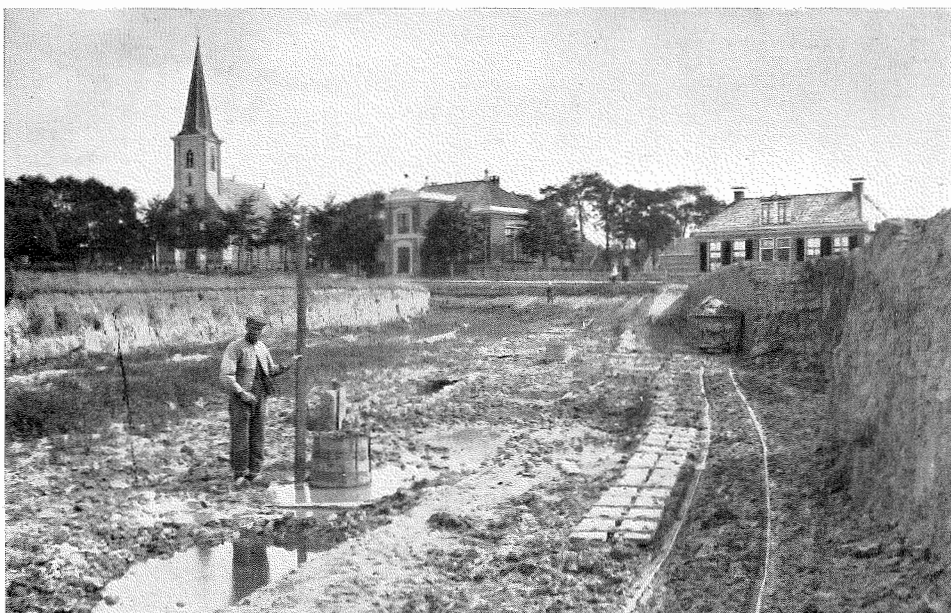

FIG. 2. Terpafgraving te Britsum (Oostergo) in 1910. (Foto A. E. van Giffen).

FIG. 1. Dorpswierde van Westeremden (Fivelgo) vóór de afgraving in 1903. (Foto W. Pastoor)

FIG. 2. Dorpswierde van Westeremden tijdens de afgraving in 1905. (Foto W. Pastoor).

PLAAT XXIV

FIG. 1. Afgraving dorpsterp Jislum (Oostergo) in 1910. (Foto A. E. van Giffen).

FIG. 2. Dorpswiede van Leermens (Fivelgo) na de gedeeltelijke afgraving in 1903. (Foto W. Pastoor).

FIG. 1. Dorpsterp van Foudgum (Oostergo) met door afgraving teweeggebrachte verbrokkeling. (Foto L. Biegstraaten).

FIG. 2. Dorpsterp van Hogebeintum (Oostergo) met door afgraving gewijzigd karakter. (Foto L. Biegstraaten).

PLAAT XXVI

FIG. 1. Dorpskerk te Spannum (Westergo), op de rand van een terp aan de vaart gelegen. (Foto L. Biegstraaten).

FIG. 2. Dorpskerk te Westhem (Westergo), op een terp van slechts geringe hoogte en omvang gelegen. (Foto L. Biegstraaten).

FIG. 1. State, op afzonderlijke, omgrachte verhevenheid aan de rand van de dorps terp te Waaksens (Oostergo) gelegen. (Foto L. Biegstraaten).

FIG. 2. Hege Wier te Jellumer Noordburen (Westergo). (Foto S. J. van der Molen).

PLAAT XXVIII

FIG. 1. Ruïne en stinswier van Aebinga State te Hijum (Oostergo). (Naar een tekening van Jacobus Stellingwerf uit het jaar 1720 in het Fries Museum).

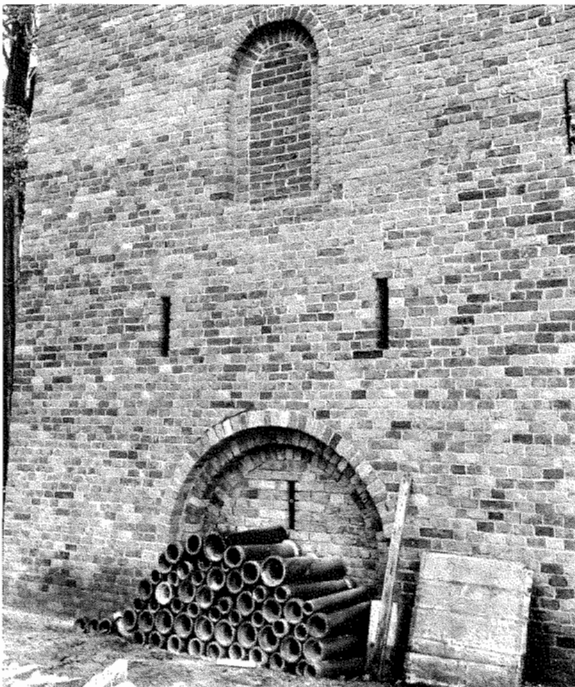
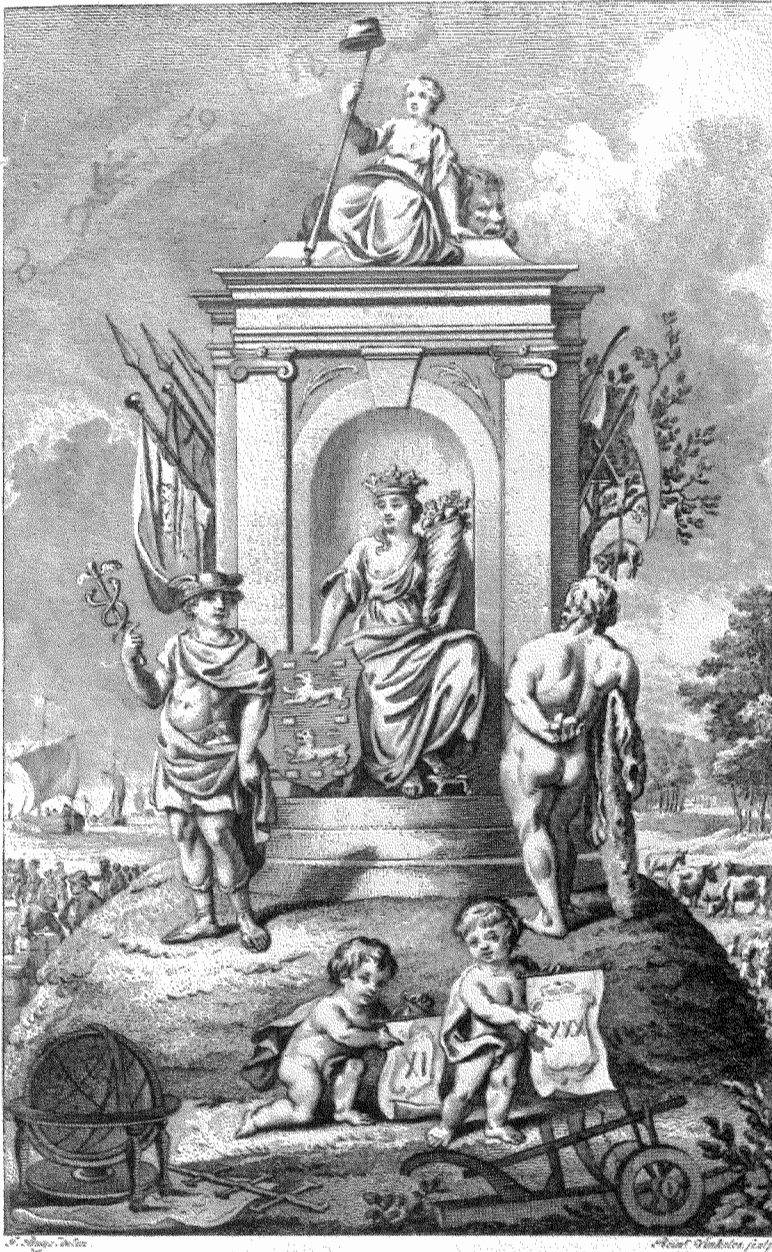

FIG. 2. Eertijds door aardheuvel aan het oog onttrokken onderbouw en daar boven gelegen, naderhand toegemetselde ingang van de Schierstins te Veewouden (Oostergo). (Foto L. Biegstraaten).

TEGENWOORDIGE STAAT VAN FRIESLAND.

Titelplaat Tegenwoordige Staat van Friesland uit 1785, met de Friese Maagd tronende op een „Hoge Wier”. (Naar een tekening van Jacobus Buys, gegraveerd door Reinier Vinkeles).

PLAAT XXX

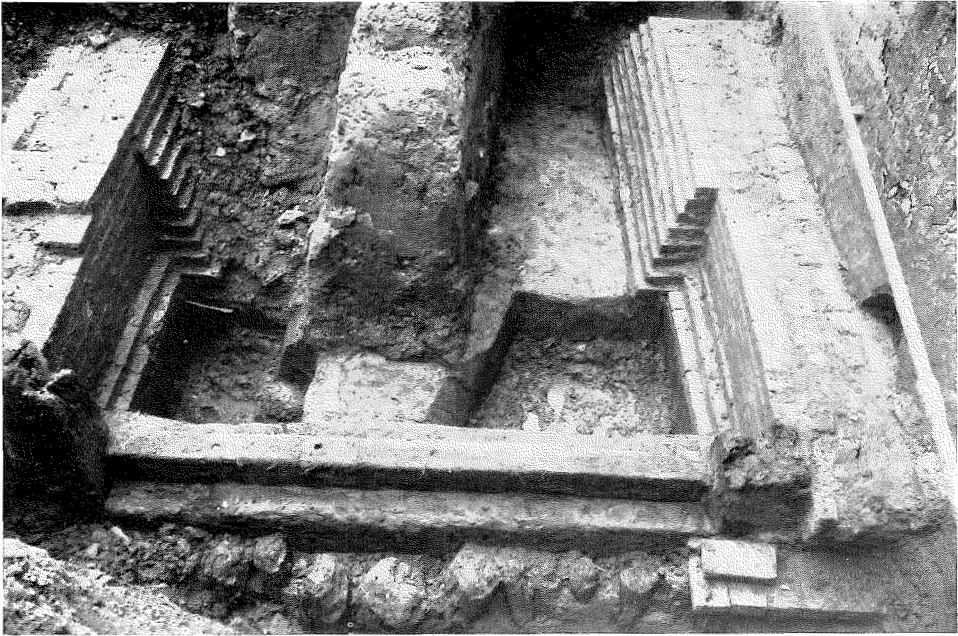

FIG. 1. Onderbouw van een 13de-eeuwse sluis, in 1941 te Aduard (Midgo) afgegraven. (Foto B.A.I., Groningen).

FIG. 2. Walfried van Bedum, afgebeeld op een zich oudtijds in de pastorie te Bedum (Innersdijk) bevindende kist. (Groninger Museum).

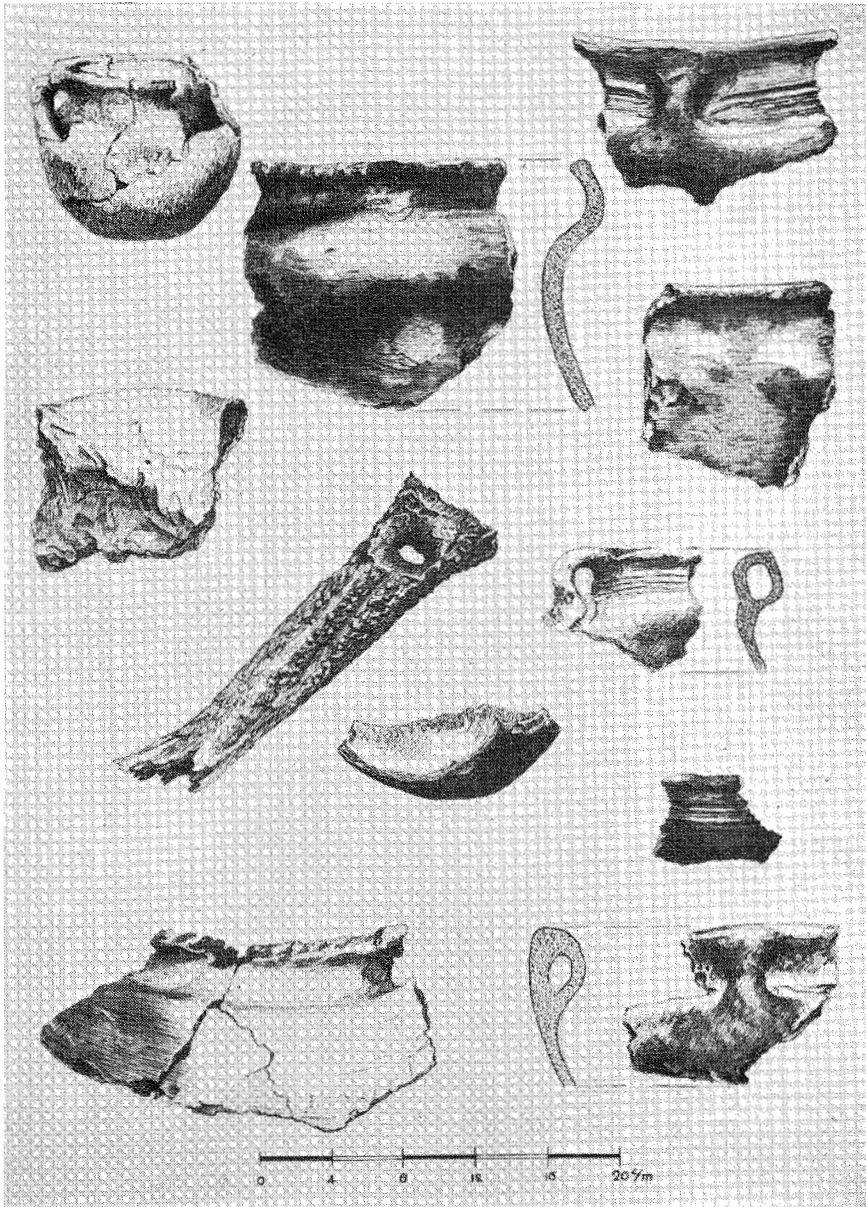
FIG. 1. Strijdende kampvechters; muurschildering in de kerk van Oosterwytwerd (Fivelgo).
(Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

FIG. 2. Het schip der 13 rechters;
stadszegel van Medemblik, gehecht
aan charter d.d. 21/X 1550.
(Algemeen Rijksarchief).

Strijdende kampvechters; gewelfschildering in de kerk van Woldendorp (Oldambt).
(Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

Vondsten uit een overslibde nederzetting uit het begin der jaartelling, gelegen op een met humeuze klei afgedekt veenlandschap en in 1950 bij de verbreding van de weg Pophorne-Scharnegoutum te voorschijn gekomen. (Fries Scheepvaart Museum, Sneek. Tekening H. Meeuwissen).

PLAAT XXXIV

Voorbeeld van een oud terpenlandschap rondom Mantgum (Westergo). De rechte lijn van Noord naar Zuid is de spoorbaan Leeuwarden-Sneek. De bochtige weg, ten oosten daarvan, rust op de zate van de voormalige Middelzeedijk en vormt aldus de scheiding van het oude- en nieuwe land. Ten westen van deze weg springen de lome meanders der vroegere kreken met hun ontelbare vertakkingen onmiddellijk in het oog terwijl ten oosten slechts één verlande stroomader valt te herkennen, waarvan het beloop door de dijk angstvallig wordt gevolgd. (Foto Topografische Dienst).

FIG. 1. Ondergrond van de in 1910 afgegraven terp Heringa-State te Dongjum (Wester-go). De terpzool bevat aardewerkscherven uit de eerste eeuw onzer jaartelling en rustte op afwisselende laagjes wandzand en zavel, afgedekt door kwelderklei. (Foto A.E. van Giffen).

FIG. 2. Oostelijke rand van de grotendeels afgegraven terp te Felsum bij Spannum (Wester-go). De terpzool bevat aardewerkscherven uit de eerste eeuw onzer jaartelling en rust op kwelderklei, waarvan de afzetting, getuige de humeuze verkleuringsbandjes, op gezette tijden werd onderbroken, gedurende welke de ontwikkeling van rietvelden dan wel elzenbroek mogelijk was. Opvallend zijn de talrijke, met organische resten opgevulde greppels en kuilen, vanuit het oorspronkelijke, aanvankelijk niet, althans niet noemenswaard opgehoogde loopvlak in de moederbodem gedolven. De terp had reeds in de loop der vijfde eeuw zijn huidige hoogte bereikt. (Foto L. Biegstraaten).

In hurkhouding aangetroffen menselijk geraamte, in 1927 tijdens de afgraving van een terp te Holprijp bij Tjum in de ondergrond ontdekt. (Foto B.A.I., Groningen).